

ה א ק ד מ י ה ל ל ש ו ן ה ע ב ר י ת

לְעִשְׂוֹנֵנִי

כתב-עת לחקר הלשון העברית והתחומים הסמוכים לה

כרך עשרים ושישה

תשכ"ב

ירושלים

הוצאת האקדמיה ללשון העברית

ל ש ו נ ו

נערך בידי ד"ר א' צפרוני ז"ל (תרפ"ט—תרצ"ד)
בידי פרופ' נ"ה טור-סיני (תרצ"ד—תשי"ד)

יוצא לאור ארבע פעמים בשנה
על ידי ועד הפרסומים של האקדמיה ללשון העברית

מזכיר המערכת: מאיר מדן

העורך: זאב בן-חיים

האחריות לדעות המובעות במאמרים על מחבריהם

ה ת ו כ ן

24	על שני ספרי דקדוק	שרגא אברמסון
	שיטת ניתוח של דימויים ביצירות ספרותיות ;	עוזי אורנן
40	עיונים בבעיות הסגנון	אברהם גולדברג
	לטיב לשון המשנה :	
	ביטויים של חיוב, שיש להם גם משמעות של	
104	ניגוד. מלת „וכן“ המחברת הלכה להלכה .	בנימין דה-פריס
48	חלקה של העברית בידידיש ההולנדית	אוריאל וויינרייך
	על ממדן הגיאוגרפי של לשונות יהודיות ושל	
125	תרבות ישראל	רפאל ויס
97	ם = נו (לשאלת שילובי אותיות במקרא)	דוד זילבר
3	הגיוני לשון בעקבות פשוטו של המקרא	נ"ה טור-סיני
1	על תיקוני סופרים טמירים בלשון ספר שמואל .	" "
	בעקבות הלשון והספר :	
76	יב. לחפר פרות ולעטלפים (יש' ב, כ)	" "
77	יג. מן הסתומות שבספר התהלים	" "
184	יג. מן הסתומות שבספר התהלים (סיום)	" "
220	המשך הנמדד של התנועות בעברית	דוד טנא
280, 205	יִפְחַ, יִפְחַ, יִפְחַ	שמואל א' ליוונשטם
217	אי + שמות-הפעולה בעברית הספרותית החדשה	ראובן מירקין
35	לסיווגה הסימנטי של המטפורה	רפאל ספן
118	לדרכי ההדגשה בעברית החדשה	יצחק פרץ
	לשונן של האיגרות העבריות והארמיות של	יחזקאל קוטשר
	בר כוסבה ובני דורו	
7	מאמר שני : האיגרות העבריות	" "
149	מחקר דקדוק הארמית של התלמוד הבבלי	רפאל קוטשר
93	מהלכים ואחיותיה	שפרה רין
56	ההיה הא"ב הכנעני קיים בתקופת אוגרית ?	יהודה רצהבי
29	עיוני לשון בשירה העברית בספרד, ב	נח שפירא
209	הלשון הטכנית בספרות הרבנית	הערות
269	הערות ל"כתאב אלמצותא"	נחמיה אלוני
279	עוד לעניין זכר—הזכיר	יצחק לבני
62	ובעד השלח יפלו (יואל ב, ח)	שמואל א' ליוונשטם
63	"קציר" ו"קייץ"	דניאל לייבל
273	לפירושו של המונח „מצותא"	שלמה מורג
64	רצוי אחיו	מאיר י' פרת
138	שמות קנה-הסופר בספרות העברית	נח שפירא
280	למונחי הכימיה	ק"מ

67	כיוונים סימנטיים בעברית	יהושע בלאו
68	על האפופוניה בלשונות השמיות	" "
	על מעמדן של העברית והערבית בין יהודים	" "
281	דוברי ערבית במאות הראשונות של האסלאם	
140	על לשון מגילת ישעיהו	אירינה גרבל
65	מילון ומפתח למדרשי השמות התנ"כיים באגדה	מנחם צבי קדרי
285	ספרים שנתקבלו באקדמיה	

לשוננו

כתב-עת לחקר הלשון העברית
והתחומים הסמוכים לה

כרך עשרים ושישה, חוברת א — תשרי תשכ"ב

התוכן:

נ"ה טור-סיני	על תיקוני סופרים טמירים בלשון ספר שמואל	1
דוד זילבר	הגיוני לשון בעקבות פשוטו של המקרא	3
יחזקאל קוטשר	לשונן של האיגרות העבריות והארמיות של בר כוסבה ובני דורו	
	מאמר שני: האיגרות העבריות	7
שרגא אברמסון	על שני ספרי דקדוק	24
יהודה רצהבי	עיוני לשון בשירה העברית בספרד, ב	29
רפאל ספן	לסיווגה הסימנטי של המטפורה	35
עוזי אורנן	שיטת ניתוח של דימויים ביצירות ספרותיות	
	עיונים בבעיות הסגנון	40
בנימין דה-פריס	חלקה של העברית בידידיש ההולנדית	48
שפרה רין	ההיה הא"ב הכנעני קיים בתקופה אוגרית?	56

הערות

שמואל א' ליונשטם	ובעד השלח יפלו (יואל ב, ח)	62
דניאל לייבל	"קציר" ו"קץ"	63
מאיר י' פרת	רצוי אחיו	64

ביקורת וביבליוגרפיה

מנחם צבי קדרי	מילון ומפתח למדרשי השמות התנ"כיים באגדה	65
יהושע בלאו	כיוונים סימנטיים בעברית	67
" "	על האפופיניה בלשונות השמיות	68

כתובת הסופרים המשתתפים בחוברת זו :

פרופ' נ"ה טורסיני, רח' ארלוזורוב 18, ירושלים
דוד זילבר, רח' יצחק שדה 3, גבעתיים
פרופ' יחזקאל קוטשר, רח' הפלמ"ח 36, ירושלים
פרופ' שרגא אברמסון, גן רחביה 1, ירושלים
יהודה רצהבי, רח' אוליפנט 10, תל־אביב
רפאל ספן, גבתון, רחובות
עוזי אורנן, רוממה 58, ירושלים
ד"ר בנימין דה־פריס, רח' השופטים 28, תל־אביב
Shifra Rin, Oriental Studies, University of Pennsylvania,
Philadelphia 4, Pa., U.S.A.
ד"ר ש"א ליונשטם, רח' שלמה מולכו 5, ירושלים
דניאל לייבל, רח' מרכוס 4, ירושלים
ד"ר מאיר י' פרת, בית הכרם, ירושלים
ד"ר מנחם צבי קדרי, רח' בית־אל 7, רמת־גן
ד"ר יהושע בלאו, רח' הפלמ"ח 15, ירושלים

דפוס רפאל חיים הכהן בע"מ, ירושלים

מִצְבוֹ בְּנֵי מִשֶּׁה ז"ל

האקדמיה ללשון העברית

מבכה את פטירתו

של חברה היקר, הסופר והמורה הדגול

שלמה שפאן ז"ל

— ה' בשבט תשכ"ב —

על תיקוני סופרים טמירים בלשון ספר שמואל

ב'לשונו' כב, עמ' 2-3, העירותי על לשונם הסתומה של הכתובים שבשמואל א ב, כז מכאן, ושמואל ב, כ מכאן, שמסתתר בהם תיקון סופרים, שלא הופך במסורת הפרשנות. הדברים ברורים ביותר במקום השני, בדברי מיכל בת שאול אל דויד: "מה נכבד היום מלך ישראל אשר נקל היום לעיני אמהות עבדיו קהילות נקלות אחד הרקים". כמו שהסברתי זאת במאמרי הנ"ל, אין כאן "עלה", ושוב "כהגלות גלות", אלא כינוי סופרים במקום "נקלה" ושוב "כהקלות נקלות אחד הרקים". לשון קלן זו באה כאן בניגוד מפורש כנגד לשון כבוד. וכן אומר דויד מצדו נגד דברי מיכל אליו בפסוק כב: "ונקלתי עוד מזאת והייתי שפל בעיני". והנה גם במקום זה תורגם בתרגום השבעים, כאילו כתוב היה "ונגליתי" (καὶ ἀποκαλυφθήσομαι), כעדות ברורה לכך, שלפינו תיקון סופרים בכל המקומות הנזכרים. אלא שבנוסח המסורתי שלנו נשמר לפחות במקום האחרון הביטוי החריף המקורי "ונקלתי עוד מזאת", שלא כשבעים, אשר בנוסחם גם כאן כתוב היה בתיקון "ונגליתי".

והוא הדבר במקום הראשון, בשמואל א ב, כז: "ויבוא איש אלהים אל עלי ויאמר אליו: כה אמר ה' הנלה גליתי אל בית אביך בהיותם במצרים לבית פרעה ובחר אתו מכל שבטי ישראל לי לכהן...", שהכוונה שם: כלום נהגתי בקלון כלפיכם, כאשר כיבדתי אתכם ובחרתי בכם מכל שבטי ישראל לי לכהן? וכעת למה אתה "ותכבד את בניך ממני להבריאכם מראשית כל מנחת ישראל... ועתה נאם ה' חלילה לי כי מכבדי אכבד ובי יקלו". גם כאן אותו ניגוד בין כבוד לקלון; וגם כאן בא תיקון הסופרים גם בשבעים, המתרגמים "הנלה גליתי" – ἀποκαλυφθεῖς – כלשון התגלות ממש, ללא הבנת העניין.

והנה, בתוך אותם הדברים אומר איש האלהים אל עלי בפסוק כט גם זאת: "ותכבד את בניך ממני להבריאכם מראשית כל מנחת ישראל לעמי". ומסורת הפרשנות פירשה "להבריאכם" כאשר פירשה, זה בכה זה בכה, ואפשר להבין את נוסחנו כאילו במשמעות: כדי לפטם את עצמכם מראשית מנחתי. אבל חלש הוא ביטוי כזה; לא על שבני עלי הוזהרים אוכלים עד כדי "הבראה" ממנחת האלוהים, לא בכך העדות המובהקת לכך, כי "תבעטו בזבחי ובמנחתי" וכי "תכבד את בניך ממני". אבל השבעים תרגמו במקום "להבריאכם" בלשון אחרת בהחלט: ἐνευλογεῖσθαι, בלשון "ברכה", כמו שמעיר על כך, למשל, גם מ"צ סגל בפירושו ואומר: "בע' גרס או פירש: להברך, להתברך".

אבל כלום אין זה ברור לכל מבין, שאין כוונת "ברכה" זו, שהשבעים מזכירים אותה, אלא לנאצה? ואין כאן "ברך" גם הוא אלא תיקון סופרים במקום לשון נאצה, כמו שנאמר באותו עניין בפרק ב, יז: "ותהי חטאת הנערים גדולה מאד את פני ה' כי נאצו האנשים את מנחת ה'". כי, כידוע, נכתב "ברך" בכמה מקומות במקרא במקום ביטוי של בוז, כגון, בדברי השטן על איוב (איוב א, יא ושוב ב, ה) "אם לא על פניך ברכי", ובדברי אשתו אליו (שם ב, ה) "ברך אלהים ומת". ובתהלים יג "ובצע ברך

נאץ ה" נשמר הפועל המתוקן על יד תיקוני, בעוד שבפסוק יג שם לפנינו רק "על מה נאץ רשע אלהים".

נוסח זה, שהשבעים ניסו לתרגם אותו, אמנם מבלי להבינו בכוונתו כתיקון סופרים של ביטוי חריף, לא היה בקירוב אלא זה: "ותכבד את בניך ממני ל ב ר כ ם (ו"א: לנאצם) ראשית כל מנחת ישראל".

נוסח קרוב לזה היה בעיקר גם במסורת שמלפני קביעת הגרסה המקוימת בספרים שלנו. אלא שכאן לא נמצאה דרך אחרת כדי לתת לביטוי הסתום משמעות לפי עניין הפרשה, ועל כן כתבו "להבריאכם", בהתכוונם לאמור בכך בקירוב: לפטם את עצמכם. למעשה, עדות בכתוב זה לעובדה, שהיו בנוסח הספרים שלנו אף בתקופה קדומה מאוד, מלפני עבודת מתרגמי הספר ליוונית ומלפני קביעת הנוסח המסורתי, תיקוני סופרים טמירים, שלא תמיד עמדנו עליהם. ומכאן גם תוספת חיזוק למה שנכתב במאמרי הנ"ל על שני הכתובים שבשמואל א ב, כז ובשמואל ב ו, כ. וכדאי לשים לב לתופעה זו, המסתתרת אולי גם במקומות אחרים, אשר לשווא אנו מחפשים פירוש להם.

הגיוני לשון בעקבות פשוטו של המקרא

א. קצות העם – אצילי העם:

בשלושה מקראות בתנ"ך מופיעה המלה קצות כריבוי של קצה בהקשר דומה, כאשר שם-העצם הזה מתקשר עם שם-עצם אחר כנסמכו: אנשים או עם. המקראות הם: שופ' יח, ב: "וישלחו בני דן ממשפחותם חמשה אנשים מקצותם, אנשים בני חיל".

מל"א יב, לא: "ויעש (ירבעם) כהנים מקצות העם אשר לא היו מבני לוי".
מל"ב יז, לב: "ויעשו להם מקצותם כהני במות", בהקשר עם "ואנשי בבל... ואנשי כות... ואנשי חמת" (שם שם ל).

כאמור הקשרו הענייני של קצות בשלושת המקומות אחיד הוא, ודבר זה מצביע על אחידות שבמשמעות הצירוף הזה "מקצות העם" או "אנשים מקצותם". אף על פי כן חלוקים ביניהם בדעותיהם כל אותם הפרשנים העוסקים בפירושם של המקראות הללו, כך הראשונים וכן האחרונים. ולא עוד, אלא דעת אחדים מהם אינה גם אחידה לגבי אותו הצירוף בשלושת המקומות, ויש שאותו הפרשן מפרש אותו אחרת בספר שופטים, ואחרת בספר מלכים. וכך על הפסוק הנ"ל בשופטים אומר אברבנאל: "מקצותם, ר"ל הקצינים שבהם". כך גם בעל המצודות מפרש: "מקצותם, מלשון קצין, מהקצינים שבהם". לעומת זאת שונה פירושם של שניהם בספר מלכים, ואברבנאל מפרש את הפסוק במל"א כב, לא: "ר"ל מכל העם, שלא היו משבט לוי"; וכן בעל המצודות: "מקצות העם – מקצותם, יהיה מי שיהיה"; ובמל"ב יז, לב: "מקצותם: עשו מקצותם".

לא קשה לשער, כי הסלידה מפני כהני ירבעם בן נבט ומפני כהני הכותים מנעה מאברבנאל ומבעל המצודות לראות בהם אנשי מעמד מכובד של קציני העם, וממילא נקלעו לתוך סתירה בין פירושם האחד למשנהו לאותה התיבה "מקצותם".
ונראה, מה אומרים מפרשים אחרים, המטפלים בכתובים הנ"ל: רלב"ג במל"א יב, לא: "מקצות העם, אשר לא היו מבני לוי"; מל"ב יז, לב: "ויעשו להם מקצותם כהני במות, כמו שעשה ירבעם". ר' יהושע שטיינברג, בעל "משפט האורים", מפרש "קצות", "קצותם" פירוש אחיד לגבי שלושת המקומות הנ"ל: "ענינו מדלת העם שאינם בעלי רכוש". של"ג בשופ' ובמל"א: "מתוכם, מתוך העם". כן גם הרטום בשני מקומות: "מתוכם, מתוך העם"; ובמל"א: "מכל חלקי העם, בלי שים לב לשבטים". נקל הוא להוכיח, שמן הבחינה העניינית, ובעיקר מהבחינה הלשונית, מחייב לגבי שלושת המקראות הנדונים פירושם של אברבנאל והמצודות והוא: מקצות העם – מקציני העם.

באשר לבחינה העניינית אולי מיותר להוכיח מה שמוכח בלאו הכי, כי ירבעם בן-נבט האפרתי עבד לשלמה, גיבור חיל, הנער המופקד על כל סבל בית יוסף¹, לא היה בעצמו מדלת העם, וכן לא הרים את נס המרד החברתי, לא תבע את עלבונם

1. עבדי המלך ונערי המלך הם שרים. ראה מל"א כ, טו (וכן שם שם יז וי"ט ועוד): "ויפקד את נערי שרי המדינות"; שמ"ב יח, כט ועוד: "עבד המלך יואב".

של העניים, ולא הם שהמליכוהו, כי אם העדה. שכן לא ההפליה המעמדית היא שליבתה את אש המרד וגרמה לפילוגה של מלכות בית דוד, כי אם ההפליה השבטית שבין בית יהודה לבין בית יוסף, היא שחשפה את הקרע ההיסטורי שלא נתן עוד לאיחוי. והוא הדין לגבי כהניו של ירבעם, שלא היו מדלת העם, כי אם מקצות העם, כלומר מאציליו, שהרי כהנים מעצם טבעם המעמדי כמשכילים ו"תופשי התורה" לא היו נציגיהם של האביונים. אכן ירבעם בן-נבט, לשם גיבוש שלטונו, חיזק את משענתו האריסטוקרטית האפרימית ע"י מינוי כהנים מתוכה וסילוקם של בני לוי, הנאמנים לירושלים – בדומה למינויים שעשו בשעתם דוד ושלמה (ש"ב ח, יח; כ, כו; מ"א ד, ה) במגמה דומה, כתוספת לכהני בית לוי.

ברם, מבחינה לשונית ברור הקשר האטימולוגי בין המלה קצות לבין המלה קצין. ועל כך מצביע גם בעל "משפט האורים" בפרושו לערך קצין: "קצין משרש קצה, חורץ משפט, שופט, מושל, גיד העם". המשמעות המדויקת של קצין במקרא נמצאת במיכה ג, א (וכן שם שם, ט) "ראשי בית יעקב וקציני בית ישראל", כלומר העומדים בקצה העם, משמע בראש העם. לאישושם של דברי בעל "משפט האורים" ראוי להביא מקרא מפורש אחר, הבא ללמד בבחירות יתר על עניינו והוא- יחז' לג, ב: "ארץ. כי אביא עליה חרב ולקחו עם הארץ איש אחד מקציהם ונתנו אותו להם לצופה". ועל נכבדותו ורומ מעלתו של הצופה, שאינו יושב בסתר המדרגה, כי אם בגרם המעלות, כשייך לקציני העם, מעיד הנביא, שהוא כהן ומיוחס שגלה עם גולי המלך יהויכין, המעיד על עצמו (שם ג, יז): "ויהי דבר ה' אלי לאמר: בן אדם צפה נתתיך לבית ישראל".

מאידך, אור רב זורע על הנדון מבחינתו הלשונית הפסוק מספר ישעיהו מא. ט: "אשר החזקתיך מקצות הארץ || ומאציליה קראתיך. ברורה כאן התקבולת הנרדפם בין שני טורי המשפט. הערוכים על דרך התשכולת (כ"אסמוס). ופירושו של המקרא הזה הוא: אתה הוא ישראל, שלקחתיך מקצות תבל וקראתיך להיות לי לעבד. כך גם מפרש ריב"ג בספר השרשים (בתרגום נ' תיבון): מקצותיה ומרחקיה. היינו קצות הארץ הם אצילי הארץ, ואמור מכאן קצות העם הם אצילי העם.

על כן: 1. בני דן שלחו לשם ריגול הארץ, "חמשה אנשים מקצותם", כלומר מאציליהם (שופ' יח, ב), כשם שעשה זאת בשעתו משה בשלחו שנים עשר אנשים לתור את ארץ כנען והם: "כלם ראשי בני ישראל" (במד' יג, ג); 2. ירבעם בן נבט עשה כהנים מקצות העם, היינו מאצילי העם (מ"א יב, לא); 3. הכותים עשו להם כהני במות מקצותם, היינו מאציליהם (מ"ב יז, לב).

ב. אצילי ידים – קצות ידיים

צירוף זה, אצילי ידים או אצילות ידיים, מופיע רק פעמיים בכל המקרא: 1. ירמ' לח, יב: "שים נא בלואי הסחבות והמלחים תחת אצילות ידיך מתחת לחבליים". 2. יחז' יג, יח: "היו למתפרות כסתות על כל אצילי ידיו" (ועושות המספחות על ראש כל קומה לצודד נפשות). לגבי פירושו של הצירוף גדולה המבוכה אצל הפרשנים, ורבות הן הסתירות שבינם לבין עצמם. מנחם בן סרוק, ריב"ג ורד"ק מפרשים: אציל – בית שחי. אלא משום מה בהסתמך על דברי חז"ל מזהה רד"ק בפירושו ליחזקאל את בית השחי עם המרפק.

ואולם מילונאי לשון חז"ל לא קיבלו מצדם: בערוך השלם מתרגם מרפק,

Ellenbogen: וכן קאסאווסקי בקונקורדנציה למשנה מפרש מרפק כ"מקום חיבור האמה לזרוע".

בעל המצודות, כמו הקדמונים הנ"ל, מפרש בשני המקומות "אצילי ידיים" – בתי השחי.

לעומתם תרגום יונתן מפרש: מרפקים (ירמ'): "תחת מדבקי ירך"; יחז': "מרפקי ידיי". כך גם מגדל קרן בהקונקורדנציה לתנ"ך מבאר "אציל": "מרפק היד, קצה הזרוע העליון הבולט מן הגוף".

רבות הן הסתומות והסתירות פה במיוחד אצל הפרשנים החדשים וכן אצל בעלי המילונים. משפט האורים (שטיינברג): "אציל – הזרוע העליונה שאצל הגוף".

בן-יהודה: 1. "חבור" זרוע בכתף, בית-שחי – כך לגבי הפסוק בירמיהו 2. "מקום חבור חלקי האברים, פרק" – לגבי הפסוק ביחזקאל. ברור, שאין כאן אחידות בפירוש הצרוף "אצילי ידיים" בשני פסוקים שונים, ועל כך להלן. של-ג: "בית שחי" – ירמ', "זרועות הידיים" – יחז'. הרטום: "החלק העליון של הזרוע הסמוך אל הכתף – יחז', (על הפסוק בירמ' אין פרוש). א' ויזר עקיב, אבל אינו ברור די הצורך: "פרקי הזרועות" – ירמ', "מרפקי פרקי הזרועות" – יחז'. בעלי המילונים גורו בן-שושן: "אציל – הזרוע העליונה שאצל השכם". מדן: "אציל (ו) אצילה (נ)" – הזרוע העליונה מן המרפק עד הכתף. הסקירה הזאת מוכיחה כי רוב הפרשנים ובעלי המילונים מתייבים את המרפקים כפירוש לאצילי ידיים. הפרוש הזה מתחייב מן הפסוק שבישעיהו שהבאתיו לעיל (מא, ט), לפיו מאצילי הארץ משמע מקצות הארץ, ופשיטא שאצילי ידיים הן קצות הזרועות, היינו המרפקים. וכך גם בלשון החכמים. בבבלי ערכין יט ע"ב נאמר: "ר' יהודה אומר, מביא הבית וממלא מים ומכניס ביד עד האציל וברגל עד הארכובה"; ופירש"י שם: האציל – מרפק. יוצא אפוא, שהארכובה ברגל מקבילה לאציל ביד, ובלשון חכמים הברך היא ארכובת הרגל, והמרפק היא ארכובת היד, כמו שנאמר במשנה חולין י, ד: "איזהו הזרוע מן הפרק של ארכובה עד כף של יד". ראוי פה להעיר, שגם המלה מרפק שייכת ללשון חכמים, כי במקרא אמנם נמצא הפועל מתרפקת (שה"ש ח, ה) אבל השם "מרפק" אינו נמצא בו, והאקוריוואלנט המקראי היחידי שלו הוא אציל וברבים אצילי ידיים. כשלפנינו תיבה "חידאית", שאין לה אח בכל המקרא, אנו נזקקים כדי לפרשה, שתסתבר מתוך ההיגיון הסיטוא-ציוני, היוצא מתוכנו של הפסוק והפרק שנמצאת בו, בפרט כשמדובר בפסוק שאין בו כפל לשון. לא כן בתיבת "אציל" בצירוף "ידיים", הנמצאת בשני מקראות, ולא עוד אלא שנסמכת היא על הפסוק השלישי המכריע ביניהם והוא הנוכח בישע' מא, ט. משום כך כה מוזרה היא הדיאלקטיקה הלשונית של אותם הפרשנים, שלפיהם צירוף אחד משמש שני דברים: פעם בית שתי (ירמ'), ופעם מרפק (יחז'). ובפרט שלא ייתכן חילוף משמעויות בתוך תקופה קצרה כל כך שבין ירמיהו ויחזקאל, שהם למעשה בני זמן אחד. שכן אין כל רמז לכך במקרא עצמו, וכפי המוכח לעיל לא חל חילוף כזה במשך כאלף שנים המבדילות בין סוף ימי הבית הראשון לבין התלמוד. הסתירה הזאת אצל הפרשנים, המפרשים "אצילי ידיים" בספר ירמיהו בית שחי, וביחזקאל – מרפקים, נובעת מכך, שהם כפו על ההיגיון הלשוני את ההיגיון הסיטואציוני המשוער, אשר לפיו, כביכול, נזח לו לירמיהו להימחות מבור הטיט אם יקשור את החבליים מתחת לבתי השחי וישים מתחתיהם את בלויי הסחבות. אמנם מסתבר, שלא תמיד המציאות תואמת את ההיגיון, והואיל והמשמעות הלשונית היא הנותנת, עלינו לקבל,

כי במצב, שבו היה ירמיהו נתון, נאלץ להיעזר במרפקיו. ולסיכומו: הצירוף אצילי דים, הן בירמיהו והן ביחזקאל, פירושו קצות הידיים היינו המרפקים.

ג. אֶפֶה אֲצִילָה

בחזון ההיכל של הנביא יחזקאל פרק מא, ח כתוב: "...מלוא) הקנה, שש אמות אצילה". פרשנים רבים צירפו משום מה את שתי המלים האחרונות, ובניגוד למבנה הדקדוקי של הכתוב ראו ב"אצילה" תואר לשם "אמה". וכך אומר רד"ק: "אצילה, פירוש גדולות, מן ואל אצילי בני ישראל... ויש מפרשים מן תחת אצילות ידיך שהוא בית השחי, כי שאר האמות הן מן ראש האצבע הנקרא אמה עד פרק המבדיל בין הזרוע והקנה, ואלו ואמות אצילה) היו אמות מגיעות עד בית השחי". ובעקבות הרד"ק הולך בעל המצודות וכן רבים מן החדשים. בן-יהודה: "אמה אצילה – אמה ארוכה" וכך גם גור: "מדת ארך הזרוע מקצה אצבע האמצעית ועד בית השחי". בדומה לכך אבן-שושן ערך אֲצִיל: "בתקופת התנ"ך מדת ארך גדולה מן האמה הרגילה. כנראה מקצה אצבע האמצעית ועד בית השחי. "קשה לקבל את הפירוש הזה, כי, כאמור, אינו מתיישב עם הדקדוק, שהרי כתוב "אמות אצילה", ולא "אמה אצילה", ואף לא "אמות אצילות". נוסף לכך אין למצוא כל הד וסימן למציאותה של מדת אורך ששמה "אמה אצילה". לא במקרא ולא במקורות שלאחר המקרא. לפי ענ"ד יש לקרוא פה: "מלוא הקנה שש אמות (עד) אֲצִילָה, כלומר אורך מלוא הקנה שש אמות עד קצהו. ספק הוא אם הנוסח המוצע כאן תורם תרומה כלשהי להבנת כל התיאור החזוני של היכל יחזקאל, אשר בין כך וכך אליבא דכולם סתום הוא. אבל לכל הפחות תורם הוא לסבירות הפסוק עצמו בשל צמידות עקיבה לפשוטה של המלה אציל במשמעות "קצה". וספקותי לגבי "אמה אצילה" נתלים לא באשל אחד. גזניוס, למשל, אומר כאן: "לא ברור וייתכן שמדובר במונח טכני מתחום הארכיטקטורה, כלשון המהדורה האנגלית – is obscure perhaps is here technical form to the joining". גם מנדלקרן בקונקורדנציה אינו גורס קיומה של "אמה אצילה" באומרו: "וטעם אצילה דיחזקאל כמו באמת איש, ויש גורסים הצלע". באוצר לשון המקרא נאמר: "מונח אדריכלי סתום, אולי שם קנה המידה הנזכר ביח' מ, ה).

גם מלב"ם, שידות רבות לו בדיעת הלשון ודקדוקה אינו מכיר באמה אצילה כמידה, ומפרש: "אצילה – מופרש, אציל ומפורש מיתר הקיר". חושבני, שלא במקרה מ' מדן במילונו מתעלם לחלוטין מן האמה האצילה ואינו מזכירה כלל. לולא דמסת-פינא הייתי אומר, כי אמה אצילה לא הייתה ולא נבראה ובטעות אחת יסודה, והיא טעותו של רד"ק, אשר הועתקה ממנו פעמים רבות.

לשונן של האיגרות העבריות והארמיות של בר כוסבה ובני דורו

מאמר שני: האיגרות העבריות

א. חשיבות המציאה

חשיבות גדולה עוד יותר מאשר לאיגרות הארמיות נודעת לאיגרות העבריות, אשר, כפי שתלמדנו הצצה חטופה, כתובות בלשון חז"ל. ואף כאן ניטיב לעשות, אם נפרס תחילה את יריעת הבעיה של לשון חז"ל.

זה עשרות בשנים, בעיקר אחרי שיצא טבעם של כתבי-יד מעולים של המשנה, כגון כתב-יד קאופמן, כתב-יד פארמא ומהדורת Lowe, הוכר, כי לשון חכמים כפי שהיא מופיעה בדפוסים של המשנה, התוספתא וכו', נשתנתה ונשתבשה הרבה על ידי המעתיקים. זכות גדולה בהכרה זאת לפרופ' י"נ אפשטיין ז"ל ולבחליל למר חנוך ילון ולפרופ' ש' ליברמן. אך יש להדגיש, כי אין הדברים אמורים בשיבושי מעתיקים סתם, אלא בפעולה שיטתית, מודעת ובלתי מודעת, של המעתיקים והמדפיסים, שהייתה מכוונת לקרב את לשון חז"ל ללשון המקרא. כך דרך משל, הפכו המדפיסים את בניין 'נתפעל' ל'נתפעיל' על ידי תוספת יו"ד, כפי שהעיר ילון⁶⁵. והרי דוגמה בולטת עוד יותר. כל המעייץ במילונים של לשון חז"ל לא ימצא שם אלא את הצורה המקראית 'אדם'. בעשרות השנים האחרונות נתגלו בכתבי היד השונים עשרות (ושמא יותר) דוגמאות לצורת 'אדן', שהייתה משמשת בלשון חכמים (ליד צורת 'אדם'; עיין למטה בדבר הסיבה). משהוכרה אפוא עובדה זו, נתעוררה הבעיה, כיצד אפשר להגיע לידי השכבה הקדומה ביותר של לשון חז"ל, ששונתה באופן יחסי פחות על ידי המעתיקים (ושמא אף ע"י המוסרים). בבעיה הזאת אדון בהרחבה במקום אחר.

עתה, עם מציאת איגרות בר כוסבה, יש בידינו אמצעי חשוב ביותר לשם הכרת סיבם של כתבי-יד בנידון זה (אך ראה להלן ד). והרי דוגמה בולטת לטענה זו. הזכרתי לעיל את צורת 'אדן'. כפי שצינתי במקום אחר⁶⁵, הפכה 'אדם' המקראית ל'אדן' בלשון חז"ל בגלל העובדה, כי מ"ם סופית עשויה הייתה להיפך בסוף תיבה לנ"ן⁶⁶ ('שלו' הפכה 'שלוך', 'שם' הפכה 'שן' וכו'). כלל זה נותן את אותותיו גם בתחום הכינויים, הן הפרודים והן החבורים. בכ"י קאופמן מצאתי, כי רק בחמישה אחוזים באה צורת 'הם' המקראית, ואילו בערך בתשעים וחמישה אחוזים משמשת תחתיה 'הן'. בשל הכלל הזה סבור הייתי אפוא, כי אף 'אתם' המקראית תופיע בצורת 'אתן'. והנה, באותן עשרות המעטות של הדוגמאות שבמשנה לא מצאתי בכ"י קאופמן אפילו דוגמה אחת לצורת 'אתן'. עובדה תמוהה זו אמנם אפשר היה לישב מתוך ההנחה, כי מאחר שגוף זה בגלל עצם טיבו מצוי ביותר במקרא, אך נדיר

* עיין הערה בראש המאמר הראשון (לשוננו כה, עמ' 117).

65. ח' אלבק-ח' ילון, ששה סדרי משנה, סדר מועד, ירושלים תל-אביב, תשי"ב, עמ' יז-יט.

65. מחקרים, תרביץ, כג, עמ' 38 ואילך (תדפיס עמ' 38 ואילך).

66. אמנם באיגרת בר כוסבה מצינו 'אדם' איגרת 7 ש' 5! אותה איגרת מכירה רק סופית מ"ם, ראה

הערות שם, גם תיבת 'שלו' כתובה תמיד במ"ם.

בלשון חז"ל, הושפעה אפוא צורתו אפילו בכתב יד טוב מעין ק'. ואילו 'הן' מאחר שהיא מצויה מאות פעמים במשנה, לא סבלה מן ההשפעה המקראית. והנה דווקא בשעה שישבתי על מדוכה זו, פרסם ידן את קטעי איגרת 1, ושם מופיעה צורת 'אתן'! בינתיים מצאתי 'אתן' במקום נוסף, בתוספתא מהדורת ליברמן⁶⁷.

ב. קטעי האיגרות

איגרת 1 (רק 4 השורות הראשונות מועתקות כסדרן שבאיגרת)

1. משמעון בר כוסבא לאנשי עינגדי
2. למסבלא [ו]ליהו[נ]תן [ב]ר[ ] בעין שלום בטוב
3. אתן יושבין אכלין וש[ו]תין מן נכסי בית
4. ישראל ולא דאגין לאחיכן לכול דבר
5. ... משפינא שא שאצלכן ובמחוז.

הערות

1. משמעון: בטמיעת הגו'ן, ראה הערה לש' 3. בר: ובכן, אף במכתב עברי עשויה להופיע התיבה הארמית 'בר'.
2. מסבלא: ראה לעיל, הערות לאיגרת ארמית 1, ש' 1.
- בעין: בצדק מעיר ידן, כי האיש נזכר גם בצורת 'בעיה' (איגרת ארמית 3, ש' 2), והוא מעיר על שם 'ודן' שבירושלמי. אך תופעה זו מצויה גם בלשון חז"ל, היינו לשון חז"ל אוהבת לצרף גו'ן לסופי תיבות בלתי נטויות. מכאן אפוא, צורות 'למעלק', 'למטן' (= 'למעלה', 'למטה' מקראית) שבכתבי-יד טובים (כמעט תמיד כך בכתב יד קאופמן), ומכאן צורת 'כאן' (= 'פה' [כא] הארמית) בתוספת גו'ן, [= 'פה' העברית], ושמה אף 'פשתן' (= פשתה המקראית), ואכמ"ל.
- 2-3. בטוב אתן יושבין: השווה: 'עמך ישב ... בטוב לו' דב' כז, יז; וכן איוב כא, יג; שם לו, יא; קה, ז, יד; תהלים כה, יג.
3. אתן: ראה לעיל, א. יושבין אכלין וש[ו]תין: בכתב חסר ב'אכלין' (גם 'שותין?); קשה יותר להניח, שהשפעה ארמית יש כאן (אכלין). הסופית של הריבוי בשלושת המקרים גו'ן היא, כמצוי הרבה בכתבי-יד קדומים, בשרידי הגניזה, אך גם בדפוסים. מן נכסי: במקרא כידוע, במקרה זה היינו מצפים לטמיעת הגו'ן (= מנכסי), ואילו בארמית, כידוע, 'מן' מתקיימת. מאלף אפוא, שבספרים המאוחרים, בעיקר בספר דברי הימים, מצויות כבר דוגמאות מרובות ללא טמיעה, כגון 'מן בני בנימין' דהיא יב, יז ועוד שם כז, יג; ה, טו, כה ועוד הרבה⁶⁸. במשנה לכאורה (לפי הקונקורדנציה) אין צורות כאלה, והגו'ן נטמעת, כדינה במקורות המקראיים. אך בכתב יד קאופמן מצאתי דוגמאות מעטות של 'מן' בלא טמיעה⁶⁹. עובדה זו עוררה את חשדי, היינו כי גם מבחינה זאת תוקנו כבר כתבי-היד בדפוסים שלנו. האיגרות האלה עשויות לאשר תפיסה זו (ראה אף להלן). אך להלן ש' 5 'משפינא', בטמיעת הגו'ן.

67. עמ' 232 (מע"ש ב, יא).

68. ראה 'הלשון', עמ' 162, 5, 2.

69. על כך בפרוטרוט במקום אחר.

4. 'ו' ל' א' ד' א' ג' י' : אף כאן כתיב חסר. במקרים מעין אלה באה גם בלשון חכמים שבדפוסים תיבת 'ל'א' לפני הבינוני, ולא 'א'י', כגון: 'יש מביאים ביכורים וקורין, מביאין ולא קורין' (בכורים א, א, ד) ⁷⁰. ו' ל' א' ד' א' ג' י' : לכול דבר : תיבת 'דאג' טעונה דיון. אין אמנם 'דאג' במשנה. הדפוסים שלנו גורסים 'מרבה נכסים מרבה דאגה' (אבות ב, ז), אבל כתבי-היד גורסים 'דוּח' וכיו"ב. אך השורש נמצא בתוספתא, סוכה, ב, ו; 'מי דואג', 'דואגין מפני אלו'. אולם חמור יותר עניין אחר. במקרא משמש שורש 'דאג' למעשה בהוראה של שורש 'חשש', במקביל ל'ירא', למשל 'דאגת ותיראיי', ישעיה נז, יא. אין כל מקום שבו אפשר להניח בוודאות גם את ההוראה הזאת, המצויה היום בלשונו, היינו, 'לטפל בשל דאגה' ⁷¹ (אף לא בשמ"א ט, ה, יב). סבור הייתי תמיד, כי ההוראה של 'לדאג ל-' איננה אלא תרגום שאילה מן היידיש ומן הגרמנית sich sorgen um וכיו"ב. והנה כאן, באיגרות של בר כוסבה, אין כנראה אפשרות לתפוס את הצירוף בשל 'לכול דבר' אלא בהוראה של העברית הישראלית! מה פשר הדבר? אפשר לטעון, כי כפי שמעידות הלשונות הנ"ל, וכן האנגלית, ההונגרית ועוד, אין אלא צעד אחד מן ההוראה ההיא להוראה שבעברית הישראלית. (אף העיר תלמיד, מר מ' יורגראו, על הפסוק 'ואין חולה מכם עלי' שמ"א כב, ח.) כנגד זה יש לומר, כי עדיין צריך ברור, אם בלשונות האירופאיות אין כאן השפעה הדדית ואכמ"ל. מן הצד האחר יש להעיר: תרגום תיבת 'דאג' הריהו על פי רוב שורש 'צפ' הארמי. והנה השורש הזה מכיל את שתי ההוראות ⁷². האם עלינו להניח, שאף כאן לפנינו תרגום שאילה מן הארמית?

ל' א' ח' י' כ' : אף בכינויים החבורים הפכה מ"ם בסוף תיבה לנו"ן, ראה לעיל 'אתן', אך מופיעה אף הצורה במ"ם 'רגלכם', באיגרת 7, שאין בה סופית נו"ן כל עיקר. ל' כ' : בכתיב מלא, כפי שמצאנו באיגרות הארמיות (מאמר ראשון, ג 2).

5. מ' ש' פ' י' א' : כאן בטמיעת הנו"ן (ראה הערות לש' 3). בדבר חילופי סיון – סמך ראה לעיל איגרת ארמית 1, ש' 1. כתיבים מעין אלה מצויים אף בכתבי-היד של לשון חז"ל ⁷³. בדבר חילופי אל"ף היא בסוף תיבה ראה לעיל (מאמר ראשון, ג 2). שא' צ' ל' כ' : 'שא' כנראה דיטוגרפיה (ידן); בדבר הנו"ן ראה 'לאחיקן'. ובמחוז: הו"ו ו"ו של פירוש היא = 'היינו במחוז' (נמל). פרו' י"נ אפשטיין המנח אסף דוגמאות מרובות לו"ו זו במשנה, והעיר אף לשימושה במקרא ⁷², כגון במשנה: ביצה א"ח (לפי כ"י קאופמן) 'בורר כדרכו ובחיקו ובתמחו'; סנהדרין ו, ג' 'היו מפשטיץ אותו ואת בגדיו'; עירובין ו, ז (ועוד) 'האחין וְהַשְׁתַּפֵּחַ' = 'האחים שהם שותפים'; במקרא: 'ויצקת לו ארבע טבעת זהב... ושתי טבעות על צלעו האחת' שמות כה, יב; 'ואעלה באש מחניכם ובאפכם' עמוס ד, י.

מחוז : = נמל (ידן). טיבה של התיבה לא היה מחזור. לפני כ" 25 שנים הראיתי ⁷³ כי הוראת התיבה במקרא (מחוז חפצם 'תה' קז, ל) בתרגומים, בערבית, בסורית

70. מ"צ סגל, דקדוק לשון המשנה, תל-אביב, תרצ"ו, עמ' 134, 2408, (1) (מכאן ואילך – סגל).

71. ראה מילוננו של מדרן, מאלף עד תו, ירושלים, תשי"ד, בערכו.

72. אמנם כנראה לא בתרגום. אך זהו המצב בסורית ובארמית הנוצרית של א"י, ראה מילוננים.

73. י"נ אפשטיין, מבוא לנוסח המשנה, ירושלים, תש"ח, עמ' 1246 ואילך.

72. שם עמ' 1076 ואילך, עמ' 1080 הערה 1 עמ' 1097.

73. לשוננו ח (תרצ"ו), עמ' 136 ואילך.

וכן בשמות מקומות בארץ יהודה = 'נמל'. אמרתי: 'על חופי ארץ יהודה השתמשו עוד במאות הראשונות שלאחר החורבן במלת 'מחוז' בהוראת 'נמל'⁷⁴. איגרת זו אישרה את דעתי בצורה בלתי צפויה אף לי. שכן אני לא התכוונתי אלא לחוף המערבי, ואילו כאן נתגלתה התיבה בחופה המזרחי של ארץ יהודה. והשווה אף 'מחוז עגלתין' שבתעודה נבסית ממגילות ים המלח⁷⁵.

איגרת 2 (ידין עמ' 56)

הענגדין ... שהיו של הגואין.

הערות

הענגדין: היינו אנשי עין גדי, בכתיב חסר, השווה, דרך משל, בירושלמי. 'ענתניה' = 'עין תאניה'⁷⁵. כתיבים מעין אלה מצויים בכתיבי קומראן⁷⁶. סופית הריבוי גוין היא. מאלף ביותר: היידוע מופיע לפני הנסמך! בניגוד למשל ל'בית הלחמי' שבמקרא. כיוצא בזה מצינו 'הבשני', 'הבשנית' (= הבית שאני, הבית שאנית) בכתובות ירושלים⁷⁶.

שהיו של הגואין: לפי בקשתי בדק פרופ' ידן את המקום מחדש, ואישר, כי אכן זוהי הגרסה, היינו יש רווח בין 'של' ל'הגואין'. פרט זה חשיבותו גדולה מאוד. כיידוע, מופיעה תיבת 'של' כתיבה עצמאית בדפוסים, כגון: 'נתן בתוך ידו של עני' משנה שבת א. א. תמוה כאן חוסר היידוע של 'עני', בניגוד לתיבת 'בעל הַבֵּית' שלפניה. ואכן כך דרכה של תיבת 'של' בכל מקום, היינו, התיבה שלאחריה חסרה יידוע. בא ח' ילון ופתר את החידה⁷⁶. הוא הצביע על כך, כי כתב־היד של לשון חז"ל מצרפים תיבת 'של' לתיבה הקודמת, הלמ"ד בפתח, שלאחריה דגש: כתב־ייד מעין קאופמן ואחרים מנקדים 'שֶׁלְעֵנִי'; ובכן הכול אתי שפיר. שכן צורה זו עולה בקנה אחד עם '(מטתו) שֶׁלְשִׁלְמָה' שה'ש' ג. ז. מסורת קריאה זו נתקיימה עד היום בפי התימנים, כגון 'שֶׁלְחֶנְכָה'. הבעיה היא, כיצד ומשום מה נפרדה 'של' במשך הזמן והייתה לתיבה עצמאית, ובעיה זו לא נפתרה עדיין. והנה באה 'של הגואין' ומטפחת בפנינו היא מכריחה אותנו להניח, כי היה גיב בלשון חז"ל, שהוא לא נהג כמנהג שתואר לעיל. והשווה 'בֶּשֶׁל אֶשֶׁר', קהלת ח. יז, שהיו סבורים לגביו, כי יד הארמית באמצע (- בְּדִיל דָּ). עצם הופעת ה'א הידיעה עדיין אפשר היה לתרץ, השווה 'להמכר', (מיליק עמ' 145 ש' 7). אך אין לתרץ עובדה זו, כשבצדה אף העובדה של הרווח. דומה, כי תופעה זו, אם תתאשר מן החומר החדש של ידן, תחייבו רווייה מסוימת בדבר

74. עמ' 141.

75. 'ידיעות החברה לחקירת א"י ועתיקותיה' כה (תשכ"א), עמ' 161. מסתבר לאור החומר

שבידי ידן, שלא פורסם עדיין, כי הזהוי המוצע שם אינו נכון.

76. ספר הישוב, כרך ראשון, חלק ראשון, ירושלים, תרצ"ט, עמ' 117 למעלה.

77. ראה 'הלשון', עמ' 114.

78. ספר ירושלים, כרך ראשון, ירושלים תל-אביב, תשט"ז, עמ' 354.

79. ח' ילון טיפל בפורטורט בבעיה חשובה זו ב'לשיטת הניקוד של המשנה', בששה סדרי משנה

מהדורת אלבק-ילון, סדר מועד, ירושלים-תל-אביב תשי"ב, עמ' יד-טו; 'לשוננו' כד (תש"ך) עמ' 16-18;

שם עמ' 28-29; שם עמ' 166.

הניבים בלשון חז"ל. עם זה, קשה להניח, כי ההפרדה, הוזה לכאורה בספרינו, משתלשלת למסורת זו. חוסר היא הידיעה מלמד, כי זוהי הפרדה 'מוטעית', לאחר שמשום מה נעלם הדיגוש ונעלמה התנועה של ה'למ"ד. והשווה אף 'של בית משכו' (ספק תיבה אחת, ספק שתיים) איגרת 8, וכן איגרת עברית 5, ש' 7. הגוא"ן: כתיבה של תיבה זו וזה לכתובה במגילת ישעיהו⁷⁶. ואילו באיגרת 8, ש' 5 'גיים'.

איגרת 3 (מיליק עמ' 161⁷⁷; אותיות מסופקות בתעודה זו ובבאות צוינו בנקודה בראשן).

1. משמעון לישוע בן גלגולה
2. שלום שתשלח תבו חמשת
3. כורין ח[ט]ין [ ] ש לביתי
4. אצלך בדעת ותתקן להן
5. מקום פניו יהו בו אצלך
6. תשבת חזו אם יחפצו לכו
7. והתהזק וחזקת מקום
8. הוא שלום ופקדתי ת מי
9. שיתן לך תחטין שלה אחר
10. השבת יטלן

הערות

1. משמעון: בטמיעה של הנו"ן, ראה הערות לאיגרת 1 ש' 3 (מן נכסי).
2. שלום: בלשון חכמים היתה מצויה אף צורת 'שלוך'⁷⁸. וראה הערות לאיגרת 1, ש' 3 (אתן). איגרת זו ללמד יצאה, שהיתה קיימת גם הצורה המקראית (ושמא רק בכתב); ראה אף 'אצלך', ועוד לעומת 'רגלכם' למשל באיגרת 7, ראה להלן ג 3.
2. שת שלח תבו: ש' פותחת דיבור ישר (מיליק, וראה לעיל הערות לאיגרת ארמית 3, ש' 3). אפשר לקרוא 'תבי' (מיליק). אשר להשמטת האל"ף ראה מיליק, ולעיל הערות לאיגרת ארמית 1, ש' 1. גראה לכאורה, בניגוד למיליק, כי גרסה זו עדיפה משלו. היינו 'תשלח תבי' (= 'תביא'), שהוא מתלבט בפירושו, עיין שם, ומתרגם *que tu dois te mettre à faire l'envoi*. לדעתי הכוונה 'שלח' (למקום ששם נמצאת החיטה) ותביא (אותה למקומך). ראה ש' 4-6⁷⁹. מעין כך בארמית, כגון ב'מגילה חיצונית לבראשית' xx 9-8: "שלח לעובע דברהא" = 'שלח מהר, לקחה'. 3. של ביתי; לפי מיליק = 'של ביתי' = בני ביתי. [ראה תוספות בסוף המאמר].

76. 'הלשון', עמ' 404, 10, 1.

77. P. Benoit, O.P., J.T. Milik, and R. de Vaux, O.P. *Discoveries in the Judean Desert II, Lcs grottes de Murabba'at*, Oxford, 1961 (מכאן ואילך — מיליק).

78. 'מחקרים', תרביץ כב, עמ' 38-39 (תדפיס, עמ' 38-39).

79. סגל, § 400, רשם דוגמאות מעין זו "בציווי של פעלים של תנועה".

4. בדעת: קשה להלום. לפי מיליק = 'ידע יהי לך' איגרת 8, ש' 2-3, והוא מתרגם *que cela soit connu de toi*. אין להלום פירוש זה. אסמכתאות מבן-יהודה כרך א' עמ' 370, טור א למטה, אינן מן העניין (והן מתוך 'חובת הלבבות!'). להן: 'להם', ראה הערות לאיגרת 1, ש' 3.

5. מקום פניו: פירושו של מיליק רחוק. יש לגרוס כנראה 'מקום פניו', כפי שמציע ד"ר ג' צרפתי⁸⁰, ולהניח שיש כאן שיבוש של הכותב. יהו: = 'יהי', רגיל בלשון חז"ל (מיליק).

6. תשבת: = 'את השבת' (מיליק); על הצורה ראה למטן ג 1. חזו: מיליק תופס משורש 'חזה', שאינו בנמצא בלשון המשנה. 'חזו' = 'הזו'; חילוף חית-ה' ראה למטן 'והתחזק', ש' 7.

יחפצו לבו: אין להסכים לתפיסתו של מיליק, הרואה 'לבו' = 'לבו'; כמובן אינו יכול להסביר את אי-ההתאמה עם 'יחפצו'. ברור, ש'לבו' = 'לבו', ראה לעיל ש' 3 'תבי' (תבו) = 'תביא'. יחפצו: הופעת שורש זה כאן יש בו משום עניין, שכן בלשון חז"ל שליט בהוראה זו השורש 'רצה'; הפועל 'חפץ' לא נמצא במשנה אלא פעם אחת בלבד, נד' ד. ח. האם תיבה זו רומזת לשימוש לשון שונה, או שמא להשפעת המקרא? וראה להלן ד.

7. והתחזק: כאן אין ספק: ה'א במקום חית, וראה לעיל 'חזו' ש' 6. עובדה זו חשיבותה גדולה, שכן היא מלמדת, כי אף במחיצתו של בר כוסבה היו אנשים, שלא ידעו להגות את הגרוניות, כדרך שמצאנו במגילת ישעיהו ובשאר המגילות⁸¹. לגבי ידידי לא היה בכך משום הפתעה. דעתי היא, כי ערעור הגרוניות בארמית הגלילית יש לזקפו על חשבון היוונית, שלא ידעה גרוניות אלה⁸². לפיכך, משנמצאו בין האיגרות של בר כוסבה גם איגרות כתובות יווניות, היה מותר לצפות אף לרמזים לערעור הגרוניות. ייתכן, כי בתור רמז ראשון לגבי השפעת היוונית על המערכת הפונולוגית של הארמית (והעברית) היה אפשר לראות את תיבת 'סלם' (ראה הערות לאיגרת ארמית 1, ש' 1). ת מקום: ראה למטה ג 1.

8. הוא שלום: ראה הערות לאיגרת ארמית 3, ש' 5. ופקדתי: השורש הזה נמצא בלשון חז"ל בהוראה זו, אך דומה, כי הוא נדיר ביותר (ראה קונקורדנציה ובן-יהודה).

8-9. ת מי שיתן: בדבר 'ת' ראה למטן ג 1; 'מי שיתן' = הצירוף המשמש במקרא, גם כשהדברים אמורים באדם ידוע, כגון 'מי אשר חטא לי אמחנו מספרי' שם' לב, לג, והוא הדין ללשון חז"ל של המשנה, תוספתא, מדרשי ההלכה, היינו ללשון חז"ל החיה, כגון 'משביעין אנו עליך' במי ששכן את שמו בבית הוה' משנה יומא א'ה (זוה ש' נמצא בעיקר בניגוד, ואכמ"ל). ואילו בלשון חז"ל של הירושלמי, כלומר כשלשון זו שוב לא היתה חיה⁸², מוצאים אנו 'זוה ש' (זהו ש') כמו בעברית הישראלית, אפילו כשהאדם, שבו מדובר, אינו ידוע, כגון 'זהו שעומד ומתפלל צריך להשוות את רגליו', ירוש' ברכות ב, ע"ג (וכך נוהגת הארמית הגלילית! אגב, בבבלי

80. ד"ר צרפתי ישב אצלי בשעה שנתקבל הספר וקרא אתי את התעודות.

81. 'הלשון', עמ' 42 ואילך, עמ' 398 ואילך.

82. 'מחקרים' תרביץ כג, עמ' 56 (תדפיס עמ' 56) ואילך.

82א. ראה א' בן-יהודה, המבוא הגדול, ירושלים, 1948, עמ' 233 ואילך.

נתקיים 'מי ש', כגון 'מי שטרך בערב שבת יאכל בשבת' ע"ז, ג ע"א ושוב דברים בגו; ויש גם צירופים אחרים). דוגמה זו הריהי רמז ברור לכך, כי בפי כותב האיגרת הייתה לשון חז"ל עדיין לשון חיה! ת ח ט ין ש ל ה : 'תחטין' ראה למטה ג 1. 'ש ל ה': מסופק אני, אם צדק מיליק, המסביר = 'שלו', היינו בסופית ארמית. הוא מסתמך על הצורה 'נפשה' בחתימות על שטרות עבריים שמן התקופה האת. אך יש להעיר, כי שם התיבה 'נפשה' ארמית היא (= עצמו). אע"פ שאין לבטל את פירושו, סבור אני, כי מוטב לפרש = 'שלו', בחילוף הגרונית, כמו לעיל, וראה שורה 2. י ט ל ון : = 'טלוס' (מיליק).

איגרת 4 (מיליק עמ' 163 – 164²⁸²).

1. ביתי ל]
2. עד הסוף דגן לוא]
3. שאין להם [ת]קומה]
4. [ ]הו [אצל] אביך א]
5. למצד חסדין ואהי בדרו]
6. מאלו אבדו בחרב לזימו] ואין פליט]
7. להן אלה אחי ע.]
8. [ ]הג ב]
9. [ ]רש]

הערות

2. עד הסוף : הסברו של מיליק, מקור של 'נפעל', רחוק הוא ביותר. השורש אינו בנמצא בבניין זה לא במקרא ולא בלשון חז"ל. אף אין מקור בלי למד בלשון חז"ל (כפי שמעיר מיליק בעצמו).

3. ל ה ם : אם המ"ם בטוחה, הרי מכאן הוכחה, כי עשויים היו לכתוב 'להם' תחת 'להן', הנהוגה בלשון חז"ל (ראה לעיל הערות לאיגרת 1, 3 וכן לאיגרת 7, ולהלן ג 3), והשווה הערות לאיגרת 7. בש' 7 'להן'! [ת]קומה : המלה מצויה בעיקר בעברית של המדרשים, אך גם בברייתא (שבת סו, ע"ב), ואף בת"א.

4. הו – נראה שיש לגרוס – חו.

5. למצד חסדין : ראה דברי מיליק (= קומראן, משכן האסיים [= חסידים]).

בדרו : מסתבר, שיש להשלים 'בדרום' (ולמיליק הצעה נוספת רחוקה יותר). לזימו : מיליק מזהה = 'זימא' (השאלה מן היוונית) וכיו"ב (ראה מילונים תלמודיים), כאן בהוראת 'עונש', 'פעולת תגמול'.

6. מאלו : הצורה של לשון חז"ל (ולא 'אלה' המקראית).

7. אלה = 'אלא' (מיליק).

איגרת 5 (מיליק עמ' 164 – 165)

1. מיונתן בן [בעיה] ליוסה [בן] [ל]]
2. שלום איני צריך לעמרך [ ] פרינש

²⁸²ב. יתכן, כי מן השורה שאחרי ש' 9 נתקיים שריד של אות. לפני ש' 1 לא נתקיים מאומה.

3. בן אליעזר שתתן לו ת. ת.]
4. שהוא כן אצלי בעין גדלי] לו וח[
5. ת עניאין וקובר במיתין] אין]
6. צריך לו אחת אלה שלו] ש]
7. לכל דבר בשל שיבו לו מ] הד.]
8. כל דבר שהוא צריך (.) לע[ין]...
9. עמר עליו שיפטר בו מהו ר] וינקה ענין[
11. יהונתן בר מ.]
12. כת[בה]
13. והוי שלום

הערות

2. לעמרך: הסברו של מיליק, משורש 'התעמר' המקראי, רחוק הוא ביותר. שורש זה, כדרך שרשים מקראיים נדירים אחרים, לא נתקיים בלשון חז"ל, כפי שמעיר אף מיליק בצדק. במכתבים הארמיים מופיע שורש 'עמר' = 'אסוף יכול' ראה איגרת ארמית 8, ש' 2. לפיכך מציע אני כאן את ההוראה 'יכול'. אך יש להודות, כי קשה יותר להלום את ההוראה הזאת בסוף האיגרת.
4. כן: = 'כאן' (מיליק); הכתיב הזה מצוי בכתב-יד. פריש: יפה מעיר מיליק, המזהה את השם עם *Eḏḡḡōnuos* היווני, כי בכתובות מופיעה לעתים שין כתעתיק σ יוונית, כך 'אלכשא' ליד 'אלכסא', 'אפיחס' (מיליק 'אפיהס') בת אתנגרש; וראה לעיל הערות לאיגרת ארמית 1. ושמא אין זה מקרה.
5. ת עניאין: = את העניים. מיליק מעיר בצדק לצורת 'גללאים', איגרת 7, ש' 4. אף ראה 'נכריאים' = 'נכריים' במגילת ישעיהו, 'ערביאים' במקרא⁸³. 'ת' ראה למטה ג 1. במיתין: ב' *essentiae* (מיליק, לפי סגל⁸⁴); הכתיב מלא, כמו במגילת ישעיהו. 7. בשל שיבו: = 'בשל אשר' (מיליק, ראה קוהלת ח, יז) 'יבוא'; ההוראה איננה מחוורת. ובכן אף כאן 'של' מופרדת מן התיבה הבאה, ראה הערות לאיגרת עברית 2. ההמשך אינו ברור. ראה דברי מיליק.

1. איגרת 6 (מיליק עמ' 166 – 167)

1. ע]
2. בית] י.ם]
3. עם שלק] ין]
4. בכל יום בשביל]
5. שלוא יצו ז]
6. לתקוע ולא תד]
7. בה] ..]

הערות

אין להציל דבר ברור מן הקטע. אף השלמתו החריפה של מיליק 'שלוא יצתו זיתיו' (הוא מזכיר 'תקוע אלפא לשמן') מפוקפקת ביותר. שלוא: כתיב מלא, כמו במגילות קומראן.

83. 'הלשון' עמ' 404 (5) א 1, עמ' 406. 84. ראה סגל, עמ' 166 ('שוחה בייך' נזיר 1, ג וכיו"ב).

איגרת 7 (מיליק עמ' 159—162) 85

1. משמעון בן כוסבה לישע
2. בן גלגלה ולאנשי הברך
3. שלום מעיד אני עלי ת שמים
4. יפס [.]. מן הגלגלים שהצלכם
5. כל אדם שאני נתן ת כבלים
6. ברגלכם כמה שעסת[י]
7. לבן עפלול
8. [ש] מעון בן כוסבה על [נפשה]

הערות

1. משמעון בן : אף כאן בטמיעת הגוין, ראה הערות לאיגרת 1 ש' 3; אף 'בן עברית היא.
2. הברך : לפי מילק הכוונה ל'כפר הברוך' ליד חברון. אחרים (גינזברג ועוד) 'הכרך' = 'המבצר'. אפשר לגרוס גם 'חברך'.
3. ת שמים : בדבר 'ת' ראה למטה ג 1. הסופיות באיגרת הזאת, לעומת אחרות הריהן מיים: 'גלגלים', 'שהצלכם', 'כבלים', 'ברגלכם', וגם 'אדם' ולא 'אדן', ראה לעיל א.
4. יפס : : הוצעו השלמות שונות. מיליק מקבל את ההשלמה 'יפסד' (גינזברג, הברמן, רבינוביץ, קרוס). היינו: 'אם יפסד (בניין 'נפעל') מן הגלגליים אדם, אתן'... הרי כאן משפט תנאי בלא מלית תנאי 'אם' 86. הגלגלים : ראה הערות לאיגרת 5, ש' 5. שים לב לכתוב החסר, וכן לסופית מיים. שהצלכם : לפי מיליק = 'שאצלכם'. אם הגרסה נכונה, הרי כאן דוגמה נוספת לערעור הגרוניות, ראה הערות לאיגרת 3, ש' 6, 7. לשעבר הוצעה ע-י מיליק הגרסה 'שהצל' 87. ואילו גינזברג גורס 'שהצלתי'.
5. שאני נתן ת כבלים : 'נתן' חסר (כמו 'אכלך', 'דאגך' באיגרת 1); 'כבלים', במיים, ראה לעיל. הוראת 'נתן' = עתיד, תופעה שכיחה ביותר בלשון חז"ל.
6. ברגלכם : חסר (מיליק) ובמיים, ראה לעיל. כמה שעסת[י] : 'כמה ש' מצויה בלשון חז"ל, כגון 'כמה שנאמר' סוטה ח, א. 'עסת[י]' : חסר, ובסמך. אף בכתב-יד של לשון חז"ל עשוי להופיע שורש זה בסמך. וראה בדבר החילוף למשל הערות לאיגרת ארמית 1, ש' 1.

איגרת 8 (מיליק עמ' 155—159) 88

1. מן הפרנסין של בית משכו מן ישוע ומן אלעזר
2. לישוע בן גלגולא רוש המחניה שלום שידע
3. יהי לך שהפרה שלקח יהוסף בן ארצטון מן יעקב

85. איגרת זו נידונה הרבה, ראה את הספרות הרשומה אצל מיליק.

86. ההקבלות, שמיליק מעיר עליה (סגל, וכן מאמר משלי), אינן מן העניין.

87. במאמר, R.B. 60 (1953), עמ' 285.

88. אף איגרת זו נידונה הרבה; על הספרות, הרשומה אצל מיליק, יש להוסיף עכשיו את רשימתו של

ח' ילון, לשוננו כד (תש"ך), עמ' 35—36.

4. בן יהודה שיושב אבית משכו שהי שלו מזבנות
5. ואף אללי שהגיים קרבים אלנו אזי עלתי והפצ
6. והפצתיך על ככה שלא תהי אמור מן בשרון
7. לא עלתי אצלך אהוה שלום וכל בית ישראל
8. ישוע בן אלעזר כתבה
9. אלעזר בן יהוסף כתבה
10. יעקוב בן יהודה על נפשה
11. שאול בן אלעזר עד
12. יהוסף בר יהוסף עד
13. יעקוב בן יהוסף מעיד

הערות

1. מן : המהדיר הראשון, דיי-וו, גרס במקום 'מן' (3 פעמים) 'כן' (= 'כאן', [הברמן]), וזוהי אף גרסת גינזברג ובירנבאום, דרך משל. ואילו מיליק גורס (וכך הציע יצחק רבינוביץ) 'מן'. קשה להכריע בנידון, אע"פ ש'מן' מסתברת יותר. 'כן' = 'כאן', כמצוי בכתב-יד. של בית : דומה, כי שתי תיבות הן, אע"פ שהעוקץ של הביית נמשך עד הלמד; ראה הערות לאיגרת עברית 2, וכן להלן ד. בית משכו : מקומו אינו ידוע. על יסוד מציאות השם בנבטית ובתדמורית סבור מיליק, כי 'ערבי' הוא; הוא משער, שהיה בדרום יהודה, שהיא לפי יוספוס כבר בתחום 'ערביה'. מן ישוע ומן אלעזר : בלי טמיעת הנוי, ראה הערות לאיגרת 1, ש' 3.
2. גלגולא : השם נמצא ביב, ואולי בפניקית (מיליק). באיגרת 7, ש' 2 'גלגלה' חסר ובה"א. רוש המחניה : כתיב 'רוש' מצוי במגילות ים המלח. 'מחניה' הריהו כתיב מעורב (= מחני⁸⁹ + מחנה), כפי שמעיר מיליק בצדק. אמנם אין כנראה דוגמה דומה מחומרים המלח, אך בשרידי התרגום האי מצאתי 'נהויה' (= 'נהוי' + 'נהוה')^{89א}. מן המקום הזה ברור, כי אין לתפוס = *מחניה' (המחנה) בארמית, כפי שסבור א. בנודיד. וראה הערות לאיגרת ארמית 5, ש' 3. שידע : 'ש' פתיחה לדיבור ישר (מיליק), ראה הערות לאיגרת ארמית 3, ש' 2; 'ידע' = 'ידוע', חסר. הצירוף, שמוצאו ארמי, מופיע גם באיגרת ארמית 7, ש' 3, וראה שם.
3. של קח : 'קנה' (כך בצדק מיליק); הלמד בטוחה, ולא : 'שיקח', כפי שגרס המהדיר הראשון. מן יעקב : שוב בלי טמיעת הנוי.
4. שיושב : 'ש' לפני בינוני! לפי סגל^{89ב} דומה לכאורה, כי אין דוגמה כזאת בלשון חז"ל, ברם, היא מצויה, אף על פי שנראה כי היא נדירה : 'שנים שאומרים בפנינו אמרה ושנים שאומרים בפנינו קבל', גטין ו, ב^{89ב} (וראה 'אשר יושב' פעמיים דב' א. ד). אבית = 'בבית' (מיליק), בעקבות ילון, שפירש 'אבית' בפשר חבקוק = 'בבית', על יסוד שימוש כזה בלשון חז"ל⁹⁰. שהי : זהו הכתיב בניבים ארמיים שונים. מזבנות : זוהי הגרסה המקובלת היום = 'מן זבנות' ('קנייה' בארמית). אך יש

89. כתיב 'מחני' נמצא במגילת 'אור וחושך', ראה 'הלשון' עמ' 119, באמצע העמוד.

89א. הספר הנ"ל, הערה 59, עמ' 43 (פסוק 23).

89ב. קדוק, § 226.

89ג. אך כ"י קאופמן ולו : 'שיאמרו'! [וראה תוספות].

90. קרית ספר כו, עמ' 175, טור א.

להעיר, כי בשאר המקומות באיגרת הזאת אין טמיעה של הנון, ראה לעיל ולהלן. הגרסה האחרת שהוצעה, 'מן בנות', אינה מחוזרת.

5. אללי שהגיים קרבים אלנו: מיליק מפרש בצדק 'אילולי' (בעקבות גיזבורג, הברמן, יעקב רבינוביץ המנוח, יצחק רבינוביץ [ולא 'אָלִילִי]) 'שהגיים קרבים (או קרובים) אלינו'. שים לב לכתיב החסר. אזי: השימוש הזה תמוה ביותר, שכן התיבה אינה בנמצא בלשון חז"ל (מניין למיליק, כי היא נורמלית בה), כדרך שאין בה 'או', ובמקרא נמצאת היא שלוש פעמים בלבד (תה' קכד ג-ה). האם שימוש לשון חיש כאן, שבמקרה לא נתקיים בלשון חז"ל? (בצדק העירו יצחק רבינוביץ וגיזבורג, כי גם במקרא פותחת התיבה משפט סיפא, שהרישא שלו פותחת 'לולא'). לכאורה קשה להניח זאת, בגלל העדרה של 'או' מלשון חז"ל, אך ראה להלן ד. אי אפשר לגרוס 'אני' (כמהדיר הראשון), שכן הנון שונה בתכלית. על תי וה פצ: התיבה הראשונה כתובה חסרה; אך ראה להלן ש' 7. סבורים, כי השנייה אינה אלא ראשיתה של התיבה הראשונה בשורה הבאה. תופעה זו מצויה ביותר בכתב-יד, היינו, הסופר מתחיל לכתוב תיבה בסוף השורה, אינו גומר אותה, חוזר וכותב את כולה בשורה הבאה (חלוקת תיבות, כמו שנהגים היום, לא הייתה מקובלת). כנראה שתי דוגמאות בטוחות לשיטה הזאת מצינו במגילת ישעיהו: מט, ב בסוף השורה 'באש', בראש השורה הבאה: 'באשפותי'; מט, יא: בסוף השורה 'ומס' ובראש השורה הבאה 'ומסלתי'.⁹⁰ אף על פי כן אין הגרסה בטוחה כאן.

6. וה פצ תיך: מיליק מקבל את הצעת יעקב רבינוביץ המנוח הסבור, כי אין כאן אלא שורש 'פצי', המשמש בשטרות = 'ניקוי מטענה'. לכאורה שורש זה היה מתאים יפה בהקשר זה. עם זה אין להולמו, משני טעמים: (א) שורש זה משמש בכל המקומות בבניין 'פעיל' (פעל) בלבד⁹¹; (ב) לפי שימוש השורש הזה בשטרות היה לנו לצפות כאן, כי המושא של הפועל יהא הפרה! רבינוביץ הרגיש בקושי זה, אך דבריו אין בהם כדי לישבו⁹¹. לפיכך מוטב לקבל את הסברו של גיזבורג, כי אין כאן אלא 'הפעיל' של שורש 'פס' (השואל מן היוונית) = 'פס' בתלמוד ('הפס דעתר'), היינו 'לשכנע'⁹¹, אלא שבהשפעת ה'פא' הפכה הסמך לצדי (וגיזבורג מעיר אף לתיבת 'אריצתון', ש' 13, Ariston היוונית, וכן 'פרצון' prosōpon היוונית). כ כה: שוב תיבה הנדירה ביותר בלשון חז"ל⁹², אך מצויה למדי במקרא. שלא תהיה אמור = 'שלא תהא אמור' (מיליק), או שמא 'אָמור' = 'אומר'? משקל זה משמש בארמית השומרונית, ולעתים בגלילית, כבינוני ממש⁹², ושמא אף בכתב-יד של לשון חז"ל, ואכמ"ל (השווה 'הוה אומר' בלשון חז"ל). מן ב שרון: שוב בלי טמיעת הנון.

⁹⁰א. ראה 'הלשון', עמ' 433.

⁹¹א. ראה על השורש הזה ועל האחרים, המשמשים אתו בשטרות, מאמרי ב'תרביץ' יז-יט, ובייחוד יט,

עמ' 53-56.

⁹²א. הוא אומר Biblica 35 (1954), עמ' 200: "הוא (הכותב) השתמש ב'הפצתין' במקום 'הפצצין' כדרך שכתב בש' 3 'שיקח' במקום 'שלקח', ובש' 7 'אהיה' במקום 'היה'". בש' 3 גורסים היום 'שלקח'; 'לאהוה' ראה הערת.

⁹³א. זוהי הוראה השורש גם בארמית הנוצרית ובה הוא מופיע אף בצדדי! F. Schulthess, Lexicon Syropalaestinum Berlin, 1903 בערכו.

⁹²א. ראה קונקורדנציות ומילונים.

⁹⁴א. 'מחקרים', תרביץ כה, עמ' 57 (תדפיס אמ' 21).

השורש 'בסר' (אולברייט העיר לשורש הזה בקשר למלה שלנו) נמצא באיגרת ארמית 1, ש' 3. השם הזה אינו מופיע במקורות לשון חז"ל שלנו; במשקלו מקביל הוא ל'בוסרנא' הארמית⁹³. בירנבאום וח' ילון גורסים 'בשרין', כמהדיר הראשון. בדבר חילוף שין – סמך ראה הערות לאיגרת ארמית 1, ש' 2.

7. על תי: שוב כתיב חסר (או שמא השורש הארמי 'עלל' = 'נכנס' יש כאן?).

א ה ו ה ש ל ו מ : = 'הווה שלום'. בדבר הצירוף ראה הערות לאיגרת ארמית 3, ש' 5. כתיב מעין זה נמצא במגילת ישעיהו 'ירק לא היה' בנוסח המסורתי = 'ירוק לא אהיה' במגילה טו, 6. אין כתיב זה אלא אחת התוצאות של ערעור הגרוניות⁹⁴.

8–9. כתבה: מסתבר שהיא ארמית (= כתב אותה), כדעת גינזברג (וראה ש' 10).

10. על נפשה: ארמית, ומכאן הסופית ה-א (על עצמו), כפי שהעיר בצדק גינזברג.

13. מעיד: לדעת גינזברג = 'המאשר את דברי העדים'. יש להעיר, כי היא נמצאת בתדמורית בהוראת 'עד'.

ק ט ע י מ (מיליק עמ' 167–169; אני רושם רק את המלים השלמות, או שייכתן, כי הן שלמות)

יוחני... אחת... הוה שלום... כתבה... במקום... ביד... ומת שדר...
את... כתוב בלו... הוא... ואן כל... לגלגלה... ולא... הגלילי

ג. הערות מסכמות

1. ת.

אחד הייחודים של האיגרות האלה – את', מילית המושא, מופיעה בצורת 'ת' (איגרת 3 ארבע פעמים, איגרת 5 פעמים, איגרת 7 פעמים) ואין בהן 'את'. מה פשר תופעה זו? כפי שמעיר מיליק בצדק, דרך משל איגרת 7, ש' 3. 'תשמים' = 'תשמים' = 'את השמים'; ה-ה' נעלמה, אם בשל חולשתה, ראה להלן 3, אם מתוך אנאלוגיה למלות יחס מעין 'ב' ועוד, והתיי' ירשה את תנועתה. מיליק מעיר לתופעה וזה בפוניתי, ומדבר על *κωιή* עברי. אשר לתיבה הנידונה, יתכן, כי ההסבר הוא כדלקמן: כאמור, ירשה התיי' את תנועת ה-ה', ומתוך כך הפכה ההברה הראשונה להיות פתוחה = [e]. לשון חז"ל (וכנראה אף הניבים הארמיים של א'') הייתה נוטה להשמיט ['] בראש תיבה, כנראה בעיקר כשההברה הייתה פתוחה. מכאן צורות מעין 'ליעזר' = 'אליעזר', 'ליעזר' = 'אלעזר' (שהייתה אף היא פתוחה בגלל ערעור הגרוניות!), 'ליה' = 'אליה' ועוד⁹⁵. אמנם, כפי שמוסר לי פרופ' ידן, מצויה 'ת' זו גם שלא לפני שם מידע בה"א הידיעה, במקום שאין אפשרות של תהליך זה. ייתכן, כי במקרים אלה הועברה 'ת' דרך אנאלוגיה. תופעה וזה בדיוק מצינו גם במלית 'ת' הארמית בארמית הגלילית. כפי שצוין לעיל, בעיקר בפועלי ל"י, אך גם בשלמים, אחרי סופית תנועתית מופיעה 'ת' בתור 'ת'. הסיבה: דרך משל 'נסא' + יתן (לקח אותם) < nāsā + jātōn < nāsātōn בתהליך המצוי הרבה בשפות השמיות. מעין כך המצב, כנראה לא בהיקף זה, גם בארמית השומרנית ובארמית הנוצרית. בארמית הגלילית על כל פנים הועברה 'ת' זו גם לסופית לא תנועתית, מתוך אנאלוגיה: 'אסיק' + 'יתן' (העלה אותם) 'אסיקתן'⁹⁶.

93. כך בתרגום ובסורית (ראה מלונים).

94. 'הלשון', עמ' 401.

95. אריך בעניין במקום אחר.

96. ראה בפרוטרוט הערה 62.

מדוע אין תופעה זו מצויה בלשון חז"ל? האם 'תוקנה' על ידי המעתיקים? קשה להניח דבר זה לגבי תופעה שכחה במידה כזאת. דומה, כי גם היא רומזת לגיב שונה משל לשון חז"ל שלנו. ראה להלן ד.

2. הכתיב

חידוש חידשו לנו איגרות אלו מבחינה הכתיב. בעוד אשר במגילות קומראן הכתיב הוא בחינת 'מלא דמלא', כלומר התנועות הארוכות מלאות למעשה תמיד, והתנועות הקצרות לעתים קרובות ביותר⁹⁷, הרי באיגרות אלה אין אלא דוגמה אחת לכתיב מלא בתנועה קצרה, 'כול' איגרת 1, ש' 4; השווה אף כתיבים מלאים מעין 'שלא' איגרת 6, ש' 5, 'עקוב' איגרת 8, ש' 10, 13; ביר'ד: 'מיתין' איגרת 5, ש' 5. אך יש שפע של דוגמאות לכתיב חסר של תנועות גדולות: 'אכלין', 'דאגין' איגרת 1, ש' 3, 4, 'נתן' איגרת 7, ש' 5, 'ידע', 'גיים' (היר'ד ודאית), 'אללי' איגרת 8, ש' 2; ביר'ד: 'הענדיין', איגרת 2, 'רגלכם' איגרת 7, ש' 6; 'אלנו' איגרת 8, ש' 5, ואף 'עלתי' איגרת 8, ש' 5, 7 (אך ראה הערות שם). והן איגרות אלה מאוחרות במאה – מאתיים שנה לחומר של מגילות קומראן! מכאן כי ההוכחה מן הכתיב בדבר מוקדם ומאוחר שבכתובות אינה אבסולוטית⁹⁸. על כל פנים נראה, כי הכותבים לא היו אמונים על מסורת הכתיב של קומראן. מצד אחר ראה כתיבים 'גואין' (איגרת 2), 'אהוה' (איגרת 8, ש' 7), 'שלא' איגרת 6, ש' 5 המופיעים גם בכתבי קומראן, וייתכן אפוא, כי אין כאן מקרה. ראוי לציין כתיב 'מחניה' (איגרת 8, ש' 2 ועוד). יש להעיר על החילופים המרובים ביחס של סמ"ך – ש"ן שמאלית, ראה הערות לאיגרת 1, 2, 5, ואיגרת 8, ש' 6.

3. דקדוק

תעודות אלה מכילות הרבה צורות דקדוקיות אפיניות ללשון חז"ל, יש בהן גם צורות וקונסטרוקציות שאינן מצויות, או של נמצאו עד עכשיו אף בכתבי יד, וראה להלן ד. על כולן הוער במקומן וכדאי לסכם אותן כאן בקיצור נמרץ. 'אתן' (איגרת 1, ש' 8) אישרה קיום צורה, אשר למעשה נעלמה אפילו מכתבי היד. באותה התעודה סופית הריבי הרי היא 'ין' (שלש פעמים), והוא הדין לתעודות, אחרות (איגרת 2, 2×; איגרת 3, 2×; איגרת 4; איגרת 5×2; איגרת 8). ואכן כידוע, כתיב יד של חז"ל ככל שהם קדומים יותר, הסופית הזאת מצויה בהם יותר. אך כנגד זה באיגרת 7 3 פעמים הסופית מ"ם (ופעם באיגרת 8). האם מעיד הדבר על ההגייה? וכדרך הסופית 'ין' כך מצאנו ברוב התעודות בכינויים הפרודים והחבורים גו'ן (איגרת 1, 3× [אתן, אחיכן, אצלכן], איגרת 3, 2× [להן, יטלן], איגרת 4 [להן]); ושוב: רק באיגרת 7, 2× מ"ם, ראה לעיל. אף בסופית 'כס' – (תם) (2×) משתמש הכותב במ"ם. האם יתכן, שאין כאן אלא ההשפעה הספרותית של לשון המקרא? כפי שהעיר ידידי ז' בן-חיים, לכאורה קשה להניח דבר כזה במכתב, שבו נמצאת 'ת' תחת 'את', של איגרת 7 ראה להלן. אך שמא אף זה איננו מקרה, כי אותה איגרת יש בה שלוש פעמים 'בן' ולא 'בר'. אף שים לבך: 'משמעון' ולא 'מן שמעון' (אך כך גם באיגרת אחרות, ראה להלן). אי אפשר אפוא, לחרוץ משפט, לפי שעה. חידוש גדול, אך לא בלתי צפוי, יש בעובדה, כי נמצאו כמה הוכחות ברורות

97. ראה למשל במגילת ישעיהו, 'הלשון', עמ' 6 ואילך ועמ' 95 ואילך.

98. שם.

לכך, שהגרוניות נתעצרו אף כאן, כדרך שמצאנו במגילות קומראן⁹⁹; הוכחות ברורות: 'והתהזק', 'חזו' ואולי גם 'שלה' באיגרת 3, ש' 7, 9, 6, וכן 'אהוה שלום' 8, ש' 7, וראה איגרת 7, ש' 4. כאמור, גם כאן סבור אני, כי יש לזקוף את העובדה הזאת על חשבון היוזיית¹⁰⁰. כבר העיר ילון על צורת 'אבית' = 'בבית', שנתקיימה בברייתא ובתוספתא¹⁰¹. ראויה לציון אף צורת 'אמור', הבינוני הסביל לשם ציון מצב הפועל אחר הפעולה, המצויה ביותר בלשון חז"ל (ישוב, למוד, רכוב), אך נדירה ביותר במקרא, כגון 'אחזי חרב מלומדי מלחמה'¹⁰² ש' 102, ש' ג' ח (ושמא = 'אמור' = אומר? ראה שם). חידוש גדול הריהו ענין 'ת' = 'את' ראה לעיל 1. מלת היחס 'מן' אינה מטמיעה ברוב המקרים את הנו"ן שלה (ראה איגרת 1, איגרת 5 פעמים; כנגד איגרת 3, 5/4, 7, ואולי פעם 8). איוולוסות עם מגילות קומראן: 'זואין', איגרת 2; 'עניאין' איגרת 5, ש' 5; 'גללאים' איגרת 7, ש' 4. הצורות האלה אינן בנמצא כנראה בלשון חז"ל. שים לב לשיושב, איגרת 8, ש' 4. על פרשת 'של' ראה להלן ד.

4. אוצר מילים

ליד אוצר מילים מובהק של לשון חז"ל, כגון 'לקח' = 'קנה' (שהוא נדיר במקרא) איגרת 8, ש' 3, 'אלו' = 'אלה' המקראית, איגרת 4, ש' 6 ועוד, יש לציין כמה תמיהות. שורש 'דאג' מופיע בהוראה, שכנראה אינה בנמצא לא במקרא ולא בלשון חז"ל (מקרה?), ראה לעיל, הערות לאיגרת 1, ש' 4.

תמוהה יותר תיבת 'אזי' (איגרת 8, ש' 5) ועוד. וראה בפרוטרוט להלן ד. מן הצד האחר, דומה שיש כאן גם יסוד ארמי. 'זבנות' איגרת 8, ש' 4 (אם הגרסה נכונה), וכן 'בשרון', ראה הערות שם. 'בר' מופיעה לעתים קרובות גם בתעודות עבריות. וראה הערות לאיגרת 8, ש' 7 בדבר 'עלל'.

5. השפעת הארמית.

יש לציין את חוסר טמיעת הנו"ן של 'מן', אך תופעה זו מצויה כבר בפרחה המקראית המאוחרת. על אוצר המילים דובר כבר לעיל 4.

ד. טיב הלשון.

אמנם, בשים לב לעובדה, כי חומר רב נמצא עדיין בידי פרופ' ידין ומצפה לפרסומו, מוטב לחכות. אשר למסקנות כוללות, עד שיהיה החומר כולו בידינו. בכל זאת, דומה כי אפשר לקבוע כבר עכשיו בוודאות קווים מסויימים, וכן אפשר להצביע על בעיות אחדות, אשר יתכן וימצאו את פתרונן אחרי פרסום החומר הנ"ל. קודם כול, כבר היום ברור למעלה מכל ספק, כי החומר העברי, שנתפרסם עד עכשיו, ולפי השמועה גם החומר שבידי ידין, כתוב בלשון שאפשר לציין כלשון חז"ל. אך עם זה ברור, כי לשון חז"ל זו אינה זהה עם הלשון שהגיע אלינו במסורתנו הספרותית (ואין כוונתי כאן לשינויים שחוללו המעתיקים). דבר זה מוכח הן מתוך אוצר המילים והן מתוך קווים דקדוקיים.

99. הלשון, עמ' 42 ואילך, עמ' 398 ואילך.

100. שם, עמ' 44, 402-403.

101. ראה הערה 90.

102. ראה מאמרו של י' בלאו, לשוננו יח (תשי"ג), עמ' 68 ואילך. ואפשר להוסיף על החומר שלו

מבנים אחרים ('מקובל', 'מומר', 'משומד' וכיו"ב).

אוצר המלים. אם מוצאים אנו, כי באיגרות אלה מופיע השורש 'חפץ' (איגרת 3, ש' 6), המצוי במשנה פעם אחת בלבד (לעומת 'רצה' הנרדפת, המצויה לאין ספור), הרי אפשר היה לראות את התופעה הזאת כמקרה או כנטיה לסגנון מקראי (ראה להלן). אך את התיבה 'אזי' (איגרת 8, ש' 5) כבר הרבה יותר קשה לבאר בדרך זו. הן אין לא 'אזי' ולא 'אזי' בלשון חכמים (וקשה להניח, שרק יד המקרה באמצע). ומן הצד האחר: האם מותר להניח ש'אזי', המצויה רק שלוש פעמים במקרא, תהא ידועה לסתם כותב בזכות אותם שלושת המקרים? האם לא יהיה מוטב לפרשה כשימוש לשון חי באחד מניביה של לשון חז"ל? ייתכן, כי ללשון חיה רומז אף שימוש תיבת 'דאג' איגרת 1, ש' 4, וכן הצירוף 'בטוב אתן יושבין', שם ש' 2-3. אף השם 'בשרון' (אם זוהי הגרסה) איגרת 8, ש' 6, אינה בנמצא בלשון חז"ל שלנו.

ברוב המקרים האלה אפשר עוד לטעון בדוחק, ששימוש נוקף על חשבון השפעת לשון המקרא (ראה להלן). טענה כזאת אינה אפשרית לגבי 'בשרון'. אך שוב – כאן אפשר היה להניח, כי רק במקרה אין היא מזדמנת במקורות שלנו. אולם אין אפשרות, לדעתי, לטעון כזאת לגבי 'מחור' איגרת 1, ש' 5 (אם לא יתברר מן החומר המצפה לפרסום, שאף כאן הפך כבר לשם מקום!). שכן לשון חז"ל שלנו משתמשת תחתיה בתיבה היוונית 'גמל' – 'לימן'. אף אין להניח, כי שימושה כאן נעוץ בעובדה, כי התיבה מופיעה פעם במקרא בהוראה זאת (תה' קו, ל), שכן, כפי שהוכחת, היה זה שימוש חי בחופי ארץ יהודה בתקופה הנדונה. בעל כורחנו נמצאנו למדים אפוא, כי מלה זו רומזת לכך, שלשון האיגרות האלה איננה זהה באוצר המלים שלה ללשון חז"ל שלנו. מכאן, כי יש מקום לטעון טענה זו גם לגבי החומר שנרשם לעיל, כגון 'דאג', 'אזי', וייתכן אף לגבי 'חפץ' הנ"ל. גם במקורותינו יש רמזים להבדלים מקומיים מבחינה זו¹⁰³. כמוכן אף פרשת 'של', ראה להלן, מסייעת לתפיסה זו.

אשר ל'הפץ' אמנם ודאות אין כאן, שכן יש לצפות לפרסום שאר החומר כדי לברר ממנו, אם לא הייתה נטיה של הכותבים להשתמש בכונה תחילה באוצר מלים מקראי. שכן ייתכן, כי יש רמזים לעובדה, כפי שהעיר גם מיליק, שהיה רצון להבליט את מקומה של הלשון העברית. לכך רומז לא רק התואר 'הנסי' (הנשיא) על ישראל' במכתב ארמי (איגרת ארמית 1, ש' 1), אלא כנראה גם העובדה, כי המונחים הלחמתיים עבריים היו, כפי שרומזת מלת 'מחניה' העברית בתוך מכתב ארמי (ראה הערות לאיגרת ארמית 5, ש' 2). אך גם כאן כמוכן מוטב לצפות לפרסום החומר כולו. וכבר הוער לעיל ג' 4, 5, על יסודות ארמיים מועטים בתוך הטקסט העברי. כנגד זה מצויים קרים עבריים בתוך טקסט ארמי. לעיל ג' 3.

דקדוק. על תופעות דקדוקיות העירנו במקומות שונים, אך כאן יש לעמוד על אחת מהן, על פרשת 'של' ('של הגואץ' איגרת 2), שבה הארכנו במקומו. כפי שגילה פרופ' ידן, מצויות בתעודות דוגמאות נוספות מסוג זה. אף קו זה מלמד אותנו כי 'לשון חז"ל' של תעודות אלה שונה היא בהכרח מלשון חז"ל של מסורתנו הספרותית¹⁰⁴.

ה. אחרית דבר.

יפה אומר מיליק¹⁰⁵: "ההנחה של מלומדים כגון סגלי בן יהודה וקלוזנר, שלפיהם

103. ראה אפשטיין, מבוא, עמ' 1-3.

104. ראה מאמרי ב'תרבות וספרות', הארץ, 14 באפריל, 1961.

105. עמ' 70.

הייתה העברית המשנתית לשון מדוברת על ידי אוכלוסיית ארץ יהודה בתקופה הפרסית והיוונית-רומית, שוב אינה בגדר השערה; זוהי עובדה שהוכחה. ואכן, היום לא נותר ספק בנידון זה. מציאת איגרות כתובות עברית, ארמית ויוונית בידי אותו חוג אנשים, בר-כוסבה ובני מחיצתו, וכן תעודות נבטיות כתובות בידי יהודים, יש בה כדי לאשר את התמונה של ריבוי לשונות שהיה שורר בתקופה הזו, תמונה, שמלכתחילה הייתה עשויה להיות תמונה בעיני בת ארץ חד לשונית, כגון אנגלית וכי-ב¹⁰⁶.

במערות אלה נמצאו תעודות עבריות וארמיות, אשר בין המוקדמות שבהן לבין המאוחרות שבהן (היינו איגרות בר כוסבה) מפרידות כאלף שנים¹⁰⁷. האם מותר לצפות לתעודות בעברית גם מתקופה שאחרי זו, שיהיה בהן כדי להעיד, שהלשון העברית לשון חיה גם במאות שאחר כך?

אמנם, מקובל, לפי דעתי בצדק, שהלשון העברית חדלה להיות מדוברת בסוף ימיו של רבי, היינו, בסוף המאה השנייה לסה"נ^{107א}. אולם, לדעתי דברים אלה כוחם יפה רק לגבי ארץ הגליל. שכן עלינו לשאול את עצמנו, משום מה דוקא בתאריך הזה מתה הלשון העברית כלשון דיבור (ולא, דרך משל, אחרי החרבן, או אחרי מרד בר כוסבה)? סבור אני כי, ההסבר הבא עשוי להתקבל על הדעת. יש להניח, כי לשון חכמים לא היתה מדוברת מעולם אלא באותו חבל ארץ, שבו התיישבו עולי הגולה בימי זרובבל ועזרא, היינו בארץ יהודה. אך הגליל, שנכבש על ידי שושלת החשמונאים רק במאה הראשונה לפני הספירה, ואשר תושביו כולם ודאי לא היו יהודים, וספק אם אפילו רובם (אין זאת אומרת, שהם לא היו ממוצא התושבים הקדומים של אותו חבל ארץ, היינו מבני עשרת השבטים) – לשון תושביו ודאי לא הייתה עברית, כי אם ארמית, כפי שמעידות בעיקר המלים הארמיות שבאוונגליון, אשר אישיו העיקריים בני הגליל היו. לדעתי אפוא חורבן ביתר וחורבן ארץ יהודה הם שגרמו בעקיפין לשקיעת הלשון העברית. החכמים עם תלמידיהם עקרו מארץ יהודה לארץ הגליל, והם הביאו אתם את לשונם העברית אל תוך סביבה דוברת ארמית. אין פלא אפוא, אם בניהם שנולדו וגדלו בגליל, שוב לא יכלו לשמור על לשונם העברית של אבותיהם בתוך המון העם הדובר ארמית.

אולם, מה קרה בארץ יהודה? אמנם "חרבה יהודה" מהדהד בספרות התנאית, אך יודעים אנחנו, כי נותר שריד גם בארץ יהודה. עד אימתי דיברו הם עברית? אולי אין זה מקרה, שבארמית הנוצרית, אשר לפי ההשערה המקובלת מוצאה מארץ יהודה, חזק מאד המשקע העברי, אך אין הוא בנמצא בלשון הגליל. אולם ייתכן, שיש בידינו רמז ברור הרבה יותר. האם מקרה הוא, שאמורא בן המאה הרביעית-חמישית לסה"נ, שמוצאו מבית גוברין, ובכן מהחלק הדרומי של הארץ, הוא רבי יונתן, אומר "ארבעה לשונות נאים שישתמש בהן העולם ואלו הן: לעז (יוונית) לומר, רומי לקרב, סורסי (ארמית, ושמה הארמית האייתי) לאיליא (קינה) ועברי לדיבור" ירוש' מגילה עא, ע"ב למטה ובמקבילות¹⁰⁸. בדיוק כדרך השימוש של הלשונות האחרות, כך מופיעה כאן העברית כטבעית לגבי הדיבור. אם ההשערה נכונה, כמוכח רק מציאות חדשות מן המאות השלישית והרביעית תוכלנה להוכיח. "כולי האי, ואולי".

¹⁰⁶. ראה 'הלשון', עמ' 8–11.

¹⁰⁷. ראה את התעודות העבריות, מיליק עמ' 96–97, לפיו מן המאה השמינית לפני סה"נ.

^{107א}. ראה לעיל בפרוטרוט א. בן-יהודה, המבוא הגדול, ירושלים, 1948, עמ' 83 ואילך, ובעיקר עמ'

233 ואילך.

¹⁰⁸. הזכירני את רבן יונתן מבית גוברין ד"ר ש' ספראי, בשעה שסיפרתי לו על השערתו זו לפני שנים

תוספות

לאיגרות הארמיות (לשוננו כה, עמ' 117 ואילך).

לאיגרת 1 (שם עמ' 119) ש' 1 'סלם': J. G. Février, *Semitica*, II, (1949), עמ' 26 גורס 'סלם' = 'שלום' בכתובת פונית. לפיו גם שם העצם 'סלם' הפוני אינו אלא = 'שלום'. אם צדק, הרי יש כאן תופעה מעניינת ביותר, שכן בפונית כידוע נתערערו אף הגרוניות, כמו באיגרות שלנו, ושמה מותר לדרוש אפוא סמוכין (ראה לעיל ג 3). פרופ' י' ידין פרסם את נוסח האיגרות הארמיות גם ב-IEJ, 11, עמ' 40 ואילך, אך במקומות אחדים שונה הנוסח במקצת מן הנוסח המופיע בפרסום העברי. והרי השינויים:

איגרת 4, ש' 6 הוא גורס (עמ' 44), 'שבה' ולא 'שבת'! ראה דברי שם עמ' 125, ועמ' 133. לאיגרת 7 (מאמרי עמ' 127, ידין עמ' 48) ידין גורס שוב 'ידוע', ראה דברי שם, האם שגיאת דפוס יש כאן? לאיגרת 8, ש' 3. לעומת הגרסה 'אחרנין' (מאמרי עמ' 129) גורס ידין כאן (עמ' 48) 'אחרון', גרסה שאין להולמה ואינה מתאימה לתרגום האנגלי. כנראה אף כאן שגיאת דפוס (פרופ' ידין לא היה בארץ בעת צאת החוברת).

לאיגרות העבריות

איגרת 1, ש' 5. ידין במאמרו (עמ' 47) השמיט משום מה את תיבת 'מחוז'. איגרת 3, ש' 2: פרופ' ש' ייבין¹⁰⁹ סבור, שיש לגרוס 'תבן' ולא 'תבו' (או תבי). הצילום לכאורה מסייע לגרסתו. אלא שתמוה מיד, משום מה שבורה הנני, בניגוד לשאר הנוניין הפשוטות (= בסוף תיבה)? ואכן, עם קריאת השורה שתחתיה מתברר, כי הקו שמן השבר ולמטה אינו אלא החלק העליון של למ"ד של תיבת 'לביתי' שמתחתיה. ובכן אין לערער על גרסת מיליק.

איגרת 8, ש' 4 'שיושב': אף במקומות אחרים, שבהם מופיע במשנה של הדפוסים ש' + בינוני, שונה הגרסה בכ"י קאופמן (במדה שבדקתי), ראה ע"ז ד, ו (שאומרים, ק' ויאמרו); טבול יום ב, ד (שהולך, ק' שהילך); ביצה ה, ד; נדרים ג, ו (שהולכים, ק' שכולם הולכים, ההולכים).

¹⁰⁹. איגרת זו נידונה ע"י פרופ' ש' ייבין, ראה 'זיכרונות האקדמיה ללשון העברית', תש"ך-תשכ"א

עמ' 224 ואילך (הספר הגיע לידי בזמן קריאת התנחות).

על שני ספרי דקדוק

א. כתאב אלמִצְוֹתֵי לִבְנֵי אִשְׂרָאֵל. ספר בשם זה, "כתאב אלמִצְוֹתֵי", נזכר כמה פעמים בספרות ועדיין לא נתברר טיבו. בהערותיי הגני רוצה להציע את שנראה לי בעניין.

ר' יונה אבן ג'נאח ב"כתאב אללמע" שער ב, בדבריו על קריאות שונות באותיות ידועות אמר (עמ' 29): וללרא איצא כואץ ינפרד באלאחכאם להא אהל טבריה אד' הם אפצח אלעבראניין לסאנא ואכתרהם ביאנא וקד' דכר דלך פי כתאב אלמִצְוֹתֵי פלנערץ נחן ענה (ספר הרקמה, מהדורת קירכהיים עמ' 7, ווילנסקי עמ' לט, וממנו אני מעתיק: ולך שגם כן ענינים מתיחדים בתקונם אנשי טבריה כי הם הצחים בלשון מכל העברים ויותר ביאור מכולם. וכבר נזכר זה בספר הקולות הנקרא בערבי כתאב אלמִצְוֹתֵי על כן נעזבנו אנתנו).

ועוד שם בשער יח עמ' 219: וממא יתג'ר ענד אלאצאפה איצא ממא קד' דכרה אלסופרים זל' פי כתאב אלמִצְוֹתֵי וגירה ממא נסתני נחן ען דכרה לשהרתה מתל תג'ר "משפט" ומא כאן עלי מתאלה ענד אלאצאפה מן אלקמצות אלי אלפתחות אלך (הרקמה, קירכהיים עמ' 131, ווילנסקי עמ' רלח, והמוסף – משם: וממה שישתנה בהסמכו עוד מה שזכרוהו הסופרים זל' < בספר הקולות חולתו ממה שאין אנתנו צריכים לזכרו בעבור פרסומו, כמו השתנות "משפט" ומה שהוא דמיונו בהסמך מן הקמצות אל הפתחות וכו').

ובשלישית – ברסאלה אלתקריב ואלתסהיל – (מחברת הקירוב והישור)¹: ואמא אעתלאל צאחב כתאב אלמִצְוֹתֵי פי אנפתאח ואו ואמותתהו בכד'ב אלקאיל אד' כאן לא יקתל הו שאול בל שאול קתל נפסה פהו צ'רב מן הדיאן אלמברסמין... ומא אטן תרך צאחב כתאב אלמִצְוֹתֵי לדכרה אלא אן עלתה לא תג'ד לה פיה (= ואולם בעל "כתאב אלמִצְוֹתֵי" פירש סיבת פתחות וו (של) "ואמתתהו" (שמו"ב א י) משום כיוזב המספר, שהרי הוא לא המית את שאול אלא המית את עצמו². והוא מדרך הזיות המבילים (= המבולבלים)³ וכו'. ואיני חושב, שעזב בעל "כתאב אלמִצְוֹתֵי" לזכרו אלא שלא נמצא לו טעם לזה).

1. Opusculs etc., מהדורת דרנבורג, פאריס 1880 עמ' 2–341. לדבריו אלה רמז אבן ג'נאח ב"ספר הרקמה" שער ח (קירכהיים עמ' 51, ווילנסקי עמ' קיח): וכבר ביאירתי עלת זה בסוף מחברת הקירוב והישור.

2. פירוש זה הובא ברד"ק בשמואל בשם ה"קדמונים".

3. דרנבורג, שם עמ' 341, תירגם ביטוי זה *C'est la une aberration dinge d'un pulmonaire*, אבל זהו תרגום שאינו מדויק ואינו הולם את העניין. ד' חשב על "ברסאם" – "מחלת החזה" אבל הצירוף "הדיאן אלמברסמין" רגיל דרך דיבור של תיאור בלבול הדעת והזיות (עיין Lane בערכו). וכן נמצא למשל אצל ר' יהודה בן בלעם בפירושו לבמדבר כג כב (פוסט Studien, USW עמ' X–XI): ומא אצל מן אשתקה מן ויעפו נערים (ישעיהו מ ל) וגעלה מן אלאצ'אד בהדיאן יסבה הדיאן אלמברסמין, וע"ש הערת פוסט עמ' 29.

מה טיבו של ספר זה ומה הייתה לשונו?

הרכבי באיגרת לפוננסקי⁴ מודיע: "מצאתי בין הדפים מאסיפת אנטונין ב' דפים מספר דקדוק לה'ק בערבית וכפי השערתי הם מכתאב אלמצותא הנוכח מר' יונה בלמע וכ' אלתקריב ואלתסהיל (המקום האחרון מובא גם מאבן בלעם לשמואל בשם ר' יונה⁵ ואקוה לדבר ממנו בקרוב".

לצערנו לא דיבר הרכבי על מציאתו זאת במקום אחר, ואין אנו יודעים מה טיבם של הדפים האלה (ועיין לקמן בנוגע ללשון הספר). אנו אין לנו לדון אלא על פי מה שעינינו רואות.

מדברי אבן ג'נאח מתברר, שהספר (כתאב אלמצותא) עסק בענייני דקדוק והגיות האותיות, ואף הסביר את ניקודן השונה של אותיות מסוימות על דרך הדרש. ויש להעיר, שתרומו של אבן תבון בפסקה הראשונה של ספר הרקמה עשוי להטעות כאילו כתוב היה הספר בלשון הערבית⁶: "ספר הקולות הנקרא בערבית כתאב אלמצותא" – כבר הבאנו את לשונו של אבן ג'נאח במקור ואין כתוב כך, והנקרא בערבי וכ' אינו אלא הסבר של המתרגם לדברי אבן ג'נאח: כתאב אלמצותא – ספר הקולות⁷, אבל לא שאבן ג'נאח כתב, שספר זה נקרא כן בשמו כתאב אלמצותא⁸. ועניין זה חשוב לנו ביותר, כמות שנראה לקמן בסמוך. ואשר לבעלות הספר – ראינו שאבן ג'נאח מעיר, שה"סופרים" זכרו ב"ספר הקולות". ה"סופרים" נזכרים כמה פעמים בספר הרקמה⁹ ואין הזכרתם כאן מסייעת לנו כדי לעמוד על טיבו של הספר. ונראה, שאף התרגום "ספר הקולות" בפי אבן תבון אינו מדויק כל צורכו; נראה יותר לתרגם: ספר הקריאות/כלומר ספר שמלמד את הקריאה במקרא (אותיות ותנועות) ואף מסבירה. ומצוי "אלמצותא" בשימוש זה בערבית (עיין למשל Lane בשורש צות).

הערה 62. ויש להעיר, שבתרגום לפירוש אבן בלעם לישעיה טז, א "והוא שביה באלברסאם" – תורגם (על ידי דרנבורג!) לנכון! לביטוי זה יש להוסיף עוד מה שאמר אבן בלעם בפירושו לתהלים יז, י, בתפרסם על ידי פוננסקי ב Zeitschrift für Assyriologie כרך 26 עמ' 42: לאבן ג'קטילה פיה כלאם אדא קראתה קלת רחמנא ליצלן מחאי דעתא פאנה מן כלאם אלמברסמין (=לאבן ג'קטילה בעניין הזה דיבור, אילו קראת אותו, היית אומר: רחמנא ליצלן מחאי דעתא (שבת פד ע"ב) והוא מן דברי המבולבלים).

4. קובץ על יד (המחודש) ספר א (יא), ירושלים תרצ"ו, עמ' רכב סי' 44.

5. הציטאט נדפס על ידי פוננסקי ב-ZfHB כרך א' עמ' 97: ואעמד עליו ואמתתהו אלפתח פי ואמתתהו ידל עלי אנה מסתקבל פי מכאן אלמאצי עלי מא תגיוה אלעבראניה. ואמא קול צאתב כתאב אלמצותא אנה אנמא בא פתח מן אנל כדב אלעמלק פתו גיר סאיג בל הו ה'יאן. וקד ביין ד'לך אבו אלואליד פי בעץ תואליפה. 6. כך חשב הרכבי, הנ"ל. וכן אמר באכר בספרו הגרמני על אבן ג'נאח – (Leben u. Werke) עמ' 58.

7. "הנקרא בערבי" לפרש מלה ערבית שנוכרת אצל אבן ג'נאח – עוד בתרגומו של אבן תבון לספר השרשים כגון בשרש להב (להבת) וכך בשרש לוז ועוד.

8. וכן שיער בעיקרו אף שטיינשניידר Arabische Literatur עמ' 279 סי' 46. אלאשהוא חשב שכתאב

אלמצותא הוא תרגום של "ספר הקולות" ע"ש.

9. עיין במפתח הרקמה, מהדורת וילנסקי עמ' תצא.

ולפי זה נראים הדברים ש"כתאב אלמצותאת" יכול לתאר כל ספר שעוסק בניקוד ובטעמים. אבן ג'נאח התכוון בוודאי לספר מסוים (של ה"סופרים") אבל אפשר היה לכנות כך אף ספרים אחרים. על פי זה ובין מה שנאמר בקטע של ספר דקדוק קדמון¹⁰ (נגד ר' יהודה בן בלעם): ואמא איהאמה לרבינו סעדיה ז"ל בקולה אלא אן כאן טנהא בקמצין (חרש, ישעיה מד יב) פכטא עטים, וכיף יכפי עליה דלך ולה תאליף בדיע פי אלדקדוק ואלאלחאן כתאב אלמצותאת פהדא אלרגל ידעו מה למ יעלם וינתחל מא למ יחכם (= ואולם האשמתו את רבינו סעדיה ז"ל באמרו: אלא אם חשבה בשני קמצים) (במלת חרש בישעיה מד יב). וזו טעות גדולה, וכיצד ייעלם ממנו (מרס"ג) דבר זה ויש לו ספר מופלא בדקדוק ובטעמים כתאב אל "מצותאת" והאדם הזה תובע מה שאינו יודע ומתיימר במה שאינו מבין).

הכותב ייחס כתאב אלמצותאת לרב סעדיה גאון, ופקפק פוזננסקי (שנוכר בהערה 10) בנכונות הייחוס הזה, משום שאבן ג'נאח מציין כספר של "סופרים"¹¹. לפי דברינו אין מקום לפקפק זה; המחבר האלמוני לא נתכוון לספר מיוחד (שאליו כיוון אבן ג'נאח), אלא לספר שעוסק בענייני קריאה וטעמים, ותיאור זה "ספר הקריאות" מתאם לאחד מחלקי "כתב אללגה" של רס"ג שעסק בוודאי בניקוד ובקריאת האותיות ובטעמים. והנה מצאתי בקטע מ"מגילת סתרים" של רב נסים גאון¹², בו תשובה על שאלה שנשאל בפירוש שורש "טרב" בלשון חכמים, והשיב, וז"ל בראשית התשובה: אעלם אני מד סנין עדידה ראית מכתוב בכט סיידנא הרב הקדוש ואלדי ז"ל עלי כתאב אלמצותאת לבן אשר נ"ע אלך (= דע שאני ראיתי זה שנים מרובות כתוב בכתב ידיאדוני אבי הרב הקדוש¹³ ז"ל על כתאב אלמצותאת לבן אשר נ"ע וכו').

רב נסים מכנה את ספרו של בן אשר "כתאב אלמצותאת" (וההערה שכתב אביו של ר' נסים היא בעניין הטעמים). ונראה קרוב לוודאי שהכוונה היא לספר "דקדוקי הטעמים" של בן אשר. שם ספרו של בן אשר "דקדוקי הטעמים" הגיע אלינו, כידוע, בכתבי יד מאוחרים כמה מאות שנים לזמן חיבורו; ואף הספר גופו לא הגיע אלינו כמות שיצא מתחת ידי המחבר והחסירוהו והוסיפו בו דברים. בזמנים קדומים (רב נסים: אביו ר' יעקב נפטר בסוף 1006 או בתחילת 1007) קראוהו "כתאב אלמצותאת" בערבית, ושמו העברי היה מעין "ספר הטעמים" (= הורית הקורא!) או כיוצא בו. ושמו של הספר אצל רב נסים אינו שמו העצמי אלא מסר את תוכנו בלשון הערבית שבה כתב את התשובה, אף על פי שהיה לו בוודאי שם עברי.

10. נדפס ע"י פוזננסקי (לעיל הערה 5) עמ' 97 הערה 4.

11. עיין אף קובץ על ידי הג"ל (הערה 4) הערה 2 סי' 12, ושם סוף סי' 11 פקפק אף הרכבי בנכונות

היחס לרס"ג.

12. הקטע כולו יתפרסם בספרי "מתורתו של רב נסים גאון", שיצא לאור בקרוב.

13. כך נתכנה ר' יעקב אביו, בין על ידי רב האיי ובין על ידי רב נסים.

נשוב עכשיו לרמזים של אבן ג'נאח¹⁴.

(א) בנוגע לקריאת הרי"ש כפולה – מצאנו כדברים האלה בדקדוקי הטעמים מהדורת שטרק-בר עמ' 7;

(ב) על השינויים בסמיכות – שם עמ' 36-37 (סעיפים 37-38); והואיל ומצאנו שאף ב"דקדוקי הטעמים" סעיף 63 (עמוד 49 ואילך) נתפרשו הקרי והכתיב דרך דרש¹⁵ – אפשר וקרוב שאף הקטע השלישי, שבו נתפרש הניקוד של "ואמותהו" דרך דרש – אף הוא היה בספר הזה, אלא שחסר כאן, כמות שחסרים קטעים אחרים. כמות שרמזנו לעיל. ואולי יש רמז לזה בעמוד 53 סעיף 65 (וגם סדר קמוצות ופתוחות).

בוא וראה, שהדברים על הרי"ש שמביא אבן ג'נאח בשם "כתאב אלמצותאת" הובאו בקטע הגניזה בשם "כתאב אלאלחאן"¹⁶, ונמצאים כמעט מלה במלה ב"דקדוקי הטעמים". ואם כך הדבר אפשר שבכינוי "הסופרים" כיוון אבן ג'נאח לבן אשר¹⁷. ואף דברי המתרגם: "ספר הקולות הנקרא בערבי כתאב אלמצותאת" יתפרשו כך; אבן ג'נאח לא התכוון לספר בשם זה אלא לספר (שמדבר על) הקולות (– הקריאות) שבערבית קוראים לספר כזה בשם "אלמצותאת"¹⁸. פסקה זאת של רב נסים שהוכרנו קודם מלמדת אותנו אף על יחסם של חכמי ישראל לבן אשר – שלא חששו לדעת חכמים אחרונים שעשאוהו לקראי.

ב. כלום הובא ספר "הורית הקורא" מירושלים לבארי?
בתחילת ספר "הורית הקורא"¹ נאמר: "זה ספר הורית הקורא אשר הובא מירושלים לבאר בדרך קצרה".

14. אף באכר (לעיל הערה 6) כבר ציין למקבילות ב"דקדוקי הטעמים" וציין אף להקדמת ראב"ע לפירושו לתורה, שהתנגד לנתינת טעמים לחסרות ויתרות דרך דרש, עיין ספרו של ראזין *Reime und Gedichte* עמ' 46 והערות שם.

15. אין צריך לומר, שאין הכוונה לומר, שכל מה שנמצא בסעיפים אלה על הקרי והכתיב הוא משל בן אשר. והרי באמת חסר חלק מזה בכמה כתבי יד (עיין א' דותן, "סיני" כרך מא עמ' רצא הערה 104) אלא הכוונה היא שאפשר לדברים כאלה שיימצאו בספר זה. על כל פנים, אפשר שנמצאו כבר בטופס שהיה לפני אבן ג'נאח.

16. כתב יד קמברידג' (הקופסאות החדשות שנקראות על שמי) T.-S. N.S. 311, 113 דף אחד עמוד א 22 שורות ועמוד ב רק שש שורות. וז"ל: אעלם אן אלראש איצא לא ידכלה דגש אלא אן יכון עלי טבראניין פאנהם ידגשוהא כמא קאל צאחב כתאב אלאלחאן פאמא פי בלאדנא פלא נערף דלך. ולשון "דקדוקי הטעמים" עמ' 7: סימן ריש אשר יצא בדגש ואשר יצא ברפי. והוא לבני ארץ ישראל לבדם וכו' אבל בהערה שם נוסח אחר: והוא לבני מעויה; סבריה בלבד! וע"ש עוד.

17. את בן אשר הוא מזכיר בשם רק כשהוא מביאו בחילופים שבינו ובין בן נחלי, כלומר רק כשמוכיר שם אחר על ידו. ועוד שהחילופים האלה היו ידועים יחד.

18. "מצותאת" במונח לתנועות – עיין מחברתו של קורט לוי, *Zur massoretischen/Grammatik*.

עמ' 6 של החלק הערבי.

1 דרנבורג *Manuel du Lecteur*, ועיין שטיינשניידר H.Ü. עמ' 914.

התיבה הקשה "לבאר" שאין לה כל מובן בהמשך המשפט העלתה את השארת פורגס² לתקן: לבאר. ונתקבל תיקון זה. מאן³ שאל הוא קיבל את התיקון, מביא את המשפט הזה לסמך על היחסים שבין ארץ ישראל לאיטליה. וכך אף שאר הכותבים בעניין זה.

אלא שהמשך הדיבור: "בדרך קצרה" הוא מעומעם לפי זה. על כן פירושו חכמים: שהובא לבארי בדרך קצרה⁴. נחה דעתם בזה, אף על פי שפירוש זה מביא אותנו לידי תמיהה: מה טעם יש להזכיר דבר זה כאן? לשם מה בא להוציא דרך ארוכה?⁵ ועוד, מה פירוש "דרך קצרה" מירושלים לבארי? אלא שכל זמן שלא מצאו חכמים דרך נוחה יותר לפירוש הדברים, נתקבלו ואף על פי שהם דחוקים. כלום יש באמת צורך לתקן, כדרך שתיקן פורגס, ולהוציא מכאן ידיעות היסטוריות? פורגס(שם) הזכיר את נוסח כתב יד הוואטיקן⁶, ושם הלשון: "אשר הובא מירושלים לבאר" בדרך קצרה. נוסח זה לא נתקבל על דעתם, שהרי אם נפרש "לבאר", עתיד רבים, אין טעם לדברים ועל כן בחר בנוסח "לבאר" ותיקנו.

באמת "לבאר" אינו אלא נפעל, עבר וצריך לנקדו: נבָּאָר, כלומר זה הספר הובא מירושלים והוא חובר בדרך קצרה, והוא תיאור הולם את הספר הקטן⁸. צורה זו "לבאר", אף על פי שאינה רגילה, מכל מקום היא מצויה. ולא אביא כאן אלא מקום אחד שאף שם לא נוקדה תיבה זו כהלכה.

בראש ספר "שערי שבועות" המיוחס לר' יצחק בר ראובן (נדפס בסוף הלכות הרי"ף לשבועות), נאמר:

לְךָ חֲבוּר נְבָאָר, מִתְקַן וּמִפְאָר, רְאָה כִּי לֹא נִשְׁאָר, בְּתוֹךְ הַבֵּר תְּבִין.

"נבאר" כך מנוקד בהוצאת ווילנא, משום שלא הכיר הנקדן צורה אחרת, אבל החרוז הפנימי (אָר) מורה, שיש לנקד כאן קמץ, וכן מורה אף משקל השיר הזה (יתד וארבע תנועות), וצריך לומר: נבָּאָר! אם כן הוא, הרי יש לשים לב לנוסח כתב יד הוואטיקן של ספר "הורית הקורא" ולומר, שהספר אמנם הובא מירושלים, אבל לא נאמר, להיכן הובא. ומכאן שאין ללמוד מפסקה זאת על היחסים שבין ארץ-ישראל לאיטליה.

2. REJ כרך 23 עמוד 310.

3. The Jews etc. ח"א עמ' 73 הערה 2.

4. מאן שם: by a short way.

5. ב' קלאר הי"ד, מגלת אחימעץ עמוד קעו מפרש: הורית הקורא בדרך קצרה אשר הובא מירושלים לבארי. הפירוש נכון אבל הלשון קשה.

6. סי' 402 שהביאו וויקס במהדורת "הורית הקורא" שלו "טעמי אמת" אוכספורד 1881.

7. בקטלוג אסטמני: נבאר, אבל אי אפשר לקרוא כך בכתב היד. שט"ש (הע' 1) בהערה 66: נתחבר?

(כלומר — נחבר?).

8. וכך כתוב אף בסוף הספר: נשלם ספר הורית הקורא בדרך קצרה!

עיוני לשון בשירה העברית בספרד

*ב

הָאָדִיב, הָדִיב – הָמָס, הַתִּיךְ

הוראתו המקובלת של "האדיב" היא הַעֲצֵב, צִעַר. בהשפעת אָזָב (בניין רביעי של זָאב המקביל להפעיל העברי), הקרוב לו בצלצולו, קיבל הפועל את ההוראה הערבית: הָמָס. והרי מספר דוגמאות:

בחדה על הנר מתאר ר' משה בן עזרא את השלהבת הממסה את השעווה:

וְהָאֵשׁ יֶאֱדִיב גִּפְסָה וְתִשְׁחַק

וְדַמְעָתָה עָלֶי לְחִיָּה שְׂפוּכָה

(שירי החול מהדו' ברודי, שיר צה, שורה ג').

המהדיר פירש בו "מלשון לאדיב את נפשך (שמואל א' ב, לג), שעניינו כעניין ומדיבות נפש (ויקרא כו, טו) משרש דוב (זוב) והבינו "ממסה", אלא שלא העלה את מקור ההשפעה הערבי. בן-יהודה מעלה במילונו מובאה זו, אך מבארה כפירוש המקובל "הקצב, צִעַר".

בתחנות על עוונותיו מתאר רמבע את לבו החרד מאימת יום הדין:

וְלִבִּי כְדוֹנֵג יִדְאָב

כִּי סָכַל וַיִּהְיֶה לִּי

(שירי קודש, מהדו' ברנשטיין, עמ' פב, שורה 13).

ואין "ידאב" כאן אלא "ימס", על דרך לשון המקרא "היה לבי כדונג נמס בתוך מעי" (תהלים כב, טו).

בתרגום חפשי של אחד משירי אחרירי, בשבחו של גיבור (מקאמה עשרים),

כותב ר' יהודה אלחריזי:

אוּרֵךְ פֶּתַח שַׁעֲרֵי עֹלָא

יִשְׁבֵּר וּמַנְעוּלָיו בָּאֵשׁ יֶאֱדִיב

(מחברות איתאל, מהד' פרץ, עמ' 168).

כאן מתואר הגיבור, השובר את שער העץ וממס את מנעול הברזל. המהדיר פירש: "מנעוליו של השער ישבר".

בשרש דיב בבניין הפעיל המשמעות נהירה יותר. ר' יצחק בן כלפון, מראשוני

משוררי ספרד, אומר בשיר-פיוסים לר' שמואל הנגיד:

יְדִיבֵנִי כְמוֹ דוֹנֵג לְשׁוֹן רֶךְ

וְרוּחַ פִּי לְכָל בְּרִזָּל מְדִיבָה

(שירים, מהדו' א' מירסקי, עמ' 122, ש' 31).

כלומר: הנגיד בלשונו הרכה והנעימה מתיך כמו דונג את אבן כלפון, אע"פ שרוחו של זה חזקה ומסוגלת להמס ברזל. ויפה פירש בו המהדיר: "ידיבני – יזיבני, יתיכני". ע"פ זה יש לפרש גם בית בשירו של רשב"ג, שבן-יהודה (דיב, עמ' 922) מפרשו בהוראת "הדאיב":

לִךְ תִּרְדּוּ לְבָבוֹת מְצֻלְעוֹת
וְאַנְחוֹתֶם לְחֻלְמֵי שׁוֹר מְדִיבוֹת.

הַתְּאוּנָה, הָאֲנִיָּן – נֶאֱנַח

אֲנִיָּה – אֶנְחָה.

במילונים העבריים מוגדרת הוראתו של "התאונן" – התמרמר, התרעם או הצטער התעצב, התאבל. להוראה הכללית של תוגה ואבלות נלוותה בימי הביניים לשורש זה גם משמעות "היאנח" (השמעת אנחה). בעקבות א"ן² הערבי המקביל לו. כבר ר' יהודה אבן קורייש באיגרתו¹ מקשר שורש זה בשורש הערבי ומפרש על פיו שתי הדוגמאות משורש זה שבמקרא: כמתאוננים (במדבר יא, א). מה יתאונן אדם חי (איכה ג, לט), וגם ואנו הדינים (ישעיה יט, ח) הקרוב לו. בן-יהודה במילונו (אנן, עמ' 319 הערה 1) מציין את השורש הערבי אך אינו מפרש בהוראתו שום מובאה עברית.

בספר שעשועים לר' יוסף אבן זבארה (מהדור' דוידזון, פרק ז, עמ' 79) מצינו צוואת אב לבנו בזו הלשון: "ואמרו שצויה אדם לבנו, בני כשתקח אשה לא תקחנה לא מחוננת ולא מתאוננת ולא ממאנת... מתאוננת שמת בעלה הראשון, וכשתראה בעלה השני תתאונן על בעלה המת ותאמר המקום ירחם עליי". מאמר מוסרי זה מועתק מן הספרות הערבית וכך הוא הלשון: *والأثانة التي مات عنها زوجها فهي إذا رأت الزوج الثاني أتت وقالت رحم الله فلانا لزوجها الأول* (לשונו המלא של המאמר ר' אוצר יהודי ספרד, ספר ד', עמ' 120). הרי שאבן זבארה פירש: מתאוננת – מתאנחת; תתאונן – תתאנח.

עפ"י זה אולי יש לפרש את הבית בקינה על החורבן "בת ציון שמעתי ממררת אמריה":

יִלְלִי כְּנֹר לְיָיִם: מִי יַעִיר נְגִיזוֹתִי?
וְתַעֲנֶה מְנֹרָה טְהוֹרָה: מִי יַעֲלֶה גִרּוֹתִי?
וְהֶאֱחֵל מְתֵאוּנָן: אֵין מְקִים יִרְעוֹתִי!
וְהִתְנַחֵם כִּי תִדְלֹ שׁוֹחֲרֵיהָ
(תכלאל "עץ-חיים" ב, יב).

בהקבלה ל"יילל" "תתנחם" ראוי לפרש "מתאונן" – נאנח. המשורר הספרדי שלמה בונפיד (אמצע המאה ה-11), בשירו על הנעורים והזקנה, אומר:

1. מהדורת משה כץ (תרגום עברי), עמ' קד.

קול מִפֶּאֱת שִׁיבָה קְרָאֲנִי:

מָה לָךְ אֲשֶׁר תִּבְכֶּה וְתִתְאוּן?

(ח' שירמן, השירה העברית בספרד ובפרובאנס ב, עמ' 640, ש' 8).

קרוב יותר לעניין לפרש "ותתאון" – מלשון אנחה, העולה יפה עם בכייה. המשורר התימני ר' זכריה אלצ'אהרי (המאה ה־12) מתאר במחברת ל־ב מ־ספר המוסר (עדיין בכתב יד) את גיבור הספר אבנר, השר שיר תחנון וגאולה: "ויהי כמתחנן / וכגבור מיינו מתרונן / ויתאפק ויתאון וכו'". זהו תיאור מצבו הנפשי של הגיבור, קודם שהוא נושא שירו על שעבוד ישראל בגלות: תחילה עצר ברגשותיו, אח־כ השמיע קול אנחה, ולבסוף נושא שיר, המרעיד את נימי הלב על סבלותיה של כנסת ישראל.

במח' מג' המספרת על פטירת אשתו של ר' מימון אבי הרמב"ם, כותב אלצ'אהרי: "כי הגאון מימון ז"ל מתה אשתו וישב אלמן אחריה מתאון על מטתו (תרכ"ז כרך ו', עמ' 179), ואף כאן אין "מתאון" אלא נאנח.

"התאונות" בהוראת אנחה וגניחה מצויה בדיבורם העברי של יהודי תימן (ש־ד גייטין, היסטוריה העבריים בשפת הדיבור של יהודי תימן, לשוננו כרך ג', עמ' 366). אך לא רק בבניין התפעל נקשרה הוראה זו. היא מצויה גם בבניין הפעיל. בשיר ששלח מנחם בן סרוק מבית כלאו לפטרונו חסדאי בן שפרוט, פונה הוא לרוח שתישא את זעקת רוחו לפני איש חסדו:

מֵאַרְבַּע הָרוּחוֹת בּוֹאִי, רוּחִי,

אֲשֶׁר מִמְּנָה רוּחִי נִפְחָה!

הַתְּאַבְּלִי – הַיְמִינִי

הַיְאִינִי – הַשְּׁמִילִי

(ח' שירמן, השירה העברית בספרד ובפרובאנס, א, עמ' 21).

"האיני" – משמעותה היאנחי.

בסליחה "שחר קמתי להודות" לר' שלמה בן גבירול אומר הפייטן המתאבל על החורבן:

אֲדַדָּה כָּל שְׁנוֹתִי / וְאֶאֱנִין עַל הַחֲרָבִין

(שירי קודש להרשב"ג, מהדור' ביאליק-רבניצקי, ב, עמ' 95).

"אאנין" כאן אין לפרשו אלא איאנח ואינק על חורבן הבית. המהדירים העדיפו את הנוסח "אני תמיד" במקום "ואאנין", אולם דומני ש"אאנין" עיקרי, כי היא מקבילה יפה ל"אדדה". בן־יהודה (אנן, עמ' 319) מעלה שתי דוגמאות אלו, אך מפרשן: "היה אונן, עשה אנינות".

גם בשם אֲנִינָה נזכרה בתקופת שירת ספרד הוראת אנחה. רשב"ג פונה לכנסת ישראל השרויה באבל על חורבן הבית:

מְנַעִי מֵאֲנִינָה / קוֹלְךָ לְהִרְגִּינָה

דְּעִי כִּי בָנָה / ה' צִיּוֹן.

("שלמו ימי אבל" מהדור' ביאליק-רבניצקי, מילואים II, מס' 68).

קול אנינה הריהו אנחה, והפייטן מבשר לישראל, שבגאולתם יתחלף קול האנינה בקול רינה. בהוראה זו יש להבין לענין גם את שתי המובאות מן הקינות, שכלל בן-יהודה בערך אֲנִינָה (עמ' 316), אחת על בנו ובתו של ר' ישמעאל כהן גדול ששוביהם ויוגם בחדר אחד:

וְהֵם בְּפָנִים מְקֻנָּיִם בְּפֶתַח וּפְתָח

וּבְתוֹנָה וְאֲנִינָה וּבְרָעִימָה.

שנייה, קינה מאת מ' ב' ר' אל מוני על פטירת ר' פרץ זצ"ל, הפותחת:

מִי חֲכָמָה וּמִזְמָה כִּיֹּם יָשִׁירוּ בְּנֵיהֶם

קוֹל קִינָה וְאֲנִינָה וְהִי נִשְׁמַע בְּפִיהֶם

(קובץ על יד, כרך ז', עמ' 19).

גם בשירת-תימן שכיחה הוראה זו. בקינה על מאורעות התקע"ח בצנעא כותב

ר' יהודה גזפאן:

נָגְדִי בְּאֲנִינָה וּשְׁאֵי קִינָה

קְהֵלֶת צִנְעָא הַקְדוּשָׁה.

("מנחה ליהודה", ירושלים תש"י, עמ' 275).

ובאותה קינה: "ועוד אשא קינה בבכי ואנינה".

בספרות הגאונים מופיעה הצורה "אננה" (אֲנִינָה?), הניתנת להתפרש אנחה, אך ללא ודאות מוחלטת. הגאון ר' שמואל בן עלי כותב בפתח איגרתו לדניאל ראש הישיבה, "כי כלנו שופכים ב[עד] יקירנו תחנה, להרבות לו צהלה ורנה, להסיר ממנו אננה" (אסף, תרביץ, שנה א', ספר ב', עמ' 43).

מִתְבָּרַת - חברה, קהל, ציבור.

מִתְבָּרַת, אשר במעשה המשכן שבמקרא מופיעה היא בהוראה אחת בלבד, נתעשרה בימי הביניים בהוראות נוספות. ידוע הוא המונח מִתְבָּרַת שניתן ל"מקאמה" הערבית (עלילה משעשעת הכתובה במליצה ובפרחה חרוזה), המופיע כבר בהקדמת ר' יהודה אל ח' ר' יזי לספרו "תחכמי". מלבד הוראה זו ידועה ל"מקאמה" הערבית - ובעקבותיה גם ל"מתברת" העברית - משמעות אחרת: מושב אנשים. ב"מקאמאת אלהמד'אני", ראשון למחברי "המקאמה" הערבית, מצויה "מקאמאת" בהקבלה ל"אנדיה" (מועצות, מועדונים).

وفينا مقامات حسان وجوهم

واندية ينتابها القول والفعل

(מקאמאת אלהמד'אני, מהדר' בירות 1924, עמ' 52).

] = יש בתוכנו מושבים של אנשים, הדורי פנים, ומועצות שפוקדים אותן דיבורים ומעשים].

וכן הוא בספרות התקופה הספרדית. ר' יהודה הלוי מזמר לכבוד החתן:

הַמִּוִּלַת מִרְעִים כְּהִיּוֹם וְצִמְדוֹ
וּמַחַבְרַת שׁוּעִים לְחֶתֶן נוֹעֲדוֹ

(“ימות עולם”, דיואן ריה”ל, מהדור’ זמורה, ספר ו, עמ’ 420).

בשיר אחר מספר ריה”ל בשבח כנסת ישראל הסובלת גלות וחרפה, ואעפ”כ, מחזיקה היא בתורה ובמצוות ומצפה לגאולה.

הַחֲזִקְנִי בַעֲטָרְתִּי   נוֹר צִפִּירַת חֲקִיךָ
עַד תֵּאֲסֹף מַחַבְרַתִּי   לְבֵית בְּחִירְתֶּךָ וְחֲשָׁקְךָ

(“יודע מכאוביגו”, שירי ריה”ל, מהדור’ ברנשטיין, עמ’ 110)

המהדיר ברנשטיין פירש “לשון חברים כל ישראל”, אך לפי עניינו יש לפרשו “קהלנו, ציבורנו”.

בקינה לט”ב הנאמרת לפתח ההיכל מקונן הפייטן יהודה יחיה:

אֶסְפֹּד וְאֶבְכֶּה בְּמַחַבְרַתִּי   בְּמָקוֹם גִּדְּלוֹ לַה’ אֲתִי

(על נהרות ספרד, מהדור’ ברנשטיין, עמ’ 210 ש’ 7)

ויפה פירש המהדיר: “לשון חברה, קהלה”.

בספר “בן המלך והנזיר” אומר המשנה למלך על העולם המפריד בין ריעים:

וְיִפְרִיד פְּתָאם מִחִבְרוֹתָיו, יְכַלֶּה חֲדָשָׁיו, יִשְׁפִּיל מַעְלוֹתָיו, יַחְלִיא בְּרִיאָיו, וְיָמִית

בְּרוּאָיו (בן המלך והנזיר, מהדור’ א”מ הברמן, עמ’ 120).

הַחֲלִיף – עבר עברה, המרה פי’, חלק על-.

להוראות השונות של “החלף” נוספו בימי הביניים כמה משמעויות, בעקבות השורש הערבי המקביל خَلَف לבניניו השונים. אחת המשמעויות קשורה בהוראת הבנין השלישי של השורש خالف – עבר עברה או ההמר פי אלהים, והיא מצויה בספרות הפולמוס שבין הרבנים לקראים.

במחברת הוויכוח בין הרבני והקראי בספר “תחכמוני” אומר הקראי:

וְלֹא אֶשְׁמַע לְחֲכָמֵיכֶם לְמַעַן

אֲשֶׁר הִמָּה דְּבַר אֵל מִחֲלִיפִים

(תחכמוני, מהדור’ טופרובסקי, שער יז, עמ’ 175).

“מחליפים” – שיעורו: עוברים על דברי אלהים, חולקים עליהם.

הקראי סלמון בן ירוחם, כשהוא דן באמיתות תורה שבכתב, אומר הוא

עליה:

מֵאֲמִינִים וּמִחֲלִיפִים כָּלֵם

מְפִלְגִים בְּשִׁפְתָם וּמְלֹלֵם

יִשְׂרָאֵל מִמְּזִרַח עַד יִרְבֵּתִי עוֹלָם

יַעֲדוּ עַל תּוֹרַת הַכְּתָב קִטְנָם וּגְדוֹלָם

(מלחמות ה’ לקראי סלמון בן ירוחם, מהדור’ דוידזון, עמ’ 37).

כלומר: קהילות ישראל בכל רחבי העולם, בין מאמינים ובין כופרים, מעידים על אמיתות תורה שבכתב.

"מחליפים" הוא ניגוד ל"מאמינים". אלה העוברים על צווי ה' וממרים את פיו. דיודון פירש בו "ומחליפים" – ר"ל כופרים, מלשון: עברו תורות חל פו חק (ישעיה כד, ה).¹

איגרת מן המאה ה-11 מספרת על שיגור כתבים "על עסק הקראים המחליפים אורורים הם" (מאנן, Texts and Studies, א, עמ' 49, ש' 29).

ואמנם מצינו, שהגאון ר' האי בן נחשון, בחיבורו נגד הקראים בעניין קידוש החודש ועיבור השנים, מכנה את הקראים בשם "החלוקים", דהיינו החולקים על הרבנים (בערבית: אלמכאלפון) (ר' מ' צוקר, על תרגום רס"ג לתורה, ניו-יורק, תשי"ט, עמ' 223, הע' 860).

הַטָּעִים – האכיל, זן.

טָעַם – מזון, מאכל.

הוראת "הטעים" המקובלת היא – נתן לזולת לטעום דבר מאכל או משקה כדי לבחון את טיבו. לעומת זה בלשון הערבית הוראת אָטַעַם היא – האכיל את הזולת לשובע. מנחם במחברתו מפרש בהוראה זו "טעים" בבניין הקל "לשון לעיטה ומאכל", וכן ר' יונה בן ג'אנח ב"ספר השרשים". בימי הביניים נמשכה המשמעות מן הערבית לעברית. ר' ידעיה בדרשי אומר בשיר על הנפש המדברת:

אִם צוֹרֶה מְכַרָּה וְעוֹשֶׂה הַכְּעִיסָה

וְיֵשֶׁת עֶפֶר לַחֲמָה, וְרֹגְבִים הִטְעִימָה לְבַעֲבוֹר הָרַעְמָה –

הָלֹא יִבּוֹשׁ וְתֹאֲלִים!

(מבחר השירה העברית, ברודי-וינר, עמ' ש').

ר' עמרם קרח, סופר תימני בן הדור האחרון, כותב על חובות היהודייה הכפרית לבעלה: "נותנת מאכל לפני בהמתו, וּמִטְעָמָת בקרו וחולבת אותן" (סערת תימן, ירושלים, התשי"ד, עמ' קיח).

וכן השם טָעַם בהוראת מאכל, מזון על פי הערבית طعم. בשבח מכניסי אורחים בימי רעבון אומר המשורר הערבי:

לְאוֹרְחִים אֵשׁ טָעַמָּם בְּעֶרְה

אוֹתָם בְּבִשָּׁר לֶח הָלֹא קָדְמוּ

(מחברות איטיאל, מהדו' פרץ, עמ' 111).

שיעורו: האש מתחת לסירי הבשר בערה אצלם תדיר כדי שיוכלו לקדם את האורחים במזון. וכבר עמד המהדיר על משמעות תיבה זו (שם, מבוא, עמ' מ).

לסיווגה הסימנטי של המטפורה¹

בתחום הריטוריקה המטפורה היא קטגוריה עצמאית המוגדרת כ-מעבר משמעות מתחום מסוים לתחום אחר, שונה ביסודו². עצמאותה של המטפורה מקוימת בדרך כלל גם בסימנטיקה המסורתית (הגדרת במידה רבה אחרי הריטוריקה בהבחנת מעברי המשמעויות), להוציא את פאול³. במחקר הסימנטי החדש שמיסודו של אולמן (המתיימר להיקרא "סימנטיקה סטרוקטוראלית"), איבדה המטפורה את ייחודה כמעבר סימנטי, והיא כלולה, יחד עם מעברים של "התייחדות" ו"התכללות" בסוג אחד, המכונה "מעבר כתוצאה מדמיון בין המשמעויות". ברם, גם המייחדים את המטפורה כסוג עצמאי וגם המבליעים אותה בסוג רחב יותר, לא עמדו לדעתנו על האופי המורכב של התהליך, הן מבחינת רקעו הפסיכולוגי והן מבחינת התוצאה הלשונית, כפי שנשתדל להסביר בדברים הבאים.

אל פתחה של המטפורה מביא אותנו "המעבר כתוצאה ממגע בין המשמעויות" המקביל בעיקרו למטונימה הריטורית, והכולל כל אותם שינויים סימנטיים שנגרמו בעטיה של זיקה אסוציאטיבית בין שני מושגים, שכתוצאה ממנה השם המביע את האחד, הופך להביע גם את משנהו. אולם במקרה של המטפורה, משמשת המלה להבעת המושג המעוקר לאחר שאיבד את הפרטים הקונקרטיים⁴ הקשורים במושג המקורי ובליוי פרטים קונקרטיים חדשים (דהיינו, לאחר שחלה בו התכללות). כך, למשל, ה'לך' (בדיבור) במובן נעלם (בלא זיקה להליכה ממש): "אינני יודע איך, אבל הלך לנו כל הכסף" או במיל (בסלנג) במשמע "בכמות זעירה", "קורט": "אין לו שכל במיל". בשני המקרים הנ"ל מצויות בידנו דוגמאות גם מן השלב המטונימי⁵, כלומר, המלה מביעה את המושג החדש בזיקתו למושג המקורי. "משה הלך לנו!" ואיננו יודעים איפה הוא, "אין לו סחורה במיל". לפרקים יש בידנו לזהות את ההשתלשלות הסימנטית מטונימית < מטפורה במהלכה הכרונולוגי, כשהיא מתרחשת בפרק זמן ממושך⁶. כך, למשל, ציין הפועל גמגם במקורו: דיבר באופן סתום,

1. בעקבות ההרצאה, שהרציתי בקונגרס העולמי השלישי למדעי היהדות בירושלים, תשכ"א. המאמר מבוסס על פרק המטפורה שבחיבורי על הסלנג העברי, ורוב הציטאטות מן הסלנג לקוחות ממכתבים' החיבור הוגש לפרופ' בן-חיים במסגרת החוג ללשון עברית באוניברסיטה העברית בירושלים, והוא עתיד לצאת לאור בצורה מורחבת ובתוספת מילון על-ידי "קרית-ספר" בירושלים.
2. קייוור, Das Sprachliche Kunstwerk, מהדורה רביעית עמ' 112.
3. אצל פאול כלולה המטפורה, יחד עם התכללות בפרק "הצמצמות המשמעות לחלק מתוכנה היסודי". ר' פאול Prinzipien der Sprachgeschichte, מהדורה רביעית, עמ' 91 ואילך. פאול מתקרב אפוא לחלוקה הסימנטית של אולמן, אם כי כתוצאה מבחנים שונים לגמרי.
4. "קונקרטי" במובן שמשמש בו פאול, Prinzipien, עמ' 75.
5. לשם נוחותנו נכנה בשם "מעבר מטונימי" כל "מעבר כתוצאה ממגע בין המשמעויות", לרבות מעברים מסוג סינקדוכה ("החלק" תמורת "השלם" וכד').
6. קשה לעקוב, כמובן, אחרי שינויים כאלה ללא עזרתו של מילון היסטורי מקיף ומוסמך. אספתי דוגמאות לא מעטות מסוג זה באנגלית מתוך מילון אוקספורד הגדול, ובדעתי לפרסמן במקום אחר (דוגמה לכך עיין בנספח).

בהפסקה ובחזרות וכד", ומכאן, בדרך מטונימית: "פקפק, לא היה בטוח בדבריו" (כפי שבא הדבר לידי ביטוי בקולו המגומגם של המדבר): "שהיו דברי תורה מחודדים בפ"ך שאם ישאל לך אדם אל תגמגם" (קידושין ל ע"א; ובלשון ימינו: "דבריו מגומגמים"). לבסוף, קיבל הפועל את המשמעות "היסס", "פקפק" בד"כ: "ולבי מגמגם בדבר" (רש"י, שבת צ"ב ע"ב).

ברם, במקרים רבים אין לנו עדות למעבר מטונימי. ההקשרים שבהם מופיעים המלה הם דו-משמעיים והמלה ניתנת להבנה במשמעות המקורית ובמשמעות המקושרת (המטונימית) כאחת. האומר על בהמה "היא בהמה ולא תתפוס את כוונתך", ייתכן, שאין דעתו ניתנת למלוא תוכנו של המושג "בהמה" (בעל חיים מסוג מסוים), אלא רק לאטריבוט מסוים המתייחס אליו. כגון: חוסר תפיסה, טיפשות. אולם השלב המטפורי מצוי בדיבור במעמד מנהיג⁷ (ככינוי גנאי לטיפש: "בהמה שכמותו", וכד'). כיוצא בזה, האומר "קרה לנו פנצ'ר ולא יכולנו להגיע" אולי מתכוון למושג התקלה הבלתי צפויה יותר מאשר למושג הנֶקֶר (התפקעות הצמיג) כשלעצמו. המשכו של שלב זה, המשמעות המטפורית "תקלה בלתי צפויה" (בלא זיקה לנקר) מצויה בסלנג. ייתכן כמו כן, שהמעבר המטונימי לא חל מעולם בפועל, אלא בדרך פסיכולוגית בלבד. דייה העובדה, שמושג מסוים מתקשר בתודעתנו עם מושג אחר, כדי שנביע בשמו של זה מושג הדומה לראשון, אולם מתייחס לפרטים קונקרטיים אחרים. יתר על כן, אין המעבר המטפורי מותנה בזיקה זכרונית קבועה בין שני מושגים. מספר ניכר מהמטפורות שבתחום השירה, נולדות, ללא ספק, כתוצאה מזיקה בת-הרגע שבין מושגים שונים.

המטפורה היא אפוא בעיקרה תהליך סימנטי דו-שלבי (מטונימה והתכללות) אולם השלב הראשון (ההתפתחות המטונימית) עשוי, כאמור, להיות מדולג מבחינת השתקפותו בלשון. למעשה, התרשמותנו מהדיאלוג, שבמעבר המשמעויות, מהמרחק שבין המשמעות המקורית, העומדת עדיין לעינו, והמשמעות התוצאתית – היא הגורמת שנראה לפנינו מטפורה. במקרים רבים התרשמות זאת איננה מיטשטשת, גם כשהשלב הראשון זוכה להתממש מבחינה לשונית, כיוון שדעתנו ניתנת עדיין למשמעות ההתחלית של המלה. רק כשמתרחשים השינויים במהלך זמן ממושך או קשורים הם בגורמים היסטוריים, אין השלב הסופי נתפס כלל על-ידינו כמטפורה. כך, למשל, המלה "סמך" (כקיצור מן: "סמך ידיים על") הורתה תחילה, כמטונימיה, "הכתיר לרב ע"י סמיכת הידיים (על ראשו של המועמד)", כגון: "סומכין בארץ ונסמכים בחו"ל" (סנהדרין יד ע"א). עתה מורה המלה על הכתרה בתואר מסוים בדרך כלל, וכמובן ללא הפעולה הסמלית הנרמזת במשמעותה המקורית של המלה. דוגמה אחרת: "מול" במשמע "גורל" הוא התכללות של המשמעות הבינימית "גורל האיש עפ"י השפעת קבוצת הכוכבים המסוימת (המזל)" בשעת לידתו⁹, שהיא עצמה מטונימית למשמעות היסוד "קבוצת כוכבים בצורה מסוימת בזמן מסוים (קונסטלציה)". כאמור, אין אנו רואים בדוגמאות הנ"ל מטפורות, אעפ"י שעקרונות מעברי המשמעויות שחלו בהן תואמות את של המטפורה.

7. כתוראת הפועל ج-ج-م בערבית ללא ספק לפיננו מלה חקיינית (imitative word).

8. "מנהגי" במובן usuele Bedeutung של פאול (Prinzipien, עמ' 75) בניגוד למשמעות "הודמנותית"

(קִקְרִית).

9. עיין מילון בן-יהודה, ערך מזל ב.

הערה. כאמור לעיל, כולל אולמן (Semantics, עמ' 222) את המטפורה בסוג אחד יחד עם מעברים של "התייחדות" ו"התכללות", ומכנה אותו "מעבר כתוצאה מדמיון בין המשמעויות". מיוזם יחד של המעברים הסימנטיים הללו מקורו בהנחה שהוא מניח, שקיימת זהות בתהליכים הפסיכולוגיים העומדים מאחוריהם. ברם, זהות כזאת איננה מוכחת כלל. הרקע לתהליכים, כפי שמתואר ע"י אולמן (שם, עמ' 223) הוא כדלהלן: "משמעות S_1 יש לה תכונות במשותף עם משמעות S_2 כלשהי השרויה בשדה האסוציאטיבי שלה. ברגע נתון מתרחשות תשומת הלב במכנה המשותף, בחפייה (overlap) שבין שני התחומים, והשם המתייחס ל- S_1, N_1 , מורגש ככינוי מספיק ל- S_2 ...¹⁰. במלים אחרות, המושג הטעון כינוי S_2 מעורר את זכרנו של מושג הדומה לו, S_1 , וישנו של זה האחרון משמש לכינויו של הראשון. אין כל ספק, שהתיאור הניתן הולם "ההתייחדות" ו"התכללות", אולם אינו מספיק כלל ועיקר במקרה המטפורה. תהליך עירורו של המושג המשמש בסיס לשם החדש, הוא מורכב יותר מאשר ביסוד ההסבר הנ"ל. אם נסיף ונציין ב- S_1 את המושג המקורי וב- S_2 את המושג החדש, הרי בהכרח שהזיקה שבין S_2 ובין S_1 איננה ישירה, אלא מתארעת בתיווכו של מושג ביניים. כך למשל "דחף" במשמע "זירז", המריץ-¹¹ (כגון "דחף לחטא", "דחף למעשים") ($S_2 =$) איננה תוצאה של זיקה ישירה עם "דחף" במשמע "הדף" את גופו של פלוגי, ($S_1 =$). אלא באמצעות המושג "זירז", "עורר" (מושג הביניים) בקישורו למושג "הדף" (מונע בין מושגים שהתגבש בתודעתנו כתוצאה מנסיבות מציאות מסוימות). כיוצא בזה, "אריה" כתואר לאדם גיבור ($S_2 =$) מקורה בזיקה למושג "גיבור" בקישורו למושג "אריה" "חיה" ($S_1 =$). לעיל ראינו, שמושג הביניים, המקושר בתודעתנו למושג המקורי, עשוי למצוא את ביטויו בלשון, בדרך מטונימית, בקבלו אף הוא את שמו של המושג המקורי.

סוגר המטפורות

כפי שראינו, המשמעות המטפורית היא תוצאה התכללותו של מושג ביניים, הוא המושג המעורר ע"י המושג המקורי המובע במלה. ניתן אפוא לסווג את המטפורות לפי טיב היחס שבין שני מושגים אלה. לשם כך עלינו לפשט את המטפורה מן היסודות "הקונקרטיים" שבה, היחסים שבין המושג המקורי והמושג המקושר בו הם, כמובן, אותם המצויים בתופעות של "מעבר כתוצאה ממגע בין המשמעויות" (המיטונימה והסינקדוכה). אולם בתחום המטפורה בולטים טיפוסים מסוימים יותר מאשר בסוג הסימנטי הקודם (כמו למשל טיפוס המעבר דבר < תואר. להלן סוג 1). נראה לנו אפוא לקבץ את הטיפוסים השונים לשלוש חטיבות עיקריות:

1. "המושג המקושר" משקף אטריבוט של המכונה (הרפרנט) המקורי, למשל: קוף < מכוער, או < חקייני (למשל: "היא קוף אחריי" "בסלנג הילדים); זהב < מצוין, "נפלא" (בדיבורית).¹²
2. "המושג המקושר" משקף את "המכונה" בסטאטוס מסוים, מבחינת הפונקציה המקום, הצורה וכד', למשל: ראש < החלק העליון ("ראש ההר"); שופר < אמצעי ביטוי ("העיתון משמש שופר למפלגה"); פלאפל (בסלנג) < דגם צורתי סגולגל (בעיקר סימנית של דרגה צבאית בעלת צורה כזאת).

10. עיין בדיאגרמה, שם.

11. לעניינו, אין חשיבות לכך, אם ההתפתחות בעברית היא כתוצאה מחיקוי של דגם לועזי.

12. השווה, בתחום המיטונימה, שימושים כגון: "הוא לא גבר" (גברי, נוקשה); "היה בן-אדם" (אנושי, מתחשב בזולתו, או: מתגנב כיוצא). בכל אלה המושג החדש מקושר במושג היסודי (דחינו, "גבר", בדוגמה הראשונה; "בן-אדם", בשנייה).

3. הזיקה בין "המושג המקושר" והמושג המקורי היא תוצאתית, סיבתית, זמנית, מקומית או נסיבתית. למשל אכל < כילה (יֵאֵשׁ אוֹכְלֵת, יחס של תוצאה); ירוק > חדש (יחס סיבתי; שאול מתופעות הצומח).

להלן אנו מביאים פרט של מטפורות סלגיות לפי הסיווג הנ"ל.

1. ארטיסט, מעמיד פנים.
דחליל, חסר הבנה, מטופש.
פרדה, (בסלנג בהיגוי יידיש!) עצלן.
פשפש, (או בערבית: פֶּסֶסִים), קטן.
קוטר, (יידיש: חתול זכר) בכיין, תרעומתן.
הערה: רבים מאלה באים בשימוש השקל לשימוש מועצם של תארים, כגון: "הקופה (= הילדה המכוערת) הזאת נמצאת כאן"; "היא קופה נורא".

2. חור, חלל, פחת, בעיקר בתחום המופשט: "יש לו חורים בהשכלה".
סימן שאלה, יציבה עקומה של הגוף, מעין S.
פנס, תפיחה "זורחת" על המצח (כתוצאה ממהלומות).
רכבת (בסלנג הקיבוצים) כינוי לצריף מגורים מוארך שבחזיתו טור חלונות.

3. דפק, 1. פֶּעַל כהלכה או פעל בהתאמה (בהיקש ליידיש קלאפן, דפק > גרמי klappen תקתק; מקור התמונה בפעולת השעון?). 2. הכה, הביס.
יילל - התלונן, התרעם.
נפנף, גירש, סילק.
פנצ'ר, תקלה בלתי צפויה.
בשופת, ברציפות, כמו "דיברבשוטפת" (שאול מן הירייה הרצופה בתת-מקלע, בניגוד ל"בודדת").

משמעות מטפורית של סינטגמות

המשפטים הבאים הם בעלי משמעות מטפורית ולקוחים אף הם מתוך הסלנג. כולם שייכים לסוג 3.

1. השאיר פס, הלך, הסתלק (שאול מעקבות כלי רכב, משובל הגאזים של מטוס סילון?).
התחלק על הראש, נשתה.
נשפך לו הלאגר, יצא מכלל פעולה (המקור: הינתכות הציפוי של מסב ההחלקה במכונית).
עשה נשף, שמח. (בייחוד לאידו של מישו).

מטפורות מקודמות

לעתים קרובות חלה במטפורות התפתחות נוספת, מטונימית. לפנינו, במקרים אלה, סוג מורכב יותר של מעבר סימנטי, שמן הראוי לכנותו מטפורות מקודמות. "התלבש על" במשמעותו הסלנגית "השתלט על" הוא המשכה המטונימית של המלה במשמעה המטפורי (המצוי אף הוא בסלנג), "נטפל ל-" בחזק יד. "מתג" מציינת צורה קווית קצרה, הדומה ליתד המתכת שברסן (כמו אחד מסימני המקרא בתנ"ך). מעבר

מטונימי נוסף חל במלה משהחלה לציין חידקים מסוג מסוים, על שם צורתם הקווית. כמו במקרים רבים של התפתחות מטונימית, קשה אף כאן להפריד תכופות בין השימוש המטפורי והשימוש המטונימי שהתפתח ממנו. "גשר" מציינת בלשון ההתעמלות תנועה מסוימת של הגוף, המזכירה צורת גשר וגם את התנועה, כלומר כפיפת הגוף אחורנית, המביאה לתנוחה זאת. "מטפורות מקודמות" אלה צריכות עדיין עיון נוסף, בייחוד מבחינת האפשרות שהשלב המטפורי לא מצוי בלשון, והמטפורה המקודמת היא תוצאת אנלוגיה למעבר סימנטי שחל במלה נרדפת.

נספח

דוגמאות מאנגלית להתפתחות מטפורות כתוצאה מהתכללות שלב ביניים מטונימי *

Camp I 1. The place where an army or body troops is lodged in tents... 1528

משמעות יסוד

2. A body of troops encamping or moving together 1584 מטונימיה

III 8. A body of adherents of a militant doctrine, or theory 1885 [!]

התכללות

[והשווה בעברית, כגון: "הוא נמצא במחנה חשוללים"]

Tally 1. A stick or rod of wood, usually squared, marked on one side with transverse notches representing the amount of a debt or payment...; c 1440

משמעות יסוד

2. The record of an amount due; a score or shot, an account [עין הציטאטות] 1573 מטונימיה

3. fig. (from 1 2). Reckoning, score, account. 1614 התכללות

Run 1. To move the legs quickly etc. c. 888

משמעות יסוד

7. a. To compete... in a race (for a prize) c. 1205 מטונימיה

b. To compete, stand as a candidate (for a position seat etc.) Orig. U.S. 1861. התכללות

Touch I 1. The action or an act of touching (with the hand finger, or other part of the body) 1340

משמעות יסוד

2. *within* or *in touch*, near enough to touch; within reach (*of*); accessible (כלולה בסינגטמה) 1854 מטונימיה

התכללות also *figuratively*

[1896 כגון: "He is not yet within touch of the telegraph"]

* ע"פ The Oxford English Dictionary, מהדורת 1933. הסימון הוא לפי מספרי הפסקות

ופסקות המשנה שבתוך הערכים. הסוגריים המרובעים הן משלי.

שיטת ניתוח מבני של דימויים ביצירות ספרותיות* עיונים בבעיות הסגנון

א

המונח "דימוי" בהרצאה זו משמש במובנו הרחב: כל מקרה, שעניין אחד, המובע במלה או בצירוף מלים, מושווה בפירוש או ברמז לעניין אחר. כידוע, יש במושג הדימוי שלושה יסודות:

(א) העניין שבו מדובר — שייקרא כאן הנושא של הדימוי¹; (ב) העניין הדומה לנושא; ו-(ג) התכונה המשותפת לדומה ולנושא. תכונה זו של הדומה חייבת להימצא בנושא, שלולא כן לא היה מתעורר כל זכר של הדומה, ולא היה הדימוי נוצר, אולם אפשר שהתכונה הזאת נמצאת בנושא מציאות סובייקטיבית בלבד, כלומר רק לפי הרגשתו או דמיונו של האדם.

העיון המקובל בדימויים מעלה בדרך כלל שאלות של תוכן, כגון:

— האם היחס בין הנושא לדומה הוא יחס של מין לסוג? דומם לחי? מופשט למוחש? וכיוצא באלה.

— האמנם הדומה הוא בעל תכונה אופיינית ומוכרת — או שהוא יותר פרי דמיונו המיוחד של המחבר?

— האם הדומה נבחר כפרי ניסיון חיים של המשורר, או שהוא שאוב מספרות קודמת?

— מאיזה תחום בוחר המשורר את דומיו?

— מה טיבה של התכונה המשותפת לנושא ולדומה? האם היא נובעת מן המוחש או מן המופשט, והאם תכונת הנושא ותכונת הדומה המקבילה לה נתפסות באותם החושים?

— מהי תכלית השימוש בדימוי אצל המשורר? היש בו משום קישוט, או שמא הוא חלק אורגני של דרך ההבעה? ושאלות אחרות מעין אלה.

רק במעט מן המחקרים החדשים שואל החוקר לא שאלות שבמשמעות, אלא שאלות שבדקדוק. כך נהגה, למשל, Christine Brooke-Rose², אשר דנה ביצירותיהם של 15 משוררים אנגליים בני תקופות שונות, וניתחה למעלה מ-5000 דימויים. במחקרה נתפס "דקדוק" כפשוטו, וכיסוד לעיון ולמיון משמשים פרטי-פרטים של שאלות כגון: השימוש בתווית-הידוע לפני הדומה, במלות יחס, באוגדים למיניהם, במלת היחס of ועוד.

יש לציין את החידוש בגישה זו ואת ערכה הרב כמצביעה על הבדלים דקים בדרכי ההבעה, אולם דווקא בגלל ריבוי פרטים זה — שבעיקרו נוגע למנהגי הלשון האנגלית בלבד — ספק אם יש בה משום העמדת בסיס לתפיסה כוללת

* הרצאה בקונגרס העולמי השלישי למדעי היהדות, שנחנכו בירושלים ביולי 1961.
1. איני מוצא מונח טוב מזה, אף כי יש בו פגם, לפי שהוא מעלה על הדעת את המונח "נושא" מתחום התחביר, ואין צריך לומר, כי אין כל קשר בין אלה, שהרי לפעמים הנושא של הדימוי ממלא בתפקיד אחר, כגון מושא או תיאור.
2. The Grammar of Metaphor. London, Secker & Warburg, 1958.

וכללית של הדימוי, ועל כן לא ברור די הצורך, באיזו מידה עשויה היא להדריך את צעדיו של הקורא לקראת הבנה מעמיקה יותר ביצירות שהוא מעיין בהן.

ב

הוצרכתי לעסוק בדימויים בתרגיל סגנון לתלמידי ספרות באוניברסיטה העברית, אולם לא הצלחתי להתגבר על הדעות החלוקות בשאלת ההגדרה וההבנה של המושגים הספרותיים מתחום הדימוי, ולכן עלה בדעתי לנסות מיון אחר, שיהיה מבוסס לא על המשמעות של החלקים השונים שבדימוי (למשל, אם יש כאן העברה מסוג למין, או מדומם לחי וכיוצא בזה), אף לא על פרטים דקדוקיים חיצוניים (למשל, אם הנושא והדומה באים בקשר של סמיכות, אם הדומה מיודע או לא, באיזה חלק-דיבר מובעת התכונה, אם בין הנושא והדומה מקשרת מלת דמיון כגון פ או כִּפֵּי, וכיוצא בזה) — אלא מיון שיהיה מיוסד על עצם המבנה של הדימוי, כלומר על האפשרויות לצירופים השונים של שלושת יסודות הדימוי: נושא הדימוי, הדומה לו והתכונה המשותפת. שהרי לא תמיד מתממשת מציאותם של כל החלקים. כלומר, לא בכל מבע של דימוי נמצאים בעין כל שלושת היסודות, אלא פעמים חסר זה ופעמים חסר זה, ויש אף שדימוי שלם עומד על מלה אחת.

כאשר עשויים שלושה גורמים להצטרף, הרי אפשרויות הצירופים הן שבע: א, ב, ג, אב, בג, אג, אבג. אם נסמן את שלושת היסודות בדימוי בִּנ (נושא), ת (תכונה), ד (דומה) — נקבל את הביטויים: ג, ת, ד, נת, נד, תד, נתד. אולם ברור, כי עלינו לסלק מן הרשימה את הסימן ג, שהרי כאשר מופיע נושא בלבד (ג) — אין בכך כל עניין לדימוי. וכן לא נביא בחשבון את הביטוי המציין תכונה בלבד (ת), לפי שתופעה כזאת אינה בנמצא כלל, ובייחוד בעברית — כשכל תואר העומד בפני עצמו נתפס כשם-עצם, וכשכל פועל העומד בפני עצמו מכיל גם כינוי גוף!

הצירופים הנותרים הם אפוא חמישה בלבד:

ד, נת, נד, תד, נתד.

אולם למעשה אין הבל מהותי בין דומה לבד ובין דומה שבצדו נזכרת תכונה שלו. בשני המקרים האלה הדבר הבולט לעין הוא היעדרו של הנושא, שבו המדובר, ולכן ראוי לאחד את שתי הנוסחות תד ו-ד לנוסחה אחת: (ת)ד. כלומר, מזכיר הדומה בלבד, או הדומה ותכונה, אבל הנושא עצמו איננו. לעומת זאת, מטעמים תחביריים כדאי לפרק את הנוסחה נתד (כלומר, דימוי שכל שלושת היסודות מובעים בו בפירוש) לשני סוגים: האחד — כאשר התכונה מובעת במלה אחת או בצירוף של מלים שונות, למשל,

(1) נהר... שחור כזפת (נושא תכונה דומה)³.

(2) אפלה, נעלמה ושלווה כעצם הלילה באה העירחה.

והשני — כאשר המשורר חוזר על המלה המרכזית שבתכונה, למשל,

(3) [הם] וידביקו את אוזנם אל הדממה, כהדבק הצמא במדבר
את אוזנו אל סלע אלם.

(4) [אני] ואירא מאוד מפני הזקן כירוא הפרח את הסתו.

3. מאחר שאני עוסק בחיבור על בעיות תחביר וסגנון בלשונו של ביאליק, והזכרים עלו בתוך עיסוק זה, בחרתי את רוב הדוגמות מ"מגילת האש". את מקומן המדויק אין קושי, כמדומה, למצוא. גם בהמשך יציין סוג מיוחד של אותיות כל אחד משלושת היסודות שבדימוי: נושא, תכונה, דומה.

בסוג השני מובלט כל חלק-דימוי בפני עצמו, ולכן יש שהמשורר יבחר בזה דווקא — כדי להטעים כל חלק שבו במיוחד. יש לכך חשיבות מיוחדת כאשר התכונה אמנם משותפת, אך באחד היא מתקיימת, ובאחר — אינה מתקיימת, כבדוגמה הבאה,

(5) כי ברזל יישבר, בתי, וצמאי לא נשבר אליך (אלתרמן, שמחת עניים, עמ' 8).

וכן כדאי להבחין גם בשני סוגים של הנוסחה ND (כלומר, דימוי שמובעים בו רק הנושא והדומה): הסוג האחד — כאשר הצירוף הזה (נושא-דומה) הוא פסוק שלם, למשל,

(6) רוח אפס — חוטי אש,

או, (7) כבבת עיני היא לי.

בכל אחד מאלה התכונה אינה נזכרת והיא נתפסת מאליה. (בדוגמה (6) התכונה המשותפת היא החום; ב(7) — היקר.)

בפסוק כזה ממלא הדומה את תפקיד הנושא התחבירי. כידוע, בנושא נמצא החידוש שבפסוק, אולם כשהאינפורמציה שנמסרה בנושא אינה עוד בגדר חידוש, אלא היא מובעת כדרך אגב, ויש חידוש אחר בפסוק — הרי אינפורמציה זו לובשת דמות של לוואי. ולכן, כאשר הדומה מצטרף מבחינה תחבירית אל נושא הדימוי, ושניהם יחד ממלאים תפקיד של שם ולוואי בפסוק (לרוב בקשר של סמיכות) — ראוי לציין מצב זה כסוג דימוי מיוחד.

למשל,

(8) יושב... בלב ים-הלהבה,

(9) הורי היגון על ראשו,

(10) ומתו... על-ארץ ברזל.

(התכונה בדימוי הראשון: סערה, עוצם וגודל; בשני — כובד, בשלישי — קשיות ויובש.)

וכך אנו מגיעים לשישה סוגי מבנה במבני הדימויים:

(א) 1-2-T (הנושא, התכונה והדומה מובעים במפורש);

(ב) 1-2x-T (כנ"ל, אולם התכונה מובעת ע"י הכפלת אותה מלה, או שימוש בנרדפתה);

1-T (רק הנושא והדומה מובעים בפירוש, ויחסם התחבירי הוא יחס נושא-נשוא);

(ד) ND (כנ"ל, אולם יחסם התחבירי הוא יחס שם ולוואי);

(ה) (T) - T (בפירוש מובע רק הדומה, או הדומה והתכונה);

(ו) 1-T (מובע רק הנושא ותכונה המאפיינת את הדומה)⁴.

מובן מאליו, כי ראוי להבחין בתוך הסוגים הללו הבחנות נוספות, כגון הבחנה בין תכונה השייכת לנושא ובין תכונה השייכת לדומה.

למשל, התכונה המוזכרת בפסוק

(11) חץ להוט מעיני הפלאי המית את כחש הנער (סוג מבנה ה) —

4. בנוסחה (ו) (1-T) התכונה היא דוחקה של הדומה, הנעלם, ולא של הנושא. בלי תנאי זה אין כאן שום דימוי. ור' מיד בהמשך.

יכולת ההמתה — שייכת לדומה "חץ", ולא לנושא "מבט" לפי שחץ ממית, ואין מבט ממית.

ואילו התכונה המוזכרת בפסוק

(12) עוד תלתל יתום אחד מקצה רעמתו מהבהב ורועד וגוסס על גל האבנים השרופות (סוג מבנה ה') — יכולת ההבהב (וכו') — שייכת דווקא לנושא הדימוי, לפי שאש מהבהבת, ואין תלתל מהבהב.⁵

ויש שבתכונה מוזכרים יסודות אחדים, שחלק מהם שייכים לנושא וחלק לדומה, למשל,

(13) ממאורה אפלה בנפש הפלאי גחה לאיטה (העיררה) כפתן שחור (סוג א').

התכונה המשותפת לשירה ולפתן השחור היא הגיחה האיטית ממאורה אפלה. תכונה זו שייכת באופן ייצוגי לדומה, לפתן, ולא לשירה. אולם המאורה עצמה נמצאת בנפש הפלאי, וחלק זה של התכונה שייך לנושא, לשירה, לא לפתן.

מובן מאליו, שמיון זה לסוגי המבנה אינו גורע מן המיונים המקובלים, החשובים ביותר להבנת דברי המשורר ולהערכתם, כגון: מאיזה תחום בוחר המשורר את דומיו, כיצד מובעת התכונה המשותפת וכיוצא בזה. אך כל אחד ואחד מ"קישוטי השיר" למיניהם, כגון פרסוניפיקציה, אפוסטרופי, אליגוריה, חידה ואחרים, נעשה ברור יותר לאחר שמתגלה מבנהו (למשל, אליגוריה, חידה וסימבוליקה הם טיפוסים שונים של סוג מבנה ה'; פרסוניפיקציה היא לרוב מסוג מבנה ו'). זאת ועוד: בדיקה לצורך מיון המבנה היא למעשה בדיקה, אם הצירוף שאנו עוסקים בו שייך בכלל לתחום הדימויים או לא.

ג

בכך הגני מבקש להטעים, כי מיון המבנה עשוי להביא תועלת לכל קורא, ותהי מידת התפתחותו ככל שתהיה. השאלה, כיצד לקבוע פירוש של דברים ביצירה, נפתרת בדרך כלל מתוך הסתמכות על "חוש" או "אינטואיציה" של הקורא המשכיל, כלומר הסתמכות על אוסף גדול — אבל לא מסודר — של ידיעות קודמות, שנקנו הן מתוך היכרות עם יצירות ספרותיות אחרות והן מתוך ידיעה בדרכי הבעה של הלשון. אולם גם קורא בקי עלול לעבור בחטף על פרטים הנראים לו כמובנים מאליהם, ולא להתעכב על מלוא משמעותם — ואין צריך לומר קורא שלא שנה כל צורכו.

מחשש כזה פטור המעיין, שיתאמן לבדוק בקפדנות כל שם-עצם, כל תואר וכל פועל, ויתרגל להשיב לפי סדר על שתי שאלות פשוטות לגבי כל מלה:

- (1) היש להנחה, כי מלה זו באה כאן כמשמעה, היינו בלא שתהא בה העברת משמעות או השאלה (כלומר מה שנקרא המשמעות הייצוגית)?
  - (2) אם לא, ויש בה העברה או השאלה, כלומר יש לה משמעות דימויית — היכן הם חלקי הדימוי ומה סוגו?
- להדגמת תועלת זו נעניין נא בקטע הבא:

(14)

1. וַיִּקְפְּצוּ הַבְּחוּרִים בְּשֹׁאֲנֵת חֶרֶדָה וַיִּתְנַפְּלוּ הַמִּימָה.
2. תִּלְתְּלֵיהֶם סָמְרוּ כְּרַעְמוֹת הַלְבָּאִים וַיְדִיחֵם חֲתָרוֹ בְּכֶטֶן מְצוּלָה.
3. חֲתָר וְשָׁחִי, חֲתָר וְצוֹף – לַעֲמַת הַכֶּף נִחְפּוּ. וְהִנֵּה נִבְלָעוּ
4. רְאִשֵּׁיהֶם בְּצִלוֹ הַכֶּבֶד שֶׁל־הַכֶּף... וְהִנֵּה הֵם כְּכַחֲצֵי הַנֶּהָר... וַיִּזְעַף הַנֶּהָר וַיִּחְמַר וְלֹא־יָדַע שְׁלֹו בְּבִטְנוֹ. וּמִשָּׁבֵר גָּדוֹל וְשָׁחַר
6. הִתְנַשָּׂא כְּהֶרֶץ־פָּחָדִים מִבֶּטֶן מְצוּלָה וַיַּפֵּל אֶת־עֵי הַנֶּפֶשׁ אַחֲרָיו.
7. אָבֵל הָעַפֵּל הָעֲפִילוּ עֵי הַנֶּפֶשׁ וַיִּטְפְּסוּ לַעֲלוֹת אֶל־רֹאשׁוֹ. וַיִּשְׁתַּק
8. הַמִּשָּׁבֵר וַיִּתְאַפֵּק, וַיַּעֲמֵד נֹד אֶחָד; וְאוֹלָם בְּקֶרְבוֹ אָרְבָּה
9. מַחֲשֶׁבֶת זָדוֹן. וְהַבְּחוּרִים מִטְפָּסִים וְחֲתָרִים, מִטְפָּסִים וְעוֹלָיִם.
10. וְהִנֵּה הֵם עִם־הָרֹאשׁ... וְהִנֵּה שׁוֹעֵת הָעֲלָמוֹת עוֹלָה מֵעֵבֶר
11. הַמִּשָּׁבֵר – וּפְתָאֵם נִבְקַע הָהָר תַּחְתּוֹ וַיִּחְצָה וַיְהִי לִגְיָא צִלְמוֹת –
12. וַיַּחֲלִיקוּ הַבְּחוּרִים בְּמִוֶּרֶד הַמְצוּלָה הַפְּתוּחָה. וְשָׁם, בַּתְּחִילוֹת שְׁאוּל,
13. נִפְגְּעוּ רְאִשֵּׁיהֶם בְּרָאשֵׁי הָעֲלָמוֹת, אֲשֶׁר צָפוּ גַם־הֵן כְּנִגְדָּם...
14. וַיִּמָּמָה כְּבִדָּה, מְנוּחַת שִׁבְעָה לְאַבְדּוֹן, רִבְצָה פְתָאֵם עַל־הַנֶּהָר. – – –

לענייננו אין צורך להתעכב על הדימויים שבמלים שאגה, סמרו, רעמות הלבאים, נבקע ההר ועוד, ונסתפק ברשימה הבאה של המלים שאינן ייצוגיות:

בטן מצולה (שורה 2),

[הבחורים] נבלעו (3) ⁶,

[הנהר] לא־ידע שלו בבטנו (5),

בקרב ארבה מחשבת זדון (8),

מנוחת־שבע רבצה... על הנהר (14).

אפשר לטעון, כי בטן מצולה הוא ביטוי שגור כל כך, עד כי הדימוי צריך להיחשב כדימוי מת, ואין בו כדי לעורר תמונה כלשהי אצל הקורא, ושאי אפשר השתמש בו אך כשגרת לשון. היא הטענה הנשמעת גם כלפי "לא ידע שלו בבטנו", העשויה להיתפס אך כמליצה מקראית נאה.

גם כשאנו פונים אל המלה אֶרְבָּה, הלקוחה מתחום הציד וחיות הטרף, אפשר עוד לטעון (ע"ס פסוקים מן המקרא), כי גם כאן אין לחפש דימויים של ממש וכוונות, ש"לא שערן המשורר".

אולם בפסוק האחרון של המובאה "מנוחת־שבע... רבצה פתאום", שם לא יוכל איש, כמדומה, להתעלם מן הדומה הברור: חית־טרף, וברגע שהקורא הכיר – על סמך ידיעותיו בלשון, הבנתו הראשונה את הטקסט והתמצאותו בחייה העולם – כי הפועל רבצה בהקשר זה אינו ייצוגי – הובהר לו, כי כאן דימוי. מכאן ואילך יכול הקורא ללכת בדרך הפשוטה של זיהוי שלושת היסודות. התכונה: רבצה; הדומה: חית־טרף; ומהו הנושא? – לכאורה הדממה, או מנוחת־השובע היא הנושא, אלא ששמות מופשטים אלה מציינים באמת את מצבו של הנהר: הנהר

6. למעשה נאמר "ראשיהם", אלא שזוהי מיטונימיה, מתחום הייחוס, שכיתה למדי, ובייחוד בצירור של שוחה במים: רק הראש נראה לצופה!

הוא הדומם והוא בעל המנוחה, ואת הביטוי "מנוחה... רבצה פתאום על הנהר" יש להקביל לביטויים כגון "שנה נפלה על הילד" (כלומר, הילד ישן), "פחד אחזהו" (כלומר, הוא פוחד), "געגועים תקפו אותו" (כלומר, הוא מתגעגע). מכאן שנושא הדימוי הוא הנהר: הנהר נח.

הנהר — אותו מדמה המשורר לחית טרף. ועתה, אם נשוב ונבדוק את המלים שנחשבו כ"דימויים מתים", לא יקשה לראות, כי בקטע כולו מתייחס המשורר אל הנהר כאל חית טרף ענקית, האורבת לטרפה, מזנקת עליו, בולעת אותו, ומשהוא נעלם בבטנה — באה על סיפוקה ורובצת בדממה ובמנוחה.

דימוי הנהר לחית טרף יש לו כידוע יסודות מיתיים קדומים על מלחמתו של האלהים באויביו. והד לכך נשמע גם כאן, בהזכרת המלה שאול. וזה כוחו של המשורר: את הדימויים המתים (שכמותם רבים בתחום זה, כגון: "הספינה נטרפה") הופך הוא לחיים, שהרי יכול היה לכאורה לומר: דממה ירדה (או נפלה) על הנהר. מכאן, שחובתנו כקוראים היא לחשוך בכל דימוי "מת" ולשאול, שמא החיה אותו המשורר. נראה לי כי סדר הבדיקה המוצע יש בו כדי להבטיח שכר טוב — עונג של הבנה מעמיקה — לקורא הנאמן, ולו גם חסר ניסיון הוא בהבנת דברי ספרות.

ד

כאמור, דרך זו עשויה לשמש גם כעזר בהבנת דברי שירה סתומים, שכן לדימויים חלק רב בקשוי ההבנה. גם כאן מתבקש הקורא לחשוך בכל מלה — שם-עצם, תואר או פועל — ולשאול שמא אין לה משמעות ייצוגית. לעתים די יהיה לציין בתחילה רק שמלה פלונית אינה ייצוגית, כלומר, לקבוע שבמקום זה יש דימוי שאינו מכיל נושא — וזאת כשאי אפשר לפתור מיד את השאלה מהו הנושא של הדימוי. הרבה פעמים תיפתר שאלה זו מאליה ע"פ ההמשך, או — במקרים חמורים יותר — ע"פ יצירות אחרות של משורר זה.

להדגמת תועלת שנייה זו נפנה נא לבתים הראשונים של השיר "הרוח עם כל אחיותיה" לאלתרמן.⁷

(3)

כָּבֶד אֶפֶל הַמֶּרְחֵק וְשַׁעֲרֵי פְּעוּרִים
וּמִשָּׁם, בְּטִיסָה עַל פִּתְחוֹת וְעַל גִּשְׁרֵי,
מִן הַכֶּפֶר הַטּוֹבֵעַ בְּנְהֵי הַפָּרִים,
מִבְּרֶק הַמְּזוּחָהּ וּמִסְמָא אֶת הַנָּשִׁים —

(4)

— מִסְבָּכָם — הִיא נִשְׁאֵת: בַּחוּצוֹת שֶׁקָּפְאוּ
מִצְדִּיעִים הַבָּתִּים לִסְוֶפָה הַדוֹהֶרֶת!
מִבְּהֶל, מִסֶּעַר, צָחוֹק חֲמֹר אֶפְוִי,
אֶל חֲנִיָּה הַסֶּנֶרֶתִי בְּדָרְדְּרִי

(1)

בָּא וּרְאֵה אֶת עִירִי בְּעִמְעוֹם מְנֻנָּה.
הַדְּרָכִים אֶת הַסֶּתֶר הַזֹּהִיר לִוְחָשׁוֹת.
אֶל פְּתָחִים, אֶל חֲצָרִי, אֶל תְּבוֹת־נִינְיָה,
הַתְּנַבְּזוֹ אֶרְצוֹת חֲדָשׁוֹת.

(2)

נֹשֵׁב עָרֵב אַפֵּר וְעוֹרְבִים עַל תְּרָנָיו.
מֶה אֵלֶם הַפֶּסֶס בְּנִתִּיבַת הָעוֹפְרֶת.
מֶה כְּבֹדָה נִשְׁמַת בֶּן הָעִיר הַגִּדְרִי.
מֶה זֶרֶה הַשְּׁעָה הָעוֹבְרֶת.

(5)

הֵה, גִּפִּי הָאוֹבֵד, הֶהְדֹּף אֶל גֶּדֶרִי,
 אֵיךְ כּוֹרֶצֶת עֵינֵי לְרַעַם חוֹצְבִיהָ!
 אֵיךְ רָקִיעַ נָחַר
 עַל פְּנֵיהַ גִּיהֶרִי,
 עַל עֵינֶיהָ מָכָה וְצוּחֶה!

כבר בשורה הראשונה עלינו לחשוד, שמלה אחת — האחרונה — איננה ייצוגית. המגן של העיר כמשמעו הוא הסמל שלה, התלוי בעיקר על בית העירייה. קשה להניח שאפשר לראות את העיר ב"עמעום" מגן כזה. ואם לא נחשוד את המשורר בדברי הבאי — ננסה נא להמשיך בקריאה לאחר שקבענו רק, כי יש כאן דימוי מסוג ה' — הדומה והתכונה: המגן מעמעם (או מעומעם) — שנושאו עדיין נעלם מאתנו.

בהמשך הקריאה מוצאים אנו (בבית החמישי), כי פרצה סופה אל העיר, מכה אותה ("על עיניה") והעיר כורעת — ל ל א מ ג נ. מתי פרצה הסופה? — תחילה ירד הערב והודלקו הפנסים (בית 2), אח"כ גברה החשכה (בית 3), ורק אז פרצה הסופה, היא אשר הכתה את העיר. העיר הופקרה אפוא למכיה רק לאחר שירדה החשכה. בשעות היום — כאשר השמש האירה — לא הוכתה העיר בסופה. מסתבר אפוא שהשמש הגנה עליה. ומכאן — כי הנושא הנעלם של הדימוי שראינו בסוף השורה הראשונה אינו אלא השמש. עמעום המגן פירושו אפוא — דמדומי היום בעת שקיעת השמש.

גם השורה השנייה אינה ייצוגית, לפי ש"דרכים" אינן "לוחשות". יש כאן דימוי מסוג ו': הנושא ותכונת דומה נעלם, דומה שאינו אלא אדם. זוהי הבשורה הראשונה על התקרבות הסתו.

השורה השלישית נראית לכאורה ייצוגית כולה: פתחים, חצר ותיבות־נגינה — שלושה עצמים מוגדרים בבירור. באשר לפתחים וחצר — הם אמנם משתתפים בכל העלילה, ומשכמותם בנויה כל העיר (כך בהמשך — בבית 4 — מוזכרים הבתים). אולם תיבות־הנגינה חשודות. קודם כול, הן נזכרות רק במקום זה, ולא בשום בית אחר מבתי השיר. קשה להניח, שהמשורר יציין דבר כה מיוחד בפתיחת השיר בלי שיימצא לו פיתוח בהמשכו. שנית, מה לתיבות־הנגינה — ואף אם נניח שזהו כינוי למקלטי רדיו — ולסופה המתקרבת?

מאחר שעלה חשד כזה, ש"תיבות־נגינה" אין להן פירוש ייצוגי — חובה עלינו להניח, שיש כאן דימוי, ו"תיבות־נגינה" ממלאאות תפקיד של דומה בדימוי מסוג מבנה ה' שנושאו נעלם עדיין. כדי לגלות נושא נעלם זה, ניתן נא דעתנו לתכונותיה של תיבת־הנגינה, שהרי תכונותיו של הדומה הן גם תכונותיו של הנושא — ולו מתוך זווית ראייתו המיוחדת של המשורר. ובכן, תכונתה העיקרית של תיבת הנגינה היא הזמרה. התיבה מזמרת, פוצחת בשירה. או כפי שפירש המשורר במקום אחר, בפתיחה לספר התיבה המזמרת שלו (הרי חיבר ספר בשם זה!),

מִהִי תִּבְּה מְזַמֶּרֶת?
 מִה טִּיבָה וּבִמָּה פָּחָה?

בְּשִׁעָה שְׁפוֹתָחִים אוֹתָהּ, לוֹ רַק פִּזְרָתִי,
קוֹל זֶמֶר עוֹלָה מִתּוֹכָהּ.

עתה יכולים אנו לבדוק בדמיונו, מה מכל העצמים המצויים בעולמו של המשורר יש להם תכונה זו, תכונת "זמר העולה מתוכם". דבר זה לא קשה לשערו, אבל אף לפני כן נוכל כבר לתת דעתנו לזמר, הנזכר גם בהמשך אותו שיר: בבית הרביעי מתגלה, כי לא רק הבתים, הפתחים, החצרות, גן-העיר והפנס מקבלים את פני הסופה: גם המשורר עצמו נמצא ברחוב בעת שהיא פורצת, והוא

"מִבְּהָל, מִסָּעָר, צִחֹק וְזֶמֶר אָפוּף!"

אכן, הזמר — תכונתה של התיבה — הוא גם תכונתו של המשורר, והנושא הנעלם של הדימוי "תיבת-נגינה" אינו אלא המשורר. וכדאי להעיר עוד כי זיהוי זה מקבל תוקף שאין לערערו לפי שיר אחר המופיע בקובץ זה (עמ' 105), שמו "תיבת הזמרה נפרדת", ותוכנו: פרידתו של המשורר.

*

דוגמות אלו הובאו קצת בפירוט כדי להראות, כי שיטת הבדיקה של סוג הדימוי עשויה להועיל לקוראים להבין יותר בחומר הנקרא.

תועלת אחרת העשויה לצמוח משיטת בדיקה זו היא בביקורת ובהערכה של דברי פיוט. הדגמה לכך עשויה להיות עניין שלם לעצמו. בקצרה אומר, כי כשנחשפים כל הנושאים וכל הדומים — מתגלה מאליו כל מקרה של אי-התאמה ושל סתירות פנימיות בציורים שהשתמש בהם המחבר ביצירתו.

והערה אחרונה: היות ומיון זה הוא מבני רק במובן הכללי, ואינו מתבסס על פרטי-דוק הנוגעים לתקופה אחת בלשון או ללשון אחת בלבד, הרי הדעת נותנת, שאפשר לבחון לפיו הן דימויים של יצירות עבריות מזמנים אחרים והן דימויים של יצירות בלשון אחרת.

חלקה של העברית בידיש ההולנדית

כידוע, גדול מאוד חלקה של העברית בידיש בכלל, וכבר טיפלו בעניין חוקרי המקצוע, וביניהם לאחרונה פרופ' אוריאל ויינרייך במאמריו המאלפים ב"לשונו". ידוע, כי היקף היסוד העברי ומהותו שונה במקצת בין ניב לניב, ובייחוד בין מזרח למערב.

ברצוני לטפל כאן במיוחד במלים העבריות שבדיאלקט המערבי, שנשתמר עד לזמן האחרון ביותר, אם גם בצורה קטועה, ושדווקא האוצר העברי שבו עבר בחלקו, ובצורה משובשת, לשפת הגויים; כוונתי לדיאלקט ההולנדי.

לאמתו של דבר היה הדיאלקט נקרא בפי המדברים בהולנד בשם "ידיש-טייטש", והתואר "ידיש" בא, לפי דעתי, קודם כול, לא כדי לציין את אוצר המלים היהודי-גרמני ואת ההגייה המיוחדת והתחביר הנפרד, אלא בעיקר לציין את העברי שבו. אין "ידיש-טייטש" אלא שם נרדף ל"עברי-טייטש", שם שנעלם משפת הדיבור במרוצת הזמן. "ידיש-טייטש" בא להבדיל מ"גלחות-טייטש", הטייטש של הגויים, הווי אומר הגרמנית. ודאי שידעו היהודים והכירו במיוחד שבאוצר המלים הגרמני, בהגייה, בדקדוק ובתחביר, אבל סימן ההיכר היה לכתחילה החלק העברי.

בתוך החלק העברי הזה משתקף גם הרקע התרבותי העברי של אותה יחידה גיאוגרפית יהודית. אם רבו בו המונחים הלקוחים מן הספרות התלמודית, סימן טוב הוא לידיעת התורה שבעל פה ולעיסוק בה. אם מעטים הביטויים התלמודיים, הרי שלימוד אינטנסיבי של התלמוד אינו ניכר ובולט באותה יחידה. ברור, שהחלק העברי היה שונה מקבוצה לקבוצה. היו קבוצות, ולא דווקא תורניות, שמעיקרא היו מעוניינות מסיבות מובנות, שהעולם הגוי לא יבין אותן, כגון חבורות של סוחרים ותגרים ואנשי העולם התחתון. הידיש שימשה להם שפת מסתורין, ולפיכך הרבו להשתמש באוצר מלים עברי. בסופו של דבר השפיעה שפתם לא רק על שאר היהודים אלא בעיקר-דרך אנשי העולם התחתון והגובלים בהם שמעבר למתנס - על השפה המדוברת העממית של המדינה. כמובן, חלק מן ההעברה הזאת יש לזקוף גם על חשבונם של המשרתים והמשרתות הנכריים, שהתפארו בידיעתם בשפת מעבידיהם, אבל אף אלה היו שייכים מבחינה חברתית לקבוצות הקרובות לעולם התחתון.

ועוד. אינה דומה שפת כתיבה לשפת הדיבור. הראשונה נוטה להפרזה בשימוש בעברית, כשהיא בידי למדנים ומשמשת שפת מסמכי הקהילה ושל תעודות דתיות (תקנות, כרוזים, וכדומה). ולעומת זה חלקה של העברית מתמעט, אם הכותבים הם מתרגמים או אנשים, הנוטים להשכלה וחובבי כתיבה תמה, ולא עוד, אלא שהשפה הספרותית ארכאית היא מטיבה ושומרת במיוחד במסמכים רשמיים ובתרגומים על ביטויים, שכבר נעלמו ונכרתו מפיהם של הבריות.

אתעכב כאן רק על שפת הדיבור, כפי ששמעתי עוד בילדותי בבית הוריי ובסביבתם (יוצאי מזרח הולנד), וכפי ששמעתי גם במקומות מגוריי השונים במערב הולנד ובהם גם אמשטרדם הבירה. ההבדלים לגבי האוצר העברי אינם גדולים, ואין בהם חשיבות מיוחדת. כמובן, אין לשכוח, כי בנעוריי לא הייתה היידיש משמשת עוד שפה ממש לכל צורכי הדיבור והחברה. שמעתי בעיקר בתוך שיחות פרטיות וסיפורי מעשיות ובשעת לימוד הגמרא והדרוש בכפר בורקולו, כפר במזרח של הולנד, שבו גרו הוריי החל משנת 1920. אסמן במיוחד את הביטויים העבריים שבפי סוחרי הבהמות ובפי החוגים הקרובים לעולם התחתון (סוחרי סמרטוטים וסחורות גזובות, עולם הזנות), עד כמה שקלטתי. מטרתי רק אסיפת החומר. כבר מסרתי ידיעות מעין אלו על היידיש ההולנדית בכלל לפרופ' אוריאל וויינרייך. כאן אמסור רק מה שנוגע לחלק העברי, שמא ימצאו בכך תועלת גם חוקרי הלשון העברית. הרבה אפשר למצוא גם בספרו של החוקר היהודי ההולנדי ה' בעהם 'ירוששה' (H. Beem, Jerösche, Asse 1959), שאסף ומיין והסביר מאות פתגמים ומימרות.

בדרך כלל יש לציין, כי האוצר העברי שביידיש המערבית אינו כמות מבוטלת כל עיקר. אך דווקא ביטויים תלמודיים האופייניים למזרח חסרים בו, כגון 'מהיכי תיתי', 'נפקא מינה', 'הוה אמינא', 'מעט לעת'. מתחום זה ידוע רק: 'קשיא', 'מאי שנא' (ma:nsnə). אבל לעומת זה יש שימוש במלים גדול למדיי, שאינו נמצא ביידיש המזרחית; אביא את הביטויים לפעמים בתוך הקשר מסוים, לשם הבנה.

על אדם עני ביותר ייאמר: 'ער האט קאָן מוציא לחם אין בית' (er hot 'ka:n 'ma'ce 'le:χem in 'ba:ies). בדרך כלל לא שמעתי בדיבור את המלה הגרמנית 'arm' בהגייה מיוחדת, היו אומרים: 'דלפון' ('dalfən), 'עני' ('ö:ne), 'חטאת' ('χatəs). מלה אחרונה זו רק במזרח הולנד. במערב פירושו: רמאי, נוכל וכדומה. כמו כן אמרו שפל (šö'fal) בעיקר כשם-תואר.

רעב (röu:f) – כך שמעתי מפי אמי בילדותי (אמי הייתה ילידת החבל המזרחי-צפוני גרונינגן, שגם אני נולדתי בו, אך עזבתי בגיל ארבע). 'הונגער' שמעתי פחות. אורח ('ö:rex). למלת 'נאָשט' בש"ן ימנית (gäst) משמעות של זלוזל, והריבוי 'געשט' (gäst) משמעו המון פשוט, ארחי פרחי, ולפעמים נרדף הוא ל'דלפנים'. 'עשיר' לא היה באוצר המלים, אלא 'קצין' ('ko'cən), אבל השם המופשט 'עשירות' (a'si:rəs) היה נפוץ. בתור שם-תואר היו משתמשים במלת 'בטוח' (bə'tuex, באמשטרדם bə'tuχ). גם המלה הגרמנית 'רייך' בהגייתה היהודית (ריי-ש פתוחה) הייתה בשימוש, אלא שפירושו של 'בטוח' היה קרוב ל'אמיד'.

איברי גוף מסוימים שימשו בשתי לשונות, אבל היה הפרש בשימוש. הביטוי העברי היה ממש יותר בדרך העברה והשאלה.

ראש-קאפ' (rös, kop). 'יד'-'האנד' (hant). השימוש בריבוי 'ידיים' (hent) היה שכיח ביותר. 'פה'-'מונד'-'שנאָבל'-'מיל'. (pei, munt, 'šno'bel). 'מונד'-'רגיל, אבל לא שכיח בשימוש, 'שנאָבעל', 'מיל'-'וולגארי, ואילו 'פה' בדרך העברה

"לשון" – "צונג" (לדוגמה: er hot'n bejs 'lo'sn – יש לו לשון חריפה).
 הביטוי "בכעס" או "כעס" לא נמצא, אבל במקום זה: "ברוגז" (bə'rāuges),
 "במורא" (bə'mo'ʔə), "בחתה" (bə'χitə), "באימה" (bə'eimə).
 "שניים" – "צען" (a:nəm dy bak'sna:iim aeroušlogən).
 "ספר" משמש, כמובן, לספר עברי. "בוכשטאבען" או כדומה לא שמעתי, רק
 "אותיות" (a'usi'ias), גם "גלחות-אותיות" (galχəs ausi'ias), והכוונה לאותיות
 לאטיניות. סבי ע"ה סירב לקרוא במשך זמן ממושך את העיתון היהודי ההולנדי בשבת
 בגלל האותיות האלה, עד שנוכח במקרה שהמאמר הראשי, דרשה על פרשת השבוע
 הוא על טהרת הקודש.
 "שונא" (sónno) הוא השונא הפרטי, "פיינד" משמעו: אויב.
 "בית" יותר בשימוש מאשר "הויז", אך בריבוי רק "האאזער" (ha:zer) "בתים"
 רק בצירוף "בעלי-בתים" (balabatəm).
 "חודש, חדשים" (χaudeš χo'došim), ולא מאָנאַט או מאָנאַד.
 חמור (χam'ər) מן בן-אדם מטומטם, ואילו "אייזעל" מן בהמה (eizəl).
 הוא הדין ל"כלב" (keiləf), כרגיל לסימון אדם רע (yn'mi:ze 'keiləf); ואילו
 "הונד" בדרך כלל לציין את החיה. אך שמעתי גם היפוך הדברים.
 "שתיקעם" (šti:'kəm) פירושו "בחשאי", ונכנס בסין-שמאלית (לגוי ההולנדי קשה
 לבטא ש"ן ימנית!) גם דרך העולם התחתון לשפה ההולנדית (stiekum).
 לביטוי "חזיר" (χazər), ועם סיומת הולנדית "חזער-לפ", צליל רך יותר
 מאשר ל"כלב". האחרון על פי רוב לציין גוי רע, ואילו "חזיר" גם ליהודי, שעשה מעשה
 לא-יפה. כמובן, "ממור בן הנידה" הוא הגרוע ביותר (mamzər benə'nidə).
 "ארון" (o:rən) רק לתשמיש קדושה, כמו "עמוד" (oumet).
 "גנב" (ganef), "רוצח" (ro'ceiaχ) הם ביטויים רגילים, אבל כביטוי גנאי
 השתמשו ביותר במלת "הורג" על פי רוב בתוספת תואר של גנאי "פעראטטער הורג"
 (ho:rək, fə'rōter 'ho:rək).
 "בריה" (berie) הוא מי שחושב את עצמו לגיבור (gyber), אבל "בריה" (briie)
 מלת גנאי לאדם (אן מיעזע בריה (yn'mi:ze 'briie).
 "טפל" (to'fəl) שם נרדף ל"אלט", אלא פחות מכובד ובדרך זלזול. "טפל
 מנה" (to'fələ'mo:nə) היינו האמונה העתיקה, כלומר קאתולית, לעומת "חדשמה"
 (χadiš'mo:nə), אמונה חדשה, היינו פרוטסטנטית.
 "טריפה-צלם" (cei:ʔəm) כנוי לצלב, ואילו "פסל" (peisəl) שם נרדף
 ל"שיגן" (seigəc) קטן.
 "ga:ias" הוא במזרח-הולנד הריבוי ושם כולל לגויים, בדרך כלל תוך זלזול.
 "מלך-ומלכה" (malkə 'meiləχ) הם ביטויים רגילים ולא שמעתי בדיבור
 את השמות הגרמניים. בעלי תפקידים גדולי המלכות הם "שררה" (sro:rə), ר'
 "שררות" (sro:rəs).

געהירן- לא שמעתי ואף לא את מקבילו ההולנדי, אלא רק מוח- (māux), ואף שמעתי, כנראה בהשפעת הגרמנית געמוח-, כגון בביטוי "ערשטאָפּט געמוח" (ferstobgy'māux).

בשר- ופלאאש- (fla:ʃ, 'boʊser) משמשים בערבוביה, אך כמדומני, שהכפריים השתמשו יותר בביטוי בשר-. אף חלב- ('χoʊl'əf) היה בשימוש, כי יהודי אמשטרדם כונו בפי יהודי הפרובינציות (מדינה, (mə'di:nə) בשם חלב-אכעלער-, ('χoʊl'əf'axeler) היינו אוכלי חלב, על שום, שהיו נוהגים לאכול ביום החמישי בשבוע מאכלי חלב, עם הדגים, שאינם נאכלים על שולחן של בשר. הכפרי לא היה מוותר על בשר אלא בתשעת הימים של אב, ואכילת דגים כמעט שלא ידע.

לא שמעתי משתמשים בלחם-, וכן לא ב-מלח אלא בפיו של בעל-בית, בשל שכבר נטל לידיים, ונוכח שאשתו שכחה לשים על השולחן לחם ומלח, אבל זה, כמובן, מטעמים של הלכה.

ה-משרת- (mə'soʊrəs) נקרא כמובן גם שגיץ-, אך גוי מבוגר נקרא בדרך כלל ערל- ('ô:rəl), ולא היה בזה משום זלזול מיוחד, כי היו אומרים גם ערל ישר והגון-. המשרתת הצעירה היא שיקסע- ('šiksə), אך העוזרת והכובסת הנשואה היא סתם גויה- ('go:ie), והיא מתפללת ב-תפלה- ('tiflə).

אלמנה- ('almo:nə) ואלמן- נשארו בלבושן העברי כמו קרוב- ('ko:rəf) ומחזותן- (mə'χotən), והוא הדין כמובן ל-חתן וכלה-.

כל אישה מכוערת היא מנובלתע- (mə'nobəltə), ולעתים בתוספת -אן מיעוץ מנובלתע-.

יש מזומן- (mə'zômə), ויש גם געלט-, אבל בסביבותינו השתמשו כמעט רק במלת -מזומן-.

יש גם מעות- ('moʊəs), בייחוד במימרות ופתגמים (במערב ובצפון) (mô:s). מלת שוטר- ('šäuter) הייתה נהוגה בילדותי באמשטרדם ובסביבה, אך דומה, שזו מלה שאולה מאוצר המלים של העולם התחתון.

מקום- ('moʊkəm) היה בשימוש רגיל לסימון ערים ועיירות. אמשטרדם הייתה נקראת בפי כל גרויס-מקום- (gräʊzmoukəm), ובשפת העולם התחתון, ומכאן בשפה ההולנדית עד היום מקעם-אלף- ('moʊkəm'ələf) דהיינו המקום הראשון.

אבל כפר קטן היה יישוב- ('ii:ʃəf), ואבי זל- היה מבחין בין מנהג מקומות- לבין מנהג יישובים- לענף נוהג בבית הכנסת.

ברור, שרוב הביטויים הנוגעים לפולחן נשארו בלבושם העברי. הגבאי, הפרנס וממלא מקומם, שהיה עומד בשעת קריאת התורה על הספר, היה סיקן- ('seïgən), ופעולתו סיקן-שטיין- ('seïgən 'štaiən), ביטוי שנמצא בספרות הרבנית. ביטויים כגון חלק ('xeilək) סחורה 'sxô:rə משא ומתן 'máss'matə'n; באמשטרדם ללא סופית נכנס גם לעולם התחתון, ריווח- ('reivəx) בזול- ('bə'zəl), ביוקר-

(bə'ia'ker) היו כמובן שגורים ביותר. וכן זבל- ('zeibəl) במשמע של סחורה גרועה. והוא הדין לבטויים: "חרפה" ('χarpə), "חרפּענשנד" ('χarpənəsant), "ביושקאַצט" (bi'ieska:t), "ירוש" (iə'rosə), "קבורה" ('k'vu:rə), "חשיבות" ('χa'sives) בן-אדם הגן ונחמד, "חלשות" ('χa'lo:səs), כל' בחילה, "קבר-אבות" ('keivero:vəs), באמסטרדם: "בית הקברות" (be'isha'kvo'rəs), "משל" ('mo'səl), "חן" ('χein) בדיחה, "נחת" ('na:χəs), "קדחת" ('kə'da:χəs) – בתור קללה, "שקר-בלבול" ('seiker'bilbəl), "שקרים" ('sko:rəm) במשמעות היחיד: שקר, "אמת" ('eməs), "חג" ('χogə חג נוצרי, "שמועות" ('smu:əs), במערב-הולנד 'smu:s במשמעות שונה מזו שבמזרח-אירופה: פטפוט, "שכל" ('se'χəl), "בשורה" ('veitək), "צער" ('sa:r, גם "פערדרוס" ('ferd'ros וגם "ווייטעק" ('veitək). מלה אחרונה זו בעיקר באמסטרדם, "שמחה" ('sim'χə), "אסותא" ('a'sosə), "רפואה" ('ra'fu:ə), פוך אבות אבותינו ('fon'ou'vəsavo'seina), דהיינו מימים קדומים ועוד הרבה מלים כאלה כגון טובה ('ta'və), "שנאה" ('sina), "תשובה" ('su:və), "תיו נפלה!" ('tip'əs), "שוטה" ('saute), "תפיסה" ('ta'fi:sə), "אכילה" ('axila).

ביטוי מיוחד במינו: באמסטרדם; "ער וואָס פֿיעל פֿון זאַן בריאות הגוף" ('er va:s fi:l fon za:n 'briies ha'guf), ובפרובינציה "ער וואָס פֿיעל פֿון זאַן חיך" ('er va:s fi:l fon za:n 'χa'ieχə), והכול במובן: אינו מבין ולא כלום. הביטוי האמסטרדמי מובן וכתקנו, ואילו הבטוי הפרובינציאלי משובש; "חיך" בודאי במקום "חיות".

כמו בגרמניה חזוק השלילה הוא "אסור" ('o'sər (כלומר: באמת לא!). הביטוי נכנס בוודאי מתחום הנדר והשבועה "אסור ווי חזיר" ('o'sər və'χazər). והרי רשימת פעלים בעלי שורש עברי: "גבען" ('ga'n'əvən), "הרגענען" ('hargənən), "דרשענען" ('da:r'sənən), גם דארשען ('da:r'sən), "פסקענען" ('paskənən), "חזערען" ('χazərən), "אכעלען" ('aχələn), "ששקענען" ('saskənən) – תערובת של "שתה" ו-"משקה". שני הפעלים לסימון זלילה וסביאה! ("שעפפען" ('šefən) מלשון "ישב", במובן: ישב בתפיסה. דומני שהביטוי שייך במקצת לעולם התחתון, אך שמעתי בדיבור פשוט כנרדף ל-"אין תפיסה ויצען"), "מללען" ('malən) – מלשון מילה. כך באמסטרדם, ונראה לי כביטוי מודרני. בפרובינציה עוד הביטוי הישן: "ייטשען" ('iit'sən, היינו "לעשות ליהודי"), "מקיימען" ('ma'kaiəmən) כמו "מכעסען" ('makəsən) – להכות. המלה הראשונה כנראה רק במזרח הולנד. וכן מלת "מקיים" ('ma'kaiəm) – במשמע "הרבה" כמו "א סך" במזרח-אירופה, "ראַיענען" ('ro:ienən), מלשון ראה, בעיקר בפרובינציה. בייחוד בלשון ציווי: "ראַיען" ('ro:ien) כמו "קוק" ('kuk. אבל בייחוד בלשון סוחרי הבהמות גם בשאר הצורות והזמנים), "בעזיבעלען" ('be'zeibələn) – מלשון זבל, היינו לרמות, למכור סחורה גרועה).

סגול כצירי: פֿרק, סָגן, מֶלך, פֿסל, צָלם, פֿסח, רוֹח, שַׁקֵּן (שִׁיגָן), פֿה. צירי כסגול: עֵבִירָה, גַם בָּרִבִּים שֶׁל "חֲזִיר" וּבִשֶׁם הַמוֹפֶשֶׁט: "חֲזֵרִישׁ" הֵינּוּ לְכֻלּוֹ. תופעה זו מיוחדת למזרח הולנד, בוודאי בהשפעת דרום גרמניה, מקום מוצאם של רוב יהודי מזרח־הולנד ומרכזה (בדרך כלל מוצאם של האשכנזים ברובם מדרום גרמניה ומערבה, אלא שההתיישבות שבמזרח ובפרובינציה בכלל צעירה יותר מבאמסטרדם (ואולי גם בהאג וברוטערדם), פֿרט לליורדֶן שבפרוֹוִיזִה, ששם הייתה כבר קהילה מסודרת בהתחלת המאה השמונה־עשרה).

שורק בהגיית i שמעתי רק במלת "מנוגע", "מיתה משונה", ובפי זקני העיר הארלם, סמוך לאמסטרדם, במלת "סופות".

אגב, ברוב המלים ביטאו את השורק בהשפעת ההולנדית כ־o כגון במלים: מוסֶף, משוּנֶע, מְבֻלְבֵּל, חוּפֶה, גְדוּלָה, מְכֻלָּה, מְרוּמָה, מְזֻמֵּן, מוֹקְצָה, מוּמְחָה, מוּשֶׁלם (ביטוי זה שמעתי רק באמסטרדם לשם סימון איש מושלם בכשרונות או במדות), מוּשְׁכָל ראשון (עד האט קאָאן מוּשְׁכָל ראשון, חסרים לו היסודות האלמינטריים של הטבע והירושה. ביטוי ששמעתי מפי סוחר בהמות תורני בכפר בורקולו, מקום מושב הוריי החל משנת 1920, והמבצר האחרון של היידיש כשפת דיבור ולימוד תורה. כוונת הביטוי – לציין עם הארץ בן עַם־הארץ!) על תופעת השורק הזה כבר עמד רצי הד"ר מִי פֿרט באחד ממאמריו על יהדות הולנד, וכמובן גם ידידי החוקר ה' בֶּעָהם, ואין צורך להאריך.

בסוף: תודה עמוקה אני חייב לידידי הד"ר מ' אלטבאואר, שהואיל בטובו להקדיש לי מזמנו היקר והכניסני לסוד התעתיק הפוניטי ורשם מפי כל מלה בתעתיק זה.

באשר להגייה: כפי שכבר העירותי, נולדתי בפרובינציה הצפונית־מזרחית גרונינגן אך עזבתי אותה עם הוריי בגיל ארבע, כשהעתיקו את מושבם לעיר הארלם שבמערב. אחרי אחת־עשרה שנה חזרו הם למזרח־הולנד (לכפר בורקולו, ראה לעיל) ואני עברתי לבית־המדרש באמסטרדם, ורק בחופשות באתי הביתה. ברם, האווירה בבית גם בהיותנו בסביבת אמסטרדם נשארה פרובינציאלית־מזרחית וכן רוב חוג המכירים. יתר על כן; את היידיש קלטתי בעיקר מפי אבי ז"ל, יליד חבל Twente שבמזרח־הולנד, שקיפל בתוכו את מסורת היידיש של כל חבלי מזרח־הולנד מבית הוריו ומקומות מגוריו השונים.

ההבדל בין מזרח־הולנד לבין המערב וגם לבין הדרום משתמע ביותר על ידי הגית en בסיומת הרבים והפועל, בעוד שביתר החבלים אין משמיעים אותו. אף יש גוון מסוים בהגיית o וכל זה גם בשעה שאינם מדברים בדיאלקט, אלא בהולנדית הרשמית. ברור אפוא, שהגייה זו השפיעה גם על הגית היידיש והחלק העברי בתוכה (במזרח־הולנד מושמטת הגוֹן־רק במלים "מזומן" ו"מניין") מכאן אין להתפלא, אם יבחן אולי הקורא בהבדלים בין התעתיקים שברשימה זו לבין אלה שבפרסומיו של מר בֶּעָהם, שהורתו ולידתו קצת יותר מערבה ממני, אם גם עוד בגבול הדיאלקטים

הסאקסיים השולטים במזרח של הולנד, אבל על הגבול. ועוד, שהוא רשם אותם בעצמו ואילו כאן לפי קליטתו של ד"ר אלטבאואר, וקליטת אדם זר לפעמים דקה יותר.

ואחרית-דבר: הגיית העיין האיטלקית, שהשתלטה על הקהילה הספרדית, ומכאן גם על ההגיה האשכנזית החל מהמאה התשע-עשרה, לא השפיעה על היידיש כל עיקר. עיין בשעת התפלה לחוד, ועיין בדיבור לחוד.

ההיה הא"ב הכנעני קיים בתקופת אוגרית?

חוקרים רבים הקדישו מאמצים לחקר מקור הכתב האוגריתי¹. על אף היותו כתב יתדות, הצביעו רבים על הדמיון בינו לבין הא"ב הכנעני², והביעו את ההשערה כי הייתה קרבה ביניהם. מתוך עיון בצורות הכתב עצמו והשוואות בין הכתבים השונים שהיו נהוגים אז בכנען וסביבותיה נראה, שאמנם היו שני הכתבים קשורים זה לזה, ומסתבר, שמערכת הא"ב האוגריתית היא הרחבתה של מערכת הא"ב הכנענית הידועה³.

נראה, שסימן העי"ן בא"ב הכנעני, $\bigcirc$ = ע, כבאוגרית, $\bigcirc$ = ע, הוא ציון להוראת היגוי מיוחד⁴. בכתב הכנעני בולט הדבר באותיות ט וק, שמשולב בהן סימן העי"ן לציון הנחציות. הסי"ת היא סימן הת"ו מוקף בסימן העי"ן: ת = X; ט = $\oplus$; הקו"ף מורכבת מסימן הגימ"ל מוקף בסימן העי"ן: ג = $\neg$; ק = Φ ⁵.

1. W.F. Albright, *The Early Evolution of the Hebrew Alphabet*, BASOR, 63, 1943, pp. 9-11; *Some Important Recent Discoveries: Alphabetic Origin and the Idrimi Statue*. BASOR, 118, 1950, pp. 11-20; *The Origin of the Alphabet and the Ugaritic ABC Again*, BASOR, 119, 1950, pp. 23-24; F. M. Cross and T.O. Lambdin, *A Ugaritic Abecedary and the Origins of the Proto-Canaanite Alphabet*, BASOR, 160, 1960, pp. 21-26; D. Diringer, *The Palestinian Inscriptions and the Origin of the Alphabet*. JAOS, 63, 1943, p. 24; O. Eissfeldt, *The Alphabetical Cuneiform Text from Ras Shamra*. published in "le Palais Royal d'Ugarit", II, 1957. Journal of Semitic Studies, v. 5, pp. 1-49; C. H. Gordon, *The Ugaritic "ABC"*, Orientalia, 19, 1950, pp. 374-76; Ugaritic Manual, Roma, 1955, ch. 3, *The Alphabet*, pp. 11-15; Z. S. Harris, *Ras Shamra*, Annual Report ... of the Smithsonian Institution. Washington, 1938, pp. 468-502, esp. 491-493; E.A. Speiser, *A Note on the Alphabet Origins*, BASOR, 121, 1951, pp. 17-21.

נ"ה טור סיני, הלשון והספר, כרך הלשון, ירושלים, תש"ה, ע' 3-9;—כרך הספר, תשי"א, ע' 150-194; ש' ייבין, תולדות הכתב העברי, ירושלים, 1939, ועוד.

2. ראה למשל אנציקלופדיה מקראית, ירושלים, 1955, כרך א, טור 394.

3. ראה הריס, כנ"ל, ע' 492 האומר: "הכתב הוא באמצעים אכדיים, אך לא ייתכן, ששימש מקור לרעיון כתב א"ב עיצורי... וכמו כן לא ייתכן שהוא רעיון לא-שמי, כפי שסברו, בגלל שלוש צורות האל"ף, וראה הערה 23. ובספרו The Grammar of the Phoenician Language. New Haven, 1936, p. 11, Note 1. הוא אומר: "הא"ב בראס-שמרה דומה שאין לו קשר גנטי כלשהו עם הא"ב הפיניקי; אותיותיו שונות לחלוטין. אולם אין להטיל ספק בכך, שאין הוא אלא התפתחות מאוחרת המיוסדת על אנאלוגיה לא"ב הפיניקי, שהוא כשלעצמו לא התאים ללוחות החמר של ראס-שמרה".

4. רעיון זה הבעתי ברשימתי, "סימן ה עי"ן לנחציות", לשוננו, כד, א-ב, 1960, ע' 110. שם הבעתי את ההשערה, שבחרו בסימן העי"ן לפי העיקרון האקרופוני, והדבר בולט בעיקר בסימן העי"ן האוגריתי, שהוא סימן ה-10 באכדית, ושבאוגריתית ביטאוהו ע ש ר; ובכנענית, נראה שבתחילה לא היווה עיגול סגור, כפי שמצאים אנו אותו בסימן הקו"ף, ושצורה זו דומה לסימן ה-10 הכנעני.

5. ראה טור-סיני, כנ"ל, כרך הספר, ע' 115.

יופיע באוגריתית בצורת ת¹⁰. מכאן למדים אנו, שבתקבילי אוגריתית-אכדית לא היה ל-ש האוגריתית כל תפקיד¹¹.

כפי שראינו בלוח, מקבילה של ע̄ הוא ha, על אף שסופר אוגרית זקוק לסימן ha כתקביל ל-ח האוגריתי (הקיים באכדית), ומופלא הדבר שמשתמש הוא באותו סימן ממש, להציג עיצורים שונים. אך אם נזכור שסימן ha האכדי שימש בגלוסות במקום ע בתעודות מכונען¹², נבין, כי אותו סופר ידע דרך תעתיק זו ולא היסס להשתמש בה גם כאן. למעשה מוצאים אנו, ש-ha משמשת תקביל ל-ע¹³ ותקביל ל-ח, ונראה שהשתמשו בסימן זה אף ל-ח¹⁴, אף על פי ש-ח מוצגת ברגיל ב-(-)k¹⁵. כן מצאנו, שהרבה שמות הכוללים את היסוד "נעם" או "בעל" מובעים באידיוגרם¹⁶, אך ברגיל מובעת ב-a¹⁷, או אף ב-ha, מכל מקום נמצאו למדים, כי בדרך כלל המספר הכולל של הבעות בתקבילים האכדיים קטן מזה שבא-ב האוגריתי, כמשתקף בלוח הפוניטי.

אם נבקש לערוך השוואות בין תעתיקים אכדיים לתקביליהם בכנענית, נמצא, כמזכר¹², שהכנענים לא ויתרו על סימן ע, שאין לו תקביל באכדית, חיפשו סימן עזר ומצאו את ha האכדי שאין לו ייצוג מיוחד בכתב הכנעני. כן נמצא, כי מספר ההגייתם לאותיות היה רב ממספר אותיות הא-ב (22). ואם נתבונן לתקבילי שמות בכתבות מצרים מאותה תקופה, נמצא, כי הבחינו באותה תקופה לפחות בשתי צורות שובשתי צורות ח¹⁸.

¹⁰. מ"ד קאסטור, האלה ענת, ירושלים, 1951, ע' 12, הערות ללוח הא-ב סעיף ב.

¹¹. השווה, למשל, תעתיקי השמות הבאים באכדית: פ ר"א. כך ג, (בנ) תעל=ša-a-la-ni (6.257) קטע III 54; (בנ) תעי=ša-i-ya (4:16.249) לעומת: שלמי=ša-al-mi (15.42) קטע II 8; שפשיג = šapsu-ia-na (24:16.138).

¹². כפי שנמצא במכתבי תל-עמרנה בהערות הסופר (הגלוסה), א. מלמט, מקורות ותולדות ישראל בתקופת המקרא, כך א, ירושלים, 1960.

Tel-Amarna Letters 287 B. 1644, wa 103. w.180 Sch. 163.Kn. 287:27:qat zu-ru-uh — [ארץ כנען] = [la]-qa-hu-[לקחור]; 296 L. 29840 BB57, W214 Kn296; 38: i⁵ni-ri (hu-ullu) = [עול]; 222a AO 9095-A02036 RA xix 01-108:8 ma¹tu ki-na-ak-hi = [עול].

¹³. פרא"א כנ"ל. לוח 16.25 קטע I (בנ) a-hal-le-nu = אעלג.

¹⁴. שם, שם (בנ. חכבנ = hag(a)banu) (בנ) חסנ = ha-sa-(nu); שח=sa-ha-qu^{al} לוח 8:11.790.

¹⁵. שם, שם, חננ. בעל=ku-nu-bi-li¹ לוח 5:16.136; חנמ=ku-un-am-mu¹ השם חנמ ידוע מן

הספרות המצרית, ראה לידת מלכי בית רע. עברית י"מ גרניץ, מבחר הספרות המצרית התיקה, עמ' 49; כן בכתובת פסל בזלת שנמצא באוגרית נאמר, כי מיוחס הוא לחגמת נפר חץ, אשת פרעה (1887-1930) ר' גינזברג, כתבי אוגרית, ירושלים, 1936, ע' 3.

¹⁶. פרא"א כנ"ל. בעל = IM; U; נעם = GIS₅.

¹⁷. כנ"ל צעק sa'-a-qu^{al} לוח 11:11.790; בקעת alba-qa-at 12:11.790. ההקבלה של יתר

האותיות היא לפי העיקרון הרגיל, וראה בלוח הפוניטי, הערה 9.

¹⁸. כידוע, מקור ש הכנענית הוא משלושה עיצורים פרוטו-שמיים שונים, עיין הערה 9. א' מלמט,

כנ"ל. לקוח מתוך:

נראה, שלפחות עד המאות הקרובות לתחילת המניין הנוכחי הבחינו בעברית (בהגייה, אף שלא נשתקף הדבר בכתב) בין צורות עי"ן וחי"ת, כמשתקף בתרגום השבעים¹⁹. כן נראה, שהבחינו בין צד"י לצד"י כמשתקף בשמות צור וצידון הן בכתב היתדות האכדי והן בתרגום השבעים²⁰.

מכל הנ"ל נראה, כי אף שהא"ב הכנעני מנה רק 22 סימנים, היה מספר ההיגויים העיצוריים שייצגו רב יותר.

אם נקביל את הסימנים ש ו-ס²¹ לכתב הכנעני, נמצא דמיון רב ביניהם²¹, ומסתבר אפוא, שהאוגריתיים הכירו סימנים אלה וחיכו אותם, דוגמת הכנענים (או ששאבו שניהם ממקור אחד). נראה שסימן סמ"ך זה העמיד את האוגריתיים לפני בעיה אורתוגרפית, שכן נאלצו, לרגל דרך כתיבתם, להטביע אתה וזים בצדיו, בדומה לסימן העי"ן (אם כי ראינו בכמה לוחות את הזיזים כיתדות רגילות⁷), ומכיוון שלאכדים היה הגה זהה לסמ"ך האוגרית-כנעני, לא התאים זה לעיקרון ששמו לפניהם, שסימן שיש בו תוספת סימן העי"ן מורה, שאין לו מקביל בכתב האכדי, או מצביע על היגוי מיוחד, לכן נאלצו אלה להטביע סימן חדש, שאין בו או בחלקו תוספת סימן העי"ן (ממש כמו ב־ח האוגריתי, שאין בו תוספת כזאת). וכך נראה, שסימן הסמ"ך בעל הזיזים נשתמר רק למטרות מיוחדות, והוצב בסוף מערכת הא"ב²².

S. Simon. Handbook for the Study of Egyptian Topographical List to Western Asia, 1937:

š 1. 1.dqs; 1. 38 smn

s 1. 28 str; 1.41 kb^c-smn

h 1.16 hmt; 1.33 phr; 1.32 hdr

h 1.25 msh; 1.55 hsb

19. בתעתיק השמות בתרגום השבעים יבוא לרוב ע שמוצאו הפרוטו-שמי ע – α; בעור ש-ע שמוצאו ע

יהיה ק; כן מוצאים אנו אבחנה דומה לגבי ה – ח. על היגויי עיצורים רבים ממספר האותיות ראה מאמרו של אולברייט כנ"ל, מס' 118, ע' 13 למעלה. וכן דברי:

D.H. Müller. *Die altsemitischen Inschriften von Sendschirly*. Wiener Zeitschrift für Kunde des Morgenlandes, 7, 1893, p.113.

אין ספק כי בתקופה הארמית הקדומה נשמר בהקפדה היגוי העיצורים: d, z, d, t

20. מכתבי תל-עמרנה, כנ"ל 114 Kn 81 BB 29796 L 114: 13 צור... צידון; al^{su}(r)-ri... al^{zi}-da-nu בשורה 28: צמר – al^{su}-mu-ru לעומת חצור ב-228 Kn 293 W 48 BB 29831 L 4:228 al^{ha}-zu-ra ועוד.

21. על דמיון ש הכנענית ל-ש הפרוטו-סינאית ראה אנצקלופדיה מקראית, א', טור 391. ועל דמיון

20 לזו של הכנענית ראה הערה 10.

22. קאסוטו, כנ"ל בסעיף ג אומר: הסימן 30 (20) בא במיוחד (בטכסטים שנתגלו ב-1920) בלוחות

השייכים לריפויי סוסים. כנראה היגוי לא היה שונה הרבה, ואולי לא היה שונה בכלל, מהיגוי של סימן 19

אף שני סימני האליף (א ו-א) נראה, שנתוספו אחר התיקונים בכתב, כפי שסוברים לצורכי האוכלוסייה הלא-שמית, שדרה עמם בכפיפה אחת²³, ואולי לצורך הבעת סימנת היחסה²⁴, בעיקר בשורשי ל-א, וכן להתאמה בין שתי מערכות הכתב, שכן באכדית התמזגו בצורות האליף כמה עיצורים שונים²⁵.

מכל הסימנים שדגנו בהם למעלה נראה שרק ב-ט וב-ק אינה ברורה סיבת תוספת סימן עיין ההבחן, אלא אם כן נסביר את הדבר בכך שהאוגריתיים הכירו את עקרון תוספת סימן העיין כסימן הבחן לציון היגוי נחצי מן הכתב הכנעני, והרחיבו את שימוש לציון כל היגוי מיוחד. כך אפשר להסביר את התופעה המוזרה של שילוב ע אוגרית מוקף ב-ע כנעני בלוח 60 (לפי ספרו של גורדון²⁵).

נראה שסדר הא"ב המצוי בידינו היה כזה מראשיתו; אם נוציא ממערכת הא"ב האוגריתית את האותיות שאין להן ייצוג מיוחד בא"ב הכנעני, והן: ה, ט, ד, (=ז) ע ות; ואם נציב את ש הכנענית במקום ת, כפי שראינו את שימושה בתקבילי אוגריתית-אכדית, אכדית-אוגריתית, יופיע סדר הא"ב הכנעני, כפי שהוא כיום בידינו²⁶.

ראינו, כי בכתב הכנעני נמצאת תוספת עיין ההבחן ב-ט וב-ק הנחציים בלבד; כי האוגריתיים לקחו את סימן עיין ההבחן ל-ט ול-ק ולכל האותיות, שלא נמצא להן תקביל זהה באכדית; וכי הוסיפו את סימן עיין ההבחן ל-ש ול-ס (כי בכך הצליחו לחקות את הצורה המקורית). כן ראינו, כי סימן העיין באוגריתית בלוח 60 מוקף בעיגול (תופעה שאפשר להסבירה שוב כחיקוי לצורת ה-ע הכנענית).

ובהשוותנו את התקבילים בין כנענית-אכדית, אוגרית-אכדית, ראינו שהכנענים לא ויתרו על סימן שישמש תקביל ל-ע, ובחרו לשם כך בסימן ה-ha האכדי (שאין לו מקביל באותיות הא"ב הכנעני). כמותם האוגריתיים לקחו אותו סימן, על אף העובדה כי להם תקביל זהה הוא ה-ח האוגריתית. ראינו שסימן ה-ha האכדי שימש תקביל ל-ח, ל-ה, ל-ע ול-ע; כי ת האוגריתית היה תקבילו של (-) s האכדי,

(10) המתחלף בו לפעמים; והריס במאמרו הנ"ל ע' 490-491 אומר: על אף שהיגויים שווה, אין בצורתם דמיון או התפתחות זו מזו.

23. הכול מסכימים, כי הסימן א בראש מערכת ה-א"ב היה במקורו עיצור בלבד ככל העיצורים. ועם התרחבות מערכת הא"ב ייחסו לו את התנועה. ראה למשל טור-סיני, שם, כרך הספר, ע' 193; הריס, שם ע' 492 אומר: תוספת סימני האליף הם התאמה לאוכלוסייה הלא-שמית (חורית), שדרה עמם בכפיפה אחת.

24. לצורך הבנת הכתוב היו גילגלים סופרי האכדית להוסיף את המשלים הפוניטי בעיקר אחר מלים שהיו כתובות באידיוגרם, ראה לדוגמה: פרא כרך ג, ע' 49, 263, 25. אבן חותם המלך הגדול: aban Kunuk Šariri rabubu.

25. ראה גורדון, כנ"ל פרק 4, § 21, וכן הערה 4: בלוח 30:60, 36, 37 מופיע סימן ה-ע מוקף בעיגול.

אולי זה יכול לחזק את ההשערה על הקשר בין שני הכתבים בתקופת עיצוב הכתב האוגריתית.

26. אולי עניין מיוחד יש לתופעה הבאה: כידוע, התפתח הכתב הערבי מתוך הכתב הנבטי ואף על פי כן מספר אותיותיו רב ממנו. אותיותיו המוספות הן: ח=ח; ט=ט; ז=ז; צ=צ; פ=פ; ו=ו; ע=ע; כל

ויהי מוצאו הפרוטו שמי אשר יהיה. וכך נראה להסביר, מדוע ניצב סימן ה־ת האוגריתי במקום ש הכנעני בסדר א"ב. הבענו את ההשערה, כי סימן 10 הוא מאוחר, (כי צורת 20 לא התאימה לעקרונות הנ"ל, והשאירו סימן זה לשימוש לצרכים מיוחדים). כל העובדות הנ"ל מאוששות את ההשערה, שהכתב הכנעני קדם לאוגריתי, וכי האוגריתיים הגשימו את רעיון הכתב הכנעני (שהוא תולדה מקודמיו) באמצעי כתיבה שהיו שולטים בתרבות אוגרית, ופיתוח מערכת הא"ב האוגריתי והרחבתו דומה שבא להצביע על דיוק היגוי לעומת מערכת העיצורים בכתב האכדי.

האותיות האלו בלי נקודת ההבחן הן האותיות בנות זוגן כפי שמשחקן בלוח הפוניטי בטור הלשון הארמית-סורית. מכאן למדים אנו שניצול אותם הסימנים להיגוי שונה יכול לבוא אם היה נוהג כזה באותו תקופה; נקודות ההבחן הן מאוחרות ובאו אחר שהיה סדר הא"ב קבוע; ידוע שלאותיות יש ערך מספרי, והערך המספרי – להוציא את האותיות המוספות – הוא זה עם הא"ב הכנעני-עברי. העברית הוסיפה לאותיות המוספות ערך מספרי אחר הריפורמה בסדר הא"ב, הוא הסדר החדש לפי הצורות והוא כזה: ח=500; ג=600; ז=700; ש=800; ט=900; ע=1000.

הערכיים שילבו אפוא את האותיות הנוספות לפי טעמם הם, וערכו את הא"ב לפי הצורה. – האוגריתיים הוסיפו אותיות ושילבו אותם בתוך המערכת לפי טעמם, אשר לצערנו נעלם לעת עתה מעינינו.

שמואל א' ליושטם

ובעד השלח יפלו (יואל ב, ח)

בתיאור מסע הכיבוש של צבא הארבה שבספר יואל כתוב: "ובעד השלח יפלו לא יבצעו" (יואל ב, ח). כבר התרגומים העתיקים ומפרשי ימי הביניים התלבטו בפסוק מוקשה זה, כפי שבייר ש' ייבין בסקירתו המקפת¹. בפרשנות החדשה רווח ההסבר: ובעד הנשק יתפרצו². ואריאנטה של פירוש זה נמצאת במילוננו של בן-יהודה לאמר: "נפל כאלו שלא במקום החרב ההורגת ולא נפצע בה. זה כנראה פרושו של הצירוף, שאין להבינו אלא כהבעה לאמונה כזאת, שבדרכי קסמים אפשר כאילו ללכת בין חרבות, בדומה למסופר על שמעון בן שטח, שאמר: "ביני טיפייא הוינא מהלך (יר' חגיגה ד, ב)"³. אבל כבר השיג ש' ייבין על פירושו של שלח כלשון נשק וטען בדין: "וכי על דעת מי זה יעלה, שבארבה נלחמים בכלי נשק חרבות או חניתות וכיו"ב?"⁴. על כן הציע ייבין לפתור שֶׁלַח כאן כלשון עזר; משמע, שהנלחמים בארבה מנסים לשוא לעצרים ולגרפם בעזרות⁵. ואולם אף הצעה זו אין בה כדי לשכנע. לא זו בלבד שחסרות עדויות על מלחמה בארבה בעזרת עורות, אלא שאין בפרק זכר למלחמה בארבה כל עיקר, כי אם תיאור רצוף של התקדמות הארבה בלבד, ואין להניח, שהפסוק הנידון יוצא מכלל זה. אילו רצה הנביא לשלב כאן את עניין המלחמה בארבה, היה עליו לתאר מעשה זה בפירושו, ושלא להסתפק ברמזו הסתמי והסתום, שהארבה מתקדם מעבר לעזר. מכאן מסתבר מראש, שיש להבין אף את דבר נפילת הארבה בעד השלח כחלק בלתי נפרד של תיאור המסע.

כלל פעילות הארבה מסוכמת במלים: "כגבורים ירצון כאנשי מלחמה יעלו חומה" (יואל ב, at). לכלל זה נסמך הפרט: מהלך צעידת הארבה (שם, שם b, a) נפילתם בעד השלח (שם, שם b) ובואם לעיר ולחומה (שם, שם ט). והרי ברור, שבדרך לעיר גופה נאלץ הארבה לעבור מקודם את הַל העיר, חומתה החיצונית המכונה באכדית salhū⁶. הסבר שֶׁלַח כלשון salhū מיישב גם את שאר המלים שבפסוק. "נפל" מורה כאן על התנפלות, כניסת האויב (בגרמנית einfallen) והשווה: "נִתְפַּל שבא" (איוב א, טו). שימוש מלת היחס צֶעַד מזכיר את הכתוב בשמ"ב כ, כא: "ראשו משלך אליך צֶעַד החומה", היינו מעבר לחומה, מעל לחומה ודרכה. נפילת צבא הארבה בתחום העיר, ראשיתה שהוא עובר מעל הַל העיר.

1. ש' ייבין, לשוננו ט"ו, תש"ו, עמ' 134–136.

2. ע' למשל P. Smith, ICC 1911, הכותב: They plunge through the weapons and are not held back.

Th. R. Robinson, Handbuch z. A.T., Tübingen 1938 כותב:

und sie brechen hindurch durch Waffen, ohne Halt zu machen.

J.A. Thompson, The Interpreters Bible 1956 כותב:

They burst through the weapons and are not halted.

3. בן-יהודה, ערך א. שֶׁלַח.

4. ייבין, שם, שם, עמ' 142.

5. ייבין, שם, שם, שם.

6. ע' CAD, II A2, דִּירָה המביא דוגמאות לשימוש של dūru כלשון salhū inner city wall (as opposed to).

outer city wall).

“קציר” ו“קיץ”

ברשימתו “יורה עצד פשת” (לשוננו, ניסן-תמוז תשכ”א) כותב ד”ר ש’ טלמון בסופה: “לוח גזר החקלאי מונה בראש השנה את עונת האסיף, לאמור, הוא פותח את מניין העונות בבציר ובחג הסוכות על דרך הכתוב ‘וחג האסיף תקופות השנה’ (שמות לד, כב). ואילו בלוח הכת, שהוא לוח ליטורגי, וכן בהערות הקלנדאריות שבס’ חנוך פ”ב, טז ואילך, הועמדה בראש הרשימה התקופה “קציר”, שתחילתה באחד לחודש הרביעי של לוח השמש, שהיה נוהג בקרב הכת, והיא נמשכת עד סוף החודש השישי, ולא נתברר לי טעמה של שיטה זו” (ההדגשה שלי. – ד”ל).

ויש להעיר, שאמנם ספר חנוך פותח את מניין תקופות השנה ב“קציר”, אבל אין לומר כלל וכלל, שתקופה זו “תחילתה באחד לחודש הרביעי, והיא נמשכת עד סוף החודש השישי”, כדברי מר טלמון. שהרי כך כתוב באותו פרק בספר חנוך א, שמר טלמון מסתמך עליו:

(טז–טז) בראשית השנה יזרח בראשונה ומשל מלכיאל, הנקרא בשמו תימני ושמש, וכל ימי ממשלתו תשעים ואחד יום. ואלה אותות הימים הנראים עלי ארץ בימי ממשלתו: זעה וחום ומנוחה וכל העצים יעשו פרי ועלים יצאו על כל העצים ובשל קציר החטה ופרחי ורדים וכל הפרחים יצאו בשדה ועצי חורף ייבשו... (יח–יט) המנהיג השני אחריה הוא אלימלך, שנקרא שמו שמש זורח, וכל ימי אורו אחד ותשעים יום. ואלה אותות ימיו על הארץ: חררות ויובש והעצים יוציאו פרים גמור ונתנו את כל פרים גמור ובשל והצאן תתחברנה ותעוברנה וכל פרי הארץ יאסף וכל אשר בשדה ובגת. אלה יהיו ימי ממשלתו, ע”כ.

ובכן, שתי המובאות של מר טלמון מספר חנוך: “ובשל קציר החיטה” ואח”כ “והעצים יוציאו פרים גמור ונתנו את כל פרים גמור” מתייחסות לשתי תקופות של תשעים ואחד יום בזו אחר זו: קציר, המתחיל בחודש הראשון ונמשך עד סוף החודש השלישי (מלכיאל), וקיץ, המתחיל בחודש הרביעי ונמשך עד סוף החודש השישי (אלימלך).

מר טלמון החליף זמן הקציר בזמן הקיץ, וממילא יצא לו כאילו בספר חנוך הועמדה בראש תקופות השנה תקופה המתחילה בחודש הרביעי לפי לוח השמש. מכאן אפוא תמיהתו לטעמה של “שיטה זו”.

רְצוּי אָחִיו

הוראותיהן של מלים רבות נשתנו במשך הדורות, ודבר זה עלול להביא את הקוראים במקורות קדומים לידי אי-הבנה. ילד בן זמננו צוחק לדברי הפייטן "ממשלתו בתחתונים", שכן בשבילו תחתונים הם המכנסיים התחתונים.

דוגמה של גלגול הוראה היא גם המילה רְצוּי שבמקרא. בפסוק האחרון של מגילת אסתר מסופר, שמרדכי היה רְצוּי לרוב אחיו, ובתלמוד הבבלי "רצוי" לפי המשמעות הסבילה, "שרוצים בו", הרגילה גם אצלנו. בדרך זו מפרשים גם רש"י והראב"ע. בספר דברים לג, כד כתוב על אֶשֶׁר: "יהי רְצוּי אחיו"; ופירש הראב"ע שם "אָהוּב". רש"י מביא שני פירושים; הפירוש השני "שהיו בנותיו נאות", כלומר שהבריות רוצים בו ובמשפחתו.

ואולם ייתכן, שהוראת רְצוּי היתה אקטיבית מעיקרא, כלומר "הרוצה באחרים". בשמות רבה, פרשה כט, סוף סעיף ז', אנו מוצאים: "כשהוא רצוי אין ברייה יכולה לעמוד בכוחו, כשהוא קם בחרון אפו מי יעמוד לפניו?". פירוש "רצוי" כאן – מיושב בדעתו, רוצה באחרים ובטובתם, "מרוצה".

הוראה זו של "רצוי" היא גם היסוד של התרגום הארמי למגילת אסתר: "וְרָצִי בַּסִּימָנוֹת דְּאֶחָיו", כלומר ורוצה בגדולתם (כך התרגום מפרש "רוב") של אחיו. את הפסוק בדברים לג, כד מתרגם אונקלוס: "יהא רעוא לאחוהי", כלומר: יהי רצון – מלפני הקב"ה – לאחיו. תרגום זה מתאים לטעמי המקרא שברוב כתבי היד והדפוסים – מהפך, פשטא, זקף – ופירוש "רְצוּי" הוא "רְצוֹן", שם עצם במשקל פִּטוּר, פִּסּוּל וכיו"ב. ת"י ותרגום הקטעים מפרשים "רְצוּי" בהוראה אקטיבית, ואילו פירוש הראשון של רש"י כולל את ההוראה האקטיבית והפאסיבית כאחת.

ב י ק ו ר ת ו ב י ב ל י ו ג ר פ י ה

מנחם צבי קדרי

מילון ומפתח למדרשי השמות התנ"כיים באגדה*

מילון מיוחד זה למדרשי השמות התנ"כיים באגדה נכתב כנספח לעבודת מחקר על "פרשנות של השמות הפרטיים המקראיים במדרש ובתלמוד". שונה המילון במטרותיו ובשיטותיו מן המילונים המקובלים, וראוי הוא למעיין במקורות לשוננו לדעת, מה מציע לפניו החיבור ובאיזו דרך יוכל להפיק ממנו תועלת בעיוניו. בעיקרו נאסף כאן החומר הגולמי, ששימש למחבר כיסוד לבדיקת הפרשנות של השמות הפרטיים המקראיים במדרש ובתלמוד. ארגון החומר בסדר אלף-ביתי ובשיטת הערכים הפך אסופה זו למילון. הערכים נקבעו לפי השרשים ולפי השמות וכו', ששמות-העצם הפרטיים נדרשו על-פיהם; אם שם הנחר "כבר" (יח"א), למשל, נדרש: "שפרותיו גסים ואינן יורדין בכברה" (בראשית רבה טז) – נקבע מדרש זה בערך כברה" (עמ' 69), וכן מדרש השם "נחליאל" (במ' כא יט) – "נחלי מימ" (ילקוט שמעוני תהלים תרכח) הובא בערך "נחל". וכדי שנמצא את השמות הפרטיים שהובאו ומדרשיהם, ניתן בסוף הספר מפתח לשמות האנשים והמקומות.

לנחותיות הקורא הוסיף המחבר הגדרות לערכים ואף חילקם לערכי משנה והפרידם בהגדרות משנה. וכאן עולות שאלות אחדות שאין תשובות ברורות עליהן בספר: א) מאין נטל המחבר את הגדרות הערכים וערכי המשנה? ב) לפי אילו עקרונות חילק את הערכים לערכי משנה? שאלות אלו חמורות הן, משום שבחלוקת הערכים ובהגדרותיהם משתקף המבנה הסימנטי של הלשון, ומבנה זה שונה הוא ממצב לשון אחד למשנהו. והנה כאן מבקשים אנו לדעת את פירושיהם-מדרשיהם של שמות-עצם מקראיים, כלומר של מלים השייכות למצב הלשון במקרא, כפי שנתפרשו בתלמוד ובמדרשים, כלומר במצב הלשון שלאחר המקרא. לפי איזה ממצבי הלשון השונים האלה חייב אפוא המחבר לבנות את הערכים שבמילוננו? הדעת נותנת, שהלשון המקראית צריכה לשמש יסוד למבנה הסימנטי של המילון, ואמנם נראה שבדרך זו בחר המחבר.

אלא שאם כן הדבר, ברי הוא שהמדרשים המובאים בערכים ובערכי המשנה צריכים להלוו את ההגדרות שלפניהם, ודומה שבתבינה זו לא נתמלאה בכל מקום. דרך משל: "נחם" – נחם, הרגיע, הפיג צערו של – נח לאמר זה ינחמנו (בר' ה, כט) – כיון שנוול נח, חזר העולם לישובו (תנחומא בראשית) – בעמוד 90. כאן הדרוש המתאים להגדרה הוא מן המקרא עצמו, ולא מתנחומא, ונראה יותר, שכוונת המדרש הייתה למשמעות אחרת של "נחם", המצויה במקרא דווקא: נמלך, חזר בו ("חזר העולם לישובו"). משל אחר: בערך "גד" (עמ' 33), המוגדר כ"צמח מר, כוסבר" (בלשון חכמים?) מובא המדרש על גדיאל (במ' יג, י): "דבר דברים קשין כגדין" (תנחומא האזינו); וקשה לראות התאמה בין המדרש ובין הערך והגדרתו; מוטב היה להביאו ב"גיד".

ושבו: לפעמים מוסיף המחבר להגדרות הערכים מתחומים שמעבר ללשון חכמים, שלא כדיון: הנה למשל בערך "גדר" (עמ' 34): "סתם פריצה; ביאר בדיוק נמרץ" – הגדרה שנייה זו מניין? בלשון חכמים אין לה יסוד (ואין צריך לומר, שאין לה יסוד במקרא), אלא היא מחידושי לשון ימי הביניים, שהושפעה מן הערבית: ואם סבר המחבר, שהמבאות מצדיקות את ההגדרה המאוחרת, דומה, שאין בהן כדי לשכנע (הרי, למשל, "שהיתה יושבת וגו' ד ר ת בדברי תורה עם המלך", ספרי בהעלתך – מתבאר יפה לפי המשמעות שבבלשון חכמים: קובע מקום לעצמו).

בשיטות חלוקת הערכים – בייחוד הערכים הגדולים – לערכי משנה חסרה ההבחנה בין משמעויות מושאלות ובין משמעויות ראשוניות גם במקום שההבדלים שביניהן בולטים לעין. השווה ערך "אב", עמ' 11: "אדם ביחס לילדיו; ראש ארם (דווקא?), נשיא המון גויים; מנהיג העם; מחזיק בשיטה מסוימת (מקומה של משמעות זו לאחר מכן); תואר כבוד; כינוי לאלוהים". סידור ערכי המשנה בסדר הגיוני היה מקל על סקירת הערך.

* ד"מ הרדוף, מילון ומפתח למדרשי השמות התנ"כיים באגודה, הוצאת ספרים "יזרעאל", תל-אביב 1960.

מובן, שכל מיון משמעויות של ערכים במילון מביא את המילונאי לבעיות של הכרעה בין הומונימים ובין ערכים מרובי משמעויות, וחזקה על המעיין, שיוכל להעלות טענות נגד הכרעתו של בעל המילון. קשה להסכים, למשל, לסידור ערכי המשנה בערך "בעל" (עמ' 30) כדרכו של המחבר: "עבודה זרה; כינוי לאלהים". שכן מסדר דברים זה עולה, שמשמעות ב' הסתעפה ממשמעות א', ואין דבר זה מתקבל על הדעת. האם לא עדיף לגזור את שתי המשמעויות מן המובן 'אדון', ולפי זה להקדים ב' לא'?

אין בהשגות מיתודיות אלו כדי לגרוע מערכו של המילון הזה כאוסף שיטתי של מדרשי שמות ומיונם לפי שורשיהם. כל מי שנזדקק פעם למקורות מדרשיים מן הסוג המובא כאן בעושר רב, ידע להעריך את עבודתו של מר הרדוף בהתקנת אילונו. אפשרויות רבות לניצול האוסף הזה בעיני הלומד והחוקר: נרצה לדעת, למשל, את דרכם של הז"ל באטימולוגיה של מלים, ניתן כאן חומר שיש בו כדי יסוד לבדיקה; נשאל על השקפותיהם בקשרים הסימנטיים של ביטויים, מילון זה יסייע לנו סיוע רב. נוכל גם להתחקות בעזרתו על תולדות המשמעויות של מלים: יש שניתן למצוא במדרשי השמות המובאים כאן את החוליה המקשרת בין המלה המקראית (שהיא שם-עצם פרטי בחומר שבפנינו) ובין המשמעות המאוחרת שניתנה לה בימינו; ראה למשל את הערך "בלשן" (עמ' 29).

מותר לנו לקוות, שהמחבר עצמו יוסיף להשתמש בחומר רב זה שאסף וארגן בצורה נאה, ויזכנו במחקרים נוספים, שעשה ויעשה על פיו.

כיוונים סימנטיים בעברית

SEMANTIC NOTES ON THE HEBREW LEXICON by Dr. J.L. PALACHE, Late professor of Semitic languages and literatures and the exegesis of the Old Testament in the University of Amsterdam, translated from the Dutch original and edited by R.J. Zwi Werblowsky, Leiden 1959.

עבר טראגי אופף ספר קטן זה, שהוא השריד היחיד של מה שהיה עבודת חייו של פרופ' יהודה ליאון פֶּלֶג'י הי"ד. פרופ' פֶּלֶג'י עבד במשך שנים רבות על מחקר כולל, כדי להקביל את התפתחותן הסימנטית של מלים בתחום השמית להתפתחותן שבתחום ההודו־אירופית ולהגיע ע"י השוואה זו להבנה מעמיקה יותר בגיוורו ובהוראתו של אוצר המלים העברי. הטייטה של עבודה גדולה זו ליוותה אותו עד סף המות, בעת שהוגלה ע"י הצורך למחנה המוות, שממנו לא היה עתיד לחזור עוד. העבודה עצמה אבדה ללא שוב ורק שלוש מחברות קטנות נשתמרו ממנה בהולנדית. ואותן תירגם (אגב עיבוד) צ' ורבלובסקי מן האוניברסיטה העברית, בעזרתו של פרופ' רבין, וזהו החומר שהוגש לנו בספר שלפנינו.

אף כי רק חלק קטן של הספר המתוכנן נשתמר, וגם הוא לא בעיבודו הסופי, הרי מספיק הוא, כדי שניזכר, עד כמה יש להצטער, שלא זכינו בעבודה כולה. במחקר מעין זה מעטים יחסית הקווים המנחים, ורק בחוש הלשון ובטעם הטוב של החוקר ערובה להצלחתו. ואמנם מצליח פ' בדרך כלל לא רק להימנע מהשוואות סרק, אלא לדלות מאוצר ידיעותיו הרחב התפתחותיות סימנטיות הן מתחום השמית והן מתחום ההודו־אירופית, המאירות באור בהיר את המלה העברית, שבה אנו דנים, ופותרות בפני הקורא אפקים חדשים (השוואה למשל את הערכים גלש, הוה־היה, חור, חקר, לחם, נבט, נכס, עשה, פלל, ציץ).

אך דווקא משום רמתו הגבוהה של הספר ומפני שהוא עוסק בדיסקיפלינה, שבה אין סייגים ברורים, יש להצטער, שלא הפנה המהבר את תשומת לבו במידה מספקת לחוקיותם של מעתקי ההגאים שבין הלשונות השמיות השונות (ולפעמים) אף נדמה כי התעלם ממינה בכוונה תחילה, ע"ע שקץ) אף בשעה שהיו עשויים להדריכו בסכך קשרי השורשים. אפשר לומר בדרך כלל ללא הגזמה, כי פ' הונחת תמיד ע"י שיקולים סימנטיים ללא "קביים" פֶּוֹנִיטִיים (ע"י למשל ערך א', בו נקשר אחז בין היתר עם חזה, על אף השוני שבהנה ז; וכן ערך טהר, הקשור כאלו אל צהר, זהר, ובייחוד דרש' – דרס', שלגביהם מתעלם המחבר, בגלל דעות קדומות" סימנטיות, משוניים של ההגאים השורקים). בגלל זה איננו מוצאים בספר על פי רוב דיון שקול בבעיה המעניינת של שרשים הומונימיים, שהרי אחת מאבני הבוחן להבחנתם, ר"ל תשומת לב קפדנית למעקף ההגאים, נשמטה מידי המחבר.

לבסוף רק עוד שתי הערות קטנות: על בטח ע"י מה שכתבתי Vetust Testamentum 1, 244, וכן ל' קופף שם, ח 165 וליונשטם–בלאו, אוצר לשון המקרא בערכו. – אשר ל'חזה' אין נראה לי, כי הוראתו היסודית "הקיף", אלא כפי הנראה "צמח", השווה את ההוראה "הסתבך" (איוב ח, יז, וכן "קרן חזות" וכו', למשל דניאל ח' ה'), שנגזרה ממנו (השוואה ארמית "עפי" – "גדל" עם עפאים וערבית "עפרי" "כיסה"); על "צמח" < "ראה" השווה בספר שלפנינו ע' ציץ, נבט' ומה שכתבתי Vetust Testamentum 1, 247. לא כאן המקום לדון בבעית "חד" – "ראה" האוגריתית, שלפיה נראה כי ב'חזה' – "ראה" העברית התאחדו שני שורשים.

על האפופוניה בלשונות השמיות

Jerzy Kuryłowicz, L'APOPHONIE EN SÉMITIQUE Komitet Językoznawczy, Prace językoznawcze Polskiej Akademii Nauk, 24, Wrocław-Warszawa-Kraków 1961

כאשר בלשן בתחום הבלשנות ההודו-אירופית מקדיש אחד ממחקריו ללשונות השמיות, ראוי עובדה זו לתשומת לב מרובה: שיטות הבלשנות ההודו-אירופית עולות עדיין במידה ניכרת על הנהוגות בתחום הלשונות השמיות. על כן חזקה על חוקר, האמון על השיטות המשובח-ללות יותר, הנהוגות בהודו-אירופית, כי יוכל להתגבר על הקשיים, הנובעים מהתעסקותו בחומר הלשוני החדש, ולתרום את תרומתו לפתרון הבעיות של הלשונות השמיות.

י קורילוביץ, מחברו של הספר אשר לפנינו, הוא בלשן מפורסם בתחום הבלשנות ההודו-אירופית. את מחקרו המקביל לספרנו, על האפופוניה בלשונות ההודו-אירופיות, פרסם בשנת 1956. עוד בשנת 1958 פרסם מאמר מפורט, שבו ניסה להתאים את התיאוריה שלו על האפופוניה לתחום הלשונות השמיות.² הספר שלפנינו הוא בחינת הרחבתו של המאמר ההוא,³ והוכנסו לתוכו גם המסקנות, שהגיע אליהן ק' בשני מאמרים אחרים, המוקדשים אף הם ללשונות השמיות: אחד על מבנה הפועל בלשונות השמיות,⁴ והאחר על התמייים (mimation) והתויות (article) בערבית.⁵ הספר שלפנינו הוא אפוא פרי עבודת שנים בתחום השמית. אף על פי כן אין בכוונתו של ק' לדלות חומר חדש. מטרתו לגלות בחומר הידוע זה כבר את קווי ההתפתחות ההיסטורית על יסוד השיטה, שהשתמש בה בתחום ההודו-אירופית. לכן הוא מסתמך⁶ בתחום השמות על מחקרו היסודי של בארט,⁷ בתחום האכדית על דקדוקו של וודן⁸ וכו'.

האפופוניה (בגרמנית Ablaut, אצל gradation: Sweet) היא התוצאה המורפולוגית של המרת תנועות (alternation).⁹ האלטרנאציה שייכת לתחום הפונולוגיה: היא מותנית ע"י סביבתן של תנועות. וישים (בראשית נ, כו) > וישים לעומת ויקם משקף אלטרנאציה של i לעומת u. אולם כאשר שיווי התנועה חדלים להיות תלויים בסביבתם הפוניטית, הם נעשים חלק של המורפולוגיה: אין עוד לפנינו אלטרנאציה, אלא אפופוניה. כך מגלה בעברית ישמר > ישמר לעומת ישמר > ישמר את האפופוניה i לעומת u, כי i במקום u אינו תלוי עוד בגורם פוניטי: הוא נעשה מכשיר של התצורה.

1. L'aphophonie en indo-européen, Wrocław 1956 (Polsk. akad. nauk. Komitet językoznawczy, 1.

Prace językoznawcze 9).

2. Esquisse d'une théorie de l'apophonie en sémitique, Bulletin de la Société de linguistique de Paris 53, 1958, p. 1-38.

3. השווה עמ' 5, 18.

4. Le système verbal du sémitique, Bulletin de la Société de linguistique de Paris 45, 1949, p. 47-56.

5. La mimation et l'article en arabe, Archiv Orientalni 18, 1950, p. 323-328.

6. עי' עמ' 16, הע' 3.

7. J. Barth, Die Nominalbildung in den semitischen Sprachen², Leipzig 1894.

8. W. v. Soden, Grundriss der akkadischen Grammatik, Analecta Orientalia 33, Roma 1952.

9. עי' עמ' 11, 118 ועמ' 135.

כיצד מתהווה האפופוניה? מקורה עשוי להיות כל אפופיזיה פְּרִי־אטיבית של תנועות, המתחסלת בתנאים ידועים¹⁰. כך¹¹ עשויה האופופיזיה a:i להתחסל לפני הנה גרוני. מן השם יִקְטֵל נגזר בדרך כלל פועל על משקל יִקְטֵל; אולם בהשפעת גרונית כל, הפועל מקבל השם את הצורה יִקְטֵח (ח' = גרונית), והפועל יִקְטֵח, בגלל חיסול האופופיזיה לפני הגרונית. בשלב זה ממלאת, לדעת ק', תופעת הפולאריזציה תפקיד מכריע, ר"ל שאיפה הדובר, ליצור מרחק מקסימלי בין צורת היסוד לבין הצורה הנגזרת. מבחינה פִּוִּנִימִתית יִקְטֵח: יִקְטֵח הוא /קֵטֵח: יִקְטֵח/. אולם מתוך שאיפה ליצור מרחק גדול יותר בין שתי הצורות מבינים את הצורה הנגזרת יִקְטֵח כמייצגת /קֵטֵח: יִקְטֵח/, כך נתפסת אפוא האופופיזיה יִקְטֵח: יִקְטֵח כמייצגת /קֵטֵח: יִקְטֵח/, כלומר את האפופוניה a:i. מאחר שהמרחק בין /קֵטֵח: יִקְטֵח/ הוא גדול יותר מאשר בין קֵטֵל: יִקְטֵל, הרי, בגלל השאיפה לפולאריזציה, יִקְטֵל נגזר-השם נהפך בכללותו לִיִּקְטֵל. כך התהווה אפוא, לדעת ק', מתוך חיסולה של האופופיזיה הפְּרִי־אטיבית a:i האפופוניה a:i בדוגמה שלִיִּקְטֵל: יִקְטֵל.

ארבעה הם סוגי האפופוניה¹², הקובעים את תצורתם של הפעלים והשמות בלשונות השמיות: (1) תנועה קצרה: אפס; (2) i:u (3) a:i/u (4) תנועה קצרה: תנועה ארוכה. טועים אפוא בארט¹³ והמחזיקים בדעות דומות, כי כל שם משקף את התנועה של צורת הפועל, אשר ממנה נגזר. כך סובר בארט¹⁴, כי ערבית לִבֵּס מורה על עבר יִלְבֵּס על יד לִבֵּס המקובלת. אין זאת, לדעת בארט¹⁵, אלא שבין שני המשקלים האינטראנסיטיביים קֵטֵל וקֵטֵל התהווה, עוד בתקופת השמית הקדומה, מיטאפלאסם קבוע, שנבע מקרבתם היתרה. על כן אפשר היה להשתמש באופן מִיטאפלאסטי בשם, שנגזר מאחד המשקלים האינטראנסיטיביים האלה, גם בשביל המשקל האינטראנסיטיבי האחר. אולם, לדעת ק', עצם מציאות יִלְבֵּס וְלִבֵּס זה עליד זה מוכיח את קיום האפופוניה i:u, ואותה יש, בסופו של דבר, לזוור מאלטרנציה של i:u, אשר נתחסלה בתנאים פִּוִּנִימִיים ידועים.

בגלל מעמדו המרכזי של הפועל בתחום האפופוניה¹⁷ מקדיש ק' שני פרקים למבנה הפועל בשמית הקדומה ובאכדית מצד אחד¹⁸, ובשמית המערבית מצד שני¹⁹. כן מייחד ק' פרק לגטיית השם ולריבויים השבורים²⁰. לפנינו אפוא ניסיון כולל, לשחזר את מבנה השמית הקדומה, ולעקוב אחרי התפתחות השפות השמיות העיקריות, והעברית בכללן. אין, כמובן, כל אפשרות במסגרת סקירה זו, אף לנסות ולרמז לכל הבעיות המתעוררות עם קריאת ספר זה, ובייחוד שהספר שופע הערות והברקות לרוב. בהכרח נצטמצם בקווים כלליים אחדים, ולבסוף נעיר גם כן על כמה נקודות, שנבחרו פחות או יותר באקראי.

את דרך ניתוחו של ק' מאפיינת ראייה -אלגבראית- של תהליכי הלשון. כוחו הגדול בכך, כי במקום שאחר עשוי לראות צורות ותהליכים בלתי תלויים זה בזה, עינו החדה מבחינה בקווים המקבילים, שהוא משתית עליהם את -כללי- התפתחות הלשונות²². אולם יש אשר -לפום חורפא שבשתא-. לעתים יקרה, כי ק' מיחס ל-כלליי תחולה רחבה מדיי, ופעמים נוהג הוא,

10. עיי' עמ' 195. 11. עיי' עמ' 27, 36§. 12. עיי' עמ' 16, 19§, ועמ' 196.

13. עיי' עמ' 15, 17§. 14. כגון ברוקלמן, לגרד. 15. בסטרו (המצוטט עמ' 7) עמ' 37.

16. שם עמ' XV. 17. עיי' עמ' 16, 18§. 18. עמ' 48 ואילך.

19. עמ' 67 ואילך. 20. עמ' 151 ואילך. 21. עמ' 179 ואילך.

22. עיי' הפרק הראשון, עמ' 5 ואילך. אנכי, פרק זה כתוב ברובו בצורה כה -אלגיבראית- ומופשטת, כי מיעצים

אנו לכל קוראי הספר, אשר דרך מחשבתם אינה אבסטרקטית במיוחד, שישאירו את קריאת הפרק הזה עד לאחר סיום

קריאת יתר חלקי הספר.

כאילו די בהפעלתם, כדי לשחזר באופן כמעט אוטומטי ובוודאות כמעט שלמה את המצב בשמית הקדומה²³, ולעתים אף תהליכים שבתוך תחום השמית הקדומה²⁴. אחת התופעות המרכזיות, המטביעות, לדעת ק', את חותמן על התפתחות הלשונות בכלל, היא תהליך הבידול (דיפרנציאציה)²⁵. תהליך זה קשור בעובדה, שלצורות שונות לעתים כמה פונקציות, אחת ראשונית (והיא אשר חלה על שטח רחב יותר, ומהווה, למשל, את היחס האופייני של הבסיס לגזר), ואחרות תנייניות (החלות על שטחים מצומצמים יותר, הכלולים בפונקציה הראשונית). כאשר צורה רבת-פונקציות כזאת נדחית מפני צורה אחרת, מקבלת הצורה החדשה על פי רוב את הפונקציה הראשונית, ואילו הצורה הקדומה משתמרת בפונקציה התניינית בלבד. ק' מצליח, ע"י הפעלת "כלל" זה, להראות לנו לעתים חוקיות, במקום שראינו רק את המפריד. כך ראוייה ביותר לעיון הצעתו²⁶, כי מציאות יִקְתַּל האכדי (iprusu) בתפקיד תנייני (שעבוד) מוכיחה, כי הוא הצורה העתיקה, ואלו iparras בתפקיד הראשוני, כי הוא הצורה המחודשת. לפי זה הוכחה חותכת לפנינו, כי יִקְתַּל (בסיום u) היא צורה של השמית הקדומה, שנדחתה אח"כ באכדית לתפקיד תנייני²⁷.

אך למרות הצלחות אלו נראה, כי תהליך זה, שלפיו "תופסת" הצורה החדשה את תחום הפונקציה הראשונית, ואלו הצורה הקדומה משתמרת לציון של הפונקציות התנייניות, נתפס אצל ק' באופן רחב מדי. הייתי מעדיף להניח, כי צורת iprusu האכדית (כדעת ק') = יִקְתַּל הפרוטושמית) נשתמרה בניגוד לק' לא בפונקציה תניינית, אלא בתוך ביטוי. צורות חדשות עשויות קודם כול להחליף צורות חפשיות, ופחות מזה צורות, הנמצאות בתוך ביטוי, שעל כן מוגנות הן יותר מלהידחות²⁸. על כן נשתמר באכדית iprusu > יִקְתַּל במשפטי זיקה, כי היה מוגן על ידי sa מלהידחות, ואילו במצב חופשי יותר נדחה מפני iparras. זו הסיבה, כי, למשל, יִקְתַּל נשתמר בהוראת עבר בעברית אחרי ו' "ההיפוך", בערבית אחרי לם²⁹. בדומה לכך נבין את העובדה, כי העתיד עם תחילית ב' דחה בלהגים ערביים רבים את העתיד ללא תחילית בשימוש אינדיקאטיבי, אך לא בשימוש סובינקטיבי, כאשר יקתל נמצא בתוך ביטוי, ולא במצב חפשי. ראוי במיוחד לתשומת לב, כי בבוא שתי צורות עתיד במקביל, יש שהראשונה בלבד מקבלת את תחילית ב', ואילו השנייה נשארת ללא ב'³⁰. כאן כמובן אין עוד לדבר על פונקציה ראשונית ותניינית, כי שתי הצורות מקבילות זו לזו. אין זאת, אלא שחדרה הב' לעתיד הראשון "החפשי", אך לא לשני, "המוגן", בהיותו בתוך הביטוי.

23. אופייניים מבחינה זו דברי ק' עמ' 48, §62, אשר לפיהם אפשר כאילו לשחזר את מבנה הפועל בשמית העתיקה על סמך היפותוזות פשוטות באופן יחסי ומתקבלות על הדעת. והרי ידוע, כי מבנה הפועל הוא אחד התחומים המסובכים ביותר בשמית, אם לא המסובך ביותר.

24. א23, השווה למשל עמ' 61, §79.

25. עי' עמ' 7, §5.

26. עי' עמ' 49, §63.

27. עי' עמ' 53, §68; בנייד, למשל, ל-F. Rundgren, Intensiv und Aspektkorrelation, Acta Universitatis Upsalensis 1959: 5, p. 43.

28. H. Bauer, Tempora im Semitischen, Beiträge zur Assyriologie... VIII, 1, Leipzig 1910, p. 44.

29. השווה ק' עמ' 67, §89.

30. J.S. Willmore, The spoken Arabic of Egypt², London 1905, §479; J. Blau, Syntax des palästinensischen Bauernndialektes von Bir-Zet, Beiträge zur Sprach- und Kulturgeschichte des Orients

.13, Walldorf-Hessen 1960, p. 99, n. 6

מאלף בהקשר זה לראות את התפתחותה של שלילת קְתֵל בערבית. מסתבר להניח, כי מלת השלילה "לא" הכלל-שמית שימשה אף בערבית לשלילת קְתֵל. היא נדחתה אח"כ מפני "מא", שהיא במקורה מילת שאלה (=מה), שקיבלה בשאלות ריטוריות הוראה שלילית³⁰. אולם בשני אפנים נשתמרה "לא" עם קְתֵל: אחרי ו' החיבור בהמשך לשלילה קודמת³¹ ובאיחולים וקללות. ברור, כי במקרה הראשון אין לראות פונקציה תניינית של "לא"; לפנינו ביוטוי של שבתוכו נמצאת "לא". על כן הייתה "לא" זו עשויה פחות להידחות מאשר "לא" חפשית, ונשתמרה בערבית הקלאסית (אך נדחתה אח"כ בלהגים אף בשימוש זה). גם העובדה, כי "לא" נשתמרה באיחולים וקללות, אומרת דרשני; לכאורה לפנינו אישור להנחת ק': "מא" חדרה לפונקציה הראשונית של "לא" עם קְתֵל, שהייתה מוסבה לעבר, ואילו לפונקציה התניינית, שהייתה מוסבה לעתיד (איחולים וקללות), לא הגיעה. אולם מעדיף אני הסבר אחר, אם כי דומה הוא: כאשר התהווה "מא" כמלת שלילה, התייחד כבר, כפי הנראה, קְתֵל לעבר, ולא נתקיים בשימושים אחרים אלא בשרידים (כגון באיחולים וקללות). על כן לא שימשה "מא" כמלת שאלה לפני קְתֵל לציון עתיד. לפיכך, כשהתהוותה מתוך שאלה ריטורית "מא" כמלת שלילה, נתייחדה, בבואה לפני קְתֵל, לעבר, ואילו "לא" לפני קְתֵל בהוראת איחול וקללה נשתמרה כשריד היסטורי. השקפה זו מקבלת חיזוק ע"י תפוצתה של "מא"-השלילה לפני יְקַתֵּל. בערבית הקלאסית (להבדיל מן הלהגים) משמשת "מא" לפני יְקַתֵּל לציון ההווה בלבד, אך לא לציון העתיד. לא נוכל, כמובן, לטעון, כי הפונקציה העיקרית של "לא" עם יְקַתֵּל הייתה של ההווה, ועל כן נדחתה (חלקית) ע"י "מא", ואלו לציון העתיד, הוראתה התניינית כביכול, נשתמרה "לא" במילואה: ברור, שפונקציה אחת אינה ראשונית מחברתה. לעומת זה מסתבר, כי "מא"-השאלה היתה לפני יְקַתֵּל שכיחה בשאלה ריטורית לציון הווה יותר מאשר לציון עתיד. על כן שימשה "מא"-השלילה לפני יְקַתֵּל אף היא לציון ההווה ובהוראה זו דחתה את "לא" לפני יְקַתֵּל. רק בלהגים נתרבה שימושה של "מא" ובאה לציון לפני יקתל גם עתיד. ובכן, לא תמיד מעידה תפוצתה של צורה עתיקה על פונקציה תניינית.

התעכבנו ארוכות בעניין זה, כי משקף הוא את דרכי מחקרו של ק' בבהירות: אין ספק, כי מחקריו נעשים מתוך שאר רוח, אנב הברקות ורוחב תפיסה. מאידך, אין גם להתעלם מן הצד השלילי: "כלליו" של ק', אף כי מעידים הם על כישרון בלתי-מצוי ועל עין חדה מאין כמוה לראות את כיווני התהליכים, הריהם מנוסחים לפעמים בחוסר זהירות; והעיקר: ק' רואה בהם מורי דרך בטוחים, כדי לשחזר את ההתפתחות. כך שימוש בפונקציה תניינית משמש לדעתו תמיד³². סימן מובהק לצורה עתיקה, שנדחתה מפני צורה חדשה, המשמשת כיום בפונקציה הראשונית לשעבר של הצורה הראשונה. השתדלנו להראות לעיל, כי "כלל" זה מנוסח שלא בזהירות. אך חשוב מזה: בוודאי אין להניח, כי התהליכים הלשוניים כל כך פשוטים הם, עד שאפשר לצמצמת לכללים בודדים, הפועלים לאין מפריע. האפשרויות מרובות מאוד, ועל כן הסיכויים לשיחזור צורות פרטו-שמיות נראים לרוב קלושים למדי. תפיסה פשטנית מדי עשויה אפוא להביא לסתירות פנימיות.

ניקח-נא לדוגמה את יְקַתֵּל. לאור קשריה הצורניים של צורה זו עם הציורו אין ספק, כי הוראת הפיקוד אינה תניינית לגביה, שהרי גם לדעת ק', ע"י לעיל, היחס האופייני של הבסיס

30. השווה, למשל, H. Wehr, Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft 103, 1953, 27ss.

31. את השימוש הפאקטואטיבי של "לא קתל... ולא קתל" בשתי שלילות מקבילות יש להסביר, כפי הנראה, כהשפעת

"ולא" על "לא" הראשונה.

32. ע"י למשל עמ' 27, 368 (ע"י גם עמ' 196) או עמ' 194, הע' 11.

לנזרו הוא אחד מסימני הפונקציה הראשונות). עלינו להניח אפוא בהכרח, כי בשמית הקדומה היו לצורה זו שתי הוראות: "עבר"³³ ופיקוד. קִתְּלִ ירשה בעיקר את הוראת העבר, ואילו הוראת הפיקוד נשתמרה אצל יִקְתָּל. הסיבות לתהליך זה אינן ברורות, אולי פעלו גם גורמים הדומים לאלו, שהזכרנו בדבר דחיית "לא" מפני "מא". אך על כל פנים אין לנו זכות לטעון, כפי שעשה ק³⁴, כי הוראת הפיקוד תניינית לגבי יִקְתָּל. פירוש הדבר – לעצב את המציאות על פי התיאוריה ולא להפך!

בדומה לכך נראה לנו, כי ק' הפריז בחשיבות הפולאריזציה (ע' לעיל). אין ספק, כי התופעה הזאת קיימת וחשובה, אך אנו מוצאים גם את ההפך, כי צורה מידמית לזו שהיא קשורה עמה (כגון פֶּעַל // יִפְעַל, הָקִים // יָקִים, בערבית מודרנית וְלָל // יָלָל וכו' וכו'). על כן התפקיד, שיעד לפולאריזציה בהתהוות האפופוניה (ע' לעיל), נראה מוגזם.

גם עצם שיחזור האופוזיציות הפריב־אטיביות, שנתחסלו ופינו דרך להתהוות האפופוניה, אינו נראה לנו ודאי, כפי שמתואר בספר. הבאנו לעיל את דעתו של ק', כיצד הביא המעבר $a < i$ לפני גרוניות להתהוות האפופוניה $a : i$. ק' דוחה את דעתו של בארט³⁵, כי a בפעלים הגרוניים לא נעשתה כללית אלא אחרי תקופת השמית הקדומה. אולם נימוקיו אינם נראים. לאור העובדה, כי בערבית ובארמית נשתמרו צורות יקתל לא מעטות בפעלים גרוניים שלא ב־ a , נראית דעתו של בארט. ואם כן ספק, אם יש ליעד מקום מרכזי כל כך לגרוניות בהתהוות האפופוניה, כפי שעושה ק'.

את האפופוניה $i : u$ גזר ק'³⁷ מצורות מסוימות של פעלי לו־י. שוב נשאלת השאלה, אם דרך זו של התהוות האפופוניה מאופוזיציה שנתחסלה היא האפשרות היחידה. יש להתחשב, למשל, באפשרות, כי בשמית הקדומה היו i ו u פונימה אחת³⁸. אם כן, הרי ייתכן, כי חילופי צורות מעין יִלְכֶם וְלִכֶם (ע' לעיל) הם פרוטושמיים. לפי זה אפשרי, כי השימוש המטאפלאסטי (ע' לעיל) של צורות־ u עם צורות־ i קדום הוא. אין זו אלא אפשרות נוספת. אך היא מראה, שגם השחזורים של ק' אינם ודאיים.

הבאנו מספר זה, הגדוש גישות ורעיונות חדשים, רק חומר מעט, וכנהוג בביקורות, דווקא חומר, שנראה לנו להסתייג ממנו. במידה גדולה מאוד תלוי דבר זה בעצם תוכנו של הספר: ק' אינו עוסק באיסוף חומר חדש, אלא מנסה, על סמך החומר הידוע זה מכבר, לשחזר, ויש, כי מתעבים בלבד דווקא לאור עבודה זו, העשויה בכישרונות מזהירים כל כך, ספקות באשר לגבולות הדקדוק ההיסטורי בכללותו. האם מקרה הוא, שספרו של בארט³⁹, אשר כמעט הכול חולקים על הנחותיו הכלליות – אך הוא אוסף שיטתי של חומר⁴⁰ – נחשב עד היום, הרבה למעלה מיובל שנים אחרי הופעתו, לספר שהכול צריכים לזו ולזו ספרו זה של ק' אמנם ייוכר כספר חשוב, אשר העשיר את ידיעותינו בפרטים רבים, ואשר הראה, כי יש בתחום השמית להתחשב בגיוון השמות גם באפופוניה, אך לא יהיה לספר יסוד, שהכול ייוקפו לו גם כעבור יובל שנים, אף על פי שנעשה לפי מיטב השיטות הבלשניות שבתחום ההודו-אירופית!?

33. מאחר שחזר ממסגרת המאמר הזה לגעת בבעיה הקשה של האספקטים בשמית הקדומה, יש לקבל את המונח "עבר" כתחליף בלבד.

34. ע'י עמ' 48, 62, 28. 35. ע'י עמ' 30, הע' 2.

36. בספרו, ע'י הע' 7, עמ' 98. 37. ע'י פרק ג', עמ' 21 ואילך.

38. ע'י G. Bergsträsser, Einführung in die semitischen Sprachen, München 1928, p. 5.

39. ע'י הע' 7.

40. ספרו של בארט גדוש, כידוע, גם הערות חשובות למכביר. אך לא זו הסיבה המרכזית, כי הספר נשאר ספר

לפעמים נדמה לך, כי ספר, אשר החומר שבו מרובה מן התיאוריה, סופו להתקיים, ואלו ספר אשר התיאוריה שבו מרובה מן החומר, סופו להיבטל.

ספק, אם על סמך החומר שבידינו יש כבר ביכולתנו לשחזר את השמית על כל שלביה, כפי שמנסה ק' לעשות. על כן חשוב ספרו של ק' בעיקר בגלל הרעיונות החדשים הרבים שהועלו בו, ולא בגלל המסקנות, שהגיע אליהן. ואין ספק, שאם יעלה בידינו לאסוף חומר נוסף ולגשת מתוך סיכויים טובים יותר לשחזור ההתפתחות בלשונות השמיות, יהיו הרבה מן השיטות, שלימדנו ק', נר לרגלנו.

להלן כמה הערות בודדות:

עמ' 31, הע' 3: ת' של בניין הת' בקל נעשה לדעת ק' infix מאז השמית הקדומה. אולם לאור הֶתְפַּקְדוּ העברית, אתפּעל הארמית, תנבר החבשית נראה לראות בערבית אפתעל, מואבית ואלתחם, כתובה אחרים תחתפֿק', תחתפֿך', אכדית אפתרס' התפתחות מקבילה בלשונות נפרדות.

עמ' 37: על תיאוריה שונה, אם כי דומה בכמה פרטים, עי' מ"מ בראפמן, *Orientalia*, סדרה חדשה כב, 1953, עמ' 1 ואילך.

עמ' 46, 59 (השווה גם עמ' 84, 112): נראה כי יֶצֶר, יֶצֶר, שנוצר משם התואר יֶצֶר- (השווה ברגשטרסר, *Hebr. Grammatik* ב 132), עדיין שמר על קשריו הישירים עמו, ועל כן לא הועבר לנטייתם של הפעלים השלישיים. כן נראה, כי גם חלק של הפעלים, המנויים עמ' 109, 153 §, נבנו משמות תואר (בניגוד לתפיסת ק').

עמ' 49, § 62.4: יש לקחת בחשבון את האפשרות, כי הסביל צורה מאוחרת לערך, השווה ברגשטרסר, *Einführung*, 19; ברגשטרסר, *Hebr. Grammatik* ב 88/9; לשונו יח, תשי"ג, 69, הע' 1; רונדגרן, *Intensiv* 118/9. אם הנחה זאת אמנם נכונה, הרי הבניין שהקים ק' משתנה בפרטים רבים.

עמ' 52, הע' 6: בכל הלשונות השמיות, להוציא את האכדית, ע' הפועל בעתיד התפעל מונעת בפתח. זהו המצב העתיק אף בעברית, כפי שמוכיחה זהות המסורת הבבילית עם צורות סוף-פסוק הטברניות. על כן מסתבר, כי גם בשמית הקדומה הייתה התנועה פתח.

עמ' 53, 68 §: ההנחה, כאלו נשתמרה בעברית צורה מעין jeqattel, נראית בלתי מאושרת, עי' את דברי רונדגרן (עי' הע' 26), עמ' 291. העובדה, כי ק' נאלץ לשאוב כאן ממקורות תנייניים, הייתה לו לרועץ.

עמ' 121, 175 §: לאור התחלפות צרוע עם מצרע אין נראה לשייך צרוע (בניגוד לבארט שם, עמ' 53) למשקל קטול, אלא למשקל קטול, עי' ברגשטרסר *Hebr. Grammatik* ב 88; לשונו יח, תשי"ג, § 77, b1.

עמ' 152 ואילך § 228: התיאוריה על צורת העצם המנוי, המוצרך על ידי שם מספר, הוא, כמו חלק לא-מבוטל מדברי ק', מלאת הברקות, אך אינה מאוששת כל צורכה. אין פלא אפוא, כי ק' מציץ עמ' 194, הע' 11, תיאוריה אחרת, מבדיקה ובלתי מאוששת אף היא. אולם יוער, כי המציאות הייתה, כפי הנראה, מסובכת עוד יותר. במספרים 11-19 המצריכים עצם מנוי ממין נקבה, 'עשר' מובע בארמית ובעברית בסיום e, e, בעברית תמיד בכתיב עֶשְׂרָה. בסיום הזה רואים בדרך כלל סיום הנקבה (עי' למשל ברוקלמן, *Grundriss* א 412). והנה באוגריתית מופיעה, על יד 'עשר, עשרת', גם 'עשרה' (כך בה'! כלומר ה' עיצורית, בהתאם לכתיב העברי הקבוע). מאחר שלפי ההיקש של עֶשְׂרָה (> יעשרת) יכלה להתהוות 'עשרת' מתוך 'עשרה' (ה' מופקת), אך לא להפך, הרי נראה, כי הצורה העתיקה של העשרות במספרים נקביים 11-19 הוא 'עשרה', (לכאורה עֶשְׂרָה). יהיה הסברה של צורה זו אשר יהיה, הרי לפנינו סיבוכ נוסף בפרק המסובך בלאו הכי של שמות מספר.

ע'מ' 161, §243: לא נראית טענתו של ק', כי היעדר חילופין בין קתל לבין אלקתל בערבית לציון סוג וכו' מוכיח, כי התננין שימש במקורו כחווית מיידעת. קן האופי המציין ביותר של הערבית הוא, כי צורות, שהיו חפשויות בשימושן, נקבעו לשימושים מסוימים (השווה אֲנִי - אַנִּי; משפט זיקה מקושר לעומת בלתי מקושר וכו'). על כן מבחינה עקרונית אפשר היה לשער, כי צורת קתל נעלמה בערבית בגלל נטיית הערבית לאחידות.

ע'מ' 162, §245: דעתו של ק', כי התננין האכדי שימש כתווית מיידעת, מקבלת חיזוק ע"י ההשוואה עם הארמית המזרחית. כידוע, נעשתה הצורה המיידעת לשעבר בארמית המזרחית לצורה הרגילה של השם, ואילו השם בלתי המיידע (status absolutus) לשעבר נשתמר בשימושים מסוימים בלבד (ע' Th. Nöldeke, Kurzgefasste syrische Grammatik, עמ' 145 ואילך). והנה (ע' W.v. Soden, Grundriss der akkadischen Grammatik, עמ' 79) גם באכדית משמש השם בדרך כלל בסיום קבוע, הרי הוא התננין, בין שהשם מיידע הוא או בלתי מיידע. על ידו נשתמר השם ללא סיום כלל, ב"status absolutus" כמעט בדיוק באותם השימושים, שבהם נשתמר ה status absolutus הסורי. קרוב אפוא לוודאי, כי לתננין הייתה מלפנים אותה הפונקציה, שהייתה ל-a שבסוף השם בארמית, ר"ל יידוע, ואלו הצורה הבלתי-מיידעת הקדומה נשתמרה באותן הפונקציות, שנשתמרה בהן בארמית המזרחית (כבר הרגיש בדמיון עם הסורית, אך מבלי להסיק מסקנות, R.C. Thompson, On traces of an indefinite article in Assyrian, לונדון 1902). על כן יהיה מעניין לבדוק, באילו מסיבות נעלם היידוע בארמית המזרחית, וזה עשוי, בתנאים ידועים, אף לזרוע אור על אבדן היידוע באכדית. כדאי לבדוק, אם שימוש ל' לציון מושא מיידע וכן שימוש כינוי מוקדם לציון שם מיידע אינם קשורים בהיעלם היידוע בארמית. דבר זה עשוי לשמש כאישור חלקי לתיאוריה של ק' אשר למסיבות היעלם היידוע באכדית.

ע'מ' 188, §286: לשימוש ריבוי נקבה לציון דוממים השווה אולי גם "ידות".

לשוננו כתב־עת לחקר הלשון העברית והתחומים הסמוכים לה כרך עשרים ושישה, חוברת ב — טבת תשכ"ב

התוכן:

נ"ה טוֹר־סיני	בעקבות הלשון והספר:
	יב. לחפר פְּרוֹת ולעטלפים (יש' ב, כ)
77	יג. מן הסתומות שבספר התהלים
93	מהלכים ואחיותיה
97	ם = נו (לשאלת שילובי אותיות במקרא)
אברהם גולדברג	לטיב לשון המשנה:
	ביטויים של חיוב, שיש להם גם משמעות של ניגוד.
104	מלת "וכן" המתברת הלכה להלכה
118	לדרכי ההדגשה בעברית החדשה
יצחק פרץ	על ממדן הגיאוגרפי של לשונות יהודיות ושל
אוריאל ווינריץ	תרבות ישראל
125	

הערות

נח שפירא	שמות קנה־הסוכר והסוכר בספרות העברית
138	

ביקורת וביבליוגרפיה

אירינה גרבל	על לשון מגילת ישעיהו
140	

בעקבות הלשון והספר

יב

לְחַפֵּר פִּירוֹת וְלַעֲטֹל פִּימ (ישעיה ב, כ)

ב"לשוננו" כג, עמ' 4-5, דנתי במלה המסופקת שבישעיה ב, כ: "ביום ההוא ישליך האדם את אליהו כספו ואת אליהו זהבו אשר עשו לו להשתחות לחפר פירות ולעטלפים", וניסיתי להוכיח, שאין כוונת הדברים לבעל חיים חופר באדמה, Maulwurf בלעז, ושלא נולד תרגום זה אלא מתוך כך, שזיהו את התעתיק הלאטיני atalpa של הארמית "עטלפא" במלה הלאטינית talpa, שהיא פירושה בעל חיים זה החופר באדמה. ואילו לפי העניין, כמו שהסברתי במקומו, גם "חפר-פירות", כמו "עטלפים" שעל ידו, כינוי הוא למין ממיני העטלפים, שכן מרובים מיני העטלפים בארץ כמו בארצות הסביבה. ומצד הלשון ויהי מלה זו, שנכתבה כאן "חפר-פירות", בסורית "פרחדודא" ובערבית "ח'פודד", עטלף. יותר לא ידעתי לאמור על הבדל זה של "חפר פירות" כנגד "עטלפים", אף על פי שעיינתי גם בחומר הרב, אשר בריהם בספרו על חיי החיות והבהמות (הוצאה רביעית, עמ' 363-477) מביא על קבוצה גדולה ומעניינת זו של בעלי חיים. בספר זה מדובר גם הרבה על סוג מיוחד של עטלפים, הוא הנקרא Roussettus aegyptiacus E. Geoffr., אלא שבספר זה נזכר כמקום בעל חיים זה רק ארץ מצרים ונוב, אשר שם מתנפלים עטלפים אלו בפרט על עצי השקמים ופירותיהם. על קיום עטלפים אלו בארץ ישראל לא ידעתי, עד שהעיר אותי בני זאב על מאמר מיוחד בשם "נוקי עטלף הפירות" "עלון הנוטע" היצא מטעם הסתדרות הפועלים החקלאיים, ארגון מגדלי פירות, מניסן תשי"ח, אפריל 1958, עמ' 5. מאמר זה פותח במלים:

"עטלף הפירות או השועל המעופף Roussettus aegyptiacus Geoffr., נפוץ בכל הארץ וגורם נזקים גדולים במטעי הגליל, עמק זרעאל, עמק זבולון ובאזור החוף והשפלה. מזונו פירות רכים כמו: תות, תאנה, שסק, ענבים, אגסים, תפוחים, אפרסקים, שקדים בעודם רכים, שקמה, פירות פיקוסים לנוי, פרי-אודרכת, עלים, פרחים וניצנים". הוא פעיל במשך כל השנה. ביום הוא שוכן במערות וכשעתיים לאחר השקיעה הוא יוצא לפעול" וכו' וכו'. ומאז נוכחתי גם בעצמי בנוק, שיושבי מערות אלו גורמים בסביבות ירושלים.

ואוסיף עוד זאת, כי מין זה של עטלפים שונה הוא מחבריו אוכלי החרקים גם במבנה שיניו, כנאה למזונו הצמחוני.

ולדעתי אין ספק, כי צדקו בעלי המסורת, שכתבו "חפר פירות" בשתי מלים וניקדו "פירות" בצירה, שכן לעטלף הפירות הכוונה בעניין. אלא שאין "חפר" לשון חפירה באדמה אלא כנראה הכוונה למלת "חפד", מקבילה לערבית "ח'פודד" במשמעות עטלף, כלומר חפד-פירות, עטלף הפירות. ולפי זה אין כוונת הכתוב למלה אחת, אלא, כלשון ששימשה כותרת למאמרי, "אחת דבר אלהים שתיים זו שמעתי": שתי מלים לפינוי, עטלף הפירות.

משפטים, שאנו רגילים לאמור אותם בתפילה, ובכל זאת אין אנו יודעים, מה אנו אומרים בתפילתנו זו.

ואעירה נא כאן על תופעה נוספת, המקשה על הבנת הדברים בספר התהלים, תופעה, שעמדתי עליה בעבודתי בפירוש ספר איוב. תכופות חזרו דברי הנואמים והמשוררים על מה שכבר נאמר לפני כן, בניסוח דומה, במקום אחר, ובמקרה כזה לא הביאו מעתיקי הספר אלא משפטים נבחרים מתוך הפרשה, משפטים ששימשו להם סימן, כי כאן באה פרשה דומה כזו שכבר הובאה במקום אחר. לדעתי יש למצוא תופעה קרובה לזו גם בספר התהלים, ובהכרה זו פירוש למקומות סתומים, שעדיין לא נמצא פתרון מסתבר להם.

הנה כך בא, למשל, ב מ ז מ ר ק ט, ד – ה ניסוח כזה:

”תחת אהבתי ישטנוני ואני תפל ה”

וישימו עלי רעה תחת טובה ושנאה תחת אהבתי”.

ואף על פי שכמה פרשנים, כגון אבן עזרא, עמדו על עיקר כוונת הביטוי ”ואני תפלה”, כמות שהוא קשה הוא בכל זאת מצד הלשון; ואף ראב”ע רואה צורך לפרש: ”ואני איש תפלה”, ואילו רש”י מביא את הפירוש: ”ואני מתפלל אליך תמיד”¹, שאין לו עניין בפרשה; והחדשים מתקשים בדברים, עד שגם בתנ”ך של קיטל מובא תיקונו האבסורדי של גונקל: ”ואין תפלה”. ואולם אין לפנינו אלא קיצור בשתי מלים במקום הנאמר במפורש בתהלים לה, לב-יג: ”ישלמוני רעה תחת טובה שכול (כאן במשמעות של ”שכול” כלשון הפיכת דברים כמו ”שכל את ידיו” בבראשית מז, יד) לנפשי, ואני בחלותם לבושי שק עניתי בצום נפשי ותפליתי על חיקי תשוב”. ולדעתי ”ואני תפלה” הוא כאן רמז למשפטים שלמים, כגון אלו שבתהלים לה.

ואמנם לכמה מן הסתומות כבר הציעו אחרים הצעות תיקון, ואף אני הצעתי הרבה כאלה, אשר בחלקן, אף לדעתי היום, פיתרון אמת בהן, בעוד שהצעות אחרות של אחרים ושלי, אין לראותן אלא בבחינת ניסיונות. כי פתרון לכתוב סתום יש לבקש תכופות עמוק עמוק בענין הפרשה והספר כולו, ורוב ההצעות שאתה מוצא אותן מנויות בספרי הפירוש השונים, יש בהן אולי מעין תרופה הבאה לרפא מלה סתומה אחת בתוך פרק או פרשה, אשר בשלמותם נשארים הם סתומים גם אחר תיקון הפרט.

מה שאני רואה כנכון היום, אחרי בדיקה נוספת וחוזרת, בתוך הדברים שכבר נאמרו, משל אחרים ומשלי, הנני מאסף ומצרף כעת יחד בספר בשם ”פשוטו של מקרא” על התנ”ך כולו; והכרך הראשון מספר זה, הדין בחמשת חומשי התורה, עומד לצאת לאור בימים הקרובים, בעוד שאני מכין גם את יתרם, על נביאים ראשונים ואחרונים ועל הכתובים.

וכאן אביא רק מספר של הצעות חדשות, שאינן רשומות, לפי ידיעתי, בכל ספר אחר, וגם לא נזכרו ברשימת המפתח של הכתובים והמלים שבסוף ספרי ”הלשון והספר” (בכרך ג, עמ’ 425–427). ואמנם, לשם שלמות הדברים אזכיר כאן גם כתובים אלו, שדנתי בהם במאמריי שב”לשונו”, ברמז קצר בלבד, ולא אדון בהם כאן שנית, אלא אם יש לי לתקן במה שאמרתי מקודם או להוסיף עליו.

ואכן מטבע הדברים הוא, שאין כל אלה אלא עוללות לפרי עבודתי במשך כל

1. כנראה על פי ”ואני תפליתי לך ה’ עת רצון” בתהלים סט, יד.

חיי, ואילו את הכול, נוסף על מסקנותיהם המסתברות של אחרים, בדעתי לכנס בספרי "פשוטו של מקרא" בשעה שאגיע לכרך הכתובים, ובכללם גם לספר התהלים.

ואפתח נא במזמור הראשון, באותו שיר לימודי, המשמש כעין הקדמה לספר כולו, ושהוא לכאורה פשוט ביותר. אף-על-פי כן אין נוסחו, כמו שהשיר לפנינו, ברור כל צורכו, ובדיקה נוספת אף מראה את כל כיוון הדברים בראייה חדשה.

המסקנה, שלא הועתק נוסח השיר בדיוק, יוצאת גם מתוך מקרים אלו, אשר שם משמשת בתקבולת מלה אחת פעמיים, בשני חלקי החרוז, בעוד שבוודאי כתב מחבר המזמור מלה שונה כאן וכאן.

כך הוא בפס' ב:

"כי אם בתורת ה' חפצו ובתורתו יהגה יומם ולילה",

ושוב בפס' ו:

"כי יודע ה' דרך צדיקים ודרך רשעים תאבד".

ומקרים אלו דומים הם במיוחד למה שאנחנו לומדים מהשוואת ההעתקה של שירת דוד בשמואל ב כב מכאן ובתהלים יח מכאן; כן כתוב, למשל בשמואל ב כב, ז: "בצר לי אקרא ה' ואל אלהי אקרא", בעוד שבתהלים יח, ז כתוב, ביתר נאמנות למקור: "בצר לי אקרא ה' ואל אלהי אשוע", ובאותו מזמור באים עוד כמה מקרים נוספים של שינויים כאלה בשתי ההעתקות. כך גם במקרה שלנו כפילות זו שבחזרת אותה מלה בתקבולת מעידה על חוסר דיוק בעבודת המעתיקים.

ועל יסוד כך יש להכיר אותו חוסר דיוק אפילו בפס' א:

"אשרי האיש אשר לא הלך בעצת רשעים

ובדרך חטאים לא עמד ובמושב לצים לא ישב".

אין זה טבעי לומר, כי האדם "עמד בדרך", בעוד שבא "הלך" על יד זה לפני כן, לגבי עצה. נדמה לי, שהיה המכוון, בסדר זה או אף בחילוף סדר המשפטים:

"אשרי האיש אשר לא הלך בדרך רשעים

ובעמדת (מתוך כך נקרא: בעצת) חטאים לא עמד ובמושב לצים לא ישב".

בפס' ב יכול להיות המכוון:

"כי אם בדבר (או: במצות) ה' חפצו ובתורתו יהגה יומם ולילה".

בפס' ה נאמר:

"על כן לא יקמו רשעים במשפט וחטאים בעדת צדיקים".

אבל כלום "בעדת צדיקים" היא ההקבלה המכוונת אל "במשפט", שפירושו:

במשפט האלוהים? מסתבר הדבר, שמלת "צדיקים" אינה אלא תוספת על פי ההמשך,

האומר לפי מה שלפנינו: "כי יודע ה' דרך צדיקים",

וכאן המכוון:

"על כן לא יקמו רשעים במשפט וחטאים בַּעֲדָת".

ומכאן שהמדובר בענין הוא דבר זה במיוחד, עדותם של העומדים במשפט,

ולפי זה משתנה הכוונה גם בחרוז האחרון, פס' ו.

בפס' ו נאמר:

"כי יודע ה' דרך צדיקים ודרך רשעים תאבד",

תמיד קשה היה לפרשנות, מה ענין "ידיעה" לגבי "דרך", וכיצד ידיעת דרך

הצדיקים באה בניגוד אל "דרך רשעים תאבד"? אבל אם על עדותם של צדיקים

ורשעים מדובר, כי אז בוודאי המכוון הוא:

"כי יודע ה' דבר צדיקים", ז"א יודע ה', כי דבר הצדיקים בעדות נכון ואמת הוא; ואילו בהמשך "ודרך רשעים תאבד", בוודאי אין חזרה על מלת "ודרך" מכוונת, ודרושה כאן מלה אחרת, המציינת את עדות השקר של הרשעים, שלא תקום אלא תאבד. וייתכן, שכתוב היה במקור: "ודבת רשעים תאבד", דבת שקר זו, שהם מביעים בעדותם תאבד ולא תקום.

על תהלים ב, א: "למה רגשו גוים ולאמים יהגו ריק", דובר ב"לשונו" כנ, 27, ועי' שם.

בתהלים ג, ד אומר המשורר כנגד אויביו המרובים, הקמים עליו והטוענים כי "אין ישועתה לו באלהים", כי ה' הוא ישועתו במלחמה: "ואתה ה' מגן בעדי כבודי ומרים ראשי".

והנה, נוסח זה, שאנו רגילים בו כל כך, אולי יפה הוא יותר ממה שנראה לי כנכון לפי כוונת המשורר. אבל זה בוודאי לא התכוון לצרף יחד, בתמונת מלחמה, "מגן בעדי" עם – "כבודי"; וגם "ומרים ראשי" אינו המשך מתאים אל "כבודי" זה. ואם נשווה כתובים כגון אלו ביחזקאל כז, י: "פרס ולוד ופוט היו בחילך אנשי מלחמתך מגן וכו"ב עלו בך המה נתנו הדרך"; שם לח, ה: "פרס כוש ופוט אתם כלם מגן וכו"ב ע"; ובכתיב אחר שם כג, כד: "צנה ומגן וקוב ע", נכיר, לדעתי, שגם כאן כוונת המשורר לתמונת איש מלחמה, בקריאה: כי אתה ה' מגן בעדי, כְּבֹעַ ומרים ראשי, כי כך היה כידוע כובע המלחמה מעוטר למעלה במיני קישוטים, ומרים בזה את ראש הלוחם. והשווה את חילוף התמונות בתיאור מוחשי מכאן ובתמונה שבהשאלה מכאן. בשמואל א יז, ה, על בן-אדם: "וכובע נחשת על ראשו" כנגד ישעיה נט, יז, על האלהים: "וילבש צדקה כשריץ וכובע ישועה בראשו".

בתהלים ד, ה כתוב:

"רגזו ואל תחטאו אמרו בלבבכם על משכבכם ודמו סלה".

"אמרו בלבבכם"? מה עלינו לאמור בלבנו, לא נוכר; ואם לאמירה הכוונה, כיצד ניישב את ההמשך "ודמו סלה", שהוא, אדרבה, דורש שתיקה, ולא אמירה? ואמנם הוצעו הצעות תיקון, שאינן מיישבות את הקשיים. כנראה יש לגרוס: "רגזו ואל תחטאו, אם מרי בלבבכם על משכבכם. ודמו סלה", ז"א אם תעלה בלבבכם על משכבכם מחשבת מרי, רגזו, ז"א חרדו, ואל תחטאו, ודומו בשתיקה. וכתבה מ"ם אחת במקום שתיים, בהפלוגראפיה, כבמקומות הרבה במקרא, כגון בירמיה טו, א: "שלח מעל פני ויצאו" במקום: "שְׁלַחם מעל פני", ועוד.

שם פס' ז כתוב:

"רבים אמרים מי יראנו טוב נסה עלינו אור פניך ה'".

במקום "נסה", שאינו אפשרי כך בלשון, הוצעו (א) ההבנה כאילו כתוב היה "נשא", שאין מקום לו בצירוף, ואשר במקומו אף היה צריך לומר "שא" בלבד, (ב) הצעות תיקון תפלות, כגון: "נְסֶה, כסה" או "נס מעלינו". אבל הדרוש בענין ובלשון אינו אלא יגה עלינו אור פניך ה', כלשון ה' אלהי יגיה חשכי" (תהלים יח, כט); "אור נגה עליהם" (ישעיה ט, א); "ועל דרכיך נגה אור" (איוב כב, כח), ועוד.

בתהלים ה, ה – ז כתוב:

כי לא אל חפץ רשע אתה לא יגרך רע

(ו) לא יתיצבו הוללים לגד עיניך שנאת כל פעלי און

(ז) תאבד דברי כוב איש דמים ומרמה יתעב ה'.

כל הפעלים שבחרוזים אלה מביעים את אי-רצונו של האלוהים לקרב אליו את הרשעים. יוצא מכלל זה בפס' ז: "ת א ב ד דברי כזב". כתוב היה, לדעתו: "תִּאָבֵב דברי כזב", כלשון שמות כג, כב: "וְאֵיבֹתַי אֶת אֵיבֶיךָ וצִרְתִּי אֶת צִרְיֶיךָ", בהקבלה מכוונת אל "שנאת כל פעלי און". ונולדה דל"ת נוספת בדיטוגראפיה לפני "דברי כזב".

ב פ ר ק ו, ז כתוב:

"יגעתי באנחתי אשחה בכל לילה מטתי בדמעתי ערשי אמסה".

בוודאי אפשר להבין גם מה שכתוב לפנינו: "אשחה בכל לילה מטתי", על יסוד ההנחה, שהקורא והשומע ילמדו מן ההמשך, "בדמעתי ערשי אמסה", שגם כאן הכוונה לדמעות. אף-על-פי כן אין זה טבעי, שידחה הכותב ביאור הכרחי זה להמשך, ובמשפט הראשון יכניס תחת זה דבר הזמן, שאינו חיוני לעניין. והואיל והמושגים המכוונים בתקבולת אינם אלא "בכי" כנגד "דמעה", על כן ברור הוא לדעתי, שכותב הדברים התכוון לאמור:

"אשחה בְּכִי (ו) יֵלֵךְ מטתי בדמעתי ערשי אמסה";

והשווה כתובים ידועים כגון בישעיה טו, ג: "וברחבתיה כלה יליל ירד ב בכי", ושם פס' ט: "על כן אבכה ב בכי יעזר גפן שבמה איריך ד מעתי חשבון ואלעלה", ועוד.

קשה יותר הוא להכריע בבעיה כזו לגבי איכה א, ב: "בכו תבכה בלילה ודמעתי על לחיה", אבל לפי הרגשתי גם כאן המכוון הוא: "בכו תבכה בלילה ודמעתי על לחיה", לאו דווקא בלילה; ואין הדבר דומה לכתוב כגון בירמיה ח, כב: "מי יתן ראשי מים ועיני מקור דמעה ואבכה יומם ולילה את חללי בת עמי"; כי למה למעשה ייפסקו הדמעות בשעות היום? ואמנם אפשר להבין, כיצד גרס מעתיק, שלא דייק, במקום זה: "בכל לילה".

ב ת ה ל י מ ז, ד - ה כתוב:

ה' אלהי אם עשיתי זאת אם יש עול בכפי:

אם גמלתי שולמי רע ואחלצה צוררי ריקם:

את הקושי שבצירוף "ואחלצה צוררי ריקם" מנסים קדמונים ואחרונים לפתור על ידי הקריאה "ואחלצה" במקום "ואחלצה", והשווה בסורי: "ואן אלצת לבעלדבבי סריקאית", ובתרגום הארמי: "ו ד ח ק י ת מעיקי מגן". אבל אין "ריקם" בא במשמעות של: חינום, ללא סיבה², ובהוראתו הנכונה מצטרף "ריקם" דווקא עם הפועל "חלץ" ולא עם "לחץ", וגם תרגום השבעים *ἀποπέσοιμι ἀπὸ* מורה על קריאה כגון: ואחלצה (מן). אלא שהמלים "ואחלצה" ... ריקם אינן עולות יפה עם "צוררי", ולדעתי נכתבה מלה זו כך בהשפעת הנאמר על אויבים וצוררים בהמשך, פס' ו וכ': "ירדף אויב נפשי" וכו' "קומה ה' באפך הנשא בעברות צוררי" ועוד, ואילו כאן דרושה מלה מקבילה אל "שולמי" שבראשית החרח, כגון, למשל: "אם גמלתי שולמי רע ואחלצה צודקי ריקם", ללא גמילת חסד.

ב ת ה ל י מ ח, ב - ג כתוב:

"ה' אדנינו מה אדיר שמך בכל הארץ

2. בתהלים כה, ג: "גם כל קיך לא יבשו יבשו הבגדים ריקם". המכוון הוא: כדעת רבים: "יִשְׁבּוּ

הבגדים ריקם", בידיים ריקות.

אשר תנה הדרך על השמים

(ג) מפי עוללים וינקים יסדת עז למען צרריך

להשביט אויב ומתנקם.

ב-הלשון והספר-ג, עמ' 405 הסברתי, שהמלה "תנה" אינה כאן צורה מן "נתן", אלא מאותו שורש "תנה", שבא, למשל, במשפט "שם יתנו צדקות ה'", בשופטים ה' י, במשמעות "ספר ושבח"; ואמנם לפי מבנה המשפט: "אשר תנה הדרך על השמים" ראיתי ב-"תנה" שם עצם משורש זה, שמוכנו בקירוב שבח ותהילה.

ואולם, בהמשך, בפס' ג, מובן רק עיקר המשפט: "עוללים וינקים יסדת עז למען צרריך להשביט אויב ומתנקם", כלומר: "עוללים וינקים חיזקת וייסדת בעוז ובגבורה, עד שיכלו לעמוד נגד כל צורר ולהשביט אויב ומתנקם – ומכאן אפוא המעבר לפס' ד וכו': "כי אראה שמך מעשי אצבעתיך...". "אכיר ואודה: "מה אנוש כי תזכרנו ובן אדם כי תפקדנו", ואתה אפילו "עוללים וינקים יסדת עז". עד כאן חרח זה ברור הוא כל צורכו.

אבל מפי עוללים וינקים יסדת עז אינו מובן כך כלל, אף-על-פי שהפכה מליצה סתומה זו לחלק מתודעת ישראל ומתודעת עמים רבים. והנה אם אין "מפי" מצטרף עם "עוללים וינקים יסדת עז", משפט השלם בעניינו ובמשקלו השירי, מכאן שעלינו לצרף אותיות אלו, שנקראו "מפי", עם המשפט הקודם: "אשר תנה הדרך על השמים", שהוא גם מצד המשקל קצר הוא כנגד הקבלתו "ה' אדנינו מה אדיר שמך בכל הארץ". ואם נקרא כעת את התחלת המזמור שבפס' ב, בצירוף אותיות "מפי" אליו, נכיר, כי בלי ספק התכוון המשורר לאמור בהקבלה ברורה:

"ה' אדנינו מה אדיר שמך בכל הארץ

אשר תנה הדרך על השמים מה יפה!"

"מה יפה" בא כאן כלשון ייף בגדלו- ביחזקאל לא, ו, אלא שנכתב בכתב החסר הקדים במקום "מה יפה": "מ יפה" בלבד, ככתיב "מה" (בידך) כנגד הקרי "מה-זה" בשמות ד, ב, ומקרים דומים, שדנתי בהם ב-לשוננו, כג, עמ' 2 וכו'. ואותיות "מ יפה" אלו הבין מעתיק מן המעתיקים כאילו כוונתן "מפי", עד שלבסוף צורפו להמשך: "מפי עוללים וינקים". אך בצירוף "מה יפה" אל פס' ב, אפשר לראות גם "תנה-בקריאה" תִּנֶּה כצורה מן הפועל הידוע עצמו: "ה' אדנינו מה אדיר שמך – זא סיפור שמך – בכל הארץ. אשר תִּנֶּה – לתנות ולשבח – הדרך על השמים מה יפה", מה יפה הוא, וזאת בקירוב לנאמר בתהלים צב, ב וכו': "טוב לה' ולומר לשמך עליון... כי שמחתני ה' בפעלך במעשי ידיך ארנן, מה גדלו מעשיך ה'", בדמיון רב לתוכן מזמורנו.

בתהלים ט, ו

"גער ת גוים אבדת רשע שמם מחית לעולם ועד"

דורש גם העניין וגם שימוש הפועל הטרנסטיבי את הקריאה: "גדעת" במקום "גערת", והשווה במלאכי ב, ג: "העני גער לכם את הזרע", בעוד שהנכון הוא, כקריאת השבעים: ἀπορῖζω וכדעת רבים: "גדע".

בתהלים ט, יא – יג כתוב:

"ויבטחו בך יודעי שמך כי לא עזבת דרשיך ה'..."

(יג) כי דרש דָּמִים אותם זכר לא שכח צעקת עניים.

והנה כבר הוכר, כי בפס' יג על כל פנים נדרשת הקריאה: "כי דָּרַשׁ דָּמִים", בהקבלה אל "נָקַר", וברמז לאלה הנקראים בפס' יא: "יודעי שמך", "דרשיך".

אבל קשה החזרה על מושא זה בצורה "אותם", ואין לקבל את הצעת גונקל לנקד במקום זה: "אֲנָתָם". אין "דרש דמם" מורה אלא על דרישת דמם של הרוגים, כלשון נקמה ושילום, ולפיכך המכוון הוא, כי דרש (האלהים) דמם, מותם זכר, לא שכח צעקת עניים.

שם י, טו נאמר:

"שבור זרוע רשע ורע תדרוש רשעו בל תמצא"

מצד העניין כוונת הכתוב היא לשבירת הרשע עצמו, ולא להסרת רשעו בלבד; ומצד הלשון חזרות האותיות "רשע" פעמיים בכתוב, ואולם "רשע" ו"רע" הן המקבילות, שצריכות לבוא בשתי צלעות החרוז, זו כנגד זו. משום כך כוונת הדברים היא: "שבור זרוע רשע, ורע תדרוש ובל תמצא". בהשמטת האותיות "רשע" במקום השני, שאינן כאן אלא חזרה בטעות המעתיקים.

שם יד, ה: כתוב: "שם פחדו פחד כי אלהים בדור צדיק", וכידוע בא חרוז זה כאן כנגד נוסח אחר, מלא יותר, בפרק ג, ו: "שם פחדו פחד לא היה פחד כי אלהים פור" וכו', וכבר דובר לעיל על שינויי הנוסח החמורים שבשתי העתקות המזמור הזה. נדמה לי, כי המלים "לא היה פחד", המושמטות בתהלים יד, הן עיקר בנוסח החרוז; אלא "יש לשאול, מה כוונת המלה "שם" במשפט הזה. יש לגרוס לדעתי: "שוא פחדו פו", לא היה פחד, כי אלהים (בעיקר: ה') בדור (או: ... בחר) צדיק".

שם טז, ב-ג נאמר: "אמרת לה' אדני אתה טובתי בל עליך, לקדושים אשר בארץ המה ואדירי כל חפצי במ". כלום יש "קדושים (ו"א בני אלוהים ומלאכים) אשר בארץ המה"? הרי מקום האלים הקדושים הוא בשמים. ועל פי ההקבלה שבחרוז מתברר, שהכוונה, בשיכול קל של האותיות: "לקדושים אשר ארצה בהם ואדירי כל חפצי במ". אבל מכאן, שיש לדחות את הצעת התיקון, שרבים קיבלו אותה: "ואדירי בל (במקום "כל") חפצי במ", כהכנה לקראת פס' ד: (ירבו עצבותם אחר מהרו) בל אסיך נסכיהם מדם ובל אשא את שמותם על שפתי. ואולי יש לבקש את מעבר הרעיונות בכיוון מעין זה: אל תקרבו עוד אליי – בקריאה "בל עדי כל קדושים" (במקום "בל עליך לקדושים") – קדושים אלו, אשר רציית בהם מקודם, ואדירים אלו, אשר היה כל חפצי במ לפנים. ואמנם כדי להבין את כוונת הפסקה על דיוקה, עלינו למצוא פתרון מסתבר גם להמשך שבפס' ד: "ירבו עצבותם אחר מהרו", אשר, כמות שהוא לפנינו, אינו מובן כלל; ואסתפק כאן בהערה זו, שבניגוד אל "ירבו" כנראה בהמשך הכוונה לא למלת "אחר" ברי"ש, אלא למלת "אחד" בדל"ת, בקירוב בקריאה "ירבו עצבותם" (כלומר: עצביהם, אליהם) אחד הָמְרוּ, כלשון ירמיה ב, יא: "ההימיר גוי אלהים והמה לא אלהים ועמי המיר כבודו בלוא יועיל"; הם המירו אל אחד בעצבים מרובים.

בתהלים כ, ה נאמר: "יתן לך כל לבבך וכל עצתך ימלא". לפי התקבולת מסתבר לגרוס: "יתן לך כל לבבך", בכתיבת למ"ד אחת במקום שתיים.

שם כב, יא כתוב: "עליך הִשְׁלַכְתִּי מרחם מבטן אמי אלי אתה". עלינו להבין את הפועל כאקטיבי ולא כפאסיבי, כאילו: "עליך הִשְׁלַכְתִּי (את סברי) מרחם, מבטן אמי אלי אתה", כלשון תהלים נה, כג: "הִשְׁלַח על ה' יהבך והוא יכלכלך, לא יתן לעולם מוט לצדיק". וגם במשלי טו, כ: "משכיל על דבר ימצא טוב ובוטח בה' אשריו", הכוונה כנראה בקירוב: "משליך על דברי ימצא טוב ובוטח בה' אשריו". כל אלה ענין אחד הם.

על תהלים כב, יד: "כי סבבני כל בים עדת מרעים הקיפוני כארי ידי ורגלי" כתבתי ב"לשונו" כד, 194, ועי' שם.

בפרק כה, ט: "טוב וישר ה' על כן יורה חטאים בדרך". דווקא את החטאים, ולא כל אדם המהלך בדרך? והנה כבר העירו אחרים על כך, כי באיוב יד, טז: "כי עתה צעדי תספור לא תשמור על חטאיי" באולי "חטאיתי", בהתאם להקבלה, לא במשמעות חטא ועוון, אלא כמו הערבית "ח'טוה", בריבוי "ח'טא", במשמעות צעד, מן הפועל "ח'טא" (משורש ח'טו), כלשון צעידה והליכה. וכאן, במזמור אלפביתי זה, המצרף פתגמים בודדים, שנאמרו בלשון מיוחדת להם, אולי הכוונה: על כן יורה את הצועדים, המהלכים, בדרך.

שם לב, א – כתוב:
"לדוד משכיל"

אשרי נשוי-פשע כסוי חטאה.

אשרי אדם לא יחשב ה' לו עון ואין ברוחו רמיה.

אין כאן המדובר באדם שלא חטא, אלא במי שחטא ונסלח לו, ושוב "לא יחשב ה' לו עון". משום כך קשה "ואין ברוחו רמיה". ואין ללכת אחרי אלה המוחקים משפט זה, שהוא הכרחי בתקבולת, ואף לא אחרי פירושים המעקמים את הכתוב, ומוציאים אותו ממשטו. הביטוי "לא יחשב ה' לו עון" מורה כאילו על ספר זיכרון, על לוח, אשר חטאי האדם רשומים בו, כדוגמת הנאמר בישעיה ל, ח וכו': "עתה בוא כתבה על לוח אתם ועל ספר חקה, ותהי ליום אחרון לעד עד עולם; כי עם מרי הוא בנים כחשים בנים לא אבו שמוע תורת ה'".

וכלום, לפי זה, אין לשקול את האפשרות, שכותב המזמור התכוון לקריאה: "אשרי אדם אשר לא יחשב ה' לו עון ואין ברוחו רמיה", בלוח זה, שהאלוהים רשם בו את עוונות האדם, אין רמייה רשומה לחובתו?

שם לב, ג נאמר: "כי החרשתי בלועצמי בשאגתי כל היום", ולא עמדו המפרשים על כוונתו של החרש. נזכיר, למשל, את דברי גונקל, השואל: "כיצד אפשר, שהמסורר בבת אחת גם שואג וגם מחריש ושותק?" ותשובתו היא: "הוא מחריש ושותק מלהזכיר את חטאיו, אבל הוא שואג ונאנח מתוך כאבו". מאידך, ראה מלומד יהודי, משה שולבונים, צורך להציע את התיקון "השחרתי" במקום "החרשתי". למעשה לא הוכר, כי גם כאן, כמו בכמה מקומות אחרים, כגון בתהלים קב, ו "מקול אנחתי דבקה עצמי לבשרי", "עצם" בא במשמעות עצם החך הקשה שבפה, כנגד "בשר" הלשון הרך: כמו ששם "מקול אנחתי דבקה עצמי לבשרי" פירושו: מקול אנחתי דבקה לשוני לחכי ולא יכולתי עוד לדבר, כך גם כאן הכוונה: כי החרשתי, ז"א נעשיתי חירש ואילם, בלועצמי, ז"א בלה חכיי, מלדבר מפני שאגתי כל היום. ריבוי השאגה, הוא שגרם למשורר להיות לבסוף אילם וחירש. ואך המשך לאותו רעיון הוא מה שנאמר בפס' ד: "כי יומם ולילה תכבד עלי ידך, נהפך לשדי בחרבני (צ"ל כדעת רבים: כחרבני) קיץ סלה". ואולי אף המכוון הוא: "נהפך לשני כחרבני קיץ". כך יבש חכי וחרב לשוני.

שם לב, ז:

"אתה סתר לי מצר תצרני, רני פלט תסובבני סלה".

שאין "רני פלט" צירוף מכוון, בכך הכירו רבים; אלא, אם ראו באותיות "רני" אך כפל של סוף מלת "תצרני" שלפני כן, לא צדקו, שכן מה פירוש האותיות הנשארות "פלט תסובבני סלה"? לפי ראשית הרעיון, הנפתח במלים "אתה סתר לי",

מצופה בהמשך ביטוי מקביל, כגון זה שבתהלים יז, ח: "בצל כנפיך תסתירני", סא, ה: "אחסה בִּסְתֶר כְּנָפֶיךָ", ושם צא, ד: "באברתו יִסְכֶּךְ לְךָ וְתַחַת כְּנָפָיו תַּחֲסֶה". לפי זה הייתי משער נוסח מקורי כגון זה: "אתה סתר לי, מצר תצרני, כנף לוט – ז"א בכנף המשמש לוט וסתר לי – תסוככני סלה"; ושובש העניין בהשפעת "רני" שבסוף תצרני. "תסוככני" במקום "תסוככני" כבר הוצע על ידי אחרים.

ואזכיר במקום זה את הערתו המאלפת של ג'ואלדברג ב"ספר דרכי השינויים" שלו, עמ' יט, על תהלים לד, ז: "זו עני קרא וה' שמע ומכל צרותיו הושיעו", שהוא משווה לו במזמור קז, יג (ושוב שם פס' יט): "ויזעקו אל ה' בצר להם ממצקותיהם וישיעם", שכן האותיות שבראש המלים "זה עני קרא" הן האותיות "זעק". וכדאי להעלות הערה יפה זו מתהום הנשייה.

ולפועל "זעק" זה התכוון המשורר, כמו שכתב באות צ, פס' יח: "צעקו וה' שמע ומכל צרותם הצילים".

בתהלים לח, יב – יד תיאר כותב המזמור את התנהגותו היפה באבלם ובצרתם של אויביו, וכנגד זה הוא מעמיד את התנהגות יריביו, כלפיו, בפס' טו: "ובצלעי שמחו ונאספו ונאספו עלי נכים ולא ידעתי קרעו ולא דמו", וידועים הקשיים שבדברים, שגם אני ניסיתי לפתור אותם בניסיונות, שלא הניחו אף את דעתי כליל. והנה אפשר להכיר היום, שהכפילות במלים: "ונאספו" כנגד "נאספו" נגרמה על ידי כך, שהוכנסו הנה, מפני דימוי האותיות, המלים: "נאספו עלי נכים (צ"ל: נכרים" כדעת רבים) ולא ידעתי, אשר מקומן המתאים הוא לפני כן, על יד פס' יא: "יקומון עדי חמס אשר לא ידעתי (צ"ל מיד) ישאלוני", וכנראה באו במקום ההוא הדברים בצורה כזאת בקירוב:

"נאספו עלי נכרים אשר לא ידעתי

"יקומון עדי חמס אשר לא גזלתי ישאלוני".

ואם נוציא אפוא מלים אלו, שאין שייכות להן ולהתנהגות יריבי המשורר בשעת מחלתו, נשארות לנו כאן המלים: "ובצלעי שמחו ונאספו קרעו ולא דמו". וכעת אפשר להכיר בבירור, שכנגד "ולא דמו", שפירושו "ולא ישתקו", דרוש במקום "קרעו" שאין בו ניגוד אל "ולא דמו", פועל דיבור, מתאים בהמשכו אל "שמחו", והוא: הִרְעוּ (כמו שכבר הוצע ע"י י' הלוי), ואילו בהקבלה אל "ולא דמו" צריך לאמור: "ולא קָפוּ" ז"א: ולא פסקו מלשמוח, ולפי זה זאת צורתו המקורית של המשפט. "ובצלעי שמחו ולא ספו, הִרְעוּ ולא דמו".

ואחרי שקראו "נאספו" במקום "ולא ספו", כתבו על יד משפט זה את המשפט השני "נאספו עלי נכים ולא ידעתי".

מזמור לו פותח, אחרי הכותרת: "למנצח לעבד ה' לדוד", בפס' ב במלים: "נאם פֶּשַׁע לְרָשָׁע בִּקְרֹב לְבֹי אֵין פֶּחַד אֱלֹהִים לִנְגַד עֵינָיו". והואיל ואין כאן בהמשך המזמור "נאם פֶּשַׁע לְרָשָׁע", אלא דברי המשורר, המתארים רשע זה, על כן התקשו רבים במלים שבראשית החרוז והציעו הצעות תיקון בלתי מסתברות. למעשה אין "נאם" בא במקרא אלא כ"נאם" האלוהים או כ"נאם" הנביא והמשורר, המדבר בשם האלוהות. וכאן המכוון לדעתי הוא:

נאם לְרָשָׁע: פֶּשַׁע בִּקְרֹב לְבֹי אֵין פֶּחַד אֱלֹהִים לִנְגַד עֵינָיו.

"נאם לְרָשָׁע" בא כאן, בדברי המשורר, ממש כמו שבא בפרק נ, טז: "ולרשע אמר אלהים" לפני: "מה לך לספר חקי ותשא בריתי עלי פיך". אין כאן אלא חילוף סדרן של שתי המלים, הקרובות באותיותיהן "פֶּשַׁע" ו"לְרָשָׁע".

באותו פרק נאמר בפס' ה, בעצם תיאור הרשע:

"און יחשב על משכבו יתיצב על דרך לא טוב רע לא ימאס".

אף על פי שלא מצאתי כל פרשן וחוקר שהתקשה בעניין, קשה ותמוה ביטוי זה, האומר שהרשע כאילו "יציצב על דרך לא טוב". וכולנו הבינונו זאת, כאילו כך הכוונה: הרשע מתיצב על הדרך, ודרך זה, שהוא ניצב ועומד עליו, הוא לא טוב. אבל אין זאת לשון הכתוב לומר, שהאדם "מתיצב ועומד על הדרך". כלפי הדרך היה בוודאי נאמר: "הולך על דרך". ואולם לא לזאת הכוונה. אין החרוז בא לומר אלא: בכל מעשיו הוגה הרשע אך מחשבות און: "און יחשב על משכבו, (וכן כשהוא) יתיצב, (וכן יחשוב הרשע) על דרך: לא טוב". וזאת כנגד שומר המצוות, שנאמר לו (דברים ו, ז): "ושננתם לבניך ודברת בם בשבתך בביתך ובלכתך בדרך ובשכבך ובקומך". לא כן הרשע, אלא: און יחשב על משכבו, ואף כשהוא יתיצב, זיא בקומו, ובלכתו על דרך אינו חושב אלא דבר לא טוב.

אין כאן הקושי בנוסח אלא בהבנתו המקובלת, המובעת גם בטעמי המסורת. ואם תשאל, למה אין כאן תמורה כנגד "בשבתך בביתך", יש להכיר, כי גם בלשון זו דובר בספר התהלים על הרשע, כעדות שבפרק נ, כ: "תשב באחריך תדבר בבן אמך תתן דפיו, כתוב זה, אשר ללא ענין חיפשו בו תיקונים לפועל "תשב", שאינו אלא לשון קצרה במקום השורה המלאה: "בשבתך בביתך ובלכתך בדרך ובשכבך ובקומך".

תהלים לז, יח: "יודע ה' ימי תמימם ונחלתם לעולם תהיה".

כלום אין להניח כאן פועל מיוחד בצורה כגון "יעד", גזר מן "עד" במשמעות "לעד", "לעולם ועד", ותהיה כוונת הכתוב: "לעד יקיים ה' את ימי התמימים, ונחלתם לעולם תהיה"? ואולי יש לבקש פועל כזה גם במקומות אחרים במקרא. על תהלים לח, יא: "לבי סחרחר עזובי כחי ואור עיני גם הם אין אתי" כתבתי ב"לשוננו" כג, 27.

בתהלים לט, ב כתוב:

"אמרת אשמרה דרכי מחטא בלשוני

אשמרה לפי מחסום בְּעֵד רָשָׁע לנגדי".

אשר לחרוז השני בפסוק, כבר הכיר אהרליך, שאין הכוונה לקריאת המסורת "בְּעֵד רָשָׁע לנגדי", כי לא על נוכחות הרשע מדובר במזמור אלא על כך, שחשב המשורר למנוע דיבור מפיו, שמא יחטא בלשונו; ובהקבלה לנאמר בחרוז הראשון "אשמרה דרכי מחטא בלשוני", המכוון הוא "אשמרה (או: "אשימה", כדעת רבים) לפי מחסום בְּעֵד רָשָׁע", אלא שלא עמד אהרליך על משמעותה הפשוטה של מלת "לנגדי", עד שפירש: "דבר פשע זה, הקרוב אלי והמסית אותי לדבר". ואולם "לנגדי" מתחבר עם עיקר המשפט: "אשימה מחסום לפי, לנגדי", זיא לפני פי, לבל יצא הגה ממנו.

אבל קשה גם החרוז הראשון. כוונתו הפשוטה של המשורר היא להימנע מדיבור, ובוודאי אין זה טבעי לומר: "אשמרה דרכי" אם הכוונה לשמירה מדיבור בלבד. ואמנם הוצעו הצעות תיקון כגון: "אשמרה דברי"; אבל הואיל והכוונה לשתיקה מכל דיבור, אין כאן עדיין "דברים", הניתנים לשמירה.

והואיל ובחרוז השני באה תמונה מוחשית של שימת מחסום לפה, כמחסום המושם בפי הבהמה, משום כך יש לקבש כנראה גם כאן תמונה מוחשית, דומה לזו שבהמשך. והנה בקהלת יב, יא, לפני אזהרת החכם: "ויתר מהמה בני הזהר עשות ספרים הרבה

אין קץ ולהג הרבה יגעת בשר", הוא אומר: "דברי חכמים כדר בנות וכמ שמרות נטועים בעלי אספות נתנו מרעה אחד". וכלום, בדומה לכך, אין כוונת המשורר גם כאן לאומר: "אמרתי אשמה דרבן מחטוא בלשוני, אשימה לפי מחסום בעד רשע לנגדי", בין שנקד "אשמרה" בשי"ן שמאלית או ימנית. והנקל להבין, שמעתיקי הספר לא הכירו המלה הנדירה.

שם, לט, ו נאמר: "הנה טפחות נתתה ימי וחלדי כאין גנך". קשה לקבל את הפירוש המקובל של "טפחות" כ"דבר הנמדד בטפחים", שהם מידת האורך והרוחב, ולא מידת הזמן. ואילו לכך הייתה הכוונה, מצפים היינו לפועל אחר, כגון "מדדת" או "תכנת" (כלשון "ושמים בורת תכן ועוד), ולא "נתתה". ואולי אין "טפחות" בא בעיקר אלא במקום "טפחות", במשמעות נחטפות ונגולות מהר. והשווה בפרט את הנאמר בירושלמי ברכות ח, קרוב לסוף: "העונה אמן יתומה יהיו בניו יתומים, (העונה אמן) חטופה יתחטפו שנותיו".

שם מא, ב כתוב: "אשרי משכיל אל דל ביום רעה ימלטהו ה'". הכוונה כנראה "אשרי משכיל! אל ידל, ביום רעה ימלטהו ה'". וזה כלשון ישעיה יז, ד: "והיה ביום ההוא ידל כבוד יעקב ומשמן בשרו ירוה".

בתהלים מא, ח-ט נאמר: "יחד עלי יתלחשו כל שנאי עלי יחשבו רעה לי דבר בלעל יצוק בו ואשר שכב לא יוסיף לקום"? בין שנבין "יצוק" כלשון מצוקה, ובין שנראה בו לשון יציקה, אין משפט כגון "דבר בליעל יצוק בו" מקביל להמשך השלילי של החרוז: "ואשר שכב לא יוסיף לקום". בהתאם להקבלה זו צריך גם המשפט הראשון להביע שלילה, ועלינו לקרוא, בשינוי הניקוד: "דבר בל יעל יצוק בו", כלומר: לא יועיל ליצוק בו דבר תרופה, כשם שנאמר, למשל, בשמואל ב יג, ט על אמנון החולה, כי הביאה לו תמר אחותו מה שבישלה בשבילו: "ותקה את המשרת ותצק לפניו". ואילו כאן: בל יועיל יצוק בו דבר תרופה, ואשר שכב לא יוסיף לקום". בהקבלה מלאה ומדויקת.

באחד השירים היפים ביותר שבספר התהלים נאמר במזמור מב, ז: "אלהי עלי נפשי תשתוחח על כן אוכרך מארץ ירדן וְחַרְמוֹנִים מהר מצער":

ולא נמצא פירוש מסתבר לצירוף של שמות מקום אלו, אשר למעשה גם סותרים הם זה את זה.

הנה, כידוע, אין בארץ אלא הר חרמון אחד, ומה ענין לדבר כאן על "חרמונים" בריבוי? ועי' על סברותיהם השונות של פרשנים וחוקרים למצוא ביאור לריבוי זה לאחרונה באנציקלופדיה המקראית כרך ג, 294, ושוב שם בעמ' 781. ואם על הר חרמון מדובר, הרי הר זה הוא הגבוה ביותר בתחום ארצנו, וכיצד אפשר לקרוא לו "הר מצער", או אפילו להזכיר על ידו "הר מצער" אחר, שלא יוכל להיות אלא הר קטן? ושוב: כיצד אפשר לצרף יחד בתיאור מקומו של המשורר "ארץ ירדן" עם "הר חרמון", המרוחק מן הירדן, בצפון? ואמנם מקורות הירדן מוצאם לרגלי הר החרמון, אבל אין לקרוא למקום המקורות האלה "ארץ ירדן", ו"ארץ ירדן וחרמונים" יחד במובן כזה לא הייתה ולא נבראה. וגם זאת: מה ענין כלל לדבר כאן על ההרים הגבוהים? הרי כוונת המשורר היא למקום שטף מים רבים, כעדות ההמשך בפס' ח:

"תהום אל תהום קורא לקול צנורך

כל משברך וגליך עלי עברו!"

ואמנם, אם נתעלם לפי שעה מענין הר חרמון, אפשר היה להבין את הדברים

יפה, אם המדובר הוא בארץ הירדן ממש, בכיכר הירדן, במקום מורד הירדן לפני השתכחו אל ים המלח, שהוא, בפרט בימות הגשמים, באמת מקום מים רבים, כמתואר למשל בסיפור שביהושע, ג, כשהיה הירדן מלא על כל גדותיו אפילו כל ימי הקציר. על ארץ כיכר הירדן מסופר, כידוע, בבראשית יט, שאמרו המלאכים ללוט: "המלט על נפשך אל תביט אחריו ואל תעמד בכל הככר, הנה המלט פן תספה" (פס' יז), ולוט עונה: "ואנכי לא אוכל להמלט ההרה פן תדבקני הרעה ומתי, הנה נא העיר הזאת קרבה לנוס שמה והיא מצער, אמלטה נא שמה הלא מצער הוא ותחי נפשי" (פס' יט - כ). כאן באמת "ארץ ירדן" ו"הר מצער" נזכרים יחד בתחום כיכר הירדן עם שפע המים הירודים שם דרומה, אל ים המלח, ולא נשאר קושי אלא במלת "חרמונים", הואיל ומלה זו הובנה כאילו פירושה: "הר חרמון" או "הרי חרמון" שבצפון. ואולם במקרא נמצא גם שורש "חרם" אחר, שאמנם יש לו קשר למים שבים ובנהרות, הוא שגזורה ממנו המלה "חֲרָם", בריבוי "חרמים", המצויה לרוב במקרא במשמעות: רשת לצוד בה דגים, והמלה באה בצירופים שונים כגון "משטח חרמים", כמקום שהדייגים שוטחים שם את רשתותיהם לצוד דגים.

ושים לב במיוחד גם לפסקה זו שבנבואת עמוס ד, ב, וכו' על גשי שומרון, המתוארות שם כפרות הבשן: "הנה ימים באים עליכם ונשא אתכם בצנות ואחריתכן בסירות דוגה, ופרצים תצאנה אשה נדה והשלכתנה ההרמונה נאם ה'", והכוונה שם לניסיון הנשים הנלכדות ברשתות הדייג, להימלט ולצאת דרך הפרצים שברשתות, אבל האלוהים יתפוס אותן וישליך אותן שוב "החרמונה", אל חרם הדייגים, ולדעתי נמצאת כאן צורת: "חרמון" ממש במשמעות של: חרם ורשת לציד דגים.

גם במזמור אין כוונת "ארץ ירדן וחרמונים" להר חרמון שבצפון, אלא לעניין הדייג שבארץ ירדן. ואמנם נדמה לי, שבא כאן "חרמונים" בהוראת "דייגים, שוטחי חרמים". ולפי זה, "מארץ ירדן וחרמונים מהר מצער" כולו מורה על מקום אחד, על כיכר הירדן, השופע ממימי הנהר. וחשוב הדבר להבנת המזמור כולו, המושם בפי מי שגלה מירושלים ויושב בככר הירדן וכנראה מעבר לו, אף בארץ האויב. תיאור כזה מתאים הוא ביותר למצבו של דוד המלך, בשעה שגלה מירושלים מפני אבשלום בנו ושהה במחנים, כמסופר בשמואל ב יז, כב: "ויקם דוד וכל העם אשר אתו ויעברו את הירדן עד אור הברק עד אחד לא נעדר אשר לא עבר את הירדן", ושוב שם פס' כד וכו': "ודוד בא מחנימה... ויהי כבוא דוד מחנימה ושבי בן נחש מרבית בני עמון ומכיר בן עמיאל מלא דבר וברזלי הגלעדי מרגלים... הגישו לדוד ולעם אשר אתו לאכול כי אמרו העם רעב ועיף וצמא במדבר". על מצב כזה בחיי דוד שרים בני קורח, אשר מזמור זה מיוחס להם בכותרתו.

באותו מזמור בתהלים מב, יא כתוב: "ברצח בעצמותי חרפוני צוררי באמרם אלי כל היום איה אלהיך", ולא הוברר, כיצד אפשר לאמור, כי חרפו צוררי המשורר אותו "ברצח בעצמותי". ואין כל תועלת בהזכרת העדויות למבוכת המתרגמים והפרשנים או בהבאת ההצעות השונות לריפוי מדומה של הכתוב, המנויות בחלקן גם בתנ"ך של קיטל-קאהלה. והנה לקמן בפרק סט, יא בא דבר המשורר: "ואבכה בצום נפשי ותהי לחרפות לי", אשר כוונתו, כמבואר כאן בהמשך, היא: כאשר בכיתי, בעת שענייני נפשי בצום, הייתה בכייתי זאת לחרפות לי; ואין הכתוב שלפנינו אומר אלא אותו דבר, בקריאה שבשיכול האותיות שבמסורת: "בְּצֹמִי בְּעֵת צוּמִי, חרפוני צוררי באמרם אלי כל היום איה אלהיך". כאשר בכיתי וצרחתי בעת צומי, הייתה זאת לחרפות לי בפי צורריי, שטענו: "איה אלהיך, כלום יש אלוהים כזה,

שאתה צם לפניו וצורח אליו? ואחרי שקראו המעתיקים "בעצמותי" במקום "בעת צומי", לא מצאו פירוש גם למלה "בצרחי", והפכו גם מלה זו ללשון "רצח". והשווה בישיעה מב, יג: "יריע אף יצריח", ובצפניה א, יד: "קול יום ה' מר צרח שם גבור". שם מד, ט - כתוב, בסיום פסקה ובפתיחת פסקה חדשה:

"ב א ל ה ים הללנו כל היום ושמן לעולם גודה סלה.

אף זנחת ותכלימנו ולא תצא בצבאותינו".

מה "אף" זו שבראשית פס' י, שבוודאי אינה באה להוסיף על מה שנאמר לפני כן, ושלא מצאה פירוש או ריפוי בדברי הפרשנות? ואולם קושי כזה הוא גם בראשית פס' ט: למה "בְּאֱלֹהִים הללנו" במקום לאמור פשוט: "אלהים [או ה'] הללנו כל היום"? אבל ב"ת זו שבראש פס' ט מקומה למעשה בראש פס' י: "בְּאֵף (ז"א בחרון אפך) זנחת ותכלימנו". והשווה במזמור ט, הבני כדוגמת מד (ע' בהמשך עליו) בפס' ג: "אלהים זנחתנו פרצתנו אנסת תשובב לנו".

בתוך מזמור מה, הנקרא "למנצח על ששנים לבני קרח משכיל שיר ידידות, ואשר לדעתי מוקדש הוא לשלמה המלך, שנקרא גם "ידידיה", התקשו כל המפרשים גם בפס' ז: "כסאך אלהים עולם ועד שבט מישר שבט מלכותך". הרי אין מקום לפניה אל אלהים בתוך מזמור זה, הפונה כולו אל המלך, ואף המשך החרוז בפס' ח "אהבת צדק ותשנא רשע על כן משחך אלהים אלהיך" וכו' מעיד על כך, שגם "שבט מישר שבט מלכותך" אל המלך הוא מדובר ולא אל האלהים; ואין גם דברי החדשים ואף הצעות התיקון שהוצעו אלא תירוצים דחוקים. וב"לשונו" כג, 27, הצעתי גם אני את הקריאה: "כסאך א ל י פ ת ם עולם ועד", כלשון "ואתה הוא ושנותיך לא יתמו" (תהלים קב, קה), ועיד.

והנה אף מאז כתבתי את הדברים האלה, בראשית שנת תשי"ט, עמדתי על אפשרות אחרת לביאור סתומת הכתוב, שהיא, לדעתי היום, פשוטה יותר וטבעית יותר. במזמור זה מדובר, כנזכר לעיל, על כיסאו ושבט מלכותו של שלמה המלך. ועל כיסא זה של שלמה נאמר, כידוע, במלכים א' ז, ז: "ואולם הכסא אשר ישפט שם אלהים המשפט עשה וספון בארז מהקרקע עד הקרקע". אבל יותר מזה: יש כתובים המורים על כך, כי הפרה מלה זו "אולם", בכתוב מלא, או אף בכתוב חסר "אלם", בעיקר כנראה כלשון "אלם המשפט", לשמש אף לבדה במשמעות "משפט" ממש. כך, למשל, נאמר במזמור נח, א: "האמנם אלהים צדק תדברין מישרים תשפטו בני אדם", במקום שאמנם הניקוד שלנו ניקד "אֱלִים", והמפרשים הבינו זאת כלשון "אלים", אבל לא אל אלים מדובר במזמור אלא אל בני אדם; ואין "אלים" או "אלהים" בא באמת בהוראת "שופטים" במקרא, כמבואר במקום אחר; והירונימוס בתרגומו הלאטיני כתב: utique, בגרסו כנראה: "אולם", כמלת חיבור. אבל מה שדרוש כאן הוא מלה במשמעות משפט: האמנם אולם צדק תדברין מישרים תשפטו בני אדם. ושוב במשלי לא, ח-ט כתוב: "פתח פיך לא אלהים אל דין כל בני חלוף.

פתח פיך שפט צדק ודין עני ואביון".

וכבר כתבתי ב"הלשון והספר" ג, עמ' 383: כי "קשה גם מצד הלשון הצירוף 'פתח פיך לאֱלִים' בהקבלה אל 'אל דין'... , כאילו היה על האילים לחרוץ דין ומשפט; ולפי ההקבלה שבפס' ט: "פתח פיך שפט צדק", ודאי אין כוונת הצירוף הזה לפתיחת פיך לזולת, לכך שימש פיך פה לאחר, לאילים, אלא לכך, שתהיה פתיחת פיך בצדק". ואמנם לא מצאתי או את הפתרון המכוון לבעיה; אבל כלום לא ברור הוא כעת, שכונת האותיות, אשר כאן נוקדו כלשון "אילים", למלת "אֱלִים" או "אֱלִים" במשמעות משפט:

פתח פיך לְאֵלִים אֵל דִּין כָּל בְּנֵי חִלּוֹף.

פתח פיך שפט צדק ודין עני ואביון.

ולפי זה מתברר גם הכתוב שבתהלים מה' ז. עיקר כוונתו לְאֵלִים כסאך עולם ועד-
בהקבלה אל "שבת מִיִּשְׂרָאֵל שבת מלכותך" ובדמיון מכריע לכתובים האחרים, המדברים
גם הם על "אולם" כמקום צדק ומשפט. וטבעי היה זה, שראו המעתיקים באותיות
"אלים" שבכתיב החסר הקדום: "אלים" וכתבו במקום זה "אלהים".

שם מז, י נאמר לפי נוסח המסורת: "נדיבי עמים נאספו עם אלהי אברהם כי
לאֱלֹהִים מְגִי אֶרֶץ מִאֵד נֵעִלָה". ואולם אין פירוש מסתבר לצירוף "מגני ארץ",
ואין ניסיונות התרגומים או הצעות התיקון במקום "מגני" באים בחשבון; אדרבה,
הצירוף "עם אלהי אברהם" מיוסד הוא על מה שנאמר לאברהם בבראשית טו, א:
"אל תירא אברהם אנכי מגן לך". אלא שאין לצרף "מגני" בסמיכות בריבוי עם "ארץ".
עלינו לקרוא: "כי לה" (או: "לאֱלֹהִים") מְגִי אֶרֶץ, מאד נעלה. וקרה כאן מה
שקרה גם במקומות אחרים, שראו מעתיקים אות אחת, צ', במקום נ; השווה, למשל,
קהלת יא, ג: "אם ימלאו העבים גשם על הארץ יריקו ואם יפול עץ בדרום ואם
בצפון מקום שיפול העץ שם יהוא". מה ענין העץ אל העבים והגשם? ברור, שהמכוון
הוא: "אם ימלאו העבים גשם על הארץ יריקו ואם יפול (או אף: יפיל) ענן בדרום
ואם בצפון, מקום שיפול הענן שם יהוא", שם יהיה הגשם. וכאן הכוונה היא: לאֱלֹהִים
זה, שהיה מגן של אברהם, ושהוא גם מגני אֶרֶץ, לאמור: "מאוד נעלה הוא".
שם מז, ג נאמר על ירושלים:

"יפה נוף משוש כל הארץ

הר ציון ירכתי צפון קרית מלך רב".

ולפי ידיעתי הובנה מלת "נוף" בכל הפרשנות הפשטנית כלשון "רום", על יסוד
שימוש מלה כזאת "נוף. גופא" בדברי חז"ל בעברית ובארמית בצירוף "גופו של אילן",
ואמנם הראיתי בפירושי לאיוב, כי כוונת הדברים בנאמר שם בפרק ד, יח: "ואולם
הר נוף ליבול וצור יעתק ממקומו" לפני ההמשך: "אבנים שחקו מים" וכו' היא
לקריאה כגון: "ואולם הר נוף – א: "נף" – (במשמעות הר רם וגבוה) לִיבּוֹל, ז"א
ההר הרם הופך לייבול מים, אשר מימיו שוחקים את אבני ההר. אבל כמבואר בפירושי
אין לשון שירת איוב כיתר לשון המקרא העברית, אלא מתורגמת היא מארמית, והרבה
שרידים של ארמית זו נשמרים בנוסח שבידינו. בכל מקום אחר אין "נוף" במשמעות
זו של "מרומי ההר" או אף של "נוף האילן" במקרא; וכאן גם הצירוף "יפה נוף", כאילו
במקום "נוף יפה", קשה הוא בסגנונו. ואולם לדעתי אין "נוף" כאן אלא צורת נפעל
משורש "יפה", ובא "יפה-נוף" כמו במקומות אחרים "יפהפה, יפפית", ועוד, כאילו
היה זה: "יִפְּה נִפְּה", כי כך נקראה ירושלים גם במזמור ג' ב' "מכלל יפי", ובאיכה
ב, טו כאילו מובא הכתוב שלפנינו ממש בלשון זו: "הזאת העיר שיאמרו כל ילתי
יפי משוש לכל הארץ"; ואין אפוא "יפה גופ(ה)" אלא יפהפיה, כלילת יפי.
בתהלים מט, ב כתוב:

"שמעו זאת כל העמים האזינו כל ישבי חלד.

גם בני אדם גם בני איש יחד עשיר ואביון".

הרבה התלבטו הפרשנים כדי למצוא הבדל ענייני בין "בני אדם" ובין "בני איש".
ואולם כלום אין כוונת הכתוב לאמור: גם בני אֱלִים גם בני איש, כמו שנאמר בראשית
מזמור כט: "הבו לה' בני אלים הבו לה' כבוד ועוז? והכוונה, כנראה, לאנשים,
שהתאמרו להיות כאילו בני אלים, כאלה שמדובר עליהם בבראשית ו' א וכו': "ויהי

כי החל האדם לרב על פני האדמה ובנות ילדו להם, ויראו בני האלהים את בנות האדם כי טבת הנה ויקחו להם נשים מכל אשר בחרו. . . הנפלים היו בארץ בימים ההם וגם אחרי כן אשר יבאו בני האלהים אל בנות האדם וילדו להם המה הגברים אשר מעולם אנשי השם".

ו ש מ פ ס' ה - ט:

"אח לא פדה יפדה איש לא יתן לאלהים כפרו.

ויקר פדיון נפשם וחדל לעולם".

כלום, על אף כל הפקפוקים, אין לשקול את האפשרות, שהמכוון הוא בניגוד מדויק: "ויקר פדיון נפשם - וחדל לשלם", בקריאת ש במקום עו כחילופים דומים במקומות אחרים, אף בשמות פרטיים, כגון בעזרא ב, ב: "שריה" כנגד "עזריה" בנחמ' ז, ז, ועוד.

(הסיום יבוא)

מְהֻלָּכִים ואֲחִיּוּתִיהָ

“כה אמר ה' צבאות אם בדרכי תלך ואם את משמרתִי תשמר וגם אתה תדין את ביתִי וגם תשמר את חצרי ונתתי לך מְהֻלָּכִים בין העמדים האלה” (זכריה ג, ד). המדקדקים המודרניים נתקשו בפירוש הצורה מְהֻלָּכִים. הדקדוק של גוניוס-קאוטש רואה כאן בינוני של הפעיל, בקיצור החירק המלא לשווא, אבל מציע, מכל מקום, לתקן את הניקוד ל-מְהֻלָּכִים¹. באואר-ליאנדר מחרים מחזיקים אחריו, אף הם מתוך סברה כי לפניה צורת הריבוי של מְהֻלָּךְ². ברגשטרסר מציע גם הוא תיקון זה³. הרדק משייך את הצורה מְהֻלָּכִים למשקל מַפְעֵל, כלומר הוא מניח יחיד מְהֻלָּךְ. בספר מכלול, בסעיף הדן במשקל זה, הוא מונה שמות אחדים: מְזוֹר, מְשָׁבֵר, מְשַׁעַן, מְעַשֵּׂר, מְזַבֵּחַ וכו' ומוסיף: “וימוז הגזרה ונתתי לך מהלכים”⁴.

מתרגמי המקרא הקדמונים כיצד טיפלו הם במלה זו? תרגום הנביאים מפרש: “ובאחיות מיתא אחיינך ואתן לך רגלין מהלכין בן שרפא האלין” (= ובתחיית המתים אחיה אותך ואתן לך רגליים מהלכות בין השרפים האלה). הפשיטתא מוסרת: “ואתל לך דְּמְהֻלָּכִין בינת הלין דקימין” (= ואתן לך [אנשים] המהלכים בין אלה העומדים). הוולגטה מתרגמת את התיבה ambulantes (= מתהלכים), והשבעים: *καὶ ὁὠσω σοι ἀναστρεφόμενους ἐν μέσῳ τῶν ἐστῆαύτων τούτων* (= ואתן לך מתהלכים בקרב העומדים האלה). כלומר, כל התרגומים המובאים בזה הבינו כאן מְהֻלָּכִים.

איוז גרסה מאוששת יותר, האם זו של המתרגמים הקדמונים, או שמא זו של המדקדקים המודרניים, המתקנים, כאמור ל-מְהֻלָּכִים? התיבה מְהֻלָּךְ באה במקרא ארבע פעמים – מהן שלוש בסמיכות מְהֻלָּךְ, ופעם בכינוי מְהֻלָּכֶךְ – ובשלוש הוראות: מעבר, מרחק, נסיעה⁵. מילון קיהלר-באומגרטנר, המייחס אף הוא את מְהֻלָּכִים ל-מְהֻלָּךְ, רושם, בעקבות מילונו של גוניוס-בוהל⁶,

* מחזיק אני טובה למורי פרופ' ח' רבין על עזרתו בהכנת מאמר זה, שחלקו העיקרי נכתב במסגרת עבודה סמינריונית.

E. Kautzsch, Gesenius' Hebrew Grammar, 2nd English Edition, Oxford 1910, § 530.

H. Bauer, P. Leander, Historische Grammatik der hebräischen Sprache, Halle 1927, 70 g'.

G. Bergsträsser, Hebräische Grammatik, Leipzig 1929, II Teil 3.

רבי דוד קמחי, ספר מכלול, יוצא לאור ע"י משה... העכים, דפוס פיורדא תקנ"ג, עמ' קפה.

L. Köhler, W. Baumgartner, Lexicon in Veteris Testamenti Libros, Leiden 1953.

F. Buhl, Wilhelm Gesenius' hebräisches und aramäisches Handwörterbuch über das Alte Testament¹⁵, Leipzig 1910.

הוראה רביעית – גישה, דריסת רגל. הדוגמה היחידה להוראה זו של התיבה, היא זו שאנו דנים בה – מִהֶלְכִּים.

משקל מֶקְטַל (מֶקְטַל) נפוץ מאוד במקרא. דוד ילין מנה לא פחות מתשעים וארבעה שמות במשקל זה⁷. ברם, ריבויים של שמות אלו – לפי הממצא במקרא – לעולם הוא מֶקְטַלִּים (מֶקְטַלִּים). יש כמה דוגמאות של ריבוי מֶקְטַלִּים (ופעמים מֶקְטַלִּים/מֶקְטַלִּים) בשני שוואים, אלא שאין צורה זו ריבוי של מֶקְטַל. וכך אנו מוצאים מִזְבַּחֹת (ריבוי של מִזְבַּח), מַחְלְקֹת (מַחְלְקָה), מִסְגְּרוֹת (מִסְגְּרָה), מַעְבְּרוֹת (מַעְבְּרָה)⁸. צורות ללא יחיד במקרא: מִסְכְּנוֹת, מִסְמְרוֹת (מִסְמְרָה), מִסְמְרוֹת, מִסְמְרִים, מִסְמְרִים, מִשְׁבְּצֹת⁹. לפיכך, אם אמנם מִהֶלְכִּים ריבוייה של מִהֶלֶךְ היא, הרי הצורה יוצאת דופן מן הבחינה הדקדוקית, שהקמץ מתקצר בה לשווא, ומן הבחינה המילונית – שהוראתה שונה מהוראת התיבה ביחיד.

שיקול אחד עשוי להצדיק את הבנת מִהֶלְכִּים כריבוי של שם-עצם. בארמית נוצרית של ארץ-ישראל באה התיבה מהלך – וכפי שהעירני פרופ' בן-חיים, אף בכתוב מהלך – בהוראת מקום, דרך⁹. בכתוב מהלך באה התיבה כתרנום ליונה ג', ג'ונינה היתה עיר גדולה לאלהים מהלך שלשת ימים. הכתיב בארמית הנוצרית רומז, שהצורה אינה זהה ל-מִהֶלֶךְ. הוראת התיבה בארמית נוצרית יכולה אמנם להשתלב בפסוק דנן בזכריה, אם כי לא תהלים אותו ביותר.

נפנה עתה לראות, שמא נוכל למצוא את הפתרון במסגרת אחרת. בספרי הנביאים האחרונים ובספרות המקרא המאוחרת מתרבות צורות פועליות משרש הלך, המקיימות את הה-א בעתיד. בקל: הִלְכוּ (ציווי), אֶהְלֵךְ, יִהְלֵךְ, תִּהְלֵךְ (גם בשמות ט, כג), יִהְלְכוּ; בנפעל נִהְלְכְתִּי. כמו כן באות צורות רבות בבנין פיעל. מאלו אחת במלכים, והיתר בישיעיהו, יחזקאל, חבקוק, תהלים, משלי, איוב, איכה וקהלת. (אמנם בבנין התפעל מצוי שורש זה כבר בספרים המוקדמים.)

יש לראות אף את מִהֶלְכִּים במסגרת תופעה זאת. אמנם הצורה קשה, אך אין היא מבודדת, שכן מצאנו לה אחים, כולם בפה-פ גרונות: מִחְלְמִים (ירמיהו כט, ח), מַעְזְרִים (דה"ב כח, כג) ו-מִחְצְרִים (חמש פעמים בדה"י) כקרי לכתוב מחצצרים¹⁰. ומאלף, פעם אחת מוסר הקרי מִחְצְרִים לכתוב זה! יִהְיֶה כאחד לִמְחַצְצָרִים ולמשררים להשמיע קול אחד (דה"ב ה, יג). לעומת: וְהַכְהִנִּים על משמרותם עֲמִידִים וְהַלְוִיִּם בְּכָלִי שִׁיר ה'... בידם וְהַכְהִנִּים מִחְצְצָרִים נָגַדְם וְכָל יִשְׂרָאֵל עֲמִידִים (שם, ז, ו, וכן כיו"ב הפסוקים האחרים).

7. ד' ילין, תולדות התפתחות הדקדוק העברי, ירושלים תש"ה, עמ' 202.

8. לפי המילונים המקראיים, מַעְבְּרוֹת היא צורת הריבוי של מַעְבְּרָה ולא מַעְבְּרָה.

8א. [מַגְרָשׁוֹת (בקצת דפוסים ביה"ז, כח) אינה אלא טה"ד, וצ"ל מַגְרָשׁוֹת, רי"ש בחולם, עמ"ש].

9. F. Schulthess, Lexicon Syro-palaestinum, Berolini 1903, ע' הלך.

10. תמוה, שברגשטרסר, המביא את הדוגמאות הללו, לא ניסה למצוא את הפתרון בכיוון זה, אלא הוא

מציע הסברים שונים לכל מקרה.

צורה זהה ל־מֶהֶלְכִים העברית באה פעמיים בארמית המקראית: "הא אנה חזה גברין ארבעה שרין מֶהֶלְכִין בנו גורא" (דניאל ג, כה; = הנה אני רואה ארבעה אנשים מותרים [=בלתי קשורים] מתהלכים בתוך האש); "... למלך שמיא די כל מעבדוהי קשט וארחתיה דין ודי מֶהֶלְכִין בגוה יכל להשפלה" (שם, ד, לד; = ... למלך השמים אשר כל מעשיו אמת ודרכיו דין ואשר יכול להשפיל את המתהלכים בגאוה). לכאורה נראה כי בבניין הפעל עסקינן¹¹. אלא שבניין זה אין לו כל משמעות בשני פסוקים אלו. ולא זו אף זו, באותה הוראה מופיע הפועל ביחיד בבניין פעל! "... על היכל מלכותא די בבל מֶהֶלְכִין הוה" (שם, ד, כו; = היה מתהלך על היכל המלכות של בבל). הוה אומר, אין כאן בניין הפעל, אלא ואריאנטה של בנין פעל.

מכריעים את הכף הנימוקים, הגורמים לנו להסביר את מֶהֶלְכִים כפועל. זאת, כפי שכבר הראינו, משום-א) מציאות צורות זהות (כאמור, מֶהֶלְכִים, מַעְזְרִים, מַחְזְרִים); ב) מציאות צורה זהה מאותו שורש בארמית המקרא, כריבוי לפועל ביחיד בבניין פעל ובהוראה המתאימה יפה לפסוק זה בזכריה; ולבסוף-ג) תרגומי המקרא, אשר המסורת שלפניהם גרמה להם להבין את הצורה כ־מֶהֶלְכִים.

נמצא אפוא, כי לפנינו צורה ואריאנטית של הבינוני של בניין פעל. ואריאנטית אמרנו, הואיל ומצויה גם הצורה הסדירה מֶהֶלְכִים (קהלת ד, טו). במקומות שהובאו לעיל ובמקומות שיובאו להלן, אשר בכולם פ' הפועל גרונית היא, קיים התנאי, כי ע' הפועל שוואית. כפי שקורה לעתים, הפכה עה-פ זאת מעיצור כפול לעיצור פשוט ואיבדה בכך את חצי התנועה¹². אם כן, מֶהֶלְכִים (meħalēkīm) הפכה ל־מֶהֶלְכִים (meħalkīm). במצב זה עברה תנועת פה-פ הגרונית אל הצורן התחילי וירשה את מקומו של השווא, meħal < mahle. הגרונית נשארה חסרת תנועה: mahle-kīm¹³. בדיקות בפעלים אחרים מעלות את ההשערה, שמא קרה תהליך זהה אף בצורות מסוימות של העתיד של בניין פעל בפועלי פה-פ גרונית, במקום שקיים התנאי לכך, היינו, במקום שבוטלה הכפלת עה-פ השוואית. אלא שעל ידי תהליך זה נודחו הצורות לצורות העתיד של הבניין הקל, ולכן לא הושם לב לתופעה. במקומות אחדים יהיה קשה לקבוע בוודאות, אם אמנם שייכות צורות מסוימות לבניין פעל, ומה גם שצורות מקבילות שמרו על צורתן המקורית (כפי שראינו אף לעיל).

11. וכך אמנם דעתו של F. Rosenthal, A Grammar of Biblical Aramaic, Wiesbaden 1961.

עמ' 54. לעומתו מביע כאן את ההכרה בבניין פעל A. Dammron, Grammaire de l'Araméen Biblique, Strasbourg 1961, עמ' 39, אלא שהוא מתקן את הניקוד ל־מֶהֶלְכִין.

12. ברגשטרסר, כך שני §17h. פרופ' בן-חיים דן בפרוטרוט בתופעה זאת, היינו שינויי עיצור כפול, שאחריו חצי תנועה, לעיצור פשוט חסר תנועה, הן בניקוד הטברני והן בניקוד הבבלי. ראה מאמרו השווא המרחף וההכפלה בעברית, לשוננו יא עמ' 83 ואילך.

13. השווא, שביצעו לפני הגרונית כתנועת הגרונית, זאת אומרת a חסופה (ראה ז' בן-חיים, לעניין כללי השווא של ר' יהודה חיוג', לשוננו כ (תשט"ז) עמ' 135), הפך לתנועה מלאה, והתנועה המקורית נחספה והפכה לשווא. תופעה מעין זו מצויה אף בקטעים בניקוד בבלי, ראה באורא-ליאנדר §7k. הערה זו שמעתי מפי אא"מ פרופ' י' קוטשר.

שורש ח ל ק. שורש זה בא פעמים רבות הן בבניין קל והן בפיעל (וכן באחרים). בלא להיכנס לדיון בהבדלי המשמעויות שבין שני בניינים אלו, מזדקרת לעין העובדה, כי כאשר מדובר בחלוקת ארץ, קרקע או נחלה, בא שורש זה בבניין פיעל (ופועל)¹⁴, כגון "וַיַּחֲלֶק־שָׁם יְהוֹשֻׁעַ אֶת הָאָרֶץ" (יהושע יח, י); "וַאֲדַמְתֶּךָ בַּחֶבֶל תַּחֲלֶק־" (עמוס ז, יז) ועוד (בהוראה סבילה עשוי לשמש את הפועל הזה גם בניין נפעל). לכן מסתבר, כי צורות העתיד קל לכאורה של הפועל בהוראה הנ"ל שייכות לפיעל: "וַיַּחֲלֶקוּ אֶת הָאָרֶץ" (יהושע יד, ה); "אֵתָהּ וְצִיבָא תַּחֲלֶקוּ אֶת הַשְּׂדֵה" (שם"ב יט, ל); "וְתַחֲלֶקְכֶם לַפֶּאֱהָ" (נחמ' ט, כב). ושמא אף וַיַּחֲלֶקְכֶם (לא קרקע, דה"א כד, ד, ה). לעומת זאת קיימות הצורות הסדירות של פיעל עתיד: יַחֲלֶקוּ (שופ' ה, ל; תה' כב, יט), וַיַּחֲלֶקוּ (מל"א יח, ו), אַחֲלֶקָה (תה' ס, ח; קח, ח), אַחֲלֶקְכֶם (בר' מט, ז).

ח פ ש מזדמן עשר פעמים בפיעל ובפועל, בהוראה הרגילה, "בִּקֶּשׁ אַחֲרַי...": "חֲפֹשׁוּ וְרֹאוּ פֶּן יֵשׁ פֹּה עִמָּכֶם...". (מל"ב י, כג). ארבע פעמים בהתפעל, ופעם אחת בבניוני קל, בהוראה שונה במקצת (חֲפֹשׁ כָּל חֲדָרַי בָּטֶן, משלי כ, כז). נוסף על כך באות שלוש צורות העתיד, מהן אחת מסתבר שיש לשייכה לפיעל: "אִם תִּבְקֶשְׁנָה כִּסְפֶּךָ וְכַמְטָמוֹנִים תַּחֲפֹשְׁנָה" (משלי ב, ד).

שני המקרים האחרים מסופקים: "יַחֲפֹשׁוּ עוֹלָת תִּמְנוּ חֲפֹשׁ מִחֲפֹשׁ" (תה' סד, ז), "נַחֲפֹשֶׁה דְּרִכֵּינוּ וְנַחֲקֶרֶה" (איכה ג, מ).

ע ז ר. קיימת הדוגמה הוואריאנטית של פיעל בבניוני (מַעְזִירִים, לעיל), אך אין אף צורה סדירה מבניין זה לא בעבר ולא בעתיד. אך באותו פסוק, שבו מופיעה הצורה מַעְזִירִים, באה גם צורת העתיד באותה הוראה: "כִּי אֱלֹהֵי מַלְכֵי אֲרָם הֵם מַעְזִירִים אוֹתָם לְהֵם אֲזַבְּחַ וַיַּעְזְרוּנִי" (דה"ב כח, כג). יש להניח אפוא, כי אף צורת העתיד גזורה מבניין פיעל. מאידך ישנה בכתוב הצורה "...מַעִיר לַעְזִיר" (שם"ב יח, ג). חקרי: לַעְזִיר.

ע ט ר. מפורש זה ישנה צורה אחת בקל "עֹטְרִים" (שם"א כג, כו), אחת בהפעל, "צָר הַמַּעְטִירָה" (ישע' כג, ח), וארבע צורות סדירות של פיעל, מהן שתיים, שיש תנאים לחילוף: הַמַּעְטֵרְכִי (תה' קג, ד), תַּעְטֶרְהוּ (שם ח, ו). שמא יש להוסיף על בניין פיעל אף את תַּעְטֶרְנוּ (שם ה, יג).

ע ק ש. דוגמה אחת בנפעל, שלוש דוגמאות בפיעל, ופעם אחת וַיַּעֲקֹשְׁנִי (איוב ט, כ).

כללו של דבר, מצינו, כי בצורות מסוימות של פועלי פה-פגרונית בבניין פיעל, שבהן מתבטלת הכפלת עה-פ, יקרה שהצורן התחילי השוואי סופג את תנועת הגרונית, וזו נשארת חסרת תנועה. קיימת ודאות מסוימת לגבי צורות הבינוני, והסתברות אף לגבי חלק מצורות העתיד, בעיקר בפעלים, שיש בהם רוב ניכר לבניין פיעל.

¹⁴ אמנם יש שתי דוגמאות בקל, בזיקה לקרקע: "וַיִּוְתְּרוּ בְּבְנֵי יִשְׂרָאֵל אֲשֶׁר לֹא חָלְקוּ אֶת נַחֲלָתָם" (יהושע יח, ב); "בְּתוֹךְ אֲחִים יִחַלֵּךְ נַחֲלָה" (משלי יז, ב). אך נראה, כי כאן הפירוש "לקבל חלק", ולא "לבצע חלוקה". יש דוגמה אחת בהתפעל "וְהִתְחַלְקוּ אֹתָהּ לִשְׁבֵּעָה חֲלָקִים" (יהושע יח, ה).

ם = נו

(לשאלת שילובי אותיות במקרא)*

על אפשרות של שילובי אותיות קוראים אנו במשנת שבת יב, ה: "נתחון לכתוב חית וכתב שני זיינין... פטור". ושם בגמרא¹: "נתחון לכתוב אות אחת ועלו בידו שתיים - חייב".

ובמסכת ספר תורה² פ"ב הלכה א', מוזהר הסופר שלא לערב את האותיות: "מניחין בין שם לשם כדי שיהיו ניכרים, ובאותיות - כדי שלא יהיו מעורבין. עירב את האותיות או שהפסיק באמצע השם - אל יקרא בו". ושם פ"ג הלכה ד':

"ספר שניפסק או שניקד ראשי פסוקים - אל יקרא בו. גלפו או שעירב אותיותיו - אל יקרא בו".

אף על פי שהוזהרו הסופרים על עירוב אותיות, בכל זאת נראה, שיש בנוסח המקרא שלפנינו כמה וכמה תיבות מוקשות, העשירות להתפרש בנקל, אם נניח, שחל בהן עירוב אותיות.

וכך נראה לי להסביר מספר תיבות במקרא שבהן נו"ן + וא"ו נולדו מן סתומה שפורקה, או להיפך: ם שבהן היא תוצאה של נו"ן + וא"ו שאוחדו. שכן תשליב של נו"ן וא"ו בכתב האשורי נותן מ"ם סתומה או משהו הקרוב לזה ביותר³.

נפתח בשתי דוגמאות של פסוקים מקבילים, היכולים להפיץ אור על תופעה זו:

מלכים ב' כב, ד: עלה אל חלקיהו הכהן הגדול ויתם את הכסף המובא בית ה'...

דברי הימים ב' לד, ט: ויבאו אל חלקיהו הכהן הגדול ויתנו את הכסף המובא בית אלהים...

(*) תודתי נתונה למורי פרופ' ח"א גינזברג, שעבר על כתב היד והעיר גם האיר לי את הערותיו החשובות.

1. בבלי שבת קד ע"ב - קה ע"א.

2. שבע מסכתות קטנות ירושלמיות. יו"ל בידי ר' קירכהיים, פרנקפורט, תר"א.

3. לבעית המ"ם הסתומה בסוף תיבה, ר"ה טורסיני, מנצפ"ך צופים אמרום, הלשון והספר א', תשי"ד, עמודים 3-34.

אפשר להצביע גם על דוגמאות של ם = ני (בכתב האשורי הפכה היו"ד דומה מאוד לוא"ו. בכתבי יב, למשל, היו"ד עבה וקצרה מן הווא"ו, אך לאחר מכן נעשתה דקה וארוכה כווא"ו). למעלה משמונים אחוז של חילופי כתיב וקרי בדה"י מקורם בחילופי יו"ד - וא"ו). כך למשל: אל יפל לב אדם עליו (נוסח המס', שמ"א יז, לב), שעה שתרגום השבעים גורס: אד י (ואולי זו המקורית?). ביחזקאל כט, ג (לי יארי ואני עשיתני), תרגמו השבעים: לי יארי (בלשון רבים) ואני עשיתם. בהושע ז, ב (סבבום) קרא: סבבוני (הקבל: זכרתי, נגד פני). ואף וא"ו ויו"ד יכולים להיות תוצאה של פירוק המ"ם. כך למשל: "מוסר כלמתי אשמע" (איוב כ, ג) - אין כלמתי אלא כליתי (כך טורסיני ואחרים). השוה: "יסרוני כליותי" (תהלים טז, ז). ו"המ"ם במלה זו נוצרה, כנראה, מחיבור שתי האותיות י"ו ו"ה. (ד' ילין, קרי מקרא, איוב, ירושלים, תרפ"ז, עמ' 47). וראה גם בסופה.

יונתן למלכים מתרגם: "ויטקיס ית כספא", דהיינו: ויתך. כנראה, בהשפעת פסוק ט: "התיכו עבדיך את הכסף"⁴. וכך ארליך. המעניין הוא, שבפס' ה (במלכים) מופיע הפועל נתן (ויתנו) – אותו פועל המופיע בדברי-הימים. הפרשנים נדחקים בפירוש המילה "ויתם".

רד"ק, למשל, מפרשו: "וישלים, כלומר ישרים לגבותו". במקום המקביל בדברי-הימים מופיע ויתנו, שהוא לדעתו של ⁴Curtis, קריאה לא נכונה של ויתם, או שינוי מקוון של בעל דה"י, משום שויתם לא היה מובן לו.

ירמיהו מט, יט: הנה כאריה יעלה מגאון הירדן אל גוה איתן כי ארגיעה אריצנו מעליה... שם, נ, מד: הנה כאריה יעלה מגאון הירדן אל גוה איתן כי ארגיעה אריצם מעליה...

חוץ משני שינויים בכתיב מלא או חסר (ארגיעה – ארגעה; יעידני – יועדני), אין בין שני הפסוקים, אלא: אריצנו (מט, יט) – אריצם (= נ, מד). התרגומים גורסים גם במ"ט יט: אריצם (= נ, מד).

רד"ק, בפרשו את מט, יט, כותב: "כאשר אשקיט וארגיע לישראל אריץ אותו מעל ארץ אדום, שהוא שם בגלות". לנ, מד הוא כותב: "כאשר ארגיע ואשקוט לישראל אריץ אותם מעל ארץ בבל, שהם שם בגלות". היינו, דיבר על עם ישראל פעם בלשון יחיד ופעם בלשון רבים.

מבלי להיכנס לשאלה, איזוהי הנוסחה הנכונה, ברור הוא, שבאחד משני המקומות טעה המעתיק וצירף גוין וואו למים, או להפך: ע"י פירוק מ"ם קיבל גוין וואו.

כידוע, גם הכתיב והקרי מעידים, לעתים, על שיבושים. במקרה שהכתיב משובש – בא הקרי לתקנו⁵; בעיקר במקרים של חילוף אותיות דומות. נשארה לנו, בחילופים שבין כתיב – קרי, דוגמה אחת מזו שאנו עסוקים בה, שכתיב של נו תוקן ל"ם:

יהושע ה, א: ... אשר הוביש ה' את מי הירדן מפני בני ישראל עד עברנו (כ'), עָבְרָם (ק').

גירסת הקרי נראית עדיפה, וכך גרסו גם התרגומים. רד"ק: "עד עברנו... והם דברי הכותב" – שרצה לכלול עצמו. אך אולי בא בכתיב "עברנו" בהשפעת ד, כג שלפניו: "כאשר עשה ה' אליהם לים סוף אשר הוביש מפנינו עד עברנו".

4. אם כי קיימת גם האפשרות של החלפת כ' ומ' הדומות. ראה: F. Delitzsch, *Die Lese- und Schreibfehler im A.T.*, Berlin-Leipzig, 1920. p. 114.

ועל דמיון זה של הכ"ף והמ"ם, הקרובות מאד במכתב שומרוני, שהוא (הכתב) העברי הקדמון, אשר בו כתבו הנביאים את ספריהם, מבוסס תיקונו המפורסם של שד"ל ליחזקאל ג, יב: ברום כבוד ה' ממקומו (במקום: ברוך שבמס').

א. *The Books of Chronicles*, ICC, p. 507.

5. כך קרי; כתיב: ארצם.

6. למשל: יך, כתיב = יד, קרי (שמ"ד, יג) ויעש העם אל השלל, כתיב = ויעט, קרי (שם, יד, לב), וכי"ב רבים.

ועתה, נעמוד על מספר כתובים נוספים, שכנראה יש לפרשם בדרך דומה: בראשית לא, ב: וירא יעקב את פני והנה איננו עמו כתמול שלשום. פסוק ה: ויאמר להן ראה אני את פני אביכן כי איננו אלי כתמול שלשם.

כבר עמדו הפרשנים על הקושי שפני – לשון רבים, שעה שאינו – ביחיד. לכן יש מפרשים שאינו מוסב על לבן. אך ראב"ע מעיר שפני יכול להיחשב גם כן כלשון יחיד, ע"ד: פני חלקם⁷. אך ייחוס זה נראה קשה. ונראה, שיש לגרוס עם ת"א, ת"י, פשיטתא והנוסח השומרוני: אינם. וראה גם הנאמר להלן על ירמיה לא, טו.

שמות כג, כט – ל: לא אגרשנו מפניך בשנה אחת... מעט מעט אגרשנו מפניך...

באויבים רבים מדובר! ונ"ל כמו בשבעים, בפשיטתא, בתרגומים הארמיים (אתריכינון) ורס"ג (אטרדהם), בשני הפסוקים: אגרשם.

יהושע ה, ו: ... אשר נשבע ה' לאבותם לתת לנו. במקרא אנו מוצאים לשונות כמו: אשר נשבע ה' לאבותינו לתת לנו⁸; אשר נשבעתי לאבותם לתת להם⁹; אשר נשבע ה' לאבותם לתת להם¹⁰. אך לא מצינו זולת כאן: לאבותם לתת לנו. במספר כתבי-יד הנוסח הוא: לאבותם לתת להם. בתרגום השבעים: אשר נשבע ה' לתת לאבותם.

ונראה לגרוס: לאבותינו לתת לנו.

ר' גם הנאמר להלן על איוב ח, ח.

ישעיהו לג, ב: ה' חננו לך קיונו היה זלעם לבקרים אף ישועתנו בעת צרה. יש הרואים את כינוי הנסתרים שבזלעם – כמוסב לעם ישראל (כך רש"י, ר"א מבלגנצי, ראב"ע ועוד).

משה אבן עזרא¹¹ כותב: "יש מחכמי הלשון הסוברים, ששער היוצא מן הכלל הוא כאשר המדבר יעבור מן הנוכח אל הנסתר ומן הנסתר אל הנוכח. במקרא אנו מוצאים... ה' חננו לך קיונו היה זרועם לבקרים וגו'."

רד"ק: "ומה שאמר זרועם בכינוי הנסתרים ואמר: חננו, קיונו, ישועתנו בכינוי המדברים בעדם, כן דרך הלשון, כמו: שמעו עמים כולם... על כך העיר ארליך¹²: "ואעפ"י שהיה להם הדילוג מפרצוף אל פרצוף הידור ויפ"י בלשון, נראה לי שטעות סופר יש כאן, וזרועם זה עיקרו זרוענו. ונפלה טעות זו בימי קדם שנאמרו מנצפ"ך וכל מ"ם פתוחה...¹³

7. איכה ד, טז.

8. דברים כז, ג.

9. שם, י; יא; יהושע א, ו.

10. דברים לא, ז.

11. שירת ישראל, ליפסיה תרפ"ד, עמ' קפד-קפה.

12. מקרא כפשוטו ג, ברלין, תרס"א, עמ' 70.

13. בדרך דומה מצינו ארליך לגרוס עמי הארץ ת' ענוי הארץ שבמס' (צפנ' ב, ג). השוה ג, כ. אפשר

אולי להוסיף, שבא כאן ענוי בהשפעת ענוה שבאותו פסוק. אך לא נראה התיקון, באשר "ענוי ארץ" הוא צירוף מצוי ומקובל (ישע' יא, ד; תהי' עו, י; ר' גם תהי' לו, יא).

ודונש כותב: "היה זרועם - זרוענו"¹⁴; "לא יתכן פתרונו כי אם באמרנו: היה זרוענו לבקרים..."¹⁵.

ואמנם גרסת "זרוענו" מצויה בכתב-יד רבים, וכן גורסים ת"י (תוקפנא), רס"ג, הפשיטתא והוולגטה. וכך מתקנים (Ehrlich, Kissane ואחרים). לדעת Dahood¹⁶ אין צורך לתקן את התיבה, מאחר שהמ"ם אינה לכינוי, אלא מ"ם אנקליטית (enclitic Mem), המצויה באוגריתית¹⁷, ואין "זרועם", אלא "זרוע" בתוספת מ"ם להדגשה. אולם אין דבריו נראים כלל, מאחר שלשון נלעגת היא לאמר: "היה זרוע לבקרים אף ישועתנו..."

ישעיהו סג, ז: "... אשר גמלם כרחמיו וכרב חסדיו. בתרגום השבעים ובווטוס-לאטינה: גמלנו (ואולי מתוך הרמוניזציה לרישא דקרא: "כעל כל אשר גמלנו ה")"¹⁸.

ישעיהו סג, יט: היינו מעולם לא משלת בם לא נקרא שמך עליהם... נראה לקרוא עם השבעים: לא משלת בנו¹⁹. והשווה אצל דונש²⁰: "ופתרתי לא משלת בם - לא משלת בנו". וכך מתקנים כמה מן החדשים (קרויס ואחרים). ולפענ"ד כך גם גרסת מגילת ישעיהו א'²¹.

ירמיה לא, טו: קול ברמה נשמע נהי בכי תמרורים רחל מבכה על בניה מאנה להנחם על בניה כי אינו.

"אינו" בלשון יחיד - מוקשה, וניסיונות הפרשנים (ראה, למשל, רד"ק; שד"ל: "ואין אחד מהם")²² - ניסיונות דחק הם.

וכבר ראינו למעלה (בר' לא, ב, ה) שיש לגרוס "אינם" במקום "אינו". ואף כאן יש לקרוא עם השבעים והוולגטה: אינם. וכך הובא הפסוק בברית החדשה²³.

14. ספר תשובות דונש... על רבי סעדיה גאון, Breslau, 1866, עמ' 50.

15. ספר תשובות דונש... על מנחם, לונדון-עדינבורג, 1855, עמ' 51. והשיג עליו ראב"ע (שפת

יתר, פרסבורג, 1838, עמ' 35): "אמר ר' אדונם הנכון: זרוענו. ולפי דעתי זרוע המקיים".

16. CBQ XX (1958), p. 45.

17. Horace D. Hummel, *Enclitic MEM in Early Northwest Semitic, especially*

Hebrew, JBL LXXV (1957), pp. 85-107.

18. לתופעה זו הרגילה בתרגומים, אפשר להשוות את תרגום יונתן לבמדבר כא, לג: "ויפנו ויעלו דרך

הבשן ויצא עוג מלך הבשן לקראתם... ", המתרגם: לקדמותנא, היינו: לקראתנו. וכך גם בשני כתבי יד של השומרוני (ש' רונפלד, משפחת סופרים, וילנא, תרמ"ג, עמ' סג). נראה ש"לקראתנו" (שבוודאי אינו נכון, שהרי כל הסיפור בגוף שלישי מסופר!) בא בהשפעת הפסוק המקביל בדברים (ג, א): "ונפן ונעל דרך הבשן ויצא עוג מלך הבשן לקראתנו וגו'", שעלה בזיכרון המתרגם (והשווה גם דברים כט, ו: "ויצא סיחן... ועוג מלך הבשן לקראתנו וגו'"). והשיבוש נעשה קל יותר בשל שילוב האותיות.

19. ובהמשך תורגם: עלינו.

20. ר' הערה 15.

21. אם כי אני קובע זאת על סמך התעתיק בלבד.

22. דרך אחרת לפירוש ר': Gesenius-Kautzsch § 145 m; König § 348 u.

23. מתי ב, יח.

ואף באיוב כד, כד: רמו מעט ואינו/והמכו ככל יקפצון / וכראש שבלת ימלו - נראה לגרוס (ר' BH) ואי:ם, בלשון רבים, משום שהפסוק כולו מדבר על הרשעים בלשון רבים (וכך תרגם רס"ג).

מיכה ז, יט: ישוב ירחמנו יכבש עונתינו ותשליך במצלותים כל חטאתם. רד"ק: "...כן דרך המקרא במקומות רבים לנכח ושלא לנכח בפסוק אחד. וכן אמר 'עונתינו' ואמר 'חטאתם'. אף במ"ם זו רואה Dahood²⁴ - מ"ם אנקליטית. ושוב אין דבריו נראים, שכן אין מדרך הלשון לאמר: 'יכבש עונותינו... כל חטאות'. אך נראה לגרוס כאן: חטאתינו. כך היא גרסתם של רוב התרגומים (ע' פש', וולגט') וארבעה כתבי יד של קניקוט²⁵. וכך מגיהים גם רוב החדשים²⁶.

תהלים יב, ח: אתה ה' תשמרם / תצרנו מן הדור וזו לעולם. ראב"ע: "ייתכן להיות מ"ם 'תשמרם' על אמרות ה', ו'תצרנו' - המפיח בהם. רד"ק: 'תשמרם' - תשמור העניים. ואמר 'תצרנו' לשון יחיד על כל עני ועני במקום שיהיה שם בין העושים". Patton²⁷ רואה בנו"ן של תצרנו נו"ן אנרגטית²⁸ (ועיקרו: תצרו), המשמשת להדגשה, ומצויה גם באוגריתית. לעומתו רואה Dahood²⁹ במ"ם של תשמרם - מ"ם אנקליטית (ולא של הכינוי!), ועיקרו: תשמר, וגם ההמשך בלשון יחיד. אולם נראה, שהכינוי באחד הפעלים: 'תשמרם' או 'תצרנו' - משובש הוא, ויש לגרוס: תשמרם / תצרם, או; תשמרנו / תצרנו. ואמנם במספר כתבי-יד ובתרגום השבעים מצויה גרסת תשמרנו. וכך מתקנים אחדים מן החדשים (דוהם, ארליך, גונקל ואחרים). לעומת זה מצוי בתרגום הארמי: תשמרם... תנצרים. וגרסת תנצרים מצויה גם במדרש³⁰: "אתה ה' תשמרם - אתה ה' נטר אורייתוהן בלבחן, תנצרים מן הדור וזו לעולם".

והשיבוש באחד משתי הצורות - תוצאה של שילוב האותיות האמור הוא.

איוב ח, ח: כי שאל נא לדר רישון וכוון לחקר אבותם. "אבותם" - קשה כאן³¹.

24. שם (ר' הערה 16), עמ' 46.

25. וכך מובא הפסוק באחד מפיטוי ינאי (מהד' מ' זולאי, ברלין, תרצ"ח, עמ' שכז): "...ותשליך

בימצולותים כל חטאותינו".

26. וולטהאוזן, נובאק, מארטי, דוהם, סמית ואחרים וכן דוונש, שם.

27. *Canaanite Parallels in the Book of Psalms*, 1944. p. 13.

28. דוגמאות נוספות לנו"ן זו רואה הוא במלים: יסבננו (דב' לב, י); ישאונך (תהל' צא, יב).

29. שם, עמ' 45-46.

30. ויק"ר פרשה כו, ב; במד"ר פרשה יט, ב. אך אותו מדרש מצוטט גם במדרש תהלים (ז, ז), ושם

תצרנו = מס'.

31. ראה, למשל, ניסיונו של טור-סיני (ספר איוב, תשי"ד, עמ' 89): "ואפשר שיש לבאר את

הע' והוולגטה נתקשו במים הכינוי, וגרסו: אבות. גרסת "אבותם" הייתה נראית, לו היה מדובר, לפני כן, באיזה דור מיוחד³².
ונראה, שיש לקרוא: אבותינו, כפי שהעיר ילין³³: "... עלינו להפריד את האותם לשני חלקים נו ולקרא אבותנו ...".

א י ו ב כ ב , כ : א מ לא נ כ ח ד ק י מ נ ו / ו י ת ר מ א כ ל ה א ש .
מתוך ההקבלה ("ויתרם") נראה לגרוס: ק י מ מ³⁴, או י ק ו מ מ (ר' רש"י).
רס"ג: "ואמרו ק י מ נ ו ר ו צ ה ל ו מ ר ק י מ מ" ³⁵ (תרגום) אנאמהם).
רש"י: "התשמור וראית אם לא נכחד י ק ו מ מ" ³⁶.
גם באחדים מן התרגומים (פשיטתא, וולגטה) הגרסה היא בכינוי הקניין של הנסתרים.
י ל י ן ³⁷: "באו האותיות נו במקוםם, ועל זה מורה גם הקמץ אשר תחת המ"ם" (ת' קימנו בצירה).

ק ה ל ת ו , י ב : כ י מ י י ו ד ע מ ה ט ו ב ל א ד מ ב ח י י מ מ ס פ ר י מ י ח י ה ב ל ו ו י ע ש מ כ צ ל ...
קרא: ויעשונו. והשווה ב, ג. ולדעתו של גינזברג³⁸ נובעת הטעות מתוך "שנמשך אחרי ימי הסמוך והתאים לו את הכינוי".

נ ח מ י ה ד , ט ו : ו א נ ח נ ו ע ש י מ ב מ ל א כ ה ו ח צ י מ מ ח ז י ק י מ ב ר מ ח י מ ...
קרא: וחצונו. ואולי בא "וחצים" בפסוקנו בהשפעת פסוק י: "חצי נערי עש"ם במלאכה וחצ"ם מחזיקים והרמחים וגו'", שם "וחצים" – אינו מוקשה!

ע ו ר א י , ג : ו ע ת ה נ כ ר ת ב ר י ת ל א ל ה י נ ו ל ה ו צ י א כ ל נ ש י מ . קרא: נשינו³⁹.

הכינוי שבמלה "אבותם" מתוך סיפור כזה, שהנוסחה הזאת לקוחה מתוכו: אבותם של אלה, שעמדו לפני גיבור הסיפור הקדום.

32. לדעת בודה מוכיח טו, יח על נכונות גרסת "אבותם" – כאן.
  33. חקרי מקרא, איוב, עמ' 20.
  34. בהוראת קיומם, מציאותם. או שהוא שם זכר מן קימה (איכה ג, סג), על משקל ריב. לפירושו של "ק"ם" ראה עתה גם גורדיס, בספר טור-סיני (כתבי החברה לחקר המקרא ח'), ירושלים, תש"ך, עמ' 162.
  35. תרגומו של ב"ז באכער, פריס, תרנ"ט, עמ' 73.
  36. וכן דונש (שם), ואבן ג'נאח (הריקמה, מהד' וילנסקי, ברלין, תרפ"ט, עמ' שכט): "אם לא נכחד קימנו – במקום ק י מ מ , כאשר נאמר: ו י ת ר מ א כ ל ה א ש".
  37. שם (הערה 33), עמ' 57.
  38. קהלת, תל אביב-ירושלים, תשכ"א, עמ' 95.
  39. כך בתרגום השבעים מהדורת Lagarde. השווה שרים (הושע ז, ה) = שרינו (/מלכנו. כך מרטי ואחרים).
- זמרו אלהים (כתבי-יד: לאלהים) זמרו / זמרו למלכנו זמרו (תהל' מז, ז). בתרגום השבעים בוולגטה: ל א ל ה י נ ו (/מלכנו).

נספח

ידוע המדרש, שאלחנן בן יערי הוא דוד בן ישי⁴⁰. פ' גולדשמידט⁴¹ סבור, שיערי אינה אלא שיבוש המעתיק ששיבש את שמו של ישי – השינן נשתבשה לעינן וריש ע"י פירוקה.

ואעמיד כאן על מקום נוסף, שנראית לי התופעה הזאת:

ישעיה ג, ד: ונתתי נערים שריהם / ותעלולים ימשלו בהם.

נראה לי לגרוס: ונתתי נשים שריהם, והקבל לכך פס' יב: נעמי נגשיו מעולל / ונשים משלו בו⁴².

40. רות רבה ב,ב (גם ילקוט למקום): "ויך אלחנן" (שמ"ב כא, יט) – זה דוד שחננו הקב"ה. "בן יערי" – בן שהיה גדל ביער ...".

41. ידיעות החברה לחקירת א"י ועתיקותיה י"ד (תש"ח – תש"ט), עמ' 122. על דוגמאות לשילוב ע + ז = ש, הצביע מ' נאור, במאמרו בלשוננו כ"ה (תשכ"א), עמ' 197 – 198.

42. פרופ' גינזברג מעיר לי, שאין נערים ... שרים, אלא זהים מעיקרם, ואחד מהם נשתבש. אבל לרעתו, המשובש בוודאי נשים ו"נערים" – עיקר, וזאת משום שבפסוק ד, המקביל ל"נערים" – "תעלולים", ובפסוק יב, המקביל ל"נשים" (שלגינזברג צ"ל: נערים) – "עוללים" (כך מגיה גינזברג במקום "מעוללים"). מה עוד, שגם פסוק ה' מדבר בנער: "ירהבו הנער בוקן וגו'".

לטיב ניב לשון המשנה

ביטויים של חיוב, שיש להם גם משמעות של ניגוד.
מלת "וכן", המחברת הלכה להלכה

מלת "וכן" ידועה כמלת חיבור, המראה על דמיון והשוואה בין דבר לדבר, בין מעשה למעשה. כך מכירים אותה משימושה במקרא, וכן רגילים לפרשה במשנה. אמנם לא שמו לב לזה, שלפעמים מופיעה מלה זו במשנה כמלת חיבור בין שני משפטים עצמאיים, שאין למצוא אותה כך במקרא.

במקרא מופיעה מלת "וכן" באמצע משפט, כמו: כן ירבה וכן יפרץ (שמות א, יב), כן חנו לדגליהם וכן נסעו (במדבר ב, לד); גם בין משפט למשפט כשכל מובנו של המשפט השני תלוי במשפט הראשון. בעניין אחרון זה מופיעה "וכן" כמעט תמיד לפני פועל: וכן לא יעשה (בראשית לד, ז), וכן תעשו (שמות כה, ט), כן יעשה לאהל מועד (ויקרא טז, טז), וכן היינו בעיניהם (במדבר יג, לג), וכן תעשה לחמורו וכן תעשה לשמלתו וכן תעשה לכל אבדת אחיך אשר תאבד ממנו ומצאת (דברים כב, ג), וכן עשה יהושע (יהושע יא, טו), ממני תראו וכן תעשו (שופטים יא, טו), וכן יעשה שנה בשנה (שמואל א, ז).

אבל אין אנחנו מוצאים "וכן" במקרא בשימוש הרגיל הרבה במשנה, כמלת חיבור בין משפט למשפט, בזמן שהמשפט השני יש לו מובן מלא, אפילו בלי שום צירוף למשפט הראשון, כגון: "התוקע לתוך הבור וכו' אם קול שופר שמע יצא ואם קול הברה שמע לא יצא. וכן מי שהיה עובר אחורי בית הכנסת וכו' ושמע קול שופר או קול מגילה אם כיון לבו יצא ואם לאו לא יצא" (ראש השנה ג, ז).

מלת "וכן" מופיעה גם במשנה, כמו במקרא, באמצע משפט או לפני משפט קטוע, כגון: שלשה שאכלו כאחד אינן רשאים לחלק, וכן ארבעה וכן חמשה (ברכות ז, ד); המחליק בצלים לחים לשוק ומקיים יבשים לגורן נותן פאה לאלו לעצמן ולאלו לעצמן, וכן באפונין וכן בכרם (פאה ג, ג); תבואה שנתנה לשחת או לאלומה וכן באגודי השום וכו' (שם ו, י); הלוקח מן העני וכן העני שנתנו לו פרוסות פת וכו' (דמאי ה, ה). בכל אלו המקומות המובן של "וכן" במשנה הוא ממש אותו המובן של המלה בשימושה במקרא, היינו "וכן".

אולם כשמופיעה מלת "וכן" במשנה כמלת חיבור בין שתי הלכות שונות, בין שני משפטים עצמאיים, אין, לדעתי, לפרשה כמלת דמיון והשוואה במובן של "וכן". אמנם כל המפרשים, וכן אמוראים בבבלי עצמו, הבינו "וכן" גם במצב זה כמלת דמיון, ומכיוון שפירשוהו תמיד כמלת קשר של דמיון והשוואה, לא הצליחו לסלול דרך חלקה בפירושן של כמה וכמה משניות, שמלה זאת בהן באה במצב זה.¹

1. הדיון השלם והמקיף ביותר על מלת "וכן", המקשרת הלכה בהלכה נמצא בספרו של מ"ר הפרופ' י"נ אפשטיין ז"ל, "מבוא לנוסח המשנה", עמ' 1043 – 1049. על פי דיון זה, שהוא בודק בחריצות את כתבי היד, הדפוסים הקדומים וגם ההבאות אצל הראשונים, אפשר לקבוע את הנוסח הנכון בנוגע לכמה וכמה משניות, שמופיע בהן "וכן". אמנם ההנחה היא בכל דיון מקיף זה, שפירוש המלה הוא כמקובל, והיא באה לקשר "הלכה בהלכה דומה לה", וכן בא פרופ' אפשטיין ז"ל למסקנה, שכמה "וכן" במשנה "נראים כמיוותרים או

בהמשך מאמר זה יבואר היסוד לקביעתו, שאין לפרש "וכן" בין משפט שלם למשפט שלם במשנה כמלה של דמיון, אלא, להפך, כמלה של ניגוד. אך ניגוש קודם למשניות השונות, שבא בהן "וכן" במצב זה; נעמוד על הקשיים ונראה, אם הקביעה החדשה למלה זו, שאני מציע כאן, יכולה לפתור את הבעיה.

א

במות ד, ח: החולץ ליבמתו ונשא אחיו את אחותה ומת, חולצת ולא מתיבמת. וכן המגרש את אשתו, ונשא אחיו את אחותה ומת, הרי זו פטורה מן החליצה ומן היבום. הבבלי (מא ע"א) שם לב, שיש הבדל גדול בין "החולץ ליבמתו" (ששם ההלכה היא "חולצת ולא מתיבמת") ל"המגרש את אשתו" (ששם ההלכה היא "הרי זו פטורה"). ולכן שואל הבבלי: מאי וכן? והוא מתרץ: אימא אבל המגרש. הבבלי מגיה כנראה, מפני שתופס את מלת "וכן" כמלת דמיון, וכאן אין דמיון. אולם דרך זו של הגהה – אם נבין, שהבבלי התכוון כאן להגיה ממש – קלה היא יותר מדיי, וברור, שאין למחוק או לשנות את "וכן" כאן למרות הקושי בפירוש. אפשטיין (מלני'ה, 524 – 525) משתדל להסיר את הקושי כאן בזה שהוא מניח, שיש לפנינו במשנה זו שני מקורות שונים, משנת החכמים ושריד של משנת ר' עקיבא ור' מאיר, שהתחיל ב"וכן", מפני שבאמת לפי שיטת ר"ע (ור' מאיר השונה משנת רבו) אין הבדל בין החולץ ליבמתו להמגרש את אשתו. בשניהם אין חליצה ואין ייבום. אבל רבי מסדר המשנה צירף כאן משנת החכמים, סידר ברישא, למשנת ר' מאיר, ששנה בסיפא. במשנת ר' מאיר היה "וכן", אע"פ שבמשנת החכמים לא היה מקום למלה זו. בכל זאת, בזמן שעבר רבי בסידורו ממשנת החכמים, ששנה ברישא, למשנת ר' מאיר, ששנה בסיפא, לא השמיט את "וכן", כמו שבאה מלה זאת בהתחלת הסיפא של משנת ר' מאיר.

אולם קשה להבין לפי שיטה זו, מדוע בכלל היה צורך לצרף מקורות שונים, אם גם לפי משנת החכמים, שרבי התחיל בה כאן בסידורו, אין שום הבדל בין משנתם למשנת ר' מאיר בנוגע להלכה שבסיפא. מדוע לא המשיך במשנת החכמים, ובלי "וכן"? הרי גם החכמים מודים בנושא אחות גרושתו, שאין קידושין תופסים, כמפורש במשנה יב, ולכן "פטורה מן החליצה ומן היבום"? מה הרוויח רבי, לפי שיטה זו, במה שעבר ממקור למקור? גם אין להניח, שרבי סידר לפני כן את כל משנת ר' מאיר, ואחרי כן מחק את הרישא, והכניס במקומה את משנת החכמים, וכך נשארה "וכן"! לכן נראה לי, שאין מוצא, אלא לתפוס את מלת "וכן" כאן – ובכל מקום דומה – כמלת ניגוד, שמובנה הוא "אבל", "אמנם כן", "אף על פי ש...". וכך יהיה פירוש משנתנו כאן: אחות חלוצתו חולצת, אע"פ שאחות גרושתו פטורה היא לגמרי מחליצה ומייבום.

ייתכן שהבבלי האומר "אימא אבל המגרש" אינו מתכוון להגיה, אלא לפרש. ואמנם ישנם הרבה לשונות בבבלי, שמה שנראה כהגהה אינו אלא פירוש. בכל זאת, במה שנוגע ל"וכן", נראה בהמשך דיונו, שאפילו אם סתם הבבלי לא התכוון להגיה ממש, הרי לפחות כמה מן האמוראים המאוחרים תפסו את העניין כהגהה ממש.

מוטעים. אף על פי שמסקנתי אחרת, רוצה אני להדגיש, שלולא העבודה המקיפה הזאת בקביעת הנוסח הנכון, ולולא המחקר המקיף סביב כל משנה, שמלת "וכן" נמצאת בה, לא הייתה בידי כלל האפשרות כעת לחקור בעניין זה.

פירוש חדש זה ל"וכן", שלדעתנו הכרחי כאן להבנת משנה זו, אינו הכרחי פחות גם במשמיות אחרות, שמלה זו באה בהן.

פסחים ג, כ: בצק שבסדקי עריבה אם יש כזית במקום אחד חייב לבער, ואם לאו בטל במיעוט. וכן לענין הטומאה, אם מקפיד עליו חוצץ, ואם רוצה בקיומו הרי הוא כעריבה.

הבבלי (מה ע"ב) שואל על לשון "וכן": מי דמי? התם בשיעורא תליא מילתא, הכא בקפידא תליא מילתא!

הבבלי משתדל לתרץ: אמר רב יהודה אימא ול ענין הטומאה אינו כן. א"ל אביי הא וכן לענין הטומאה קתני? אלא אמר אביי הכי קאמר וכן לענין צירוף טומאה בפסח, ובשאר ימות השנה איכא פלוגתא.

גם כאן מציע אפשטיין (שם, 331) פתרון על יסוד מקורות שונים: רבי, מסדר המשנה, חיסר בכונה קטע מקשר (נמצא בתוספתא ב, א) המתנגד לדעתו, "ועל ידי כך נתרועע הקשר שבין שני חלקי המשנה".

אולם בתפיסת "וכן" כלשון של ניגוד המשנה מתפרשת בלי שום קושי. ה"וכן" בא להדגיש: בעניין איסור חמץ הקובע הוא השיעור, אבל בענין טומאה לא השיעור קובע, אלא ההקפדה.

ייתכן, שרב יהודה, החי שני דורות לפני אביי, לא התכוון להגיה, אלא לפרש, שעדיין עמד על שימוש מיוחד זה של "וכן". אלא שאמוראי בבל בדורות מאוחרים יותר לא עמדו על עיקר כוונתו, ומסרו את דבריו בלשון של הגהה "אימא ולענין הטומאה אינו כן".² ראוי לשים לב, שהירושלמי בכל מקומות אלה אינו מתקשה בלשון "וכן", אינו משתדל להגיה, ואינו מכיר כלל את הדרך של אמוראי בבל לפרש בשיטת "חסורי מחסרא", כמו אביי כאן.

הקבלה ממש לגישת הבבלי למלת "וכן" במשנה זו בפסחים נמצאת גם בבבלי סוטה יא ע"ב על המשניות בסוף פרק א' שם, אלא ששם שמות האמוראים אינם רב יהודה ואביי, אלא אביי ורבא³:

במידה שאדם מודד בה' מודדין לו וכו' וכן לענין הטובה, מרים המתינה למשה שעה אחת וכו' לפיכך נתעכבו לה ישראל שבעה ימים במדבר.

הבבלי מגיב: מי דמי? התם חדא שעתא, הכא שבעה יומי? אמר אביי אימא ול ענין הטובה אינו כן. אמר ליה רבא הא וכן לענין הטובה קתני? אלא אמר רבא הכי קתני, וכן לענין הטובה דבאותה מדה, ולעולם מדה טובה מרובה ממדת פורענות.

אבל גם רבא אינו מצליח להסתיר את הסתירה והניגוד שב"וכן" כאן, ומודה הוא, שאין הטובה דומה לרעה בכל הפרטים. אם כן, שוב, מאי "וכן"?

2. כמו שאפשר לראות מן ההבאה הבאה, לשון זה אינו של רב יהודה עצמו, אלא כמו שאביי מסרו. בזמן שאביי עצמו אינו מוצא אפשרות אחרת לקיים את הלשון בלי הגהה, הריהו מוכן לקבל דרך זו, שהוא, כנראה, מייחסה לרב יהודה.

3. ויש הסבר לכך. בזמן שרבא הוא המשיב האחרון, מייחס הבבלי את "הגישה הראשונה" של רב יהודה לאביי, שגם הוא באופן יחסי מאוחר, כאילו לומר, שאפילו בין האמוראים המאוחרים היו כאלה, שלא מצאו דרך לפתור את הקושי אלא לפי מה שתירצו הראשונים – רב יהודה – בעניין זה.

אבל אם נתפוס את "וכן" כמלת קשר המראה על ניגוד, יהיה המובן של המשנה פשוט וברור: במידה שאדם מודד בה מודדין לו כשהוא חוטא, אבל לא יותר, אף על פי שבזמן שהוא עושה מעשים טובים, תשלום השכר הוא הרבה יותר מן המידה שהוא מדד בה.

לפעמים הבבלי מציג פתרון ל"וכן" בזה, שהוא מסבב את "וכן" על עניין משני, הנוכח בתוך המשנה, אע"פ שעל ידי כך הוא מוציא את לשון המשנה מפשוטה. דוגמה לכך נמצאת בסוגית בבא בתרא פרק א' על משנה א', וב: השותפין שרצו לעשות מחיצה בחצר בונין את הכותל באמצע וכו' וכן בגינה מקום שנהגו לגדור מחייבין אותו, אבל בבקעה מקום שנהגו לא לגדור אין מחייבין אותו. הבבלי (ב ע"ב) מציג, שאפשר להבין את "וכן" לא על עצם העניין של חיוב בניית כותל, אלא טיב הבנייה. "וכן" מוסב על "גויל גזית". הדוחק שבפירוש זה נראה לעין. לדעתי, הפירוש של משנה זו, לפי הגדרת "וכן" כלשון של ניגוד, הוא: בחצר בונים את הכותל רק אם רצו השותפין לעשות מחיצה, ואין בזה קביעה במנהג המקום (שהמנהג קובע בחצר רק בנוגע לטיב האבנים שמשתמשים בהן לכותל), אע"פ שבגינה מנהג המקום קובע גם לעצם החיוב לעשות גדר.

ב

עד כאן הבאנו משניות, שהנוסח "וכן" בהן ברור, מפני שהבבלי עצמו שואל על לשון זו במשנה; וגם הירושלמי, אע"פ שאינו מתקשה בלשון, גם הוא גורס אותו. אבל ברוב המשניות שמלת "וכן" באה בהן, אין הבבלי מגיב כלל, למרות אותו הקושי, ולכן אפשר להיכנס בספק, אם הלשון "וכן" הוא מקורי במשנה. נתחיל אפוא במשניות כאלה, שאע"פ שאין שום הגבה עליהן בבבלי, בכל זאת אין שום ספק בהן בנכונות הנוסח "וכן", כמו שאפשריין (שם, 1049) מעיד עליהן, אע"פ שאינו שוה לגמרי או אינו שוה כלל למה שלפניו.

תרומות ח, יא-יב: היה עובר ממקום למקום וככרות של תרומה בידו, אמר לו נכרי תן לי אחת מהן ואטמאה ואם לאו הרי אני מטמא את כולך, ר' אליעזר אומר מטמא את כולך ואל יתן לו אחת מהן ויטמאה; ר' יהושע אומר יניח לפניו אחת מהן על הסלע. וכן נשים שאמרו להם גוים תנו אחת מכם ונטמאה, ואם לאו הרי אנו מטמאים את כולכם, יטמאו את כולך ואל ימסרו להם נפש אחת מישראל.

הרמב"ם ורוב המפרשים מבינים, שבדין האחרון אין מחלוקת בין ר"א ור' יהושע, ומלת "וכן" נעשית קשה. אפשריין שוב מניח פתרון של צירוף מקורות שונים (לפי ההנחה, שר' יהושע חולק גם בזה), אבל לפי תפיסתנו פירוש המשנה הוא חלק: ר' אליעזר ור' יהושע חולקים בעניין כיכרות תרומה, אע"פ שבנשים אינם חולקים.

פסחים ג, ז-ח: ההולך לשחוט את פסחו ולמול את בנו ולאכול סעודת אירוסין בבית חמיו ונוכר שיש לו חמץ בתוך ביתו, אם יכול לחזור ולבער ולחזור למצותו, יחזור ויבער, ואם לאו מבטלו בלבד. להציל וכו'. וכן מי שיצא מירושלים ונוכר שיש בידו בשר קודש, אם עבר צופים שורפו במקומו ואם לאו חזר ושורפו לפני הבירה מעצי המערכה.

אפשריין מדגיש, ש"וכן" הוא "בכלל" הנוסחאות, ואף בציטט שבירוש' סוף פ"ג, ל סע"ב, ובבבלי ברכות מט ע"ב ופסחים פא ע"ב, אבל אינו נותן פתרון ל"מאי וכן?"

אמנם "וכן" מדויק לפי שיטתנו: בנוגע לביעור חמץ הקובע הוא "אם יכול לחזור ולבער ולחזור למצותו", אע"פ שבשריפת בשר קודש הקובע הוא המרחק מירושלים.

גדרים ח, ז: האומר לחבירו קונם שאני נהנה לך אם אין אתה בא ונטל לבניך כור אחד של חטין ושתי חביות של יין, הרי זה יכול להפר את נדרו שלא על פי חכם וכו'. וכן האומר לחבירו קונם שאתה נהנה אם אין אתה בא ונותן לבני כור אחד של חטין ושתי חביות של יין, ר' מאיר אומר אסור עד שיתן וחכמים אומרים אף זה יכול להפר את נדרו שלא על פי חכם.

אפשטיין (שם, 1050) כותב שמסדר המשנה חילק בין הרישא לסיפא (כפירושם של התוספות סג"ב), ושואל "ומאי וכן"? אולם, לפי דרכנו, "וכן" בא להראות על ניגוד: באומר לחבירו "קונם שאני נהנה לך" אין מחלוקת, שיכול להפר את נדרו שלא על פי חכם, אע"פ שבאומר "קונם שאתה נהנה" יש מחלוקת בין ר"מ והחכמים, אם יכול להפר את נדרו שלא על פי חכם.

ג

וישנן הרבה משניות, שלא ברור, אם צריכים לגרוס בהן "וכן" כמלת קשר או לא, וחילופים בנוסחאות נמצא בהן הרבה. אפשטיין (שם, 1044 – 1049) דן באלו המשניות, כדי לקבוע בכל משנה ומשנה את הנוסח הנכון על פי כתבי יד מדויקים וכדומה. בהרבה מהן הוא מוכרח להחליט, שנוסח "וכן" הוא הנכון, אף שקשה יהיה לפרשו.

חלה א, ז: נחתום שעשה שאור לחלק חייב בחלה. – נשים שנתנו לנחתום לעשות להן שאור אם אין בשל אחת מהן כשיעור פטורה מן החלה. כך נוסח הדפוסים, בלי מלת קשר "וכן" בין שתי ההלכות. אבל בדפוס פירוש באה "וכן". גם הרמב"ם בפירוש המשניות וכן הירושלמי, בין השאר, גורסים אותה. לכן כותב אפשטיין (1044): "אין ספק שנוסח 'וכן' עיקר, מכיוון שישנו בגוף הירוש'; אבל לשון 'וכן' קשה". ואין לו מוצא אלא להניח, שמשנה זו מוגהת בסידור האחרון, ושה"משנה ראשונה" שנתה נחתום וכו' פטור מן החלה! אולם לפי מה שהנחנו, פירוש המשנה הוא: נחתום וכו' חייב בחלה, אע"פ שבזמן שמקבל מנשים ומצרף את כל החלקים לשאור אחד של שיעור אינו חייב. "וכן" באה להצביע על ניגוד זה!

והנה הרווחנו, לפי מה שחידשנו בפירוש מלת "וכן", אפשרות לקבוע את הנוסח הנכון בכמה וכמה משניות, שיש בהם חילופי גרסאות בנוגע למלה זו, ובנידון המשנה הנ"ל – לאשר את נוסח "וכן" כעיקר, ושלא כנוסח בדפוסים.

ד

וכמו שקובעים אנחנו, שמלת "וכן" באה להראות על ניגוד, ובכל מקום שיש גוון של הבדל בין שתי הלכות, צריכה היא לבוא, כך אפשר לומר, שבמקום שנמצאת הקבלה ממש בין שתי הלכות עצמאיות, אין גורסים אותה. סימן הקשר הוא וי"ו החיבור בלבד. נביא כמה דוגמאות:

כלאים ח, ד: ר' יהודה אומר כל הנולדים מן הסוס אע"פ שאביהן חמור מותרין זה עם זה; וכן הנולדים מן החמור אע"פ שאביהם סוס מותרין זה עם זה. כאן ההלכות שוות לגמרי: מותרין זה עם זה. לכאורה "וכן" מראה על דמיון שלם זה. אבל אפשטיין מביא (1044), שברוב המכריע של כתבי היד (מינכן, לו, פרמא, קויפמן, המבורג, ברלין), בדפוס פיזרו ובקטע שרידי ירושלמי, אין גורסים "וכן", אלא "וכל" או "כל" בלבד, אפילו בלי וי"ו החיבור. בהבאות של משנה זו בהלכות גדולות (כלאים), כפתור ופרח, בבלי חולין עט ע"א (כמה כתבי יד חשובים), כמו שאפשטיין מביא, הנוסח הוא "והנולדין", עם וי"ו החיבור בלבד. "וכן" חסר בכל הנוסחאות המדויקות, דווקא מפני שיש כאן דמיון שלם בין שתי ההלכות במשנה זו! לכן תמוה קצת מה שכותב אפשטיין: "אבל ודאי שנו 'וכן' הוא הנכון והעיקר". נימוקו "שאם לא כן, למה האריך התנא וכפל 'מותרין זה עם זה' אינו די לקבוע על פיו, בזמן שיש לנו כל כך הרבה עדויות נגד קביעה זו!"

ביכורים א, א: אלו שאינן מביאין הנוטע לתוך שלו והבריק לתוך של יחיד או לתוך של רבים וכן המבריק מתוך של יחיד או מתוך של רבים לתוך שלו. לפנינו שוב שתי הלכות שוות לגמרי, ולא כאן מקום ל"וכן". באמת חסרה תיבה זו ברוב המכריע של הנוסחאות (ע"א אפשטיין שם), והקשר אינו יכול להיות, אם בכלל יש צורך בו, אלא וי"ו החיבור בלבד ("והמבריק" בכתבי יד מינכן, פרמא, המבורג).

ה

יש עוד כמה משניות – מלבד משנת חלה, שהערכנו עליה למעלה – שבהן הלכות מנוגדות במקצת, וחסרה "וכן" בנוסח הדפוס, ולפי מה שחידשנו הייתה צריכה להיות. נביא אותן בקיצור, ורק כדי להראות, שברוב הנוסחאות – בניגוד לדפוס – גורסים "וכן", כל זמן שיש ניגוד.

עירובין ד, יא: מי שיצא חוץ לתחום אפילו אמה אחת לא ייכנס, ר"א שתיים ייכנס וכו' לא ייכנס. – מי שהחשיך וכו' לא ייכנס.

אפשטיין מעיר (שם), ש"וכן" מופיע כאן בדפוס פיזרו, כ"י ברלין ולירמא. יש כאן ניגוד, מפני שבהלכה הראשונה חולקים תנא קמא ור"א, ובהלכה השנייה אין מחלוקת, כמו שיוצא מן הבבלי נב ע"ב ומן הסלקא דעתין של הירושלמי כב ע"א: הוון בעיי מימר מה דמר ר' לעזר ביצא הא במחשיך לא. לפי כל זה "וכן" מדויק מאד. אבל המסקנה בירושלמי, על פי ברייתא המלמדת אחרת, היא, שר"א חולק אף במחשיך. אין כאן ניגוד, ואין כאן מקום ל"וכן"! ואמנם ברוב הנוסחאות חסר "וכן" (כמו גם בדפוס במקרה זה), ויש בוזה חיזוק לתפיסת הירושלמי נגד הבבלי.

עירובין ח, ח: גוזזטרא שהיא למעלה מן הים אין ממלאין הימנה בשבת אלא אם כן עשו לה מחיצה גבוהה עשרה טפחים וכו'. וכן שתי גוזזטראות זו למעלה מזו, עשו לעליונה ולא לתחתונה, שתיהן אסורות עד שיערבו.

לשון "וכן" מופיע כמעט בכל הנוסחאות (אפשטיין 1045), אלא שרש"י (שם פד ע"ב, סד"ה שתי גוזזטראות) מוחקו. התוספות (שם פד ע"א, ד"ה תנן) נדחקים לקיימו לפי השיטה המקובלת, ש"וכן" מראה על דמיון (אפשטיין מראה, עד כמה תירוצם דחוק). ולפי דרכנו, דווקא מפני שאין ההלכות שוות, בא "וכן".

עירובין ח, י-א: החצר והאכסדרא מצטרפין לארבע אמות. וכן שתי דיוטאות זו כנגד זו, מקצתן עשו עוקה ומקצתן לא עשה עוקה, את שעשו עוקה מותרין ואת שלא עשו עוקה אסורין.

הנוסח "וכן" נמצא בכל הדפוסים, אצל רוב הראשונים, ובקצת כתבי היד (אפשטיין שם). על מה מוסב "מקצתן עשו עוקה", מחולקים המפרשים. אולם אם נקבל את הפירוש, שקטע זה מוסב על שתי דיוטאות, הנוסח "וכן", המראה על ניגוד, לפי הנחתנו הכרחי הוא: בחצר ובאכסדרא יש צירוף, אבל לא בשתי דיוטאות. וכאן, דווקא משום ש"וכן" הוא הנוסח המקובל והעיקר, אנו מוכרחים לפרש את המשנה לפי הקביעה, שקטע אחרון זה מוסב על "שתי דיוטאות".

פסחים ח, ה: זב שראה שתי ראיות שוחטין עליו בשביעי, ראה שלש שוחטין עליו בשמיני שלו. – שומרת יום כנגד יום וכו' ראתה שני ימים שוחטין עליה בשלישי, והזבה שוחטין עליה בשמיני.

אין שחיטה בשביעי כלל לשומרת יום זובה, ואין דמיון בין שתי ההלכות. לפי הנחתנו, צריך להיות כאן "וכן". ואמנם רוב כתבי היד, המשנה בירושלמי ו"כל הספרים", לפי עדותו של ר' יהוסף אשכנזי (אפשטיין שם), גורסים "וכן" שומרת יום.

ביצה ד, א: המביא כדי יין ממקום למקום וכו' אבל מביא הוא על כתפו או לפניו. וכן המוליך את התבן לא יפשיל וכו' אבל מביאה הוא בידו. "וכן" חסר ברוב המכריע של הנוסחאות (אפשטיין שם), ונכון הדבר, מפני שיש כאן דמיון ממש בין הלכה להלכה (ומאמץ המפרשים להבדיל בין "לפניו" שברישא ל"בידו" שבסיפא דחוק וללא צורך).

ביצה ה, ד: השואל כלי מחבירו מערב יום טוב כרגלי השואל וכו'. האשה ששאלה מחברתה תבלין ומים ומלח לעיסתה, הרי אלו כרגלי שתיהן. ההלכות אינן שוות, ודרושה מלת "וכן" לפי שיטתנו. ואמנם נמצאת היא בכמה נוסחאות חשובים (אפשטיין שם).

ראש השנה ג, ז: התוקע לתוך הבור וכו' אם קול שופר שמע יצא ואם קול הברה שמע לא יצא. וכן מי שהיה עובר אחורי בית הכנסת וכו' ושמע קול שופר או קול מגילה אם כיון לבו יצא ואם לאו לא יצא.

כמעט בכל הנוסחאות (אפשטיין 1046) גורסים "וכן", והמפרשים מתקשים למצוא דמיון בין ההלכה הראשונה לשנייה. אבל נכון הנוסח לדעתנו, מפני שכאן יש ניגוד. יציאת ידי חובה בשמיעת קול שופר אינה תלויה בכוונת הלב בלבד (מה שמלמדת ההלכה השנייה), אלא גם בשמיעת קול שופר ממש, ולא ההברה (ההלכה הראשונה)⁴.

4. פרופ' אפשטיין ז"ל מציע, שמשנתנו קטועה, ומלת "וכן" שבמשנה הייתה קשורה לעניין אחר, שעוד נשמר בתוספתא סוף ג, ז: רעה שהרביץ צאנו אחר בית הכנסת וכן חולה וכו' ומי שהיה ביתו סמוך לבית הכנסת ושמע קול שופר וכו' אם כיון לבו וכו'. פתרון זה חריף כדי להצדיק "וכן" במשנה לפי הנוסח המקובל, אבל אינו מסיר את הקושי אלא במשנה זו בלבד.

יבמות ח, י: היבמה לא תחלוץ ולא תתייבם עד שיהיו לה שלשה חדשים. וכן כל שאר הנשים וכו' עד שיהיו להן שלשה חדשים וכו' ר' יהודה אומר וכו' יוסי אומר וכו'. אפשר שיש לנו מביא משנה זו כלל, ואפשר להניח שנוסח "וכן" כאן אינו בספק כלל. הניגוד כאן בין הלכה הראשונה לשנייה הוא בזה, שבהלכה הראשונה אין מחלוקת, ובהלכה השנייה חולקים תנא קמא, ר' יהודה ור' יוסי. המפרשים, כמובן, תפסו את "וכן" כמלת דמיון בין ההלכה הראשונה לדעת תנא קמא בלבד בהלכה השנייה.

ו

ועכשיו נביא עוד כמה משניות, שההלכות בהן שוות. ואין מקום ל"וכן":
כתובות ט, ט: קטן שהשיאו אביו כתובתה קיימת וכו'. — גר שנתגיר ואשתו עמו כתובתה קיימת.

ההלכות שוות, וצודקים רוב הנוסחאות (כולל נוסח הדפוס), שאינם גורסים "וכן".

חולין ז, ה: גיד הנשה וכו' בנותן טעם. וכן חתיכה של נבילה וכו' בנותן טעם.

ההלכות דומות, ורוב הנוסחאות (אפשר שיש 1047) אינם גורסים "וכן".

כלים ד, ב: חבית שנתרועעה וכו' טהורה. — גיסטרא שנתרועעה וכו' טהורה.

ההלכות שוות, ואין מקום ל"וכן". אין להשגיח במיעוט הנוסחאות (אפשר שיש) שיש בהן "וכן".

מקואות ז, ה: שלשה לוגין מים ונפל לתוכן קרטוב יין וכו' ונפלו למקוה לא פסלוהו.

— שלשה לוגין מים חסר קרטוב וכו' ונפלו למקוה לא פסלוהו.

חסר "וכן" בכל הנוסחאות, וגם בהבאה בבבלי חולין כו ע"א (אפשר שיש 1048), ונכון הוא, כי ההלכות שוות הן. אין להשגיח אפוא בהבאה שבמכות ד ע"א (דפוס) ששם נמצא "וכן".

ז

עוד נשאר לנו לטפל במשניות אחדות, שלכאורה מלת "וכן" המופיעה בהן, או חסרה בהן, מתנגדת לקביעתנו.

יבמות ד, יא: ארבעה אחין וכו'. — מי שהיה נשוי וכו'.

ההלכות אינן שוות, ולפי מה שחידשנו הייתה צריכה לבוא מלת "וכן". אבל יש לשים לב, שאין שום קשר ענייני בין שתי ההלכות שבמשנה זו, ואין צורך להראות על ניגוד. מלת "וכן" כמלת קשר של ניגוד באה לקשר שתי הלכות, שיש בהן גם עניין משותף, ולהדגיש במיוחד את נקודת הניגוד. לפיכך במקום שאין שום עניין משותף, אין היא מופיעה. לכן אין לקבל את גרסת מיעוט הנוסחאות (אפשר שיש 1046), שמופיעה בהן "וכן". וברור הוא, שלפי דרכנו אין מקום לשאול על גרסת המיעוט "מאי וכן? אבל מיבעי ליה?"

בבא קמא י, ב: המציל מן הנהר וכו' אם נתיאשו הבעלים הרי אלו שלו. וכן נחיל של דבורים, אם נתיאשו הבעלים הרי אלו שלו. אמר ריב"ב נאמנת אשה או קטן לומר מכאן יצא נחיל זה.

הנוסח "וכן", כנראה, נוסח מאושר הוא (אפשר שיש) מדובר על קטע זה). ההלכות

לכאורה שוות הן, ולפי שיטתנו לא הייתה צריכה להיות כאן מלת "וכן". אולם הפתרון לדעתי הוא על דרך מה שכתבנו למעלה על יבמות ח' י. זה יכול גם להסביר מדוע מקצת נוסחאות גורסים "וכן אמר ריב"ב".

חולין ד, ג: בהמה שמת עוברה בתוך מעיה וכו'. – האשה שמת ולדה בתוך מעיה וכו'. אין שום קשר ענייני בין ההלכה הראשונה לשנייה, אלא שהסגנון החיצוני דומה, ולפיכך אין שום הכרח להשתמש ב"וכן" להצביע על השוני בין הלכה להלכה (כמו שכתבנו על יבמות ד, יא בראש סעיף זה). בכמה נוסחאות, בכל זאת, באה מלת "וכן" (אפשריין 1047).

חולין יב, א: ושילוח הקן וכו' ואינו נוהג אלא בשאינו מזומן וכו' כגון אווזין ותרנגולין שקנו בפרדס. אבל אם קיננו בבית וכן יוני הרדסאות פטור משילוח. אפשריין (שם) קובע, על פי רוב הנוסחאות, שהנכון כאן הוא "וכן יוני הרדסאות". הניגוד יהיה, לדעתי, בין יוני הרדסאות לאווזין ותרנגולין. אולם אפשר גם להבין מלת "וכן" כאן כמלת חיבור באמצע המשפט, כהמשך של "אבל אם קיננו בבית", ואז באמת בא "וכן" להראות על דמיון ולא על ניגוד, כמו שכתבנו בראש מאמרנו.

תמורה ו, ב: איזהו אתנן האומר לזונה וכו' כולן אסורין. וכן האומר לחבירו הא שלה זה ותלין שפחתך אצל עבדי רבי אומר אינו אתנן וחכמים אומרים אתנן. בכל נוסחאות המשנה נמצא "וכן", כמו שמעיד אפשריין (שם), אע"פ שיש שמחקו אותו, ויש מובאות שאינן בא בהן. כאן הוא בא להראות על ניגוד בין אתנן לאתנן. בהלכה הראשונה אין חולק, אבל בהלכה השנייה חולקים רבי וחכמים.

אהלות ו, ב: קוברי המת וכו' אם יכול וכו' טהור ואם לאו טמא. וכן חבית של גרוגרות וכו' אם יכולין וכו' טהורין ואם לאו טמאין.

ההלכות שוות הן, ולפי דרכנו לא היה צריך להיות כאן "וכן". בכל זאת נמצא הוא בכל נוסחאות המשנה (ראה מהדורתי, 47). אולם יש לציין שבהבאה שבבבא בתרא יט ע"ב איננו (אפשריין, 1048). ואולי יש לומר (אם נקבל את הקביעה היוצאת מכל נוסחאות המשנה), שהשינוי בשימוש הפועל, שהוא בא בלשון יחיד בהלכה הראשונה, ובלשון רבים בהלכה השנייה, עשה את ההלכות כ"בלתי שוות".

אהלות טז, ד: הבודק וכו' ומוציא את העפר וכו' ואוכל בדמעו. – המפקח בגל אינו אוכל בדמעו

הניגוד דורש "וכן" לשיטתנו, אבל נמצא רק במיעוט נוסחאות (אפשריין, שם; מהדורתי, 120). אבל יש לשים לב, שההלכה הראשונה ארוכה מאד וכוללת דברים, שאינם משותפים כלל להלכה השנייה, שאין בה אלא עניין אחד קצר בלבד. כבר הראינו, שאין "וכן" בא להצביע על ניגוד אלא במקום ששתי ההלכות מתקשרות קשר ענייני. ייתכן שהרוב הלא-משותף בהלכות אלו קובע כאן. וכמו בכל שתי הלכות, שאין להן קשר ענייני כלל, אין לגרוס "וכן", מפני שאין להצביע על נקודה של ניגוד דווקא.

טהרות ז, ו: הגבאין שנכנסו לבית, הבית טמא; אם יש עמהן גוי וכו'.—הגבאים שנכנסו לתוך הבית אין טמא אלא מקום רגלי הגבאים.
 "וכן" נמצא רק במיעוט נוסחאות (אפשטיין, שם), אע"פ שלשיטתנו הניגוד דורש אותו. אולם, כמו במשנה שהבאנו למעלה בסמוך, ההלכה הראשונה ארוכה היא, ויש לה עניינים, שאינם משותפים עם ההלכה השנייה, וכאילו יש כאן שתי הלכות המדברות על עניינים שונים, ואין צורך ב"וכן"⁵.

נדרים ח, ז: היו מסרבין בו לשאת בת אחותו ואמר קונם שהיא נהנית לי לעולם. וכן המגרש את אשתו ואמר קונם אשתי נהנית לי לעולם הרי אלו מותרות להנות לו.
 מלת "וכן" כאן היא במקומה גם לשיטתנו, אע"פ שאין כאן ניגוד, מפני שהיא באה באמצע משפט ואינה מקשרת שתי הלכות נפרדות ועצמאיות. גם הלשון "הרי אלו" במקום "הרי זו" (ראה אפשטיין, 1049) מראה, שהשימוש של "וכן" כאן הוא כמו במקרא – בין מלים וביטויים בתוך משפט אחד – ומובנו כמו במקרא.

ח

השימוש המיוחד של "וכן" כמלת קשר של ניגוד בין משפט למשפט, כפי שהוא יוצא מדיונו במשנה, צריך להימצא גם בשאר דברי התנאים. אין לנו האפשרות במאמר זה לתת דיון שלם בנוגע לכל מה שנמצא במקורות אלו בקשר ל"וכן", אבל נעמוד כאן על מקצת מקומות בתוספת א'⁶.

ברכות ג, כא: אין עומדין להתפלל לא מתוך שיחה ולא מתוך שחוק ולא מתוך קלות ראש, אלא מתוך דברים של חכמה. וכן לא יפטר אדם מחבירו לא מתוך שיחה ולא מתוך שחוק ולא מתוך קלות ראש, אלא מתוך דברים של חכמה.

אין כאן ניגוד בין הלכה להלכה, ולפי שיטתנו לא הייתה צריכה להיות כאן "וכן". אבל ראוי לעמוד על כך, שתוספת זו מובאת בבבלי לא ע"א בצורה אחרת קצת, ושם מוצדק "וכן" כמלת קשר של ניגוד: "אין עומדין להתפלל לא מתוך עצבות ולא מתוך עצלות ולא מתוך שחוק וכו' אלא מתוך שמחה של מצוה"⁷. וכן לא יפטר אדם מחבירו לא מתוך שיחה ולא מתוך שחוק וכו' אלא מתוך דבר הלכה"⁸.

5. בשתי משניות אחרונות אלו מקבל אני את גרסת רוב הנוסחאות (ובכלל זה הדפוסים), שאין כאן "וכן", אע"פ שיש ניגוד בין הלכה להלכה, ולשיטתנו בדרך כלל צריך להיות כאן "וכן". לפי התפיסה המקובלת בפירוש המלה "וכן" אין כאן בעיה כלל. אבל מעניין, שפרופ' אפשטיין ז"ל משתדל להצדיק דווקא את גרסת המיעוט להסביר את מקום "וכן" (שגם הוא מפרשו כלשון קשר של חיוב) לפי דרכו של צירוף מקורות שונים, (כמו שהבאנו את דבריו למעלה על יבמות ד, ח ועוד).

6. אני מצטמצם בהבאת כל המקומות, ש"וכן" מופיע בהם בין משפט שלם למשפט שלם בסדר זרעים, שלעת עתה רק לסדר זה יש לנו הוצאה מדויקת בלי פקפוקים (של מור"ר פרוש' ש' ליברמן).

7. כך הנוסח בדפוסים שלפנינו. אבל הנוסח של כ"י מינכן, וכן אצל רוב הראשונים (דקדוקי סופרים עמ' 160 הערה ר') הוא: דבר של שמחה. בעל ד"ס מביא גם את הגרסה שבבית נתן ובמנורת המאור: שמחה של תורה (קרבן לנוסח המקבילה בירושלמי כאן ח ע"ד: דבר של תורה), אבל הוא מעיר, שהנוסח "תורה" אינו הולם את התוספת שבכ"י ובב"ג: שנא' ועתה קחו לי מנגן והיה כמנגן המנגן ותהי עלי רוח'.

8. בכ"י חסרה כל הפסקה, והושלם בגיליון (ובעל ד"ס כתב בהערה ש', שיש כמה מן הראשונים שלא הביאו את הפסקה). אולם ידידי מר צבי קפלן מן המכון להוצאת הש"ס הישראלי השלם מודיע לי, שבשאר

המפרשים התקשו ב"וכן" כאן, שהרי בהלכה הראשונה נזכר "שמחה של מצוה", ובשנייה "דבר הלכה". אבל לפי שיטתנו, ש"וכן" מראה על ניגוד, הלשון הוא מדויק. ייתכן שנוסח הבבלי הוא בעיקרו המקורי.

דמאי ה, יב: הטבל שנתערב בחולין, הרי זה אוסר כל שהוא. ואם יש לו פרנסה וכו' ואם לאו נוטל את החולין כדי תרומה ומעשרות שבטבל. וכן מעשר טבל שנתערב בחולין הרי זה אוסר כל שהוא. ואם וכו' ואם לאו נוטל את כל החולין כדי תרומת מעשר שבמעשר טבל.

"וכן" מוצדק לפי שיטתנו בגלל ההבדל בין "נוטל את החולין כדי תרומה ומעשרות שבטבל" בהלכה הראשונה ל"נוטל את כל החולין כדי תרומת מעשר שבמעשר טבל" שבהלכה השנייה.

דמאי ו, ד: לא יאמר ישראל לגוי וכו' אלא אומר לו פוטרני מן האוצר. וכן לא יאמר אדם וכו' אלא אומר לו פוטרני מן האומנות. כאן "פוטרני מן האוצר" וכאן "פוטרני מן האומנות", א"כ "וכן" מוצדק⁹.

דמאי ז, טו: ישראל שמכר שדה לכהן וכו' ארבע וחמש מותר, לעולם אסור, שאין כהן עושה כהן. וכן בן לוי וכו' לא יהא גובה לאחרים ומפריש עליו, שאין לוי עושה לוי. אפילו אם נאמר "שאיין כהן עושה כהן" ו"שאיין לוי עושה לוי" הן הלכות דומות, בכל זאת עצם העניינים בתוך ההלכות (כמו העניין של "מותר" אצל כהן, שחסר אצל לוי) הם שונים, ושוב מוצדק "וכן" לפי שיטתנו.

תרומות ז, יז: אבטיח שנקר ואכלו הימנו עשרה בני אדם, השאר הרי זה אסור. וכן חבית שנתגלה ושחו הימנו עשרה בני אדם, השאר הרי זה אסור.

ההלכות שוות לגמרי ולפי הנחתנו לא היה צריך להיות כאן "וכן". אבל תוספתא זו מובאת פעמיים בירושלמי (שבת א, ד, ג ע"ד; ע"ז ב, ט, מא ע"ד) לא כשתי הלכות נפרדות, אלא כהלכה אחת: אבטיח שניקר ואכלו ממנו עשרה בני אדם וכן יין שנתגלה ושחו ממנו עשרה בני אדם אסור לוכל ולשתות אחריהן. "וכן" המופיע כאן באמצע המשפט מובנו באמת השוואה ודמיון.

שביעית ו, כג-כד: לא יאמר אדם לחבירו העל את הפירות וכו' אלא אומר לו העלם כדי שנאכלם ושנשתם אני ואתה. וכן לא יאמר אדם לעני הילך סלע וכו' אלא אומר לו בלקט שתביא היום וכו'.

אף על פי שיש כאן גישה אחידה בשתי הברייתות, הקובעת את ההלכה, העניינים והלשוניות שונים הם, ולפי שיטתנו הגרסה "וכן" נכונה.

כתבי היד (חוץ מכ"א ששם בא "וכן אין השכינה שורה" וכו' במקום "וכן לא יפטר אדם") ובדפוסים ישנים וחדשים נמצא פסקה זו, וכולם גורסים "וכן".

9. אף על פי שההלכות "שוות" הן לפי ההגיגות, אינן שוות בביטויין, שבהכרח מוכרח להיות שונה. רק במקום שהשוויון בהלכות הוא גם שוויון בלשונו של פסק ההלכה, חסר "וכן". ראה הדוגמאות שהבאתי למעלה בפרק ד – ממשנת כלאים ח, ד, ביכורים א, א, ועוד.

חלה א. יא: גולד לעיסה ספק טומאה וכו' תיעשה בטהרה וחלתה תלויה וכו' ו כן פירות וכו' ייעשו בטהרה ותרומתן תלויה וכו'. השינוי בין "חלתה" ל"תרומתן" עושה את ההלכות כשוות, אע"פ שבהגיונו שוות הן.

ט

ראינו, שאין להבין "וכן" בדברי התנאים, כשמלה זו באה כמלת קשר בין משפט שלם למשפט שלם, אלא כלשון של ניגוד. איך הגיעה מלה זו למובן זה? ההם יש לה שרשים במובן זה גם במקרא? לדעתי, מלת "וכן" שבלשון התנאים קשורה למלת "אכן" במקרא. "וכן" או "כן" אינו בא כלל במקרא כמלת קשר בין שני משפטים שלמים, עצמאיים, כמו שכתבנו בראש מאמרנו. אבל מלת "אכן" באה בשימוש זה לפעמים, אבל רק בספרים המאוחרים של המקרא.

"אכן" בא במקרא כעשרים פעם. בתורה ובנביאים ראשונים אינו בא אלא כביטוי של חזיון לאמת דבר, ולא כמלת קשר בין שני משפטים. כגון: "אכן נודע הדבר", שמות ב' יד; "אכן סר מר המות", שמואל א' טו, לב. מובנו במקומות אלו הוא "אמת". אבל בנביאים אחרונים ובכתובים מלה זו באה על פי רוב כמלת קשר בין משפט למשפט, ומובנה בעיקר "אבל". כגון: צפניה ג' ז: "אמרתי אך תיראי אותי תקחי מוסר וגו' אכן השכימו השחיתו". תהלים לא, כג: "ואני אמרתי בחפזי וגו' אכן שמעת קול תחנוני בשועי אליך". שם פב, ו-ז: "אני אמרתי אלהים אתם וגו' אכן כאדם תמותו וגו'". ומדי מלת "אכן"? המדקדקים המסורתיים ראו אותה כמלת "אך" בתוספת נגזר. אבל החוקרים החדשים רואים אותה כמלת "כן", בתוספת אל"ף לשם הדגשה¹⁰. אפשר להבין לפי זה את "וכן" שבמשנה, כאילו כתוב "ואכן", אלא שנפלה האל"ף, שהרי נמצא כזה הרבה בלשון ארץ ישראל: "לעזר" במקום "אלעזר" וכדומה¹¹.

נשאלת אפוא השאלה, איך ייתכן, ש"אכן" שבמקרא יהיו לו שני מובנים, כאילו הפוכים: "באמת" ו"אבל"? וגם במשנה איך אפשר, ש"וכן" יראה על דמיון, בזמן שהוא בא באמצע המשפט, ועל ניגוד, בזמן שבא בין משפט למשפט? אולם אין המרחק כל כך גדול, כמו שהוא נראה לכאורה, בין שני מובנים הפוכים אלו. כשם שיש לאמת דברים השווים לגמרי, כך יש גם לאמת דברים, כשיש נקודה של ניגוד ביניהם, ולהדגיש נקודת ניגוד זו. מנדלקרן בהגדרתו ל"אכן" בהיכל הקודש עמד על העניין היטב. הוא מציין, ש"אכן" יכול לבוא לאמת ולקיים דבר או להחליט ולקיים ההפך מן המדומה והמשוער. "אכן" של ניגוד מובנו אפוא כאילו נאמר: "באמת אין הדבר כמו שאפשר היה להניח". וכן במשנה המובן של "וכן" במקומות של ניגוד הוא: "באמת הלכה שנייה זו שונה במקצת ממה שהיה אפשר לדמות או לשער מן ההלכה שקדמה לה".

התרגומים השונים, שניתנים ל"אכן" שבמקרא, יעזרו לנו לעמוד על הדבר. במקומות

10. ראה במילוננו של בן-יהודה א' עמ' 215 הערה 1.

11. מור' פרו' ש' ליברמן וידידי פרו' י' קוטשר, לאחר שהעליתי לפניכם את השימוש הברור של ניגוד בלשון "וכן" במשנה, שניהם, כל אחד לחוד, הציעו את האפשרות הזאת (ואפשרות בלבד), העוזרת לנו להבין "וכן" במשנה כמו "ואכן".

הרבה התרגום הוא "בקושטא", ובמקומות אחרים התרגום הוא "בכך"¹². ומעניין, שאין שיטה עקיבה בתרגומים ל"אכן" לפי המצב והשימוש של המלה. בזמן שהמלה באה כחזיון בלבד, ברור, כמובן, שהתרגום הוא "בקושטא" (כמו לבראשית כח, יז). אבל גם במקומות ש"אכן" מראה על ניגוד, ומובנו "אבל", מוצאים את התרגום "בקושטא" על יד "בכך". לצפניה (ולרוב המקומות בנביאים שהבאנו למעלה) התרגום הוא "בכך", אבל לכל המקומות שבכתובים תמיד בא "בקושטא". הווי אומר, שאין "בכך" אלא "בקושטא". המרחק בין "בכך" של התרגום ל"וכן" של התנאים גם הוא אינו גדול¹³.

התרגומים גם יעזרו לנו, דרך אנב, לעמוד על ביטוי אחר של חיוב במשנה, שכל מובנו הוא להדגיש ניגוד, והוא הביטוי "באמת אמרו" (בכתבי יד מדויקים אין אלא "באמת", בלי "אמרו"). ביטוי זה נמצא שבע פעמים במשנה ופעמים אחדות בתוספתא ובברייטא (ראה באוצר לשון המשנה ובאוצר לשון התוספתא להרב קסובסקי), ובכל מקום מובנו "אמנם", "אבל" וכדומה¹⁴. התנאים השתמשו אפוא בלשונות של חיוב להדגיש מה שמבדיל בין הלכות שהן קרובות בענייניהן¹⁵.

ההבדל בשימוש בין "באמת" ל"וכן" גם הוא מדויק במשנה. "באמת" מציין ניגוד, שהוא כעין "יוצא מן הכלל" לגבי ההלכה הכללית שהוא קשור אליה; כמו בשבת א, ג: ולא יקרא לאור הנר, באמת אמרו החזן רואה וכו'. הנושא הוא אחד בשני העניינים: קריאה לאור הנר, אלא שכאן אסור, וכאן מותר. אבל "וכן", בא לציין ניגוד בנקודה מסוימת בין שתי הלכות בשני נושאים, אלא שהן קרובות זו לזו, והרבה משותף ביניהן חוץ מן הנקודה של ניגוד. ש"וכן" מרמז לה כבר בהתחלת ההלכה השנייה. וכמו ש"באמת" ו"וכן" מובנם "אבל", כך נמצא להפך, גם במקרא וגם בלשון חז"ל, ש"אבל" לפעמים מובנו "אמת". התרגום לבראשית יז, יט "אבל שרה אשתך" הוא "בקושטא"! וכן שם מב, כא ל"אבל אשמים אנחנו", אשר ר' אבא בר כהנא (בראשית רבא פצ"א, ח, הוצאת טהעאדאר-אלבק, עמ' 1130) אומר עליו "לשון דרומייה"¹⁶ היא: אבל, ברם. וכן שמואל ב יד, ה ועוד.

12. יש גם תרגומים אחרים: "דלמא" למ"א, י, יא. "בבער" לש"א טו, לב. יש לציין, ש"בכך" משתמש

גם בתרגום של "לכן" בכל מקום.

13. לו יכולנו להניח, שלא היה קיים שינוי בהבאה בין בי"ת דגושה לרפויה (ושתיהם כרפויות), היה אפשר לתפוס את "וכן" שבמשנה כ"בכך" של התרגום ממש. גם התרגומים וגם המשנה הם בתחום התורה ש"בעל פה", ולא היו ניתנים להיכתב. "בכך" של התרגום היה אולי נשמע כ"וכן", ונתקבל אחרי כן בצורה זו בלשון התנאים.

14. לשון מו"ר פרופ' ח' אלבק לכלאים ב, ב: והמלה [באמת] משמשת לתנא לפתוח בה הלכה ישנה הכוללת פרט, שאין דינו כהכלל. וראה גם בפירושו לתוספתא כלאים א, טו של מו"ר פרופ' ש' ליברמן, ביאור הארוך, עמ' 605.

15. ויש עוד ביטוי של חיוב, ששימושו בהרבה מקרים הוא לשלילה, והוא המלה "מעשה", אשר הבבלי רגיל לשאול עליה: "מעשה לסתור?". אבל אין היא ממש דומה לעניין של "וכן" ו"באמת". ראה במבוא לנוסח המשנה, עמ' 598 ואילך, ומאמרו החשוב של ד"ר ע"צ מלמד "המעשה במשנה כמקור להלכה" בקובץ תורה שבעל פה, שנה ב', מוסד הרב קוק.

16. הערת מו"ר פרופ' אלבק למקום: לשון דרום הוא, שבדרום אומרים אבל במשמע "אמת, ברור" וכן מתורגם בת"א ובת"י א'.

וכך גם במשנה מכשירין א. ד לפי פירושו של אפשטיין¹⁷. וכן כל לשון של "אי אתה מודה... אמר לו א ב ל" הנמצא בכמה מקומות אצל התנאים בתוספתא ובברייתא: תוספתא עירובין ד (ה), א (פעמיים); בבלי כתובות יג ע"ב, ועוד (ראה באוצר המלים של הרב קסובסקי).

בסיכום דברנו, ראוי להדגיש דבר אחד במיוחד, שהוא יוצא ממחקרנו זה, ויש לו עניין לחקר לשון המשנה וסידור המשנה בכלל. דרך הפתרון של צירוף מקורות לבעיות הצומחות מלשון המשנה, בזמן שהבעיה כללית היא, ואינה מיוחדת למשנה אחת, מוגבלת היא מאוד. דרך זו אינה יכולה לעזור אלא למעט מן המקומות שהבעיה מופיעה בהן, והבעיה הכללית אינה נפתרת¹⁸.

17. ראה במבואות לספרות התנאים, עמ' 76, הערה 59.

18. מר מ' מדין מעיר לי על שתי משניות בראש פ"ג במסכת הוריות, שבהן עניין "וכן" קצת מטובך. במשנה א' שווה דינו של נשיא שעבר מגדולתו לדינו של כהן משיח שעבר ממשיחותו, שאין כפרתו משתנה. במשנה ב' שונה דינו מדין כהן משיח, שכפרתו כהדיוט. בשתייהן הלשון הוא "וכן נשיא". והנה במשנה א', שדינו שווה, קשה לכאורה לשיטתי. אבל על זה יש להעיר שני דברים: א. בכתב-יד מינכן באמת חסר "וכן" במשנה א', שדין נשיא שווה בה לדין כהן משיח. ב. אפילו נקבל את גרסת רוב כה"י, מה שנראה נכון, אין עניין "וכן" כאן שייך ממש למחקרנו, מפני שהוא בא באמצע משפט בשתי ההלכות, ולא בהתחלת הלכה נפרדת, המדברת רק על דין נשיא. וברור הוא, שהתנא רשאי להשתמש בסגנון שהוא בוחר לעצמו. לפעמים באות שתי הלכות בנפרד, ואז יצטרך להשתמש ב"וכן" במקום שיש ניגוד, כמו בדוגמאות שהבאנו בגוף המאמר. ולפעמים יכול הוא לשנות את שתייהן בידד (כמו כאן גם במשנה א' וגם במשנה ב'), ואז "וכן", המופיע באמצע המשפט, יש לו מובן של חיבור, בין שהוא רוצה לציין הבדל בין שתי ההלכות (כמו כאן במשנה ב') ובין שהוא בא לציין שוויון שתייהן (כמו כאן במשנה א').

כתובות הסופרים המשתתפים בחוברת זו :

פרופ' נ"ה טורסיני, רח' ארלוזורוב 18, ירושלים

רפאל קוטשר, רח' הפלמ"ח 36, ירושלים

רפאל ניס, רח' רד"ק 14, ירושלים

ד"ר אברהם גולדברג, רח' הרב חיים ברלין 35, ירושלים

ד"ר יצחק פרץ, רח' יעל 5, תל-אביב

Prof. Uriel Weinreich, Department of Linguistics, Columbia University,

New York 27, U.S.A.

ד"ר נח שפירא, רח' ברנדיס 29, תל-אביב

ד"ר אירינה גרביל, רח' אוסישקין 23, ירושלים

תיקון

בעמ' 110, בהערה, בסוף השורה שלפני האחרונה, במקום הנוסח צ"ל ה מ ו ב ן

דפוס רפאל חיים הכהן, בע"מ

מִצְבוֹ בְּנוֹ מֶשֶׁה ז"ל

לדרכי ההדגשה בעברית החדשה

א. בדרכי ההדגשה הכוונה לאמצעים התחביריים. אלא שלא בכל מבע מודגש נוכל לעסוק. קנה המידה בשבילנו הוא: אם מבע מסוים ניתן למסירה במלים אחרות או בצורה אחרת, שהן פחותות בעצמה וברושם, הרי לפנינו הדגשה. יוצא מכאן, שהדגשה בצורה מורפולוגית רגילה, כגון ציווי וערך ההפלה, שאין לה אקוויואלנט פחות בעצמה וברושם, היא גילוי לשוני בלתי מודגש, ואילו המבע "אפשר ואפשר לחקור את הדבר" (במקום: "אפשר לחקור") — הדגשה בו.

ב. בעברית החדשה הכוונה לזו שקיימת בכל שטחי חיינו התרבותיים בישראל. לשון זאת שלושה תאים לה: א) הספרות החדשה, אשר מבחינת הלשון היא המשכם של מקורותינו הקדומים; ב) הלשון המדוברת, המתגבשת והולכת במציאות היום-יומית על כל גילוייה ומושפעת הרבה מלעז ("לשון האם" של ה"צבר" היא לשונה של האם המדברת גרמנית, פולנית וכד' במלים עבריות); ג) הלשון הספרותית הסטנדרטית, שביטוייה אנו מוצאים במאמרים הראשיים של העיתונים, במאמרים מדעיים וכיו"ב. הלשון הספרותית הסטנדרטית היא הלשון המופתית שלנו. היא יונקת משני מקורות: מן הספרות החדשה (מלבד המקורות הקדומים) ומן הלשון המדוברת. ומובן מאליו, שהכוונה לפרוזה, ולא לשירה, שכן לזו האחרונה דרכים משלה וסממנים משלה, שגורם האמנות מכתוב לה.

ג. הסיבה הראשונית ליצירת דרכי ההדגשה היא בכך, שהמלים והצירופים המצויים בלשון נפגמים במשמעותם המקורית מרוב שימוש ומיטשטשים, כמו מטבעות הנשחקים מרוב שימוש ונהפכים לאסימונים. למשל: מאוד, טוב, קשה, די. די נחשב פעם לכמות או לאיכות מספקת ומספקת — למידה של שובע ורוויה, שכן לא היה צורך ביותר ממה שהוא די לאדם. הביטוי די היה בלשונות הסלאביות שיא במשאלה. בצ'כית די עיקרו "לשובע": $do\ syti > dosti$ ¹. אולם בימינו: תלמיד הלומד די טוב — לא יקבל פרס; בחורה די יפה — לא תוכל להיות מלכת היופי. וגם הטעמת המלה לא תועיל (למשל, בניגוד לגרמנית, בביטוי: איך בין גאנץ צופרידן — מעט; איך בין גאנץ צופרידן — הרבה).

ד. רבות הן דרכי ההדגשה, והמצויות ביותר הן שתיים: א) חזרה ונדרפים; ב) ביטויים מיוחדים.

לחקר נושאנו חשוב לעמוד לא רק על קיום שתי הדרכים האלה, אלא גם על מחזורן, היינו על תדירות שימושן, שכן בכך כוחן הממשי. וכן עלינו להבחין בין ביטויים קבועים מן התקופות הקדומות, שקפאו בשימוש, ובין דוגמות ליצירות חדשות.

ועוד ראוי לציין, שההדגשה פעילותה היא בייחוד בדברים שבמופשט. הלשון חסכנית בציון דברים מוחשים, אבל פורנית היא בדברים מופשטים, שעיקרם

1. E. Hofmann, Ausdruckverstärkung, Göttingen 1930, p. 112.

הרושם. למשל: פחד — מורא — יראה — אימה — אימים — בעתה — מגור — חיל.

אשר לביטויים המובאים להלן, הרי מכיוון ששימושם הוא העיקר, מיוחסים ללשון ימינו גם אלה, שראשיתם במקורותינו הקדומים.

דרך א' — החזרה

ה. החזרה (או הכפילות) היא, כנראה, אם ההדגשה בשטח התחביר; היא דרך-הבעה קדומה ופרימיטיבית; המלה חוזרת בלי שינוי (עפ"ר) או בשינוי, והיא משמשת בחלקי דיבור שונים. בדעתי לעמוד כאן על ארבעה סוגים: א) המקור המוחלט; ב) הטיפוס "קודש קדשים"; ג) הטיפוס "דק מן הדק"; ד) מלים נרדפות.

ו. ההדגשה המקראית של פועל מפורש ע"י המקור המוחלט, כגון: העד העיד בנו האיש (ברא' מג, ג), אינה קיימת בלשון חז"ל, אבל שבה לתחייה בעברית החדשה, כמובן בהשפעת המקרא. לפי שעה היא קיימת בלשון הספרותית, אבל ניכרת מגמה לתת לה דריסת רגל בעיתונות ובלשון הדיבור של המשכיל. למשל: עזוב עזבתי את כולם מאחורי (ביאליק, ספית, פרק א'); ידוע ידעו (מ' מוהר, בחרט אנוש, ע' 15; י' קוטשר, מלים ותולדותיהן 6); קרוא לא קרא ממנו (י"ד ברקוביץ, כתבים ב', ע' קפא); זכור נזכור ונשנן לנו ולבנינו (פרופ' דינור, אורים להורים 100); מחזה הראוה בוא יבוא (בר-יוסף, אנשי בית רימון 80); נסמוך עליהם, כי קיים יקימו ("דבר", ערב ר"ה תשכ"ב); אמנם יכול נוכל לקחתה (ע' קרליבאך, ספר הדמויות 114).

ז. הטיפוס קודש קדשים, היינו הסמכת שם לריבוי לשם הדגשה, מצוי הרבה במקרא ובלשון חז"ל. אלא במקרא מקובלת הסמכת יחיד לריבוי ("קודש קדשים") ונדירה היא הסמכת ריבוי לריבוי ("קדשי קדשים"), ואילו בלשון חז"ל — להפך. למשל — במקרא: לנצח נצחים (יש' לד, י); לדור דורים (שם, גא, ח); — בלשון חז"ל: תלי תלים (עיר' כא ע"ב); הרי הרים (סנה' כד ע"א); חדרי חדרים (שבת סד ע"ב); חמי חמין (ברכ' טז ע"ב); קולי קולות (שם טו ע"ב); פלאי פלאים (ש"ר ה, ט).

לשון ימינו הולכת על פי רוב בעקבות חז"ל. למשל: פלאי הפלאים (מ' מוהר, בחרט אנוש ע' 65); עיקרי עיקרים (קלצקין, כתבים 24); פרטי פרטים (בר-יוסף, אנשי בית רימון 14); קטני קטנים (ע' קרליבאך, ספר הדמויות 113); המוני המונות (שם 159); בסודי סודות (ש' צמח, כתבים נבחרים 133); בקולי קולות (א' שלונסקי, טיל אולנשפיגל 34); פעולה הנעשית בחדרי חדרים ובאולמי אולמות (הד החינוך תשכ"א, כא); יסודי יסודות ("דבר", ערב ר"ה תשכ"ב). ביטויים הרבה מלשון חז"ל מקובלים בספרות ימינו, וקיימת נטייה לטיפוס יסודי יסודות, היינו הסמכת סיומת — ים לסיומת —ות. רבים מביטויים אלו נוהגים גם בלשון העממית.

ח. לפרסום בספרות ימינו ובדיבור זכו שני הטיפוסים האלה: א) דק מן הדק (דקה מן הדקה — יומא ד, ד) — ביחיד, או מהדרין מן המהדרין (שבת כא ע"ב) — בריבוי; ב) העני שבעניים — יחיד וריבוי. הקשר הזה של שני שמות לשם הדגשה, האחד ע"י מן והאחד ע"י שב, מקורם בספרות התלמודית. דוגמות מספרות ימינו: רוחניות דקה מן הדקה (קלצקין, כתבים 40); בושם

דק מן הדק (מ' מוהר, בחרט אנוש 68); מעטים מן המעטים (קלצקין, כתבים 29); העניי שבועניים (ברקוביץ, כתבים ב' ע' קכח); פחות שבפחותים (שם קלד); גדול שבגדולים (י' פייכמן, אמת הבניין 11); קל שבקלים (ברייסוף, אנשי בית רימון 80); הפשוט שבפשוטים (קרליבאך, ספר הדמויות 261).

ט. מלים נרדפות

לצירוף של מלים נרדפות כוח מיוחד. מבחינה סימנטית הרי לפנינו, בעצם, מושג אחד רגיל, אולם בצירופן נכפל מושג זה פי כמה וכמה באפקט שלו. "בושה" זהה עם "כלימה", אבל בושה וכלימה היא השפלה רבה; שמות-התואר "איוס", "נורא" אחים הם במשמעותם, אולם הצירוף איוס ונורא הוא שיא בהפלגה; הפועל "מנה" זהים עם "ספור", אך כשהם מתחברים בשלילה — לא יימנה ולא ייספור משמעם: אין גבול לכמות.

וראוי לציין, שצירופי הנרדפים לשם הדגשה הם סינדרטיים — הוי"ו היא המקשרת אותם למילוי תפקידם. בלי הוי"ו או שאינם קיימים כלל (אין שומעים ואין קוראים: "בושה-כלימה", "איוס-נורא" וכד'), או שלווה המלים פונקציה אחרת לגמרי. הצמדים "הבונים והיוצרים", "עמלים וטורחים" עיקר צירופם — הדגשה, אבל בלי ו', "הבונים-היוצרים", "עמלים-טורחים" — עיקר צירופם צמידות.

י. מקורה של דרך הדגשה זו הוא במקרא. בו היא מצויה הרבה כאחד הסממנים המיוחדים לסגנונו. ורבים מהם נוצרו, כידוע, בדרך אליטרציה ("הוד והדר"). וראוי שנביא כאן מספר צמדים להדגמה (עפ"ר בסדר הא"ב).
הון ועושר (תה' קיב, ג); זקנה ושיבה (שם עא, יח); חיל ורעדה (עפ"י תה' מח, ז); חכם ונבון (דב' ד, ו); חן וחסד (אסתר ב, יז); יראה ופחד (עפ"י דב' ב, כה); כח וגבורה (דה"א כט, יב); לעג וקלס (תה' מד, יד); מחסה ומסתור (יש' ד, ו); מחסה ומעוז (יואל ד, טז); נע וגד (ברא' ד, יב); סופה וסערה (יש' כט, ו); סר וזעף (מ"א כ, מג); עיף ויגע (דב' כה, יח); עני ואביון (שם כד, יד); ערום ועריה (יח' טז, ז); פח ומוקש (יהושע כג, יג); צרה ומצוקה (צפניה א, טו); רעם ורעש (יש' כט, ו); שמחה וגיל (שם טז, י); ששון ושמחה (שם כב, יג); שמחה וששון (אסתר ח, יז); שמה ושממה (יח' כג, לג); תאניה ואניה (יש' כט, ב); לחרף ולגדף (עפ"י מ"ב יט, כב).

מה מגילות הגנוזות: להשמיד ולהכרית (מלחמת בני אור בבני חושך א, 4); בכוחך ועוז חילך (שם יד, 5).

יא. יש קצת נרדפים לשם הדגשה גם בספרות התלמודית והמדרשית: הלל ושבח (עפ"י פסח' י, ה); סכוי וסבר (עפ"י ב"מ לג ע"ב); סליחה ומחילה (תענית' ל ע"ב); שירות ותשבחות (פס' קז ע"א); רתת וזיע (ברכות כב ע"א); מלא וגדוש (עפ"י תמיד ה, ד); שותק ומחריש (שמות רבה כט).

רבות הן החזרות ע"י נרדפים בתפילות — לשם הדגשה או לשם נוי, ברוח המליצה: בוחן ובודק (פיוט "וכל מאמינים"); עשה עמנו צדקה וחסד; אמת ויציב ונכון; נחמד ונעים; פרנסנו וכלכלנו; משנה עתים ומחליף את הזמנים; מעורר ישנים ומקיץ נרדמים; בטל ומבוטל; ועוד ועוד.²

2. ר' ברכות יב ע"א.

יב. גם בימי הביניים שילבו בלשון נרדפים לשם הדגשה. בדרך זו מצאו המשוררים והפרשנים ביטוי רב שימוש לשאיפת המליצה שלהם בשירה ובפרוזה. הרבה לקחו מן המוכן ועוד הוסיפו משלהם, אלא חידושיהם הם בעיקר הרכב חדש של ביטויים מן המקרא. והנה מבחר קטן.

המחסה והמסתור (י' חריוזי, מחברות איתאל מה' י' פרץ, מחב' ד'); פח ומוקש (שם מח' ה'); שכני וגורי (רשב"ג, השירה העברית בספרד ובפרובאנס, בעריכת ח' שירמן, ע' 192); בושתי ונכלמתי (רשב"ג, כתר מלכות לג); הודו ותפארתו (מחברות עמנואל הרומי מהד' הברמן, מחב' ד'); נכלים וערמומיות (רש"י, ברא' לו, יח); עיזו ורוב אונים (שם שם לא, כט); בעקבה וברמיה (לב, כט); ממתין ומצפה (לו, יא); לרצות ולפייס (לג, י); (הארץ) חלולה ומנוקבת (לה, טז); יירא ויפחד (רמב"ם, יסוה"ת ד, יב); קץ וסוף (שם פא, ז).

יג. הספרות העברית החדשה נאמנה למקורותינו הקדומים גם בשימוש נרדפים לשם הדגשה — בין שהם מטבעות עתיקים ובין שהם יצירות חדשות. צמדים מסוימים עיקרם ספק לשם הדגשה ספק בשביל המקצב, למשל: והוא אוהב לדבר ולספר על כל עניין וחפץ (ברקוביץ, חיי אדם לשלום עליכם ב', ע' שמד). ומובן שהשימוש בצמדים אינו אחיד בכל יצירות ספרותנו החדשה ולעיתים אף לא ביצירותיו של סופר אחד, שכן תכופות אין הצמדים עניין של צורך מעשי ממש, אלא בייחוד עניין של סממן ספרותי-אמנותי והוא תלוי באופיו של הסופר וכן באופייה של היצירה. ביצירות מסוימות הצמדים הם מן הקווים הבולטים בסגנון, כגון בטיל אולנשפיגל בתרגומו של שלונסקי. ויש סופרים, שסגנונם מצטיין בנרדפים לשם הדגשה, בייחוד ביאליק וקלאצקי, ברקוביץ ושטיינמן, שלונסקי ומוהר (בחרט אנוש); ויש עוד סופרים המצטיינים בקו זה.

ונביא כאן מבחר להדגמה. הצמדים מהם מקורם בספרותנו הקדומה ומהם חידושי הסופרים עצמם.

עונג והנאה (מנדלי, בעמק הבכא ל); שקט ודממה (שם לט); שיר ורננה (מ); שיר ורננים (גז); נרעש ונפחד (מח); כפוף ושחוח (עב); בכוחו ובעוצם ידו; שבת אנשים ונגעי בני אדם; עשרו המופרז ומגוזם; מזומנים חבושים וצוררים (ביאליק, אריה פרק ב'); בהירים וברורים; הנסתר בנגלה והסתום במפורש (הנ"ל, ספיח א'); כחש וכזב (קלצקי, כתבים ע' 14); נוגשים ומענים (שם 16); מנהיגים ופרנסים (21); חששנים ופחדנים (28); ישר וכשר (22); התאדנות והשתלטות (28); באהלו וברשות היחיד שלו (27); רידדו ושיטחו (13); מקיימת ומאמתת (14); מתרחש ומתהווה (שם); מזדקר ומזדקף (15); מסתעפות ומסתנפות (28); עמלים וטורחים (79); אהבה וחובה (עגנון, אורח תקלו); בקשות ותחנונים (ברקוביץ, כתבים ב' קל); לעג וקלס (קלג); יגיע ועמל (שם); שבח והודיה (קפב); הוד והדר (ע' קרליבך, ספר הדמויות 117); מופת ודוגמה (שם 123); היללת ושיבחת (129); דלות ועניות (מ' מוהר, בחרט אנוש 51); עמל ויגיעה (54); חן וחסד (56); קילוסים ותשבחות (64); מכל עבר וצד (66); מכל צד ועבר (בר-יוסף, אנשי בית רימון 15); בעת ובעונה אחת (21); צר ואויב (232); נעים ונחמד (24); נודע ומפורסם (שם); בחיל ורעדה (א' שלונסקי, טיל אולנשפיגל 19); אמת ונכון (33); בינה ודעת (35); רחום וחנון (34); מרומם ומפאר (20); חירפוהו וגידפוהו (33); בדוק ומנוסה (21); נשדדו ונבזזו (22).

יד. העיתונות הולכת בעקבות הספרות החדשה, אלא שהיא נוהרת גם באמצעי

זה פחות ממנה, ויש שהיא מגזימה. מתוך כוונה להדגיש בנרדפים היא מגיעה לעתים לידי טבטולוגיה. וכך נוהגים לא רק עיתונים יומיים, אלא גם שבועונים. והנה מבחר קטן של צירופים טבטולוגיים מחוסרי כוח הדגשה: בייש אותו והעליבו, התבייש וכלימה כיסתה את פניו, חשיבותו וערכו של התנ"ך, דבר זה הוא לפי השכל הישר וההיגיון הבריא, לעלייה זו משמעות גדולה וחשובה, סנסציות וגילויים מרעשים (מעיתונים ומכתבי עת שונים).

אמנם כאן אנו נוגעים בשטח, שהערכת פרטיו היא במידה רבה עניין של טעם, ויש בו, כמובן, מקום לחילוקי דעות.

דרך ב' — ביטויים מיוחדים

טו. ביטויים מיוחדים להדגשה (ביטויים, ולא דרכים) מעטים במקרא ובספרות התלמודית והמדרשית. במקרא הם נדירים ביותר והמעטים הם פיוטיים, כגון: בוקה ומבוקה ומבלקה (נחום ב, יא). דוגמות מלשון חכמים: עורבא פרח; לא מנה ולא מקצתה. בימינו, עם תחיית העברית כלשון דיבור, נוצרו ביטויים הרבה גם בספרות וגם בעיתונות, ובייחוד בלשון העממית. לשון זו אינה מוצאה סיפוק בביטויים ובצורות לשון קבועים ומאובנים, אלא היא מחפשת אמצעים לא־שגורתיים, החותכים כאזמל. הלשון הכתובה מפגרת לעולם אחרי הלשון המדוברת בשימוש מלים אפקטיות. ובכך לא ישפיע הכתב על הדיבור ולא יעכב את התפתחותו. הביטויים המיוחדים האלה מאלפים מבחינה בלשנית ומעניינים מבחינה פסיכולוגית. שימושם הראשוני היה לפי תוכנם ההגייוני, לכן: מה נורא המקום הזה! (ברא' כח, יז) — אחרי הפתיחה: ויירא (יעקב) ויאמר. אולם מתוך הצורך באפקט הוצאו מידי פשוטם, וערכם הסימנטי — הדגשה של התרשמות. נורא — מזועזע, והרי גם שמחה עשויה לזעזע אדם — לפיכך: נורא שמח. ורבה כאן, כמובן, השפעת לשונות אחרות, בייחוד השפעת יידיש.

טז. ביטויי ההדגשה עיקרם בשטח התיאור, היינו הם משמשים בייחוד כשמות תואר או כתיאורי פועל (אך גם כלואי ובצורת משפט). וראוי להבדיל בין ביטויים ספרותיים, שמקומם בספרות ובלשון ספרותית סטאנדרטית, ובין ביטויים עממיים. אשר למקורותיהם ננסה לעמוד עליהם כאן ונציינם בסימנים: י — יידיש, ג — גרמנית, מ — מקורי־עברי³. המשפטים לקוחים מעיתונים, מהרצאות ומנאומים.

שפתואר

ביטויים ספרותיים: השג כביר (מ), מפעל עצום (מ), שעה גורלית (ג), ימים חמורים (מ), ימים טרופים (מ), רגע אכזרי (ג), המצאה מדהימה (ג).
ביטויים עממיים: דברים פנטסטיים (י), הלצה בומבסטית (י), (זהר) מספר חזק (י), סרט נוראי (המשורין), שכבש את לוד, שמו: הנמר הנוראי) — כי נורא הוא תואר־פועל (מ), דבר גועלי (ג, מ), אדם גועלי (ג, מ).

תיאור־פועל וכן לואי ובצורת משפט

ביטויים ספרותיים: יעבדו אך ורק בביצוע (מ); ממש כך עשיתי (מ); כל כך נתבלבל, שלא יכול לענות (מ); בעצם ידי הולכתם לשם (מ); הוא יפה להפליא (מ); התאמץ באופן יוצא מן הכלל (מ); מאמץ יוצא מן הכלל (י, מ);

3. בחלקם יצירת ימינו ובחלקם מספרותנו, כגון: כל כך (ר' מילון בן־יהודה).

למנוע בחירות בכל מחיר (י); כשר בתכלית הכשרות (מ); מבקש בכל לשון של בקשה (מ); פעלו בחומרה יתרה (מ); מצבו הוטב ללא שיעור, לאין שיעור (ג, מ); בתנאי חופש ורוחה ללא גבול, בלי גבול, עד אין גבול (ג, מ); צניעות שלא ידעה גבול (ג, מ); סרט זה הוא למטה מכל ביקורת (י, ג); הוא מרצה בחסד עליון (ג) 4; פגיעה ללא תקדים בדימוקרטיה (ג)?; ציינו עובדות כבדות משקל (ג); חשיבות ממדרגה ראשונה (י); וכך נוהג רוב רובו של הנוער (מ); יופיעו רשימות לאין ספור (י, מ); משבר חמור ביותר (מ); דרישה מיוחדת במינה (י); גורל מר במלוא מובן המלה (ג); חיי מותרות שלא יתוארו (ג); פשע שאין דוגמתו (ג); השג זה אין שני לו (ג, מ); ויש עוד.

ביטויים עממיים: כן אלך! (י); הסרט נורא מעניין (י); התמסר (ב)מאה אחוז (י); הוא חייל (ב)מאה אחוז (י).

יו. גם בשימוש הפועל ביטויים מיוחדים להדגשה, אך אינם רבים, רובם עממיים. כשם שקיימת בעברית העממית של ימינו נטייה לטשטוש הוראותיו של הפועל ע"י הגבלה במספר שרשיו והגזמה בשימושם (במקום שרשים שונים), כגון: סדר — במקום: ערוך (שלחן); נקה (רצפה) וכד'; הורד — במקום: פשוט (בגד), חלוץ (נעל), ספר (שערות), קטוף (פרי) וכיו"ב — כך יש, להפך, נטייה להבליט הוראת הפועל בבחירת שרשים, שהיו עד עכשיו נדירים בלשון המעשה. מרבים, למשל, להשתמש בפועל בצע במקום עשה, שניטשטש מרוב שימוש; וכן אין האדם בא, אלא מופיע, ובלשון העממית מרבים להשתמש בפעלים "חריפים": אני משתגע אחרי מאכלים אלה (ישראל-מקורי, כנראה); הוא מתפקע מצחוק (בידיש ובלשונות שונות); היא מתפוצצת מקנאה (כנ"ל); האיטלקי שמח לראות את עירו (כנ"ל).

יח. שימוש פתאום בשאלה — עממי

בשאלה משמשת המלה פתאום להדגשה (אחרי מלת שאלה) — במקום זה או אפוא שבמקרא:

מה פתאום מדבר בן גוריון בקנדה על קליטת פליטים ערביים בישראל? (מפ"ם, מודעת בחירות); מה פתאום בלי עגבניות? (מודעה בעיתון); מה פתאום יורד גשם? (דיבור); מה פתאום סיגריה על קיבה ריקה? (כנ"ל).

יט. דרך הדגשה ע"י ביטוי מיוחד, חריף מהרגיל, מצויה הרבה בלשונו של הנוער. והרי ידוע, שבדרך כלל הנוער מרבה להבליט את רעיונותיו, ובייחוד את רגשותיו, באמצעי-לשון מיוחדים. דוגמות מאלפות לכך אנו מוצאים בספרות המקצועית על נושא זה בלועזית. למשל, בספר Ausdruckverstärkung מביא המחבר אריך הופמן פרטים מיומנה של נערה מגיל 14 עד גיל 17. המלה הרגילה וחסרת הצבע מאוד נסוגה מפני תוארי-פועל רבי רושם: furchtbar, wahnsinnig, entsetzlich, schrecklich, fürchterlich, peinlich, rasend וגם יומנו של בחור בעל שאר רוח, המצטיין בחוש-ביקורת חריף, משופע בביטויי הדגשה: unglaublich, kaum glaubhaft, ungeheuer, unbeschreiblich, über alle Beschreibung, unaussprechlich, unerhört, unausdenkbar, über alle Begriffe.

כ. את הנוער העברי בישראל מציינת, כידוע, התאפקות ברגשותיו, משום שהוא מתבייש לגלות את עולמו הפנימי. ולכן הוא נוהג התאפקות גם בביטויי

הדגשה. אולם כשמישהו משוחרר מביישנות זו, אנו מוצאים גם בדבריו גילויים של רגש המובעים בביטויי הבלטה (בייחוד בדברי צעירה).

במאסף "פמליא"⁵ זומנו סופרים צעירים שונים. המשותף שבהם הוא לבטי נעורים ונפתולי בגרות. ולעתים ניכרת במאסף זה השאיפה לאפקט — ע"י מלים מיוחדות וכן ע"י נרדפים או חזרה רגילה. הסיפור "בת הספן" לרות גפן-דותן פותח כך (ההבלטה שלי): גל גמע גל והחול הרך קיבלם לזרועותיו בחיבה ובאהבה. שקט היה הים ורוגע. לאור השקיעה הארגמני נראה התכול שלו עמוק ותהומי. ואח"כ: לסאנו והמיתו; ידידים של אמת לסופה ולסערה; תפילתו תשא אותו הרחק-הרחק; בתו שכה ציפה לה, אשר עליה ערג. במאסף "גילי אש"⁶, כותבת זהרה לביטוב (ע' 264 ואילך): כולם-כולם לקחו אותו; רביס-רביס הם האנשים, שנהרגו בימים האחרונים; השעה מאוחרת-מאוחרת; חלום איום שנמשך ונמשך ללא סוף; והוא ממשיך לצלצל ולצלצל; רחוק-רחוק הוא נראה לי; והוא חיוך, חיוך וכחול. נעמי דרזדיק כותבת שם: אני רחוקה-רחוקה מכם; ועוד הרבה-הרבה דברים; היי חזקה-חזקה.

ועלינו להוסיף, שביטויי ההדגשה כוחם יפה בחידושם, כל זמן שאינם בשימוש מוגזם, שהרי אז כוחם פג והם מצטרפים לביטויים האחרים כשלדים בלבד. דומים הם אז לעצים שנכרתו ביער — עצים הם. אך בלי רוח חיים.

הצורך בהבלטת האמור והכתוב הוא רב ביותר. במציאות הלשון חשוב לא רק ה"מה", אלא גם ה"איך". אין תוכן דברינו תוכן של ממש, אם אין לו משקל של ממש בתקשורתנו עם הזולת, ולמשקל זה נקבעו דרכים מסוימות. באמצעי ההדגשה ובהיקפם מתגלית חיותה של לשון.

5. הוצ' אגודת הסופרים ליד "דבר", ת"א תשי"ג.

6. הוצ' מערכות תשי"ח.

על ממדן הגיאוגרפי של לשונות יהודיות ושל תרבות ישראל

כשמדברים על השיטה ההשוואתית במחקר לשון יהודית כלשהי, מתעוררת מחשבתנו בדרך כלל להשוואת לשון זו לאותה משפחה לשונית, שהיא שייכת אליה על פי הרכיב הראשי שבמילונה. חושבים אנו על השוואת היידיש ללשונות הגרמניות, על יחסה של הלאדינו אל הניבים האיטלקיים של הלשונות הרומניות, וכדומה. אבל הגיעה השעה לפיתוחן של מתודות נאותות להשוואת הלשונות היהודיות זו עם זו, אף על פי שאין ביניהן קרבה גניטית. עלינו לחשוף, לפי שיטה הולמת, את התכונות המשותפות שבין הלשונות היהודיות, כגון: דגמי ההיתוך של רכיבים ממוצא שונה; תפקידיו השונים של הרכיב העבריי-ארמי; מקומן הנפרד של לשונות אלה במערכת הניבים של לשונות-האם שאינן-יהודיות וכו'. מובן מאליו, שהמחקר בלשון אחת עשוי שיתרום תרומות תיאורטיות ומתודולוגיות לחקר הלשונות האחרות, ולהבחנתו הכללית של לשון יהודית כתופעה היסטורית-תרבותית. אף על פי ששטחי חייהן של הלשונות הללו רחוקים זה מזה, אפשריות תרומות כאלה אף בבעיות לשוניות-גיאוגרפיות. שכן המתודה הגיאוגרפית היא מעין מכשיר להפיכת עובדות גיאוגרפיות פרטיות לעובדות היסטוריות כלליות יותר הניתנות להשוואה.

בדעתי כאן¹ לדון על מחקר רב-ממדים אחד בגיאוגרפיה של לשון יהודית אחת. אנחנו עומדים בתהליך עיצובו של אטלס גיאוגרפי ללשונם ולתרבותם של היהודים דוברי יידיש². ברצוני להעלות במאמר זה לקט קטן מן החומר ההולך ומצטבר, ולהסיק כמה מסקנות ארעיות העשויות לעניין לא את חוקרי היידיש בלבד, אלא גם את המומחים בלשונות יהודים אחרות ובתולדות תרבותנו שבקהל הקוראים של "לשוננו". אם לא אצביע, בגלל מסגרתו המוגבלת של מאמרי, על משמעותה המתודולוגית הכללית של כל גקודה שבדין, תהיינה בכל זאת ההקבלות ברורות מאליהן למומחים בתחומים שאינם-אשכנזיים. ואך אעיר, בסוף דבריי, בדרך הרמז על כמה כיוונים רצויים במחקר המשותף של לשונות עמנו.

אמרתי לפני רגע שהגיאוגרפיה הלשונית ניתן בידה להפוך עובדות גיאוגרפיות פרטיות לעובדות היסטוריות רבות חשיבות. ניטול דוגמה פשוטה. בשאלון האטלס היידי יש שאלה כזאת: "איך נקרא אצלכם החדר שמבשלים בו?" הליטאי משיב: "א קיך"; רוב יהודי אוקריינה, וכן יהודי בוקובינה ומזרח גליציה משיבים: "א קעך"; בקצות עיירות מולדבה מגיח ההיגוי: "א קיאך"; במערב גליציה, ברוס הקארפאטית, בסלובקיה ובהונגריה הלשון היא: "א קאך"; בפולין הקונגרסאית

1. בצורה דומה הוצג החומר הזה כהרצאה בקונגרס העולמי השלישי למדעי היהדות בירושלים ב-31 ביולי 1961. אני מחויק טובה לידידי פרופ' דב סדן על סיועו בניסוח העברי של המאמר.

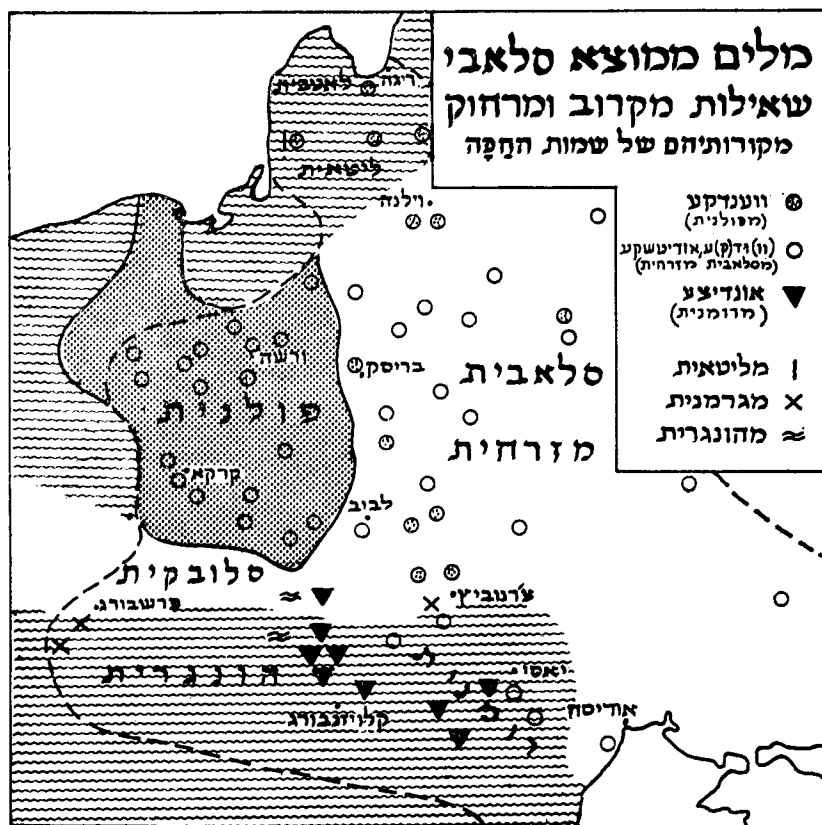
2. העבודה על האטלס ממומנת ע"י הקרן למדע הממלכתית של ארצות הברית (National Science Foundation), מענקים מס' G-8685 G-16497. ברצוני להודות כאן גם למר מיכל הרצוג, המראיין הראשי בתכניתנו הקולקטיבית, ולמר צבי קפלן, שצייר את המפות לפי סרטטיי.

אף "א קאך"; באלוס ובהולנד: "א קיש". המפה המוגמרת שבאטלס מביאה את זר הצורות כולו והיא מראה לנו, היכן נוהג היהיגוי האחד והאחר. אנו מתבוננים במפה ושואלים: תמונה ססגונית זו – מניין? פעמים הרבה ההבדל אינו בהיגוי בלבד. בניגוד לאטלס-הלשון היידי של ברית המועצות³, הרי תכניתנו מתכוונת מלכתחילה לסקור לא רק את המבטא, כי אם את כל צדדיה של הלשון, ולא של הלשון בלבד, כי אם גם את ההווי. השאלון שואל: "היכן אתה קונה?", והיהודי הליטאי משיב: "אין קראָב"; איש זאמוט וקורלנד אומר: "אין בוד"; היהודי האוקרייני: "אין קלייט"; היהודי הפולני, הגליצאי, הרומני, וההונגרי: "אין געוועלב"; האלזאסי: "אין לאַד". הבדלים אלה על מה הם יוצאים ללמד? האם נאמר: זרמים מיוחדים של נודדים יהודיים, שיצאו מאזורים שונים של גרמניה, נטלו אתם צורות שונות והביאו אחת אחת בתחומה? או שמא נאמר: חלו עליהם על היהודים השפעות מיוחדות של שכניהם החדשים, אם במזרח ואם במערב של אירופה? ואי אפשר לנהוג אדישות אף במקומם המוחשי של הגבולות שבין הצורות המתחרות. הרי שם יידישן ל'חנות', "קראָם" או "געוועלב", נחלף באוקריינה במלה אוקריינית – "קלייט". על שום מה מלה שאולה זו נתפשטה דווקא באלו ואלו מאות עיירות, ולא מעבר לזה? או דוגמה אתנוגרפית: המנהג הישן לקיים ליל שימורים, וואַכנאַכט, לפני יום הברית, אילו כוחות של שמרנות הביאו לידי כך, שבהולנד, בביהם ובמיהרן נתקיים אותו מנהג עד דורנו, ואילו באוקריינה לא היו אלא שרידים של "קריאת-שמע", ובליתא לא נתקיימו גם אלה?

כל הצורות האלה של לשון – פוניטיות, דקדוקיות ומילוניות – וכל צורות ההווי כמותן כחול. הנהרות שסחפון חרבו ואינם, הרעשים החברתיים משכבר שככו; אך אנו מתבוננים בחולותיה המעורמים של הלשון, בנקיקים שנחרתו בתרבות העממית, וקוראים מתוכם היסטוריה.

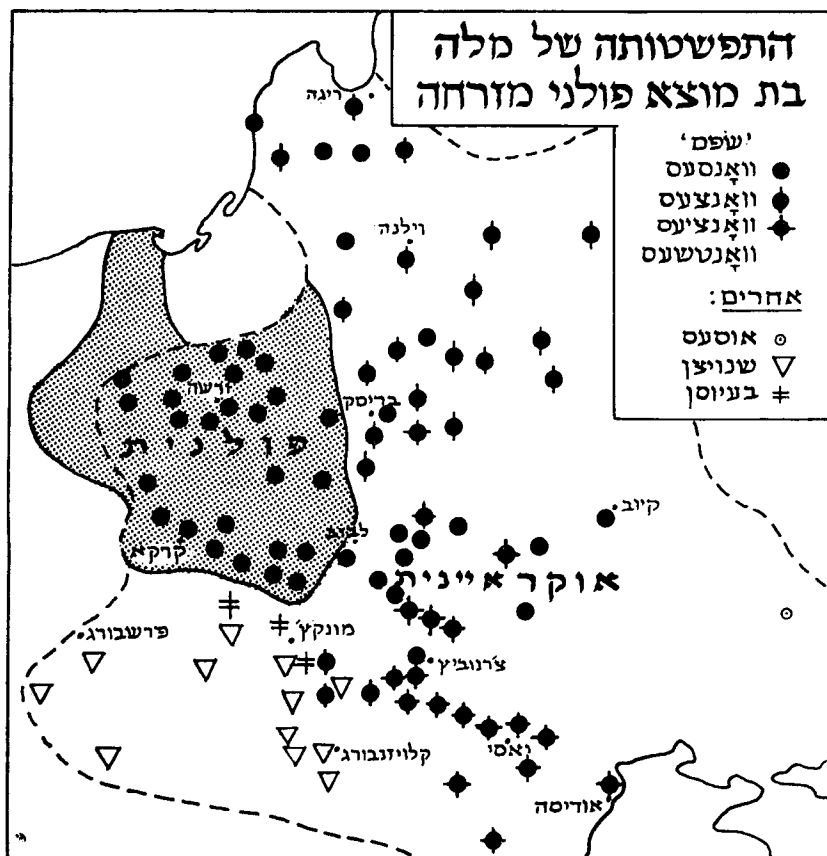
נעיין עתה בכמה בעיות מוחשיות. המפות המצורפות אינן אלא תוצאות ארעיות ממעבדת האטלס החדש לתחומה של יידיש. מפה 1 עניינה שאלת הפאסיביות או העצמאות היהודית לגבי השפעות חוץ. החומר הוא, גם פה גם לאחר מכן, חולי-חולין: המפה מראה לנו שמות שונים של מכשיר לדיג. העיגולים המנוקדים מראים מקומות, שבהם קראו יהודים לחֶפֶה "ווענדקע"; העיגולים החלולים מסמנים יישובים, שבהם אותו כלי נקרא "וודקע"; המשולשים הזעירים מסמנים את הביטוי "אונדיצע" וכו'. המונח "ווענדקע" יסודו בפולנית. רשת הנקודות היא תחום הלשון הפולנית. כפי שאתם רואים, מצויים העיגולים המנוקדים ברקע המנוקד. משמע, שבדרך כלל השתמשו היהודים שבשכנותם של הפולנים במלה בת מוצא פולני. נעבור אל העיגולים החלולים. השם "אודקע" או "וודקע", המסומן בעיגולים האלה, יסודו בסלאבית-המזרחית (אוקריינית ובלורוסית). רקע לבן מסמן את תחומן של הלשונות הסלאביות-המזרחיות האלו. ועל הרוב מצויים אֶמנם העיגולים החלולים ברקע הלבן; משמע, כי גם עתה לפנינו שאלות מקומיות, ששאלה היידיש מן הסלאבית. בליטא אנו מוצאים בנוסף גם "מעשקערע", ביידיש הרומנית מצויה עוד "אונדיצע" הרומנית; ביידיש ההונגרית מצויות שאלות מהונגרית ומגרמנית. בסיכומו של דבר מתחורר, שהיהודים

מפה 1

הניחו את ציוניהם למושג החכה לפי מקום מושבם. אולם אפילו כלי שרת זה, שלא היה לו בכלכלתם של היהודים אלא תפקיד מצומצם בערך, והיהודים הסתמכו במתן שמו על שכניהם הכפריים, אפילו כלי שרת זה מראה לנו, שהחפיפה הגיאוגרפית בין שמות יידיים ובין מקורם אינה חמורה ביותר. הרינו מוצאים צורות של עיגולים גם ברקע הלבן, כלומר, יהודים משתמשים במלה 'ווענדקע', בת המוצא הפולני, לא בפולין בלבד, אלא גם מחוצה לה. זאת אומרת, כבר שם החכה מלמדנו על כוחה של יידיש לקלוט מלים שאולות ולקבוע להם מקום בלשון, שבמידה פחותה או יתרה אינו תלוי בסביבה הלא-יהודית.

ביתר בהירות מודגם התהליך במפה 2. בה ניתנים לנו שמות יידיים לשפם. העיגולים מסמנים את הצורה 'וואַנצעס', שגם היא בת מוצא פולני. עובדה בולטת לעין היא, שמלה זו התפשטה בין היהודים הרחק מחוץ לגבולות פולין – בכל ליטא, רייסן, אוקריינה, רומניה ואומרים היהודים 'וואַנצעס' או 'וואַנציעס', בשעה שלאינם יהודים באותם המקומות יש מלים שונות או גרסאות שונות. מפה כזאת מוליכה לכמה מסקנות עקרוניות. ראשית, היא מראה לנו, כי היידיש אינה בחזקת דגל המתנפנף

מפה 2

לרוח השפעות חוץ; הרי לפנינו מלה, ששאלה היידיש בפולין מן הסלאבית, מה שאין כן בארצות אחרות. שנית, ההיסטוריה של מלה אינה כרוכה במישרין במה שנקרא בחינה ייחודית של המושא⁴. אם נאמר, כי שפם הוא עניין של גויים – הרי היהודים אין להם שפם, אלא זקן ופאות – ושעל כן היהודים שאלו את השם מן הנוצרים בפולין, הרי קושיה היא, על שום מה גררו אותה מלהו גיית-כביכול בנדודיהם מזרחה, במקום שיחליפוה באוקרייניזמים, ליטוויניזמים, רומניזמים, הכול לפי המקום, כדרך שראינו בעניין החפה? הווי אומר, כי מלה יש לה לא היסטוריה סוציאלית בלבד, אלא גם היסטוריה לשונית שלה עצמה.

עמי אירופה השפיעו, בדרך כלל, השפעה מפרה על יידיש – בעצם אין בזה חידוש. אך בכתיבת תולדות התרבות עלינו לשאול: היכן הייתה אותה השפעה עזה

4. על העקרונות המוטעים שהוכנסו בעניין זה לבלשנות היידיש על ידי חכמת ישראל, ראה: Chaim Gininger, "Sainéan's Accomplishments in Yiddish Linguistics", *The Field of Yiddish*, ed. U. Weinreich, New York, 1954, pp. 168 f.

ביותר? האם השפעתם של הליטאים הייתה כשל הרומנים, או של הפולנים כשל האוקריינים? גם בעניין זה יינתן חומר באטלס שלנו. במפה 3 נראים ארבעה מושגים, שבדיאלקטים שונים של יידיש יש להם שמות שונים. בכל מקרה ומקרה מוצאו של אחד השמות הוא בלשון סלאבית. נשוב תחילה למושג 'שפם'. כפי שמראה הקו מס' 1,

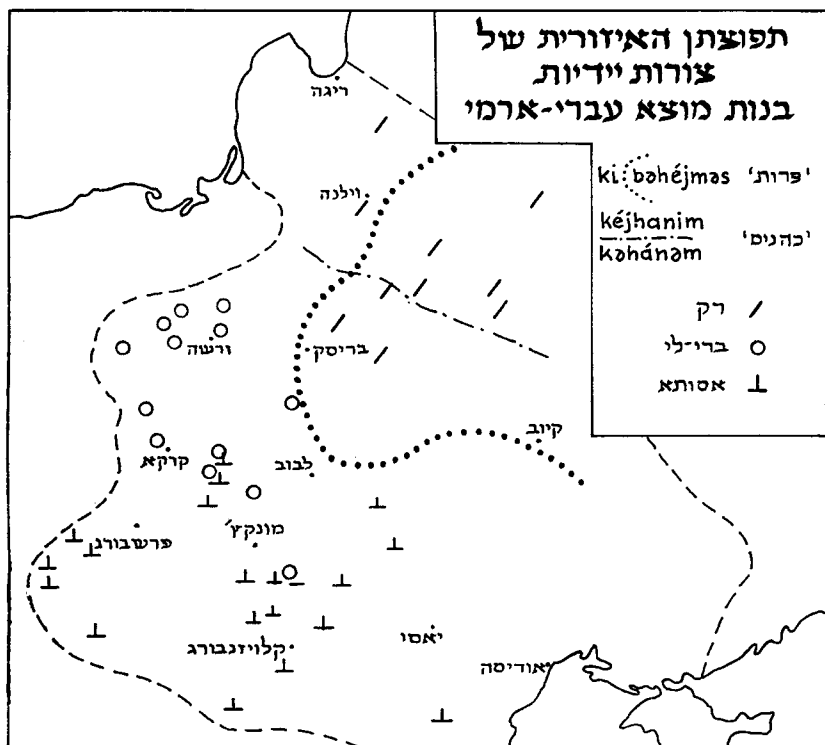

מפה 3

הרי מציינים את השפם בכל הדיאלקטים של היידיש, חוץ מדרום-הקארפאטי במלה בת-מוצא פולני. דוגמה אחרת היא 'ברווז'. אם תתבוננו בשני הקווים מס' 2 תראו כי בפולין, בגליציה, באוקריינה, ברומניה ובאונטרלאנד ההונגרי הוא קרו' ביידיש 'קאטשקע', מלה שמוצאה סלאבי; בחלקים גדולים של ליטא ורייסן, וכל באויברלאנד ההונגרי, נשתמר שם קדם-סלאבי (אנט, ענטל). הדוגמה השלישית היא השם של 'מיכסה' לסיר. בליטא וברייסן הוא נקרא בדרך כלל 'דעקל'; בפולין, בגליציה, ומדרום של הקארפאטים – 'שטארצל' או 'שטערצל'; שניהם מקורם גרמני. אולם בשטח המעוטר בקו מס' 3, דהיינו אוקריינה, מורח גליציה ורומניה, נחלפו מלים אלו בשאילה סלאבית – 'פאקרישקע' או 'פאטריטשקע'. הדוגמה האחרונה היא ענין 'חנות'. רק בפניה הדרומית-מזרחית של אשכנז – מאחורי הקו מס' 4 – נקראת החנות במלה, שהיהודים למדוה מפי שכניהם הסלאבים: 'קלייס'.

ובעברנו מדוגמה לחברתה, אנו רואים כיצד מצטמצמים והולכים גבולות אלה מסביב לאוקריינה. המסקנה היא: אם בקבוצת מלים נרדפות דיאלקטיות דיאלקט אחד משתמש בסלאבים, הרי זה על הרוב הדיאלקט האוקרייני של היידיש. אם החומר שיתוסף לנו יעיד ברוחה של המפה-לדוגמה, יהיה עלינו להודות, כי השפעת החוץ הלשונית העזה ביותר הושפעו היהודים לא בפולין, לא ברייסן, לא בגליציה, אלא דווקא באוקריינה. כל כך למה? אילו יחסים חברתיים מיוחדים שבין יהודים ושאינם-יהודים גרמו לכך? – זו שאלה שהגיאוגרפיה הלשונית מוסרתה לידי ההיסטוריון.

עד כה ייחדנו את הדיבור על תפקידם של כוחות חוץ בהסתעפות הדיאלקטים של היידיש. אבל גם במסורת הפנימית מצויים שינויי גרסה אזוריים. ניקח למשל את בעיית המלים היידיש שמקורן בלשון-הקודש. לכאורה אפשר להניח, שלשון-הקודש, שהיידיש שאבה מאוצרותיה, הייתה אחת לכל האשכנזים. אם כך הדבר, הייתה מלה צריכה להיכנס לתוך היידיש, בצורה מסוימת, או לא להיכנס – בשווה בכל הדיאלקטים. אולם העובדות סותרות הנחה מעין זו. כפי שהראיתי בשורת מאמרים ב-לשונו⁵. מי שיתבונן במפה 4, ימצא צרור מלים בנות מוצא לשון-הקודש, שגורלם שונה היה בסביבות יהודיות שונות. המלה "אסותא" נאמרת, לשמע עטישה, בפי יהודים במקומות המסומנים פה בסימן מיוחד. (בשאר האזורים אומרים: "צו געזונט"). ובכך

מפה 4

5. "העברית האשכנזית והעברית שביידיש: בחינתן הגיאוגרפית", לשוננו כד (תש"ד),

אֶסְתָּא־ היא מלה ממוצא ארמי, החיה רק ביידיש של גליציה, סלובקיה, הונגריה וכן במערב אירופה. ארמיזם איזורי אחר הוא בְּרִי־לִי, שמשמעו 'אפילו' ובדומה לכך. מלשון הגמרא היא נכנסה ללשון־העם ביידיש, אולם רק באיזורים המסומנים בעיגולים. ועתה נסתכל בקווקזיים המלוכסנים. יהודי ליטא אומרים: 'איך לויף און רַק איך פֿאַל' ('אני רץ, והולך ונופל'). תפוצת המלה בְּרִי־לִי נראית לפי סימני הפלוס. נראה בקו המנוקד. ברייטן המותחמת בו פירושה של 'בהמה' הוא פֶֿרֶה, ואילו בשאר המקומות פירושה כמו בעברית־ממש 'בהמה בכלל', בין זכרים ובין נקבות. ולבסוף הקו המפוסק, החוצה את ליטא, הוא גבול פוניטי. גבול הטעם במלה 'כהנים': מצפון של הקו אומרים היהודים קֶהֶנים, מדרומו משנים את הטעם ומבטאים פֶּהֶנים. מנקודת ראותו של הדקדוק העברי הכול כאן שלא כצפוי. המפה רוחשת חידות והפתעות. הרי לפנינו בְּרִי־לִי – העיגולים. ניתן לשער, כי אִי שם בפולין, בימים משכבר, הרגיל עצמו יהודי למדן לומר ביידיש בְּרִי־לִי, שידעו מן הגמרא. אותו יהודי אלמוני, אגדי, היה כנראה בעל השפעה, ובני חוגו התחילו לחקותו: כתם־פז אותו בְּרִי־לִי! ומעייירתו התחיל אותו ביטוי מתפשט ביידיש המדוברת על פני כל המדינה כולה: בְּרִי־לִי! וכלום אפשר בלא מלת חמד זו? אולם מעבר לשטח, שאתם רואים אותו מכוסה עיגולים, לא הפליג הביטוי; בני תורה באזורים אחרים, שגם הם ידעוהו מהגמרא, לא אספו אותו בכלל לשונם המדוברת. נראה, כי לא נדע לעולם, מי היה מחדשו של הביטוי, ומתי והיכן נכנס לתוך הייד ש, אבל הגיאוגרפיה של הלשון מספקת לידנו את גבולות תפוצתו בהווה. ושאלה היא: על שום מה לא הרחיק אותו ביטוי יותר? אילו כוחות של יוקרה גרמו לכך, כי בעיירה אחת, המסומנת בעיגול, חיקו את החידוש, ובעיירה אחרת לא נראה החיקוי כל עיקר? משמע, ביטוי כמו בְּרִי־לִי פועל כאינדקס מוחשי של איזו הרגשה מעודנת של הזדהות פולנית־יהודית, הרגשה שהיא מושג מרכזי לתולדות התרבות, אולם בתעודות ההיסטוריות הקונבנציונליות היא מקבלת ממשות לעתים רחוקות בלבד. והוא הדך במלים אחרות במפה, מלה מלה ותחומה.

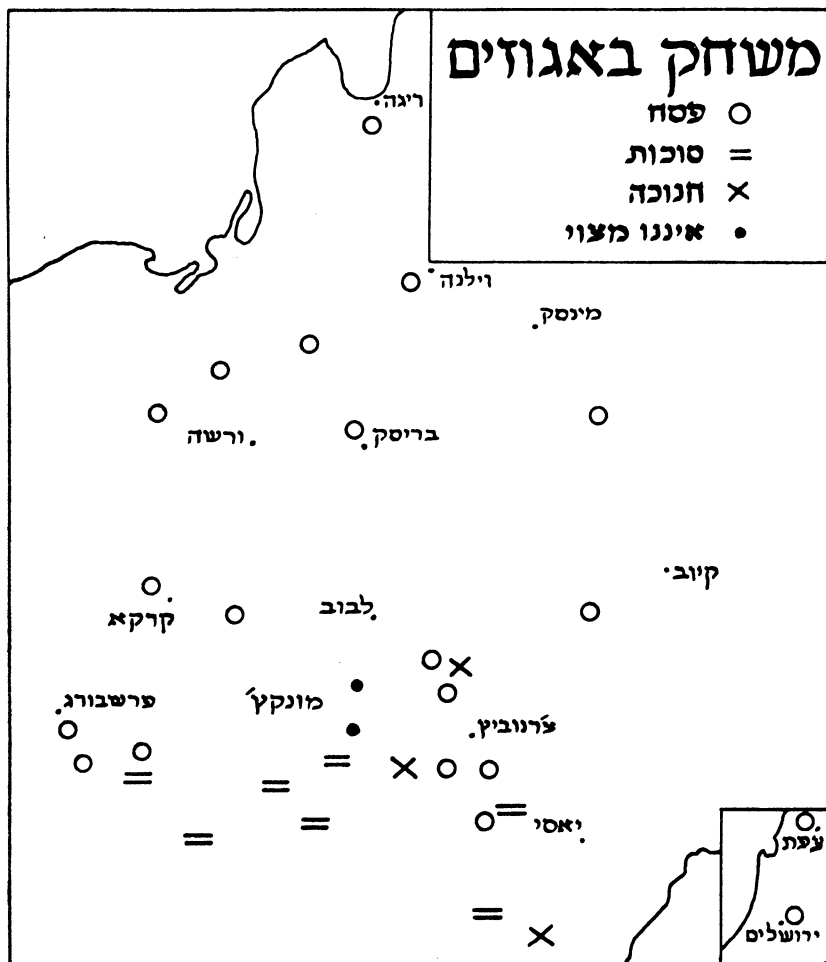
ולא בלשון בלבד – גם בחיי ההווי מצויים הבדלים אזוריים, העשויים לסייע במישרין לשחזורו של מהלך ההתפתחות האשכנזי. נביא כדרך משל עניין של חולין מן המטבח היהודי, הוא עניין הפתיתים הקרויים פֿאַרפֿל. כולנו יודעים, כי משמעם של פֿאַרפֿל או פתיתים – אלו חתיכות בצק קטנות שמבשלים אותן במרק. אולם התקנתם כיצד? הכול לפי המקום, כמו שמוכיחה מפה 5. העיגולים (מועטים בליטא רייסן, מרובים בספירה ההונגרית) מציינים ששם מגררים את הפתיתים בפומפיה. ואילו בפולין ובבילורוסיה המערבית, כפי שמראים סימני הכפל, קוצצין אותם על המקצצה. באוקריינה וברומניה חותכים את הפתיתים בסכין מעלה בצק דק. (פתיתים מרובעים דרומיים־מזרחיים אלה מקובלים גם בתעשיית האטריות האמריקאית, והסגנון הזה הוא שנתבצר גם ביישוב הישן בארץ־ישראל, בירושלים ובצפת). מסתבר, שהגירור בפומפיה הוא השיטה הישנה ביותר של התקנת פתיתים, הוא האופן שהביאוהו היהודים מגרמניה. אם נכונה השערה זאת, מניין באו האפנים החדשים של הכנת פתיתים? השפעות סלאביות – או התפתחויות אתנוגרפיות־יהודיות פנימיות? תחרת הקושיה. שעלתה לנו תחילה: על שום מה עקרות הבית שבליטא ובהונגריה היו אדוקות במידת השמרנות, ואילו אחיותיהן בפולין ובאוקריינה הפליגו לדרכים חדשות? ואל נהיה סבורים, כי בענייני חול בלבד מצויים הבחני שוני בהווי האשכנזי. גם בטקסים ובשמחות יש שינוי גרסה. איזהו החג, שבו ילדי ישראל היו משחקים

מפה 5

באגוזים? בספרות התפשטה הדעה, כי חג הפסח הוא. אבל היהודים ההונגריים והסלובקיים מוחים: אגוזים בפסח? מאי משמע! אצלנו משחק אגוזים נוהג בסוכות. במפה 6 מראים העיגולים פסח, והקווים – סוכות. עדויות מפורות אחדות משיבות אף: חנוכה. כיצד התיר משחק האגוזים את עצמו מפסח וחבר את עצמו לסוכות? מתי והיכן התרחש זה, ומה עלינו ללמוד מן הפילוג הזה? כל מפה-לדוגמה נותנת תמונה שונה ומיוחדת, במעט או בהרבה, שיש בה תחומים של שוויון וקווים של שוני. אבל מכל המפות ביחד נוכל, בבוא הזמן, לבנות היסטוריה מוחשית, עקיבה ורצופה, של התרבות האשכנזית, המביאה במניין את המרכזים, שהקרינו חידושיהם על סביביהם, ואת סוללות התחבורה, שחסמו את הדרך בפניהם.

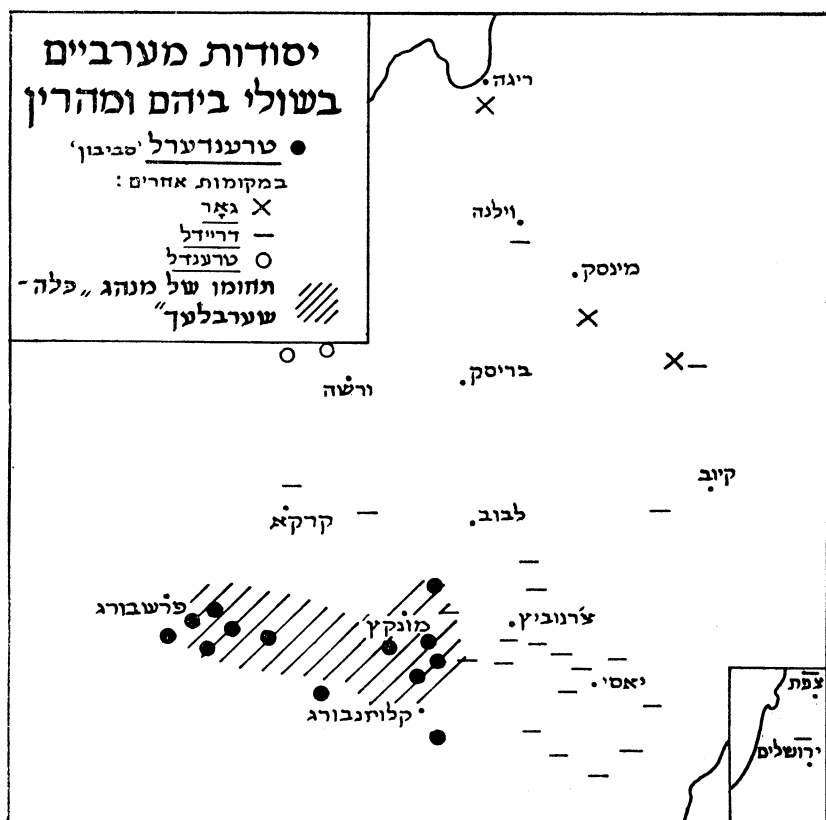
ודאי כבר התעורר הקורא על כך, כי המפות-לדוגמה, שהבאתי עד כה, שיכות

מפה 6

לאותם החלקים של מזרח אירופה, שבהם נהג דיבור היידיש עד לתקופת החורבן אך לתולדות תרבות ישראל חשוב, במידה לא פחותה, האגף המערב-אשכנזי, הגרמני, שלשון היידיש והוויי העם הצטמקו בו באופן דראסטי כבר במאה הי"ט. לא מן הנמנע הוא, שכמה מפות של האטלס יספקו חומר גם לשחזורה של מערב-אשכנזי הכמושה. במפה 7 מודגמים שמות הסביבון. בליטא הוא נקרא "גאר", בסביבי-המרכז – "דריידל". בפולין גדול (איזור פוזנא) היידיש כמעט שנעלמה, אולם בשולי תחום זה אנו מוצאים ביידיש המדוברת עד ימינו "טרענדל", ומדרומם של הקארפאטים – הרי הסביבון קרוי "טרענדערל", כמו שקראו לו בכל גרמניה, הולאנד ואלזס. ואם כן, ניתן אולי ללמוד גם דברים אחרים על המערב הכמוש מתוך העובדות המתועדות של המזרח והדרום החי. דוגמה נוספת: היהודים הצ'כיים וההונגריים, והם בלבד,

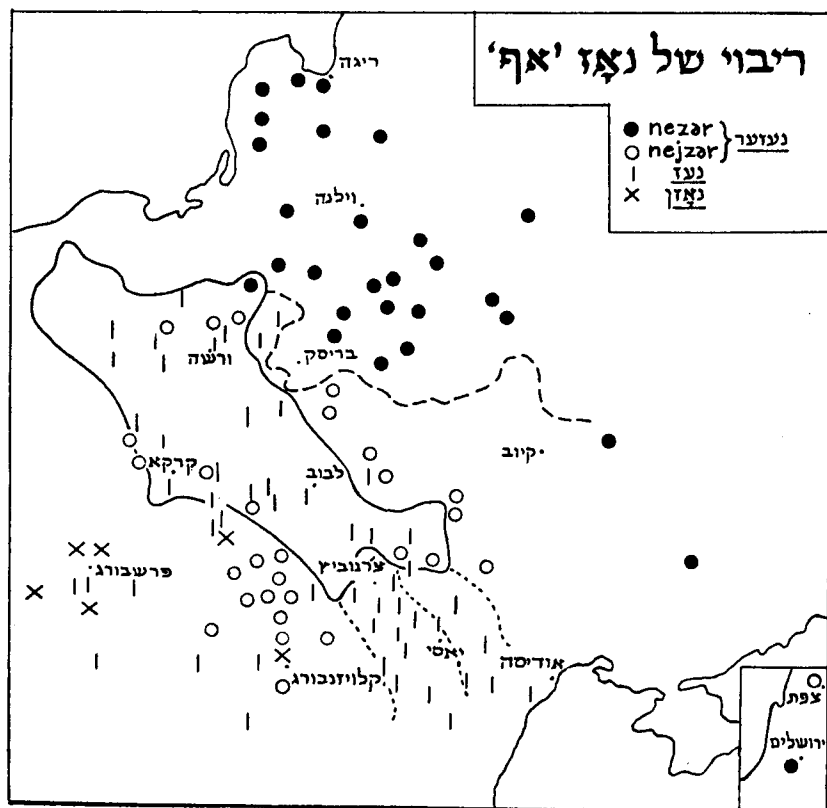

מפה 7

היה להם מנהג הקרוי "פלה-שערבלעך". כשהיו שוברים, בשעת כתיבת התנאים, צלחת, היו הנערות חוטפות ומלקטות את החרסים ומשמרות אותן כסגולה להיות עד מהרה כלות גם הן. האם זה חידוש עצמאי, או שריד של תרבות היהודים היווניים הביזנטיים, שחיו פה קודם שנתאשכנזו במאות י"ג-י"ד?

המפות מניחות, כדרך הטבע, את הדגש במקום, בשטח, אך אין הן נוהגות שוויון נפש גם לגבי הזמן, לגבי הכרונולוגיה. הגבול שבין שתי גרסאות בלשון או בהווי הוא בחזקת מפתח כרונולוגי חשוב. במפה 8 (שפרסמתיה ראשונה ביתר פרטים בכתב העת "ידישע שפראך", כרך 20 [1960], עמ' 81-90) אנו רואים, כיצד היו היהודים אומרים לשון רבים של "נאָז" ('אף, חוטם'). חוץ מן הפינה הדרומית-מערבית, שסימני הכפל מראים בה את הצורה "נאָזן", נוהג ביידיש הריבוי "נעזער" או "נעז". שתי הצורות אינן מצויות בגרמנית, וממילא צמחו בתוך היידיש גופה. שימו לב לגבול החוצץ בין "נעז" (הקווקוזים) בפולין ובין "נעזער" (העיוגלים) באוקריינה ובלטא. הגבול חופף במדויק את הקושהפריד, עד המאה ה-15, בין מלכות פולין ובין הנסיכות הגדולה ליטא, גבול שנתבטל, בחינת גבול פוליטי, אחרי איחוד לובלין ב-1569. לא כל הגבולות המדיניים הותירו עקבות ביידיש, אולם דווקא הגבול הזה, שאינו

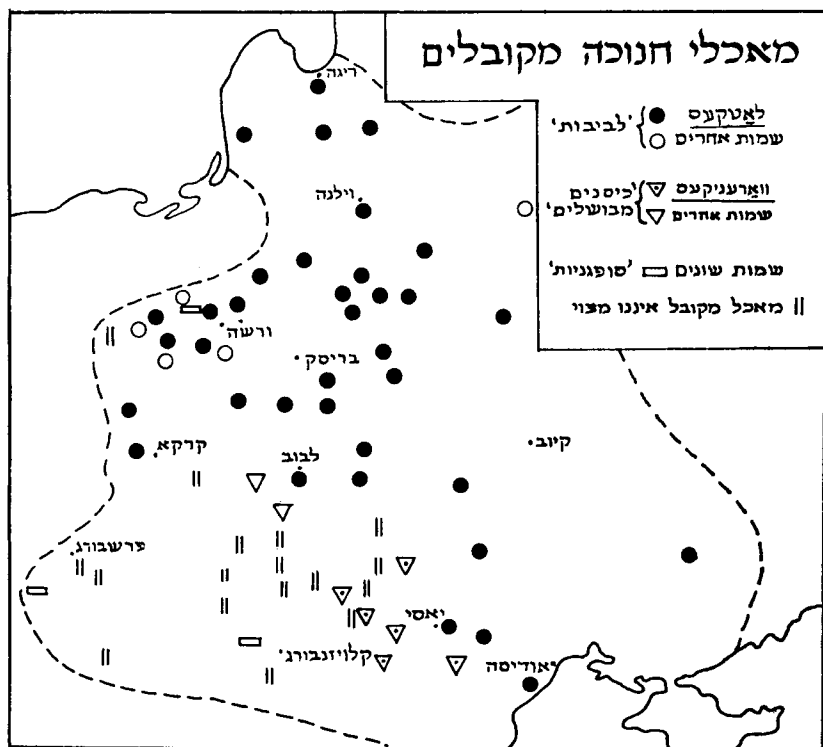
מפה 8

תופס לעת עתה בתולדות היהודים מקום של חשיבות מיוחדת, רישומו עמוק היה. הוא הביא לידי פילוג דיאלקטים, שנתקיים בידיש למעלה מארבע מאות שנה⁶. במפה 9 אנו רואים כרונולוגיה אחרת. כאן נראה מאכל חנוכה המובהק, הלב בות. במפה מפורזות "לאטקעס" (של חנוכה) באיזורים רבים, אבל בגליציה, בפוקובינהו בסלובקיה ובהונגריה לא היה ידוע מאכל חנוכה מיוחד; בכמה מקומות אמנם אכלו לביבות, אבל לא קראו להם "לאטקעס". (במולדבה, לפי עדות המפה, הנהיגו היהודים לכבוד חנוכה מין כיסנים מבושלים הקרויים שם "ווארעניקעס"). מה גילו של מנהג הלבבות? גבול תפוצתו המקסימאלית חופף במדויק את הגבול שבין רוסיה ואוסטריה-הונגריה, שהתקיים מאז חלוקת פולין בסוף המאה ה-18. משמע, שהמנהג, אפילו אם היה ישן אי שם בשטח הרוסי, התפשט באמת על פני כל רוסיה במאה ה-19.

*

6. על תפקידו של גבול זה בתולדות הדיאלקטים היידיים כבר העיר יעקב ווילר בנספחו לספר:

H. Ułaszyn et al., *Język polski i jego historia*, Kraków, 1915, t. II

מפה 9

הרחבתי את הדיבור על התועלת שבגיאוגרפיה של הלשון והתרבות בשביל תולדות התרבות היהודית, אך עלי להדגיש, כי מחקר זה יש בו חשיבות מרובה במסגרת נוספת, חשיבות מדעית כללית. שכן מחקר התרבות הכללי להוט אחרי מספר רב, ככל האפשר, של דוגמאות לרישומם של מרכזי תחבורה וגבולות תחבורה בלשון ובהוויה. ובכן לחקר התרבות הכללי עניין אשכנז הוא יקר המציאות ממש. הרי שטחה של היידיש הוא שטח עצום, שבכל אירופה רק שטחה של הרוסית עולה עליו בגודלו. ושטח זה חפף מספר של שטחי עמים אחרים. תחומה של היידיש חתך את תחומי הגרמנית על הדיאלקטים השונים שלה, את תחומיהן של הצ'כית, הפולנית, הסלובקית, ההונגרית, הבילורוסית, הליטאית, הלאטבית, האוקריינית, הרומנית. כאן ניתנת לנו הזדמנות לשאול: עד מה חופפים גבולות ההסתעפות היהודיים ושאינם יהודיים באותה טריטוריה עצמה? עד מה חופפים הגבולות בשכבה היהודית את הגבולות האתניים, הדתיים, הדיאלקטיים והמדיניים בשכבה שאינה יהודית? האם אותן ערים עצמן היו מרכזי השפעה אצל יהודים ואצל שאינם יהודים? ומה הוּם היחס שבין היקפי ההשפעה בשתי האוכלוסיות?

ההבנה, שהעלתה תכניתנו בחוגים רחבים, היא סימן לכך, שהמדע הכללי אינו יכול לוותר עלינו ולהניח, כי שפעת עובדות חשובות כל כך תשתקע עם זכרו של דור המהגרים היהודיים בימינו. אולם מנקודת ראות כלל-יהודית הרי הגיאוגרפיה

של אשכנז איננה אלא בחזקת מקדמה. יש לנו, ברוך השם, עוד תפוצות הבאות לספר את תולדותיהן רבות המתיחות. ובכן, היכן האטלס של ג'ודיזמו, לשון דיבורם של היהודים הספרדיים בסביבי הים התיכון? היכן האטלס של "ג'והורית" (יהודית-פרסית), של לשון-תרגום המדוברת, של יוונית-יהודית? היכן האטלס של ערבית-יהודית (הקרויה "ג'הודית") לכל גוניה הרבים? להיסטוריון התרבות כל הלשונות האלו

מפה 10

ותחומי תרבותן אינן, בעקרונו של דבר, חשובות ועשירות פחות מן היידיש. ההיסטוריון ילמד ממחקר מעין זה, בבואו לבקש חומר חדש על מהלך הפזורה היהודית, על ציגורות התחבורה היהודיים ומידת הקבלתם לאלה של הגויים, על התגובה היהודית כלפי השפעות חוץ, על היציבות והגמישות של המסורות בארצות ובתקופות שונות. לשונות יהודיות, כמו "פנענית" ב"הם, "לעז" באיטליה וצרפת, חלפו אמנם עם ימי הביניים. השואדית בפרובנס נכחדה עם האמנציפציה. ואילו בעניין הלשונות היהודיות הקיימות ועומדות, הוכיח המחקר הגיאוגרפי של היידיש, שעוד ניתן היום, למרות השעה המאוחרת, לשאוב עובדות מדוקדקות ומוכחות במלוא דליים.

יש לקוות, שהיזמה של אטלס הלשון והתרבות של אשכנז יביא לידי שיתוף פעולה של אנשי מדע ומוסדות מחקר במדינת ישראל, בארצות הברית, ובארצות אחרות במפעל מקביל של חקר הלשונות-האחיות היהודיות. ולעניין היסוד המשותף של כל העדות – תרומת לשון-הקודש ללשונות אלה, דפוסי המסורת, ההיגוי של עברית-ממש – ניתנת אולי רשות לחלום על אטלס כולל של כל העולם הישן, שבו קיימו אבותינו יהדות במשך אלפי שנים.

שמות קנה-הסוכר והסוכר בספרות העברית

קנה הסוכר (Saccharum officin.) ידוע היה בַּבְּנֵל שבהודו בתקופה קדומה ביותר, אבל לארצות המזרח הקרוב הגיע רק במאה השביעית, עם כיבושי הערבים. למרות עובדה זו ניסו רבים למצוא לקנה הסוכר רמזים ושמות בתנ"ך, במשנה ובתלמודים.

אחדים רואים ב"קנה" של התנ"ך, במיוחד ב"קנה הטוב הבא מארץ מרחק" שבירמיהו ו, כ את קנה הסוכר¹. בעל ה"ערוך" (ערך "חצב") ופירוש המשנה לרמב"ם² רואים ב"חצב" של המשנה³ את קנה הסוכר. הלקסיקוגרף היהודי הפרסי שלמה בן שמואל⁴ מהמאה הי"ד מביא את הדעה, ש"אבוב הרועה"⁵, המובא במשנה שבת יד, ג, שהיה צמח קוצני, ששימש למטרות רפואה, הוא קנה הסוכר.

רבים, ביניהם גם לוי במילונ, רואים בשם "סיקורה" שבתלמוד ירושלמי (שבת, פרק ז' הלכה ב'; ביצה, פרק ד' הלכה ה') את קנה הסוכר. לראשונה בספרות העברית נזכר קנה הסוכר והסוכר שלו ב"הלכות פסוקות" המיוחסות לרב יהודאי גאון (בערך 760), שם הוא נקרא בשם "קנה". רש"י (לשה"ש, א) ופירוש המשנה לרמב"ם (ע"ז א, ה), ובעקבותיהם גם אחרים⁶ משתמשים בשם "קנים", ברבים.

הרמב"ם (בהלכות ברכות ח, ה) מוסיף לשם "קנים" עוד את התואר "מתוקים" ("הקנים המתוקים") וכדוגמתו עושה בעל הסמ"ג (ר' משה מקוצי, במאה הי"ב, הלכות ברכות קט). בעל "ההלכות הקטנות" (א', סימן רח) ר' יעקב חניז (1620 – 1674) קורא לקנה הסוכר בשם "קנה הצוקאר". המשכילים משתמשים בשמות "קנה דבש"⁷, "קני צוקר"⁸, "קני מתוק"⁹ ו"קנה הנופת"¹⁰.

עוד יותר עשיר אוצר המלים לסימון הסוכר. מחבר "הלכות פסוקות", הראשון המזכיר את הסוכר, קורא לו בשם "שכר" (ש' שמאלית)¹¹, ובכתיב זה¹² הוא מופיע גם ב"הלכות גדולות" (ברכות פרק ו') מהמאה השמינית ואצל גאון בבבל אחרים¹³. המחברים האיטלקיים כותבים "צוקאר" (גם "צוקרו") לפי השם האיטלקי (Zucchero). ככה "הערוך" (לפי גרסת התוספות בע"ז יד ע"ב), הסמ"ג (ויניציאה ש"ז), ברטנורא (ע"ז א, ה) ו"פחד יצחק".

1. עיין Moldenke, Plants of the Bible (1952) בערך Sacchar offic.

2. מש' ע"ז א, ה.

3. מש' ע"ז שם; תוספתא שבת יד, ד.

4. Bacher, Ein hebr.-pers. Wörterbuch aus dem 14. Jahrh., Budapest (1900)²³.

5. בשבת קיט ע"ב כתוב "אבוברואה".

6. כגון ר' יעקב מולין (1361 – 1427) ב"ספר מהרי"ל", הלכות פסח.

7. ברוך לינדא, "ראשית למודים" (1778) בערך צוקקער; שמשון בלוך, "שבילי עולם" ח"ב ווארשה (1857).

8. בלוך (שם).

9. "המגיד", 1857.

10. הרצבג, "עולם הטבע" (1850).

11. לפי Löw, Aram. Pflanzennam. יש לקרוא שם שאקאר – כמו בפרסית.

12. בדפוס ווארשה "תרל"ה, כתוב בסמ"ך.

13. גנוי שכטר, ב' (ניו-יורק, תרפ"ט) 316, 318.

בכתיב זה משתמשים גם בעלי התוספות (ע"ז יד ע"ב; ברכות לו, ע"ב) וכמו כן ר' מרדכי אשכנזי (בראשית המאה ה"ג) ב"ספר מרדכי", ברכות ק"ז. המחברים הספרדיים, כגון בנימין מטודילה¹⁴, ר' יעקב חגיז¹⁵ ואחרים כותבים "אסוכר", לפי השם הספרדי (Azukar). פירוש המשנה לרמב"ם (ע"ז שם) כותב "סוכרא" ו"בסמי המות" לרמב"ם – "סוכרי". רש"י (שמואל א' יד, כג) משתמש בצורה הצרפתית "סוקרא", ובעקבותיו ר' יצחק מווינא (1180–1260)¹⁶. בעל הטורים (א"ח רב, טז) כותב "סוקאר". המחברים האשכנזים משתמשים בכתיב הגרמני "צוקר", כגון המהרי"ל¹⁷, ר' ישראל איסרלין (1390–1460)¹⁸, ר' מרדכי יפה (1530–1612)¹⁹, ר' דוד הלוי מלבוב (1586–1667)²⁰, ר' אבלי גומבינר (1635–1682)²¹, ר' יחזקאל לנדא (1714–1793)²² ורבים אחרים מהרבים האחרונים.

מאידך לא חסרו גם שמות עבריים לסוכר. ככה קוראים לו רש"י (שה"ש ה, א) בשם "דבש" ("דבש שהוא גדל בקנים"), וכמוהו הרמב"ם (הלכות ברכות ח, ה). והמחבר הבלתי ידוע של הספר "כל בו" (נדפס לראשונה בנאפולי בשנת 1490): "דבש קנים". המשכילים מרבים להשתמש בשמות מקראיים, כגון "דבש"²³, "מתוק"²⁴, "גופת"²⁵, "גופת צופים"²⁶, "גפת הקנה"²⁷, ו"גפת קנים"²⁸.

-
14. "מסעות", הוצאת אדלר, לונדון, עמ' 30.	15. "הלכות קטנות" (שם).
16. "אור זרוע" ח"א, קמט.	17. עיין לעיל.
18. "תרומות הדשן", שאלה קיט.	19. "לבוש החור" תמב, ה.
20. "טורי זהב" לאו"ח, תרטו.	21. "מגן אברהם" לאו"ח תרטו.
22. "נודע ביהודה" ח"א, או"ח, שאלה כג.	23. ברוך לינדא, "ראשית למודים" (שם).
24. "המגיד" 1857; קראניק ב"הפסגה" ב (1896).	25. הרצברג (שם).
26. ראבינאוויץ (1832–1889), "האש והמים" (1873).	
27. מינץ, "הכלכלה וקלקולה" (1890).	
28. שפירא, "ספר השנה" (לסאקאלאור) ג', תרס"ג; קנטורוביץ (1866–1927), "החימיה בחיי יום-יום" (1902).	

ב י ק ו ר ת ו ב י ב ל י ו ג ר פ י ה

אירינה גרביל

על לשון מגילת ישעיהו

יחזקאל קוטשר, הלשון של מגילת ישעיהו השלמה ממגילות ים המלח.
כ+529 (תוכן העניינים וסיכום באנגלית). הוצאת ספרים ע"ש י"ל מאגנס,
האוניברסיטה העברית, ירושלים, תשי"ט.

הספר שלפנינו לא זו בלבד שהוא דן בניתוחה של לשון המגילה על כל צדדיה (תוך השוואה מתמדת עם לשונן של שאר מגילות ים המלח, שנתגלו עד עכשיו, ועם לשון המסורה), אלא מגולל את כל פרשת "הלשון העברית והארמית המדוברת במאות האחרונות של הבית השני" (עמ' 4). המחבר השקיע בו שנים רבות של עבודה מקיפה, מעמיקה ומדוקדקת והוציא מתחת ידו מעין ספר כל-בו על המצב הלשוני בא"י ובסביבותיה בתקופה מסוימת, שרישומו ניכר אף בניבים המדוברים באותו איזור עד לימינו (ר' להלן).

מובן מאליו, שלא ירוץ הקורא בחיבור ענקי כעין זה, ומן הדין היה, שאף דברי הביקורת יהיו כתובים בידי אנשים שונים כאחד, איש איש לפי מקצועו המיוחד, שכן אין ידו של אדם אחד משגת למצות את כל האוצר השמור לו, ואין תימה שכל אחד אינו מעלה ממנו אלא את הקרוב ללבו ביותר. משום כך לא ניתן למנוע, שהסקירה הבאה תהא לקויה בחסר, ולא תעסוק אלא במקצת שבמקצת מאבני-הבניין של הספר.

ראשית כל יש לציין, שעצם חלוקת הספר מקשה על העיין בו, ומשום כך מן הראוי להזכיר כאן את ראשי פרקיו: I. תיאור לשון המגילה ורקצה [וקביעת זמנה]. II. המקורות: א) שמות-עצם פרטיים; ב) הכתיב; ג) יסודות ארמיים [בכתיב, במורפולוגיה ובאוצר-המלים]; ד) חילופים בהשפעת עברית מקראית "בסיסית", עברית מקראית מאוחרת ולשון חז"ל [מורפולוגיה ותחביר]; ה) הכינויים [שהמחבר רואה בתצורתם בעיה בפני עצמה]; ו) קווים פונטיים ופונולוגיים – בעיקר מעתק תנועות ושווא [בפרק זה נידון מעתק i-u אף בערבית ספרותית, בניב מעלולא (הארמי) ובניבים הערביים של סוריה וא"י]. III. נספחות [ענייני סופרים והשוואה בין המגילה והמסורת מחד גיסא ובינה והמסורת השומרנית – מאידך גיסא]. IV. תוספות ותיקונים. V. מפתחות של המגילה, של שאר המגילות ושל [כל' של מלים, שגרסתן שונה משל המהדירים]. – נראה לעין, שחלוקה כזו אינה עשויה למנוע חזרה וכפל עניין מזה (תורת-ההגה, למשל, נידונה בפרקים I, II, ב, II, ג, II ו ובכמה מקומות אחרים) ופיזור החומר מזה; אפשר שאת הדבר האחרון ניתן לתקן ע"י מפתח של עניינים (ולא של מלים בלבד). זאת ועוד: את עניין המעתק של i-u בניבי הארמית הנוצרית והערבית רצוי היה להעביר לנספחות בסוף חלק II או אף לאחר חלק III, ומכל מקום – לכנות את חלק III בשם אחר (כגון "ענייני טקסט").

את ההערות הבאות נחלק לפי העניינים.

1 הסקירה הכללית על לשון המגילה ועל זמן חיבורה (עמ' 3-20) היא מעשה ידי-אמן – מבחינת המועט המחזיק את המרובה. המחבר מוכיח בה בראיות חותכות, שהמגילה נתחברה במאות האחרונות של הבית השני, בזמן שהארמית היתה דוחקת בהדרגה את הלשון העברית. דומה שלא יימצא מערער את ראיותיו ואת מסקנותיו. על מוצאו של כותב המגילה ר' בסמוך.

2 ניתוח החומר שבמקורות.

2.1 תורת ההגה

2.11 העיצורים

(1) ערעור הגרונות ביהודה ובירושלים עמ' 42–43, 67–70, 398–403). המחבר המניח, שהמגילה נכתבה בירושלים או בקרבתה, מפקפק בין שני הסברים לערעור הגרונות באותו אזור: השפעת היוונית (עמ' 70, 403), או השפעת ניבים אחרים: "ייתכן כי ירושלים – שבה התרכזו לא רק עולי רגל מן הגולה ומן הארץ מדי שנה, אלא התיישבו בה אף ישיבת קבע – התהלכו בה ניבים מדוברים אחרים. לפיכך לא מן הנמנע הוא... כי לפינו ניב עברי-ארמי... שהיה אחד הניבים העממיים של בירת הארץ" (עמ' 70). – נראה לי, שיש לקבל את הסברה השנייה דווקא; שכן, אפילו נניח, שדברי חז"ל על ערעור הגרונות בגליל "בחינת גזמא" הם (עמ' 43), הרי דבר אחד יוצא מהם בבירור, והוא – שבירושלים וביהודה נחשבה הגייה כזו למוטעית ואף למנוחת; והשווה בפרט את האמרה הידועה "בני יהודה שהקפידו על לשונם – נתקיימה תורתם בידן, בני גליל שלא הקפידו על לשונם לא נתקיימה תורתם בידם" והמעשה ב"אימר למאן" (ערו'ב נג ע"א-ע"ב) ובעיקר – "קרא ולא דקדק באותיותיה לא יצא" (משנת ברכ' ג, ב). מובן מאליו, שהחלפת הגרונות וביטולן בכמה כתובות בירושלים ובשמות מקומות בסביבתה אין בהם משום הוכחה ללשון התקן שם – מכל מקום לא בזמן כתיבת המגילה (והשווה את דברי המחבר עצמו, עמ' 69). אשר לצורת התעתיק של שם השילוח בתרגום השבעים – ובכמה מקומות גם אצל יוסף בן מתתיהו (*Siloua*), הרי היא נראית כצורה יוונית מובהקת, שכן צורת תעתיק כגון *Siloua* (הנהוגה על פי רוב אצל יוסף בן מתתיהו) הייתה עשויה לגרום לקריאה בטעם מלעיל בפי היוונים, ואת זאת ביקשו למנוע ע"י סתימת ההברה בעיצור סונאנטי. ברור, שהצורה הערבית *سلوان* אינה אלא תעתיק הצורה היוונית, שהייתה מקובלת בירושלים בתקופה הביזנטית².

מאידך גיסא – המחבר מציין בכ"מ – (למשל עמ' 38, 69, 403) את הקשרים המרובים בין לשון המגילה והמסורת השומרונית – הן מבחינת מערכה ההגיים והן מבחינת מערכת הצורות. ואם כן, אינו מן הנמנע, שכותב המגילה נמנה עם יוצאי הגליל, שנתיישבו בירושלים³. ועוד שתי הערות צדדיות בעניין זה: (א) לצורות הכתיב כגון "נודע" במקום "נודעה" וכיו"ב (עמ' 401) יש להשוות צורות כגון "תנועה גבוה", "פלוני הגיעה" בעבודות תלמידיו (ותלמידי האוניברסיטה בכללם!). (ב) אגב דבריו על ערעורן של הגרונות בניב הארמית המזרחית כותב המחבר "אך לא בסורית" (עמ' 402); כאן ניתן להוסיף: אף לא בניב העיקובי של טור עֶבְדִי, בערב' טור עאבדין) שבארם נהרים עלית. בניבים הארמיים-היהודיים של כורדיסטאן העיראקית והפרסית נתקיימו א' וה' (ומצויות אף ח' וע' במלים שאולות מעברית). לעומת אלה לא נתקיימה בניב של אורביג'אן הפרסית אלא ה' (וא) – המייצגת אף ע' – במלים בודדות, ואילו ח' וע' נעלמו, אך על פי רוב גרמו ל"אמפאטיזאציה" של המלה כולה.

(2) אגב דיון על נטילת הקוליות מד' [ואף מב' ומג'] בסופי מלים מעיר המחבר: "בניבים ערבים חדשים מצויה תופעה זו בבית בניבים של בדואים" (עמ' 408–409); יש להוסיף:

1. ור' דברי המחבר ב"מחקרים בארמית הגלילית" (תרנ"ץ שנה כא-כג, תדפיס [תשי"ב], עמ' 9), שתופעה זו חלה רק במקומות מעטים, אולי רק בשכבות מסוימות.

2. בקשר לצורות הערביות של שמות המקומות מן הראוי היה להזכיר את מאמרו החשוב של G. Kampffmeyer, *Alte Namen im heutigen Palästina und Syrien* (ZDPV, XV (1892), 1-33, 65-116; XVI (1893), 1-7).

3. אגב, תמוהים מאוד דברי נלדקה, Über die Aussprache des Hebräischen bei den Samaritanern (Nachr. v.d. Kgl. ges.d. Wiss. zu Göttingen, Dez. 1868, No. 237), S. 490 על השפעת הניב הארמי של הגליל על הגיית השומרונים. שמה איפכא מתבאר!

וגם בערבית מצרית. הפיכת ד' לת' בניב מעלולא הארמי בכל המסיבות טעונה ברור. (3) דיסימילאציה של חלקן הראשון של עיצור מוכפל לאחד ה"שופטים" (למנ"ר). אנב דיון ב"פליטיש" = "פטיש" מעיר המחבר: "סגולה זו נתקיימה גם בכפר עבידא" (עמ' 407); כאן יש להוסיף: ואף בניבים ערביים אחרים. והיא מצויה אף בלשון המקרא: יכרסמנה (תהלי' פ, יד) לעומת יכסמו (יחז' מד, כ); ואולי אף חרמש לעומת חמש.⁶

2.12 התנועות

(1) קמץ (גדול) = כ. אנב דיון בצורות כנון "נעמן" = "נעמן", "סרפוד" = "סרפד" (עמ' 288 – 289) מזכיר המחבר גם את התעתיקים bosor, sarphod ועוד אצל היירונימוס. גם תעתיק השבעים כנון $\lambda o\beta o\eta$ ("לֶבֶן"), $\chi o\beta o\eta$ (במקום $\chi o\phi o\eta$ = "קֶרֶב"), $\xi o o \beta$ ("זֶה־ב"), ואולי גם צורת "עיפו" = "עיפה" (עמ' 87; אנב, בערבית צ"ל $\xi \eta \phi \alpha$ במקום $\xi \eta \phi \alpha$), מעידים שקמץ נהגה לפחות בסמוך לשפתיים ולר'; ושמה אין כאן אלא מעתק $o < a$ (u) (ר' להלן (3)). (2) מעתק $u(o) - i$ (עמ' 40–41, 360 ואילך). הדיון על מעתק זה הוא אחת הפרשיות המעניינות והנאות ביותר בספר כולו, שעליה אין להוסיף וממנה אין לגרוע.

אורשה נא להעיר כאן כמה הערות שבדרך אנב:

(א): "רֶתֶם" (אך אורינגס מעתיק $\rho a\theta e i m$) – רֶתֶמָה (שם מקום, בשבעים $\rho a\theta a m a$) (עמ' 360–361). "רתם" הוא "רתמא" אף בתרגום, ואף בערבית $\rho e m$; השם הבוטאני Retam, Raetam מקורו, כנראה, בשם הערבי. (ב) "בִּקְעָה" בערבית buq'at (עמ' 361); אולם בניב ירושלים ba'a (ובפסי הכפריים (bak'a)).

(ג) "כֶּמֶן" בניבים הערביים kemmun (עמ' 373). הצורה אינה ברורה. לי ידועה רק צורת $kammun$.

(3) מעתק $o < a$ (u) (עמ' 41–42, 91 מס' 42). אולי ניתן להוסיף כאן צורה כנון "תורגמן" (במקום "תרגמן"?). מובן שאף צורת "עורער" (עלער) שייכת לכאן, אף על פי שהמחבר מפרש אותה פירוש אחר (86, מס' 310), ור' להלן (6). על מעתק זה בניבים הערביים ר' להלן (2).

(4) דיסימילאציה של תנועות. המחבר מביא לדוגמה את הצורה הסורית "פורענא" (עמ' 359); דוגמה זו נאה מאוד, ומה גם שבניב הארמי-היהודי של אורביג'אן (ואולי גם בניבים אחרים של ארמית-מזרחית חדשה) מקבילה לה פֶּרְטֶנְטָא ("ב-אמפאטיואציה" של המלה כולה – ר' לעיל, בסוף 2.11 (i)).

לעומת זה קשה לראות דוגמה לדיסימילאציה בצורת $bar\gamma u:t$, הנהוגה "בניב כפר עבידא" (עמ' 360) – ובשאר כל הניבים הערביים, וכן בצורות כנון $saddi:q$, $batti:x$. לעניות

4. והשווה W.H.T. Gairdner, The Phonetics of Arabic, Oxford 1925, p. 16.

הערה 1 (שם).

5. והשווה A. Barthélemy, Dictionnaire Arabe-Français, Paris 1935 בכמה מקומות.

6. והשווה A. Ružicka, Konsonanten-Dissimilation in d. sem. Sprachen (Beitr. z. Assyriologie Bd. 6, H. 4).

7. בשתי הצורות הראשונות רואה יג"פ גומפרץ, מבטאי שפתנו, ירושלים תשי"ג, עמ' 147, עדות להטעמה מלעיל – מעין $l\acute{o}v^n$, $k\acute{o}r^v$ לפי מסורת אשכנז – וקשה.

8. והשווה גם את דברי גומפרץ, שם, עמ' 150 – 151.

9. וכן במילוניו של ברתלמי בערכו, ובמילון L. Bauer, Wörterbuch d. Paläst.-Arabischen.

דעתי אין כאן לפנינו אלא הצורות המקוריות (והשווה שאר הלשונות השמיות), בעוד שהצורות הקלאסיות bitti:χ, buryu:θ יש לראות בהן פרי של אסימילאציה¹⁰.

(5) התנועה החוצצת (השנייה) בשמות עִמְקָטל, כגון אוהול, פועול, שוחרד (עמ' 41) (50–52), וכן בשבועים *Molox, Boos* וכיו"ב. את הצורות הללו מזכירות ביותר צורות ההפסק בניב הערבי הארץ-ישראלי כגון (mušt, šuyī, subh, 'umr) [mūšut, šūyul, sūbuḥ, 'umur] (xubz) [xúbəz] – אולי בגלל הסמיכות ל-z השני.

(6) הגיית שווא בתחילת המלה כעין תנועתו של העיצור הבא (עמ' 394–395), והשווה עמ' 83 – 84 ["סודם" = "סדום"], 86 ["עומרה" = "עמורה"]. לדעתי אין כל צורך להניח בשם "עומרה" צורה סגולית (omra), אלא יש להסתפק בהנחתו הראשונה של המחבר עצמו, שחטף פתח נדמה כאן לתנועת העיצור שאחריו, אמנם כללי המסורה (דקדוקי הטעמים, הוצ' בער-שטראק, עמ' 11) אינם מדברים אלא על התדמות השווא לפני אות גרונית (והשווה את ניקוד המסורה לִקְהָה-זאת" [ברא' ב, כג], פִּסְעָה [מל"ב ב, א' ויא, לפי קצת כ"י]). אבל מצד אחד אין בידנו שום הוכחה, שהגיית החטפים הייתה שונה מזו של השווא במקרה זה, ומצד אחר – הייתה התדמות השווא (והחטפים) חלה ללא ספק אף לפני עיצורים שאינם גרונים, אלא נחתים (flat) או כבדים (grave) מבחינה אקוסטית, או אף לפני עיצורים אחרים – כשם שאנו רואים זאת במסורת יהודי זאכו (בכורדיסטאן העיראקית המערבית), ההגים "לכו", סִגְלָה [luxú], [suyullá] במעין חטף-קיבוץ. משום כך יש לקרוא 'ōro'er, 'ōmora (ור' לעיל (2)) – או ביתר דיוק, כפי כותב המגילה – 'ōroer, 'ōmora, ואף sodom (לפי התעתיקים היווניים). וכן אין גם צורך להניח עם גומפרץ¹², שהתדמות השווא לפני הגרוניות באה בגלל ביטולן של הללו, ושתעתיקי שווא ב-a משקפים הגייה שלפני העלמת הגרוניות.

אגב, אפשר שהכתיב "נאום" = "נאום" (עמ' 131) אין לראות בו רק השוואת כתיב "וא" – "או" לאחר ביטולה של הגיית א', כסברת המחבר (עמ' 42), אלא הגייה מעין [nuúum].
2.13 י' כ' הנה מעבר – מוטב י' כהנה חוצץ בין שתי תנועות – בצורות כגון "הביו" = "הביאו", "האיריכי" = "האיריכי" וכיו"ב (עמ' 407 – 408) והמקבילות לאותה תופעה בלשון חז"ל ובשאר הלשונות השמיות (עמ' 408, הערות 313–318). וכבר במקרא מצוי הכתיב "מאיות" – "מאות" (מל"ב יב, ד, ט, י, ט"ו)¹³, לצורה שבכ"י בראשית רבה "לכשיצא אני" – "לכשאצא אני" (אגב – מתי והיכן נכתב אותו כ"י?) מקבילות צורות כגון [anijávó] "אני אבוא" וכיו"ב, השגורות בדיבור המהיר בארצנו. ומי לא שמע mejod, ואף jisrajel מפי "ותיקים" (כלומר עולי רוסיה המערבית)?

2.14 נסיגת הטעם בניב אורמיה הארמי (עמ' 260) – המדובר הוא בניב הנוצרי, אך לא בניב היהודי, שבו נשמרה נסיגה זו רק בהברה פתוחה בהפסק, בצורות מסוימות של הפועל

10. והשווה את מאמרי Remarks on the Historical Phonology of an East Mediterranean Arabic (Word. vol. 14, 1958, p. 312).

11. דוגמאות נוספות ודיון עליהן ר' גומפרץ, שם, עמ' 144 ואילך. את התנועה השנייה ב"סגוליים" בכלל מסביר גומפרץ כתנועה חוצצת בין ל' השורש בשם "סגולי" ובין העיצור הראשון שבמלה הבאה (בתנאים מסוימים) או – אם ע' השורש במלה הראשונה גרונית – כחזירת התנועה הראשונה (o) להברה השנייה בעקבות ערעורן של הגרוניות.

12. גומפרץ, שם, עמ' 200 – 204.

13. ור' זאב בן-חיים, צורת הכינויים החבורים קָ, קָ, קָ במסורותיה של הלשון העברית (ס' אסף, עמ' 96).

13. הסבר אחר אצל גוניוס, בערך "מאה" (עפ"י נלדקה): "מאיות oder מְאִיִּת aramäsierend".

ובצורות בודדות של השם, ואילו בשאר הצורות ההטעמה היא מלרע – כנראה בהשפעת שאר הלשונות המדוברות באזור (טורקית-אזרית וכורדית).

זאת ועוד – על סמך מה קובע אידלזון, ובעקבותיו המחבר, שהניבים העבריים של יהודי פרס ודאגסטאן הם מלעיליים? (אגב, על המבטא הדאגסטאני הוא עצמו כותב באוצר גנינות ישראל ח"ג, עמ' 19: "אין מדקדקים בין מלעיל ומלרע ומלות מלעיל נוטות למלרע").

2.2 תורת הצורות

2.2.1 הכינויים

(1) הכינויים הנפרדים

"הואה", "היאה", "אתמה", "המה", "הנה" (עמ' 343–347). המחבר מביא הסברים שונים לתופעה הזאת, מבלי להכריע ביניהם, אולם אנב בירור הסברה, שהסיומת בצורות הללו רומזת לתנועה סופית, מן הדין היה להזכיר גם את מאמרו החשוב של מורג בעניין זה¹⁴, ועל קיומה של תנועה כזאת (בכינויים דווקא!) בניבים הערביים – אף את דברי בירקלאנד (שלדעתו הייתה תנועה זו ארוכה מעיקרה)¹⁵, אנב – קיום התנועה הסופית בצורות "הואה", "היאה" מסייע לו קיומה בצורות "אתנה", "המה", "הנה" אף בטקסט המסורה.

(2) צורת -יושל כינוי-הנסתר המחובר לשם בלשון יחיד, המצויה במגילה, וכן בתעתיק אוריינס ובלשון חז"ל, ולהיפך – ו באותו כינוי המחובר לשם בלשון רבים. המחבר מניח, שבמקרה השני הפך הצירוף a:w ל-o (כמו בעברית שומרנית, אך אינו מוצא פתרון לתופעה הראשונה, שכן המעבר [o:] ל-a:w אינו מכתבר (עמ' 38, והשווה עמ' 353). שמא מותר להציע כאן שני פתרונות מבלי להכריע ביניהם: (א) מאחר ש-a:w בשם בלשון רבים הפכה ל-o הושוותה הגייתה ל-o שבשם בלשון יחיד, ומכאן נתחלפו שני הכתיבים, וצורת -יו משמשת גם במקרה שני¹⁶. (ב) מאחר שכינוי הנוכח המחובר נהגה בפי כותב המגילה a:x – כפי שהוכיח המחבר (שם)¹⁶ – נמצא שביסודו מונחת סיומת האקזאטיב הקדומה של השם, שהיא מצויה אף בכינוי הנסתרת ah – ובכינויי הנסתרים והנסתרות a:m, a:n – (אנב סיומת הגניטיב שבכינוי הנסתרים e:nu – עדיין טעונה בדיקה, ואילו כינוי הנוכח ex – מקביל לו ik – בניבי הערבית). הדעת סובלת, שסיומת הזאת קדמה גם לכינויי-הנסתר, היינו a:hu; במרוצת הימים נעלמה ה', והצירוף a:u הפך ל-a:w בדומה למעבר i:hu ל-i:w (פיהו/פיו, ראיתיהו/ראיתיו).

2.2.2 צורות הפועל

(1) קיום a בע' השורש בצורות ה-עתיד (והצווי) לפני כינוי המושא (עמ' 256 והערה 175, שם). ראוי לציין, שבניבי הערבית מתקיימת תנועת a בצורות ה-עתיד והצווי אף לפני סיומת הנקבה והריבוי-בניגוד לתנועות u-i: u-alu, 'is'ali, 'is'ali, 'is'ali, 'is'ali בניגוד ל-, tudrbi, judrbu, 'inzli, 'inzlu.

(2) צורות הבינוני קוטל במקום קטל (עמ' 261–262). והשווה בלשון המדוברת בארצנו "יושן", ואף "שומח" (במשמעות פועלית).

¹⁴ שלמה מורג, הכינויים העצמאיים לנסתר ולנסתרת במגילת ים המלח (ארץ-ישראל, מחקרים בידעת

הארץ ועתיקותיה, ספר ג', ירושלים תשי"ד), עמ' 166–169.

¹⁵ Harris Birkeland, Growth and Structure of the Egyptian Arabic Dialect, Oslo, 1952, 11–12.

¹⁶ א.1 ו' בן-חיים שם, עמ' 95.

¹⁶ והשווה גומפרץ, שם, עמ' 349 – 350, 352 – 353.

2.3 אוצר המלים. "נתעם" = "נעתם". "המלה אינה מחזורת בשתי הנוסחאות" (222). שם יש להזכיר כאן את השורש הערבי *ع* = "אפל"?

3. עניינים שונים שבשולי הבעיות הכרוכות בלשון המגילה.

(1) אנב דיון על השפעת הסובסטרטאט מזכיר המחבר את הדעה, השוללת השפעה כזו גבי מעתק *f-h* בקאסטיליאנית (עמ' 389 והערה 224). אך השווה את הדיון המפורט בעניין זה אצל מנדרס פידאל¹⁷; אמנם חוקר זה מסתמך בעיקר על התעודות מן המאות ט-י¹⁸. אולם הוא מציין, שמובלעות באסקיות נשתמרו בתחום הקאסטיליאנית עד המאה הי"ג¹⁹ (אף מארטינה גורס השפעת הסובסטרטאט הבאסקי על מעתק זה²⁰, אם כן, הערתו של המחבר (הערה 224) "אנביש מדיגשים, שהסובסטרטאט פעלותו אינה מיידית" אינה תופסת בעניין זה.

(2) מעתק *u-i* (או טשטוש ההבדל הפונימי ביניהן) בניבם הערביים של סוריה וארץ-ישראל מוקדש לו פרק שלם בספר (עמ' 385-389)²¹. המצב בניב הירושלמי אינו נזכר כלל ומן הראוי לבררו בקצרה. אמנם נכון, שבניב זה יש חילוף חפשי בין *u* ו-*i* בכמה צורות אף בניב המוסלמים, כגון *'ism/'usm* (שם), *'imm/'umm* (אם), *ni'ma:n/nu'ma:n*, (שם אדם), ויותר מזה-בניב הנוצרים (המושפע מן הניבים הסוריים); *hissa/ħussa* ("מנה"), *širt/surt* ("היית"), *hila/hulu* ("מתק, נאה"), *jhibb/jhubb* ("חבב"), *xift/xuft* ("פחדת"), וכן ניתן לומר, שבצורות השם נמצא בדרך כלל *u* בסמוך לעיצורים נחתים (*flat*) או כבדים (*grave*) מבחינה אקוסטית (אנב - *xinsir < xunsur* ["אמה, אצבע אמצעית"] בניב סוריה [עמ' 377] נמצא גם בניב ארץ-ישראל, וכן *bunsur* ["זרת, אצבע קטנה"]), ואילו בסמוך לשאר העיצורים - *i*. אך היוצאים מכלל זה מרובים: מצד אחד *'ibre* ("מחט"), *'irbe* ("חמת") (אולם בריבוי *'ibar, 'urab, 'tifl* ("תינוק"; צורה ספרותית), *'ird* ("כבוד [האישת]"), ומצד שני - *'ulbe* ("קופסה"), *'usta:z* ("תואר-כבוד לאדם מלומד") וכיו"ב, כלומר מציאותה של *u* או של תלויה כאן בלקסמה. עד כאן ההבדל הפונימי בין שתי התנועות אינו ברור, ואף על פי כן נראה לי שהבדל זה קיים בניב הירושלמי: (א) בגלל הניגוד המורפופונולוגי בין *durna* ("הסתובבנו") ו-*dirna* ("שמונו, נתנו"), בין *'umti* ("קמתי") ו-*'imti* ("הסרת"); בין *ju'bur* ("יכנס") ו-*ji'bir* ("יכניס"), בין *katabti* ("כתבת") ו-*katabtu* (כתבתם, כתבתך); (ב) בגלל הניגוד בין: *u* ו-*i*, כגון *'u:mu* ("קומו") ו-*'i:mu* ("הסירו"), שהכול מודים בו, והרי אין האורך אלא פונימה לינארית, שבאה לאחר פונימה תנועתית רגילה²².

(3) מעתק *o:a* (ב) באותם הניבים. קשה להסכים לדברי המחבר, שגטייה זו חזקה ביותר בקרבת מעלולא (עמ' 390). ומה בעניין הניב של טריפולי וסביבתה²³? מובן מאליו, שהערה זו אין בה כדי לסתור את טענת הסובסטרטאט הארמי אלא לישבה, ומה גם שהארמית הייתה מדוברת בכסרים שבקרבת ארזי הלבנון (שהם הם מוצאם של רוב האוכלוסייה במחוז

17. R. Menendez Pidal, *Orígenes del Español*, Madrid, 1900, 198-233.

18. שם, עמ' 212.

19. שם, עמ' 218.

20. A. Martinet, *Economie des changements phonétiques*, Berne 1955, 304-305.

21. אנב, מן הראוי היה להזכיר את התיאור הבהיר והתמציתי של J. Cantineau-Y. Helbaoui, *Manuel Élémentaire d'Arabe Oriental (Parler de Dames)*, Paris 1953, 15, ובעקבותיהם H. el-Hajje, *Le Parler Arabe de Tripoli (Liban)*, Paris 1954, 25-27, וכן את תעתיקו של ברתלמי.

22. השו' מאמרי הנז' בהערה 10, עמ' 309, הערה 19.

23. השווה G. Bergsträsser, *Sprachatlas von Syrien und Palästina* מפה, 7,

בעיקר אלהאג', שם, עמ' 21-22.

טריפולי) עוד במאה ה־24. אגב ביצוע /a: / כ:] במסיבות מסוימות מצוי אף במקומות אחרים, כגון לפני כפס מאלחה שעל יד ירושלים, שבו היו אומרים [mo:lha], [umro:n] וכיו"ב. מעניין, שהמעטק a:—o: בסורית, המצוי אף בניב היעקובי של טור-עאבדין, נתפשט אף על היסודות הערביים בניב זה, כגון qozi, dinor, buston = قاضي (([o:] = /o/). היש להסיק מכך, שהמעטק חל בו לאחר הכיבוש הערבי (בחינת תהליך נדחה, בדומה להופעתו המאוחרת של הקמץ בעברית)? שכן קשה להניח, ש: /a/ הערבית "עוכלה" ל- o באותו ניב ארמי. (4) חבל, שברשימת הספרות המקיפה ובמובאות המרובות שבסוף הספר נעדר מקומו של חיבורו של גומפרץ, גם כשהמחבר חולק עליו, או ששני החוקרים הגיעו לידי מסקנות דומות ללא זיקה זה לזה.²⁵ בסיכמו של דבר עלינו לציין, שחיבורו זה של קוטשר יש בו כדי לפרנס מחשבה לחוקרים בתחומי הלשון השונים לימים רבים. אנו מצפים בכליון עיניים למחקרים נוספים מפרי עטו.

24. S. Reich, Etudes sur les villages araméens de l'Anti-Liban (Documents d'Etude Orientales de l'Institut de Damas, t. VII), o.a., 5.

25. נוסף על החומר המובא בהערות הקודמות ר' גם גומפרץ, שם, עמ' 149 – 150 (על זמן חיבור המגילה);

עמ' 176, הערה 4 (על השפעת הארמית הניכרת בה); עמ' 207 (על "מדריכך" ו"יוצריך"; 269 ואילך (על הסימיות "כה ו' תה)

לשוננו

כתב־עת לחקר הלשון העברית
והתחומים הסמוכים לה

כרך עשרים ושישה, חוברת ג—ד — ניסן—תמוז תשכ"ב

התוכן:

יחזקאל קוטשר מחקר דקדוק הארמית של התלמוד הבבלי. . . 149

נ"ה טור־סיני בעקבות הלשון והספר:
יג. מן הסתומות שבספר התהלים (סיום) . . . 184

שמואל א' ליוונשטם יִפֹּחַ, יִפֹּחַ, יִפֹּחַ 205

נח שפירא הלשון הטכנית בספרות הרבנית 209

ראובן מירקין א' + שמות־הפעולה בעברית הספרותית החדשה 217

דוד טנא המִשָּׁךְ הנמדד של התנועות בעברית 220

הערות

נחמיה אלוני הערות ל"כתאב אלמצותאת" 269

שלמה מורג לפירושו של המונח "מצותאת" 273

יצחק לבני עוד לעניין זכר—הזכיר 279

למונחי הכימיה 280

שמואל א' ליוונשטם לעניין יִפֹּחַ 280

ביקורת וביבליוגרפיה

יהושע בלאו על מעמדן של העברית והערבית בין יהודים דוברי
ערבית במאות הראשונות של האסלאם 281

ספרים שנתקבלו באקדמיה 285

כתובות הסופרים המשתתפים בחוברת זו :

פרופ' יחזקאל קוטשר, רח' הפלמ"ח 36, ירושלים
פרופ' נ"ה טור-סיני, רח' ארלוזורוב 18, ירושלים
ד"ר שמואל א' ליונשטם, רח' שלמה מולכו 5, ירושלים
ד"ר נח שפירא, רח' ברנדיס 29, תל-אביב
ראובן מירקין, רח' עזה 141, ירושלים
ד"ר דוד טנא, רח' בוסתנאי 32, ירושלים
ד"ר נחמיה אלוני, רח' המלך ג'ורג' 41, ירושלים
ד"ר שלמה מורג, שיכון אמריקאי-קנדי 8ב', ירושלים
יצחק לבני, רח' יהודה הנשיא 5, קרית טבעון
פרופ' יהושע בלאו, רח' הפלמ"ח 15, ירושלים

דפוס רפאל חיים הכהן בע"מ, ירושלים
מִיִּצְבוֹ בְּנוֹ מֹשֶׁה זִלְ

מחקר דקדוק הארמית של התלמוד הבבלי*

עם צאת הספר "דקדוק ארמית בבלי" מאת יעקב נחום הלוי אפשטיין [ו"ל],

עורך בידי תלמידו עזרא ציון מלמד, ירושלים תל-אביב, 1960

א. המקצוע וספרו של פרופ' אפשטיין

1. המקצוע

שד-ל בדקדוקו¹ מתפלמס עם המזרחן המפורסם רנאן הטוען, "כי בלשון התלמודית הצורות הדקדוקיות לעתים קרובות חורגות מגדר כל אנאלוגיה". לא כי, אומר שד-ל, אלא שגם מזה של לשון זו, והיא לא עובדה ולא נתבארה על ידי מדקדקים טובים. הדברים נאמרו לפני מאה שנים, אך גם היום אי אפשר שלא להרהר בהם. על אף הפעילות והפעולות של חכמת ישראל במשך כמה דורות לא האיר המזל את פניו למקצוע הדקדוק של הארמית של התלמוד הבבלי.

שד-ל הניח את היסוד לעבודת המחקר של לשון זו. אך ברי, כי עבודתו המצומצמת אינה אלא בבואה קלושה של שלל היסודות הלשוניים הארמיים שבים התלמוד. עבודתו אנוסה הייתה, כמובן, לטפל בארמית של התלמוד הבבלי, כפי שהיא מופיעה בספרי הדפוס. חילופי נוסחאות של כתבי היד ושל ראשונים וכיו"ב, מאן דכר שמייהו. וקל וחומר, שאין רמז ללשון הגאונים, שספרותם כמעט שלא הייתה ידועה בימי שד-ל.

שונים הם פני הדברים בספרו של מרגליות². האיש הזה, שהיה חוקר מובהק של נוסח השבעים, ובעית של כתבי יד, זיקתם זה לזה ונוסחאותיהם, נהירות היו לו בתכלית, טרח ונסע למינכן, כדי לבדוק את כ"י מינכן המפורסם (מכאן ואילך מ'). כתבי-יד אחרים ודפוסים ישנים לצורך הדקדוק שהכין³. ואין לתמוה על כך. הן בעית הנוסח של התלמוד הבבלי הייתה ידועה לו יפה, ומשום כך הקדיש את עבודת הדוקטור שלו לרש"י על מסכת עירובין בתור מקור לליבן נוסח הגמרא של מסכת זו⁴. בזכות סגולותיו אלה ואחרות מותר היה לצפות לעבודה מתוקנת.

* תוכן העניינים ומפתח - ר' בסוף המאמר.

1. S. D. Luzzatto, *Grammatik der biblisch-chaldäischen Sprache und des Idioms*.

p. XI (בתרגומו של M.S. Kr ger des Thalmud Babli, Breslau, 1873). המקור האיטלקי

יצא ב-1865.

2. Max M. Margolis, *Lehrbuch der aramäischen Sprache des babylonischen Talmud*,

München, 1910 (Clavis linguarum semiticarum 3). יצא אף במהדורה אנגלית (מכאן ואילך:

מרגליות).

3. כפי שהדגיש מרגליות בצדק, עמ' VIII, לא היה רבינוביץ המנח, בעל העבודה הכבירה "דקדוק

סופרים", מעוניין בדקדוק הארמי (ואין הדברים אמורים מתוך תרעומת חלילה), ואם לא היו כרוכים בחילוף גרסה של ממש, הנוגע לתוכן, לא רשמם (ובהיקף עבודתו אף לא יכול לרשמם). לפיכך כל המטפל בלשון התלמוד הבבלי, חייב להשוות את תצלום כ"י גופו גם באותן מסכתות שעיבד רבינוביץ, כידוע לכל מי שטיפל בכך.

3א. ראה הקובץ, Max Margolis, *Scholar and Teacher*, Philadelphia 5712/1952, עמ' 17.

אך כפי שיתברר, הרי בדיקה שטחית של המקורות עשויה לגלות, כי העבודה לקתה בחסר, שכן לא נרשמו בה פרטים חשובים ביותר של הפאראדיגמה היסודית של הפועל, אע"פ שהם מצויים אף בספרי הדפוס וכן בכתבי יד שעיין בהם. הווה אומר, כי במקרה הטוב ביותר אין החומר שלו משקף אלא חלקה של המציאות הדקדוקית. ויתרה מזו: כיוון שהופיע הספר במסגרת ה-Clavis, אנוס היה המחבר למחוק את כל ציוני המקורות⁴. דקדוקה של לשון מתה בלא ציון מקורות אינו מכשיר הולם את המחקר.

עוד לפני עבודתו של מרגליות פרסם לויאס באנגלית דקדוק של הארמית הבבלית⁵, וחזר ופרסמו מקץ שלושים שנה בצורה מורחבת ומעובדת, בחינת חיבור חדש, בעברית⁶. אשר למהדורה האנגלית – בא S. Fraenkel, יהודי בר אוריין, בלשן שמי מעולה בכלל, בלשן ארמי בפרט, מתלמידיו המובהקים של גלדקה, וכתב ביקורת קטלנית על הבחינה הבלשנית שבה⁷. על המהדורה העברית כתב G. Bergsträsser ביקורת מאכזבת ב-OLZ (למעשה לא נע בה אלא בבעיות אחדות של הניקוד); דומה, כי לא ירד לסוף דעתה של הלשן העברית של המחבר⁸. ואילו C. Brockelmann ייחד לה ב-MGJW⁸ ביקורת מקפת, היכולה לשמש דוגמה עד היום, והיא רחוקה מאוד מלהיות חיובית.

פרנקל בביקורתו טעה בדבר אחד: הוא היה סבור, כי תועלתו של החיבור היא בשפע הדוגמאות שהוא רושם, שפע המתגבר עוד יותר במהדורה העברית. בדיקה עשויה להראות (ראה להלן 8), כי שפע זה מפוקפק הוא ביותר היום, לאור המצב בכתבי יד.

במציאות הזאת הופיע ספרו של יגאל אפשטיין ז"ל, דקדוק ארמית בבלי⁹. האמת מחייבת לקבוע, כי עם כל העושר האצור בו, עדיין לא מצא בו המקצוע את תיקונו, כפי שיבורר להלן. אך האמת מחייבת אף לקבוע, כי כמה נסיבות, שלא הייתה למחבר המנוח שליטה עליהן, חברו יחדו וגרמו למה שגרמו.

2. האי ש

אמנם, לכאורה, אין כמחבר המנוח איש הנועד לגאול את המקצוע. הן מי כמוהו זכה לשני שולחנות: מצד אחד ענק במקצוע התלמוד, שכל שביליו ושבילי ספרות הגאונים והראשונים נהירים לו, כפי שמעידים הקרובים למקצוע. מן הצד השני הרי היה פילולוג בחסד, המתמצא בלשונות השמיות, בקי במנדאית ובסורית, שהם הניבים הקרובים ביותר ללשון הארמית של התלמוד הבבלי (שלושה אלה הריהם הענף הקרוי 'הארמית המזרחית'), יודע יוונית, רומית, פרסית וערבית. ידיעותיו אלה, בקיאותו, חריפותו וחירותו כאחד, בולטים בספר ביכוריו המזהיר 'פירוש הגאונים לסדר טהרות'⁹.

4. עמ' VIII.

5. C. Levia, *A Grammar of the Aramaic Idiom of the Babylonian Talmud*, Cincinnati, 1900 – תדפיס מתוך [1900-1897] 16-13 AJSLL.

6. ק' לויאס, דקדוק ארמית בבלי, ניו-יורק תר"ץ.

7. *Zeitschrift für hebräische Bibliographie* V (1901), p. 92-94.

7א. 36 (1931), טור 37 – 39. פרופ' ח"י פולוצקי העמידני על המאמר הזה.

8. 76 (1932), עמ' 173 – 178.

9. הביבליוגרפיה של פרטומיו בימי חייו נרשמה ע"י (פרופ') ש' אברמסון בספר היובל למלאות לו

את הפילולוג המחונון גילה לפנינו ספרו המונומנטלי 'מבוא לנוסח המשנה' (אשר לצערנו ולתמיהתנו לא הוערך עד עתה בשום רשימה ביקורתית-סקירתית ואין זו תעודת כבוד למקצוע). בייחוד בולטת שם ידו הברוכה באיסוף חילופי הנוסחאות ובברירתן.

נדמה לי, כי אין היום איש מדע בתחומים אלה, לרבות לשון חז"ל, שאינו בחזקת תלמידו, אם לא מפיו, הרי מפי כתביו. הוא, ולהבדיל בין חל"ח, ד"ר ח' ילון ופרופ' ש' ליברמן, הריהם בחזקת מורי ההוראה של הדור בתחום הפילולוגיה של לשון חז"ל. אמנם, כל מי שנתן דעתו לצד הב לשוני של עבודתו הפילולוגית, ידוע ידע, כי הוא היה אמן בחסד של חקר הלקסיקוגרפיה. כאן עשה גדולות לא רק בספריו הנזכרים לעיל, אלא אף במאמריו הלועזיים והעבריים, הפזורים בספרי יובל ובכתבי העת השונים (ומצווה לאספם ולתרגמם לעברית). אך בעיות דקדוקיות לא היו קרובות ללבו באותה מידה. ואף ספק גדול, אם בגלל פעולתו בתחומי ספרות חז"ל, היו ודעתו פנויים לעקוב אחרי המתרחש בעולם הגדול של הבלשנות, שאת תורותיה אין לקנות במשיכה כלאחר יד.

3. שיטת הספר וסדריו

לפיכך ברור היה מלכתחילה, כי אסור יהיה למוד ספר זה בקנה המידה של ספריו האחרים. לכל היותר מותר היה לצפות לאיסוף הבלשני מתוך ים התלמוד, כשהוא מנופה בגרסאותיו ומסודר בסעיפיו – דבר דבור על אופניו, בצירוף הערות בלשניות מחכימות. ואילו זכינו לכך, יכולנו לומר – דיינו. איתרע מזלנו – ומזלו של המחבר – ולא זכינו לכך, אך כאמור, איתרע המזל, ולא אשמתו של המחבר היא. אמנם 'חזקה על חבר שאינו מוציא מתחת ידו דבר שאינו מתוקן', אך דא עקא – הספר לא יצא מתחת ידי המחבר, אלא נדפס מרשימות הרצאותיו. וכמובן, אין כאן חלילה אשמה של המביא לבית הדפוס, ד"ר ע"צ מלמד, שטיפל במסירות ובזהירות בכתב היד. דרכן של רשימות להרצאות, שהן רחוקות מדמות כתב יד, שמחבר מכשירו לקראת ההדפסה. לעתים קרובות אינן אלא בחינת חומר היולי. עובדה זו ניכרת בכמה וכמה בחינות של הספר.

חותם הארעיות של רשימת הרצאות ניכר גם בעובדה, שלא צורף לספר לוח של קיצורים וראשי תיבות. ראשי התיבות טעונים לעתים ממש פענוח. כמה קוראים, שאינם אנשי תלמוד מובהקים, יידעו כי במה"ג (עמ' 18, הערה 72) פירושו 'במדרש הגדול', וכמה ידעו, מהו 'ספר המעשים' (שם)? והן הספר נועד גם לבלשנים. כן מסופקני, אם ידעו מה זה 'כ"י מ' אה"ת וע"י' (עמ' 20, הערה 1). ואף תלמודאים מובהקים יתקשו לדעת 'ספר השנה ח"ט' מהו (עמ' 26, הערה 18). ואין לי כל ספק, שאיש לא ידע מה זה ב"ג (עמ' 37, הערה 26), אם לא יפשפש בלוחות הקיצורים שב'דקדוקי סופרים'. ואף אם יפשפש שם, לא ימצא בקלות את הקיצור א"פ (עמ' 40, הע' 46), וכי"ב. חבל, שלא השלים המהדיר חסר זה.

4. הקורפוס של הספר

בניגוד לספרים הנ"ל (להוציא, במידה מסוימת, את לויאס), הרי משמשים לו כקורפוס לא רק התלמוד הבבלי על דפוסיו, כתבי היד שלו, וכן הנוסחאות

שבעים שנה, תרביץ כ (תש"ט), עמ' 2 – טו. עליה יש להוסיף את הספרים, שההדיר במסירות תלמידו, ד"ר ע"צ מלמד, אחרי פטירתו.

המשוקעות בספרי הראשונים, אלא מצטיין הוא גם בשפע של חומר מספרות הגאונים – וכן מלשונו של ענן – שהמחבר הקדיש להן מחקרים מעמיקים אחדים¹⁰. כן תמצא בו הבאות מחומר ההשבעות שפרסם Montgomery, שאף הן נבדקו ע"י המחבר במאמר יסודי¹¹. הרחבת היריעה בצורה זאת יש בה משום ברכה רבה.

4 ב. היקף הספר

השם אינו מדויק כל צורכו. ספר דקדוק מן הדין שיקיף את תורת ההגה, התצורה והתחביר. אשר לתחביר – בדין לא כללו המחבר, שכן עבודתו המצוינת של שליונגר¹² פסרתו ממלאכה זו. אך לעומת זה יש להצטער ביותר על העובדה, שהשמיט המחבר את תורת ההגה (שהייתה מן הסתם תורה שבע"פ בהרצאותיו). ספר דקדוק מעין זה, שהוא מצרך לתיאור הסינכרוני גם קווים דיאכרוניים, כיצד יוכל להסביר, דרך משל, את צורת נסתרים עבר, 'קטול' לעומת הצורה 'קטלו' שבארמית המקראית, בלא לקבוע, כי תנועה ארוכה בלתי מוטעמת בהברה פתוחה בסוף תיבה נעלמה בארמית המזרחית (ראה בפרוטירוס 9, ד). וכיצד יבאר, דרך משל, כי צורת 'רב' > 'רבי' וכיו"ב, היינו היעלמות תנועת כינוי הקניין של המדבר, שאף היא נגרמה ע"י כלל זה (ראה דוגמאות אצל המחבר, עמ' 122 למעלה), ועוד כיצא באלה.

כללו של דבר: בלא תורת ההגה – הרי תורת הצורות הטובה ביותר אינה אלא אוסף דוגמאות – איברים מתים בלי רוח חיים. במקום תורת ההגה ניתן סעיף קטן "האותיות והמבטא", (עמ' 17 – 19), שאף הוא טעון מיון בקאטיגוריות אחרות. עשיר ביותר, בחינת מועט המחזיק את המרובה, הריהו מבואי של המחבר לארמית בבבלי (עמ' 9 – 19). תמצא כאן דיון מפורט בנוסח ההשבעה הארמית מארך, הכתובה בכתב היתדות, שבה מופיעות כבר צורות מובהקות של הארמית הבבלי. מטעמים מובנים אין הספרות מעודכנת בנידון השבעה זו. דיון גדוש ידיעות ימצא הקורא אשר לניבים של התלמוד גופו, כגון מסכתות נדרים, נזיר וכיו"ב ולשונו, לשון הגאונים, הכתב וכיו"ב, ולבסוף "האותיות והמבטא". יש להצטער, שלא הספיק המחבר להעלות על הכתב את דעותיו על בעיית הטקסט של התלמוד הבבלי, ובעיות נוספות מעין אלה, הכרוכות במסירת הטקסט, שבלעדיהן הספר הריהו כספר חתום למי שלא היה משומעי לקחו בחייו.

רוב רובו של הספר (עמ' 20 – 143) הוקדש לתצורה, ופרקיו הם:
I. שם הגוף (עמ' 20 – 23); II. הפועל (עמ' 31 – 104); III. השם (עמ' 105 – 124); IV. שם המספר (עמ' 125 – 131); V. מלות היחס (עמ' 132 – 138); VI. תאר הפעל (עמ' 139 – 140); VII. מלות החבור (עמ' 141 – 143); VIII. מלות הקריאה (עמ' 143). חסר הפרק על כינוי המושא של הפועל, שהמחבר רימוז אליו (באמצע עמ' 22), ולא הספיק לכתבו.

10. כגון אברמסון (לעיל הערה 9), מס' 13, 17, 25, ובעיקר 41 ועוד.

11. שם מס' 18. לטקסטים אלה הקדיש W. M. Rossel תיאור דקדוקי מפורט ב-"A Handbook of Aramaic Magical Texts, Shelton Semitic Series II, 1953 (מאמרו של המחבר כנראה לא היה ידוע לו).

M. Schlesinger, *Satzlehre der aramäischen Sprache des babylonischen Talmuds*, 12 Leipzig, 1928 (מכאן ואילך: שליונגר).

5. הניקוד

דיון בפני עצמו קובעת שיטת המחבר בנקדו את הדוגמאות. בעית המבנה התנועתי (הניקוד) של ניב ארמי, אשר לגביו אין לנו מסורת ניקוד מקובלת, הריהי מן המסובכות ביותר. כבסיס צריכים, כמובן, לשמש אותם הניבים, שזכו למסורת ניקוד, היינו הארמית המקראית, הסורית, וניקוד תרגום אונקלוס והנביאים (מסורת תימן). המחבר אינו מזכיר מאלה אלא את הניב השלישי ואומר: (עמ' 17): "ניקוד הארמית הבבלי רופף: יש מסורת אשכנזית ויש מסורת [ספרדית], איטלקית, תימנית ובלבד, וניקודו של התרגום אינו ראיה לבבלי. בעיקר הדברים אין לנו להיסמך אלא על הכתיב המלא של הגאונים והניקוד החלקי של ספרי הגאונים, כהג כ"י פריז¹³ והפ כ"י ששן¹⁴, שהם מנוקדים ברובם והניקוד החלקי שבכמה קטעים מתהג ועל השוואות מן הלשון המדעית, אבל גם אחרי כל אלה עוד רבים הם הספקות." (כל ההדגשות משל המחבר הן.)

מצד אחד ברי, כי אכן נתקדו רוב הצורות על בסיס מערכת כללי הניקוד של הארמית המקראית. מאידך, בסטיות לא נאמר – בהתאם לאופיו של הספר (לעיל 3) – מה גרם להן (ואגב, אשר למסורות של העדות השונות, הרי יש לחכות עד לבירור טיבן של מסורות אלה, שבהן עוסק עתה ד"ר ש' מורג). ושוב בולט כאן האופי הנ"ל. חלק גדול של הצורות נתקד ניקוד חלקי בלבד, יש אשר הניקוד אינו עקיב, ויש שהוא סותר את שידוע לנו מן הניבים בעלי מסורת ניקוד (ארמית מקראית, תרגום אונקלוס והנביאים, סורית). ואף הניקודים של כתבי היד הנ"ל לא הספיק המחבר לנצל אלא מעט (ראה למשל עמ' 20, 21, ביחוד עמ' 40). יש אשר ניקודו של המחבר סוטה מהם, ואין לדעת מדוע (ראה למשל עמ' 23 'הני'). והרי כמה דוגמאות להנ"ל:

עמ' 17 למטה: 'ספרא', צ"ל 'ספרא' (בכ"י, כפי שהעיר פרופ' ו' בן-חיים, מנוקד, מתוך טעות, 'ספרא').

עמ' 20, רבים גוף ג': מקראית 'אנון, אנין'; חסר הדגש בגין. כן יש לנקד מן הסתם אף 'אינון, אינין' בדגש, והוא הדין לשאר הצורות שם. אף לא ברור, מניין הניקוד 'אינון' וכו' בחולם בניגוד לארמית המקראית (על יסוד הסורית המזרחית?); בהג כ"י פריז מצויות שתי הצורות (ראה אמצע עמ' 21). אך משהוחלט לנקד 'אתון', אתו' (עמ' 20, וראה ניקוד הג, כ"יפ בעמ' 21), ובכן בהתאם לארמית המקראית ולסורית המערבית, הרי בעל כורחנו יש לנקד 'אינון וכו' בהתאם לניבים הנ"ל. עמ' 21: כינויים נסמכים, 'תון'; חסר הדגש (ואילו ב'תו' שלפניו ישנו). עמ' 22 למעלה, ש' 3–1: יש צורות שנתקדו בדגש בתינו, אחרות לא, ואילו שם, רבים גוף ב', הושמט הדגש בכל הדוגמאות (וראה בסוף העמוד הקודם). שם, דוגמאות לתואר: 'עדיפנא' הריהו ניקוד בלתי אפשרי. בשורה הבאה שוב חסרים הדגשים בתינו, וכן שתי שורות אח"כ (וכן בצורות הסוריות וכיו"ב הרשומות שם). ג' 'ניהו'... 'ניהו', אבל אח"כ: 'ניהו'... 'ניהו' ובסוגרים (לפי הג כ"י) רשומות הצורות הראשונות.

13. עסקתי בבדיקת הספר בעיקר בשבתי בקיץ תשכ"א בארצות הברית, ורבות טרחתי, כדי לברר באיזה כ"י הדברים אמורים (ראה לעיל 3), עד שידידי, דר' מ' ראפ, הואיל לעיין בחיבורו של חתונה, פרופ' א' פריימן ז"ל (על כ"י עבריים), ובריר, כי הכוונה להלכות גדולות של 1402, Bibliothèque Nationale Paris (ראה REJ 1911 [61] עמ' 28 ואילך), וראה להלן סעיף 14 בעניין כ"י זה.

14. כ"י זה יצא בינתיים לאור: הלכות פסוקות לרב יהודאי גאון זצ"ל... ע"י ס' ששון, ירושלים תשי"א (מקיצי גרדמים), ראה שם עמ' 29; אך הניקוד הושמט לצערנו! על כ"י זה ראה בפרוטרוט להלן סעיף 13 (מכאן ואילך: ה"ם).

עמ' 23: 'אָהני', שניאת דפוס? חסרים הדגשים הקלים בתיבות 'דין' וכו' והדגשים החזקים ב'אילין', 'הלין'.

עמ' 24: 'הָאָדרי', שניאת דפוס; בעמ' 2, 23 'הָאָדרי', כדין.

עמ' 1, 25: לא ברור לי, מניין הניקודים מעין 'הָנָף', 'הָלָף', בניגוד ל'איִדך', שם למטה (אילו מצאם בכתב יד, היה מן הסתם מעיר על מוצאם, כדרך שעשה כמה פעמים ראה, למשל, עמ' 20-21). וכן 'הָך' מסתבר = 'הָך' (= הא + ך). חסרים הדגשים הקלים בצורות המקראיות 'דך' וכו'.

עמ' 26 למעלה: 'האָיך' צ"ל 'האָיך'.

התמיהות שלעיל רובן אינן אלא עניין לחוסר דיוק בדגשים, אך קשה יותר המצב בפועל (עמ' 34 ואילך). אשר לגוף ראשון עבר יחיד, גוף שלישי עבר יחידה, קיימת בעיה (ראה להלן 9א), אך מכל מקום, משהוחלט לברור את אחת האפשרויות הקיימות, מן הדין שנהא דבקים בה.

ובכן לא ייתכן ששתי המלים 'אָזלת ותבִּרַת' (שם למטה) תבואנה רצופות בצורה זו. יש לנקדן או 'אָזלת ותבִּרַת' או 'אָזלת ותבִּרַת'.

בדבר ניקוד צורות 'אָמור', גִּוּל (עמ' 35) ראה להלן 9ד (אגב, למה לא בחטף מתחת לאל־ף?).

עמ' 37: 'ליסִהֶדרו': מאחר שהטעם כנראה על ההברה האחרונה, הוא, יש לנקד מן הסתם ה־א בחטף פתח.

עמ' 38: לא ברור, מה ראה המחבר לציין דווקא בציורי רבים את ספקותיו מתוך ניקוד כפול 'טרוֹקו', 'ערוֹקו' וכיו"ב. הן אותו ספק קיים לגבי היחיד (עמ' 37). וכן לגבי צורות העתיד (עמ' 36) והעבר (עמ' 33, פעול). בולט חוסר העקביות לגבי הסורית בעמ' 38; בנקבה 'קטולי' – רק הצורה של הסורית המערבית, בריבוי 'קטולי', כלומר שתי הצורות, של המזרחית ושל המערבית כאחד (והקורא שאינו יודע סורית, או שאינו מצוי אצלה, לא ידע כמובן, במה דברים אמורים).

עמ' 40 למטה: חוסר עקביות: 'סברת', אבל 'דרשת' וכו'. עמ' 41: 'אמריתון' וכו' הושמט הדגש (אבל בעמ' 46 לעיל נמצא כדין), וכן בצורות 'חשיבת' וכיו"ב, 'חשיבית', וכיו"ב שם. דוגמאות מעין אלה מצויות אף להלן.

עמ' 47 למעלה: מניין הניקוד 'ארגֶשה' (ליד 'ארגֶשה' שם)? הכתיב החסר אינו מצריך צורה בלתי דקדוקית זו בקמץ. ולמה 'אשכֶּח' (עמ' 47 באמצע, ליד 'אבכֶּח' וכיו"ב), ולמה 'אסהֶדו' (שם למטה, ליד 'אסהֶדו')?

תמוה, כי בפרק פעלי פ"י (עמ' 78) אין דגש בצורות מעין 'ליתִיב', 'נידע', 'אע"פ שבניבים ארמיים נוטים שרשים אלה (בדרך כלל) כמות פ"י!

ניקודים תמוהים מעין אלה מצויים לא מעט בכל הספר. ברי לי, כי חלק מהם אינו אלא שיבוש דפוס, שאין למנועו בעבודה מעין זו, וקו"ח כשהדברים אינם יוצאים מידי המחבר.

6. הסדר הפנימי

שיטה טובה בחר לו המחבר בספרו. בראשית כל סעיף נרשמות הצורות השונות, אגב כך צוין איזו צורה 'אנונית' היא, ואיזו צורה דיאלקטית (הכונה ללשון השטרות, וכן למסכתות נדרים, נזיר ודומיהן, ראה עמ' 14-15, וכיו"ב). ואח"כ ניתנות הדוגמאות לכל צורה. ואגב, מצאתן כמעט תמיד במקום שצוין, חזר הישג לא קטן בספר מעין זה, ששטן טעויות הדפוס מרקד בו בהנאה יתרה. דומה, כי הישג זה הריחו במידה

לא מעטה אף זכותו של המהדיר. בכמה סעיפים ניתנות הצורות המקבילות מן הסורית והמנדאית. תוספת זו רצויה ביותר. אמנם דקדוק תיאורי מן הדין שיטפל רק בחומר שלו בלבד, אך בניב שלנו (וכן בניבים ארמיים אחרים), החסר ניקוד, ואשר הטקסט העיצורי של גופו אינו בחזקת ודאי, הכרח הוא להסתייע בשני הניבים האחרים של הארמית המזרחית.

אך גם בנידון זה ניכר האופי הרשימתי של הספר, שכן אין עקיבות גם מבחינה זו. יש אשר נרשמת הצורה המנדאית בלבד, יש אשר נרשמות הצורות של שני הניבים, ואף ארמית מקראית (ראה דרך משל עמ' 20), ותמצא אף ארמית נוצרית של א"י, שהיא ניב מערבי (דרך משל עמ' 25 באמצע) וסורית חדשה (שם); ואילו בעמ' 33 נזכרת המנדאית בלבד (טור 2 למטה). בכמה סעיפים (ראה למשל עמ' 66) צורפו הצורות המנדאיות באותיות פטיט, לדעתי דרך רצויה ביותר בספר מעין זה. לפעמים דומה, כי נגדשה הסאה, כגון עמ' 61 ועוד. אם נלדקה בדקדוקו המנדאי הרבה להעיר לצורה של הבבלי, הרי טעמו ונימוקו עמו: הצורות האלה למעשה לא היו ידועות, מחוסר דקדוק של ממש לתלמוד הבבלי; אך להפך אין כדאי להרבות. הן כל אדם יוכל לעיין בדקדוקו של נלדקה. רק במקומות, שהמנדאית עשויה לסייע לפתרון בעיה, יש לרשום את צורותיה (והוא הדין לשאר הניבים). אך יש להודות, כי אף בנידון זה אין הדרך סלולה עדיין, ויש מקום להכרעה לכאן או לכאן.

7. הערות שוטפות

(בעניין המבוא ראה 4 ב, בעניין הניקוד ראה 5).

עמ' 20, שם הגוף. דעתו של המחבר הריה, בעקבות י' בארט, כי בצורות 'איה' 'איהו', 'איד', 'אידך' יש כאן 'אי' + פרטיקל דמוסטרטיבי. צודק, לדעתי, ברוקלמן בטענתו, כי מילית כזו אינה בנמצא בשום לשון שמית כברייה בפני עצמה, בתור כינוי רומזי. אף מסופק אני ביותר, אם 'איהו' וכיו"ב = 'אין' + 'הן' ('אין' = 'הנה' העברית), כדעת המחבר, שהיא דעת ברוקלמן¹⁶. אין מילית זו בנמצא בהוראת מילית ההצגה העברית בניבים הארמיים. ולא עוד, אלא שאין להבין, למה תצטרף 'אין' זו רק לכינוי הריבוי, ולא לכינוי היחיד.

וטענה נוספת נראית לי חשובה ביותר מבחינת השיטה: סבור אני, כי במקרים מעין אלה, כשאין אנו מוצאים, דרך משל, את מילית ההצגה 'אין' לא בניבים הארמיים של הארמית הבינונית, ולא בניבים של הארמית הקדומה, אין לנו זכות להניח קיום תיבה המקבילה ל'הנה' העברית בארמית הבבלית בלא ראיות של ממש (והוא הדין לפירושים מעין אלה על יסוד הערבית וכיו"ב, להוציא, כמובן, ההבלטה של התפתחות מקבילה!). תמיד מוטב לחפש הסבר מבפנים!

שמא מותר לשער, שגרמה השפעת הגומלין, שהיא, כידוע, חזקה ביותר בכינויים¹⁷. אחרי שאנן של הארמית העתיקה קיפחה את הגוף הסופית, כדרך 'אתון' וכינויים אחרים ('אתו

J. Barth, *Die Pronominalbildung in den semitischen Sprachen*, Leipzig, 1913, 15.

§ 33; C. Brockelmann, *Grundriss etc. I.*, p. 322-323

16. שם עמ' 304 באמצע. דעת בארט, שם עמ' 70, אף היא אינה נראית לי, מן הסעמים הנ"ל.

17. די להציץ בפרקים הנ"ל של ברוקלמן ובארט, כדי להיווכח בכך. דרך משל, כינוי הגוף 2 ו 3

רבים – רבות, אשר באם השמית נשתנו זה מזה כנראה ב" 4 (5) סימני היכר – ועוד בערבית הספרותית נתיימרו 3 מהם, כגון אַתְּ (ו) אַתְּ, הרי בעברית ובארמית לא קיימו למעשה אלא סימן אחד, השווה דרך משל 'אתון' – 'אתין' בניבים הארמיים, 'המה' – 'הנה' בעברית המקראית – בעיקר בשל השפעת הגומלין.

וכי-ב), הרי היו סופיות היחיד והרבים והות: 'הוא' – 'אינו'. עובדה זו גרמה, כי היחיד נטל מן הריבוי את 'אי', והריבוי מן היחיד את 'ה': 'איהו' – 'איהו'. אם נקבל את הנחת ברוקלמן, היינו כי 'איהו' צמחה מ'הוה' (השווה סורית!) מתוך דיסמילציה של העיצור והתנועה, הרי הדברים קלים עוד יותר: 'איהו' – 'אינו' – 'איהו', אך אין צורך בהנחתו. ואשר לצורות 'אידי' וכי-ב – 'אי' עברה מן הסתם מן הריבוי 'אילך' – 'אינך' (שמוצאה מ'אילן', בהמרת הנון בכף).

מאידך גיסא, יש להעיר כי דווקא בבבלית המאוחרת מצינו תחת šū (=הוא) ^{vv}īssū, תחת šī (היא) ^{vv}īssī, אמנם רק בשימוש פרידיקטיבי. היש קשר בין שתי התופעות האלה? לפי שעה צריך עיון.

בנוף שלישי רבים רשם המחבר בסוגריים בראש השורה: (אינו). יש לשער, כי התכוון לצורה שבספרות הגאונים, שהוא עצמו היה הראשון להעיר עליה ¹⁷זא. הצורה 'אנו' מוזמנת בנבטית:יב (אך מסופק אני, אם זהו זהות והות של ממש היא, דומה כי בנבטית לפנינו הצורה לפני הצטרפות הנון, ואילו בבלי אחרי השמטתה, ואכמ-ל).

עמ' 22. ניהו, ניהי; ניהו, ניהי: 'איהו', 'איהו' מקבלים נוספת בראשם ומאבדים את הא', כשהם באים בסוף בתור מלת חיבור וקישור במשפט; על פי רוב בסוף הברה נחה ('פשוטה') כדי למנוע hiatus ואחר ל' מ' ב' נ' ר'.

הערה קודמת: לצורת הנקבה 'ניהי' אין בידי המחבר אלא דוגמה אחת (דוגמאות, ש' 2), ואף היא מפוקפקת, שלא על סמך כתיב-יד (ראה שם הערה 8). דוגמאות רבות מצויות בכ"ה ה' (=המבורג, ראה להלן 14), כגון 'תולדה' [ד]אש מאי ניהי... תולדה דשן מאי ניהי, ב"ק ג ע"ב; פעמים שם ¹⁸(כדפוס='היא'), וכן במקומות אחרים. כן מצויה 'ניהי' בשימוש זה בהלכות פסוקות (שיצא לאור אחרי פטירת המחבר) ¹⁹, כגון עמ' יט, ש' 17: 'תרועה מאי ניהי'; 'ומאי ניהי כשרה... ומאי ניהי אלמנה' עמ' מו, ש' 17 (אף 'ניהי' [רבות] מופיעה שם, כגון עמ' כו, ש' 2 פעמיים).

ועתה לעניין הסברו. ראשיתו כבר אצל שד"ל (עמ' 73); אך שד"ל אינו רושם אלא דוגמאות להברה נחה, ובכן ההסבר מוצדק הוא. ואף יאסטרוב, שהמחבר מעיר אליו, אינו מוסיף אלא גוין. ואילו המחבר מצא צורות אלה גם אחרי העיצורים למב"ר, ובכן לאלה אין הסבר. דומני, כי הפתרון שונה הוא. במאמר שכתבתי (כ"ה) הראיתי, כי בעברית וכן בניבים הארמיים, בא האוגד ת מ י ד אחרי הנשוא, ובכן על פי רוב בסוף המשפט, כגון 'חלום פרעה אחד הוא-בר' מא, כה; להוציא משפטי זיהוי (כגון 'יוסף הוא השליט-בר' מב, ו), שבהם מקומו באמצע ²⁰. והוא הדין לארמית תלמודית, כגון: 'הני אחריני ניהו' ב"מ כו ע"א (שליוצר עמ' 12).

כאן יש להזכיר, כי בארמית התלמודית נשמטה עפ"י גוין של הריבוי (ולא רק של הריבוי). ובכן במקום 'אחריני' < 'אחריני'. במה דברים אמורים – בסוף התיבה, אך בצירוף

17. W. v. Soden, *Grundriss der akkadischen Grammatik*, Roma, 1952, p. 42.

18. *Jahrbuch der Jüdisch-Literarischen Gesellschaft IX* (1911/5672), p. 256.

19. J. Cantineau, *Le Nabatéen I*, Paris, 1930, p. 58, 60.

20. יש לציין אמנם, כי בהמשך מופיעה לפעמים 'ניהי' לזכר (אך יש גם 'ניהו'); אף על פי כן השימוש

לרוב מדויק הוא.

19. לעיל, הערה 14; המחבר מזכיר את כ"י זה בעמ' 17, אך כפי שנודע לי, לא ניתנה לו אפשרות לעיין

בו כהלכה.

20. תופעה זו לא נרשמה בספרי הדקדוק לעברית ולארמית.

הני אחרנין אינהו התקיימה כמובן הנון, בשל אינהו הרצופה לה. אולם, בשל הצורה הרגילה 'אחריני' הורגשה הנון כורה, ומתוך 'הסדרה מוטעית' (metanalysis) 'אחרינין + אינהו' < אחריני + נינהו. לדעת התפשטה נוין זו מן הריבוי ועברה אל היחיד.

ואכן מעיר שלוינגר²¹, כי בתור אוגר בריבוי משמשת רק 'נינהו, צינהו, ואילו ליחיד בדרך כלל 'הוא, 'היא, ורק אחרי מלים מסוימות, שהוא רושמן שם, באה צורת 'ניהו' ('ציה'; לדעתו זו אינה מובטחת; אך ראה עתה הדוגמאות שרשמתי לעיל!). הרי זו אסמכתא, כי אכן נוין זו מוצאה מן הריבוי, ממנו עברה ליחיד, אך לא הספיקה להכות בו שרשים, ומכאן ההתמדה בשימוש ב'הוא' ו'היא' בתפקיד זה (אך גם כאן יש לבדוק את כתב היד ולראות, אם ובאיו מידה עשויים הם לשנות את התמונה הזאת), לעומת שכיחות 'נינהו' בריבוי.

עמ' 23 למעלה: מסופק אני בדבר הסבר מוצאו של 'ניהליה', היינו 'ציהו' + 'לי. הן לפי זה מן הדין, כי מבנהו של הצירוף הפוך יהיה, מעין *'לניהו'. ועוד: כיצד אפשר לצרף לצורת 'ציהו', המשמשת רק כאוגר, מלת יחס? ייתכן, שאין 'ניהליה' אלא *ליהליה; הכפלה זו מצויה בארמית הגלילית ובמעלולא²². מתוך דיסימילאציה < 'ניהליה'. אך ייתכן אף הסבר אחר, ואכמ"ל.

שם באמצע העמוד: 'הדין + ה' נתקצר ... הינו'. ההסבר נכון בלי ספק. יש רק לשאול אם הניקוד אינו = 'הינו', בקיום התנועה המקורית (שהיא ארוכה מלכתחילה). אסמכתא לניקוד זה: ניקוד בכ"י ה', ב"ק סג ע"ב – סד ע"א: 'הינו'.

שם, ב'ינוי רומז: 'ני' (נקבה) ... 'דנא' (בשטרות). – זוהי צורת הזכר בארמית המקראית! בעמ' 24 ניתן המקור: 'מן קדמת דנא', כלומר, זוהי צורת הזכר בסמיכות, שאינה מוכיחה לגבי הנסמך (כשם שבצירוף 'לפני זה' אין 'זה' צורת הריבוי; ואגב, הצירוף מקראי הוא).

עמ' 23 – 24: מעניינת צורת 'עדא', 'עדי'. – תמוה, כי 'עדי' משמשת כריבוי (עמ' 25). 'גוברין' יכול להיות = 'הבעלים שלנו', אך גם 'הבעל שלנו' (ראה המחבר עמ' 123). ובכן שמא 'גוברין' הראשונה = 'הבעל שלנו' והן היו נשואות לאיש אחד (הדברים אמורים בבנותיו של רב נחמן שנשברו?)

עמ' 25, 1 באמצע: 'נאונות' (היינו בספרות הגאונים) 'הלך'. – צורה זו מצאתי בכ"י ה' ב"מ קו ע"א 'הלך שערי' (מ' 'הנך'). יש לבדוק בכתב-יד אחרים כדי לברר, אם צורה נאונית פלשה לבבלי, או שמא נמחקה צורה זו מנוסחאות הבבלי שלנו.

שם למטה 4: 'ר' (ריבים) ... 'דפן'. – 'דכן' צורת יחיד היא.

עמ' 27 באמצע: בהסבר חיבת 'ידי' וכו' גרוס: אסימילאציון. אגב, ההסבר מסופק; מקובל > 'די ידי'.

עמ' 29 למעלה (תוספת המהדיר כנראה): '[בירושלמי רגיל: מיי (מי) כדון?]. – אין לה עסק עם 'מאי' של הבבלי, שכן היא > 'מהי', ואילו בבבלי > 'מה דין', שנמצא באותו שימוש במסכת תמיד (ראה המחבר, שם), כדרך ש'האי' > 'הדין' (אמנם המחבר אינו מזכיר דבר זה, אך ראה, דרך משל, מרגליות עמ' 15, ראה המחבר עמ' 23 בעניין 'היינו').

שם, באמצע העמוד: 'הי ניהו'. יש גם 'היני' > 'הי ניהי' (בגלל רספון הגרונות!). ב"ק ז ע"ב 'היני רגל היני בהמה' לפי ה' (אך יש לבדוק חיבה זו גם במקומות אחרים באותו כ"י).

21. עמ' 11 – 12.

22. מחקרים בארמית הגלילית, תרביץ כא, עמ' 197 (תדפיס, עמ' 8).

עמ' 33 למעלה: "ישנן בארמית בבליה, כמו בשאר הדיאלקטים הארמיים, שרידים של **פְּעִיל**, **פְּעוּל**". הכוונה לצורות **פְּעִיל**, **פְּעוּל** (חֲפֵץ, יָכֹל בעברית). במשקל **פְּעִיל** (יש להעדיף כתיב זה לדעתי) מונה המחבר דוגמאות לא מעטות ביחס. כיון שלפי כתיב הבבלי צורת **פְּעִיל** עשויה להיות בינוני קל (סביל ופעיל), או עבר של **פְּעִיל**, ברור, כי יש מקום רב לטעויות מבחינה זו. עלינו, אפוא, לבדוק: (א) אם אמנם הפעלים הנידונים נוהגים כך גם בשאר הניבים (בעיקר סורית ותיא; כמובן אין בהם משום הכרעה לגבי הבבלי, אך עשויים הם עכ"פ לסייע לבירור); (ב) אם הגרסה בטוחה; (ג) אם אליבא דאמת אין כאן אחת מן הצורות הנ"ל. ואכן נראה לי, כי מ-12 הדוגמאות יש למחוק שלוש. לכאורה חשודה גם 'חליף', שכן שורש זה אינו נוהג כך לא בעברית ולא בערבית ובסורית (אך נמצא כך פעם אחת, בתרגום שה"ש²³). המחבר מציין ליבמ' קכ ע"א, אך שם הגרסה 'חליף', וכן במ'. במקום השני, קיד' יב ע"ב הגרסה: "דדייר אין דחליף לא, הא האי חתנא דחליף...". 'חליף' הראשונה = בינוני, כמובן; השנייה עבר אמנם, אך לכאורה יש מקום לחשוש, כי יש כאן אשגרה מן הצורה הראשונה. אעפ"כ דומה, כי היא נכונה, השווה 'חליף' פעמיים ב"ק קיב ע"ב לפי ה' (על גבי מחק אמנם!). וכן פעמיים ה"פ עמ' פב למעלה, בתור עבר.

מפוסקפת ביותר: (א) 'טעין', שכן לא זו בלבד, כי בסורית אין כאן משקל **פְּעִיל**, אלא שמובאותיו של המחבר רומזות לכך, כי הדברים אמורים בצורת הבינוני. כך בגטין נח ע"ב: "אי דקא טעין... אי דלא קא טעין" – 'קטעין' גם מ' – ('קא' באה רק לפני בינוני). וממילא מסתבר 'כי גם 'אי טעין... אי לא טעין' בינוני הוא. וכך מסתבר גם לגבי ב"ב כט ע"א ('אי' בלא 'קא'). (ב) 'נניב' – אף פועל זה אין מקומו כאן. במקום המצוטט, ב"מ כד ע"א, נאמר: "דמשי ידיה ונניב בגלימא" (שרחץ ידיו וניגב בלבד). בהוראה זו משמש השורש הזה בניבים הארמיים ובלשון חז"ל בבנין **פְּעִיל** (פיעל), ראה מילונים; ובכן ברור, כי הצורה צורת **פְּעִיל** היא. נכון אמנם, כי בהוראה 'היות יבש' משמש (לפי המילונים) בארמית הגלילית ובתרגום אונקלוס הפועל 'נניב' במשקל **פְּעִיל** (פועל), אך זו אינה בא כמובן בחשבון כאן. קשה להבין, כיצד ובאיוז טעות נרשמה כאן 'בשילה' נדר' סו ע"ב, שאף היא משמשת בהוראת 'בישול מאכל' בבנין **פְּעִיל** בניבים הארמיים, כמו בעברית. (ד) ואשר ל'קריבו' העיר כבר בצדק המהדיר, הערה 10a: "[אבל 'קריבו' פעל הוא]."

דומה לבעית משקל **פְּעִיל** הריהי בעית משקל **פְּעִיל** ('פועול', היינו = 'יכל' העברית). כאן, כדברי המחבר, לא נותרו אלא "שרידים אחדים", לפיכך שומה עלינו לדקדק ולבדוק, אם לא נרשמה בטעות בטור זה צורה הומוגראפית לצורה הנ"ל, היינו **פְּעוּל** המשמשת (ליד **פְּעוּל**) בתור עבר גוף שלישי רבים בבנין קל ו'פעל' (ראה המחבר באמצע עמוד 35). ואכן נראה לי, כי צורת 'תקון' אין מקומה כאן. מלכתחילה עשויה צורה זו לעורר פספוקים כאן. מאחר שבהוראת 'לתקן' משמש בניבים הארמיים בנין **פְּעִיל**, ואילו בבנין קל הוראתו = 'היות מתוקן' (והוא הדין לעברית). הדוגמה הראשונה של המחבר הריהי, ב"ב קלא ע"ב: "ובי דינא בתרא תקון כבי דינא קמא"; כאן 'תקון' הריהו **פְּעִיל**, גוף שלישי ריבוי, שכן 'בי דינא' (כמו בלשון חז"ל) זוקק את הריבוי, ראה שלזינגר עמ' 50 – 51, בר' כב, ע"א: "רב נחמן תקון חצבא" לפי דפוס ו' ר"פ (וגם רפ"ז). בניגוד לדפוס ומ', יש לראות כשיבוש. לא מצאתי את המובאה השלישית. שמא יש לרשום צורת 'פסוד' ה"פ עמ' סג, ש. 16; אך במקור, ב"מ קה, ע"א, לפי ה' 'פסיד'.

עמ' 34 – 38: ראה להלן 9.

עמ' 40 ש' 2 רושם המחבר צורת 'קטילא' = רבות של הבינוני הסביל (וראה אף עמ' 119 למעלה). אם נכונות הדוגמאות הרשומות שם, כלומר אינן טעויות סופרים, הרי שיש כאן חידוש גדול (וכך במנדאית, כפי שהעיר המחבר, עמ' 119). אך נראה לי, כי שלוש הדוגמאות הרשומות שם בנדר ספק הן, ואכמ"ל.

עמ' 42 בראש העמוד: פסקה זו טעונה השלמה לפי שלוינגר עמ' 45.

עמ' 45 בראש העמוד: יש לשאול, אם הדוגמה היחידה הרשומה שם יצאה ללמד על הכלל כולו, היינו כי מים של בינוני עשויה לפעמים להיעלם; שמא הצירוף 'זבון ובין' הוא שגרם (אך ראה הערתו של המחבר לתרגום!).

עמ' 50, נפלה שיגאת דפוס בניקוד התעתיק היווני.

עמ' 51 באמצע: בצורת הנקבה רושם המחבר 2 דוגמאות תמוהות לכאורה: 'איכנע(א)', 'איבלעא'. אליבא דאמת צורות אלה שייכות לפעלי ליי (עמ' 95 ואילך, ראה למשל שם למטה). בגלל טשטוש הגרונות – הרי הפעלים 'כנע', 'בלע' נוטים כמות ליי, ויש כאן אפוא תערובת של כתיב היסטורי וכתיב פוניטי, כדרך שמצאנו אף בכתב-יד של הארמית הגלילית. עמ' 55 באמצע: האם מותר לסמוך על הדוגמה היחידה 'נבדרו' = 'נבדרו'! נימוקים שונים טוענים נגד קבלת צורה זו. ואגב, לעיל עמ' 37 רבים גוף ג' 'נפרוס' אף היא מפוסקת לדעת. למעשה שני מראי המקום לתיבה זו מתייחסים לסיפור דומה בשתי 'מהדורות', ולפיכך דינם כמקור אחד. מצד אחר מוסב הפועל באחד הסיפורים על נושא ממין זכר, ובשני על נושא ממין נקבה(!). ודבר זה מגביר עוד יותר את הספק. נראה לי יותר, כי המספר עבר בתור סתמי מלשון רבים ללשון יחיד.

לעמ' 56 ראה להלן 8.

חשוב ביותר הפרק על ה'שלמים של' הפעל שלהם ל, ב, ר, עמ' 57, וכן המשכיו.

עמ' 58 'אק' כנראה = 'איקר', ראה להלן סוף 8.

עמ' 60, ראה 8.

עמ' 63 – 64: מדהים ממש, כמה דוגמאות ממקורות שונים הצליח המחבר ללקט לעתים קרובות, כגון כאן. מסופק אני בדבר 64, ש' 4 'אומרן' מהלכות ראו (לצערי לא יכולתי לראות את המובאה). הלכות ראו נתחברו כנראה בא"י (ששון במבואו לה"פ, עמ' 19). ייתכן אפוא, שנרשמה הצורה הגלילית. עמ' 74, 76, 77, 80, 85, 89, ראה להלן 8. עמ' 90: חשובה ביותר העובדה, שרשם המחבר, כי בספרות הגאונים מופיעה 'כ' = 'קא', והוא מעיר בצדק לסורית החדשה.

עמ' 92, ראה להלן 8.

עמ' 105 – 116 מוקדשים למשקלי השמות. שוב מדהים שפע הדוגמאות, שהצליח המחבר לרכז בעמודים אלה. בייחוד יש לברך על ההקבלות המרובות מן הניבים המקבילים, ולכל ראש מן המנדאית.

חשובה הערת המחבר בעניין 'סופא' (עמ' 107 למעלה), ראה להלן 13 ב. לסקירה החשובה שם בדבר משקל 'קטל' < 'קטל' יש להעיר, כי ייתכן אף ההפך, ואכמ"ל; וראה להלן, באמצע העמ' 'ינגרא' וכו' (רגל).

עמ' 108 למעלה: 'דיבשא' < 'דובשא' בהשפעת הביית.

עמ' 109 למטה: השמות מעין 'ינקא', 'יטורא' אינם שייכים למשקל 'שמות בתנועה אחת ארוכה'. בכל הניבים הארמיים (ובלשון חז"ל) שתי התנועות ארוכות הן, ואינן משתנות בנטייה. עמ' 110 באמצע: הניקודים 'נפשי', 'נהיר', 'כציר' וכו' בפתח אינם מחזוריים לי; אין הם

אפשריים בארמית. ואכן בסורית ובתרגום מופיעות צורות אלה בתור 'קטיל', כמו הבינוני הפעיל (ראה אח-כ). (בתרגום גם 'זהיר', היינו משקל 'קטיל, בתשלום דגש).²⁵ עמ' 112 באמצע: מפתיע מה שרושם המחבר בעניין 'ותובא' וראה ההערה שם. יש מקום לחלוק על כמה מן הדוגמאות הרשומות שם II (בהוספת ר', ל').

עמ' 115: יפה הסעיף על משקלי ההקטנה, גם אם לא נקבל את ההקבלות שרושם המחבר (אגב, 'פלגש' אינה שמית²⁶).

עמ' 116 למעלה: דומה, כי יפה פתר המחבר את טיב 'חליקוסתא' (וכך גורס גם ה'). יפה גם פתרון 'ביוונא' (שם באמצע העמוד). עמודים אלה גדושים חידושים לקסיקוגרפיים יפים ביותר.

עמ' 117 למטה: מסתבר יותר, כי סופית הרבים ē שבארמית המזרחית מוצאה מן האכדית. עמ' 118 באמצע: הערתו ל-עדי גברין-אינה מובנת לי, ראה לעיל, הערה לעמ' 23 – 24. יפה העיר המחבר על הסתירות בניקוד ה-ג כ-י פרוי. שם למטה: בנקבה נפרד רצוי לרשום גם צורות בסופית 'י' בנפרד, כגון 'ניחא ליה דנפוק לחרו' ב-ק עד ע-א לפי ה'; בדפוס: 'חרות', הצורה העברית!

עמ' 122 באמצע: חשובה הדוגמה 'בנך ובנתך'. היא מלמדת אותנו, כי הארמית הבבלית הריהו הניב הארמי היחידי, הקרוב מבחינה זו לארמית המקראית (לפי הקרי! כגון 'שורך' (יחיד) 'שורך' (רבים). אם כאן עוד יש מקום לחשוש לאשגרה מ'בנתך' (ושם כידוע כינוי היחיד הוא הנורמלי בארמית), הרי ה-פ קלט ש' 26 'בנך דידך דקא נפקין' מוכיח, כי אין מקום לחשש זה.

יפה וגדוש הפרק 'שם המספר' (עמ' 125 – 131).

מלא וגדוש הריהו הפרק על 'מלות היחס' (עמ' 132 – 138). מועילות ביותר ההקבלות מן האכדית, שכן כנראה בתחום הזה הייתה השפעת האכדית ניכרת ביותר. שאלה היא אמנם, אם צורת 'אבית' = 'בבית' המצויה בתוספתא ובברייתות (עמ' 135 – 136) = 'על בית', מאחר שצורה זו אינה מצויה אלא בתיבת 'בית', מסתבר יותר, כי יש כאן מעין דיסמילציה: 'בבית' < 'אבית' (צורה זו נמצאה גם במגילות קומראן, כפי שראה ח' ילון ובאגרות בר-כוסבה). המחבר פירש (עמ' 138) 'אמטול' > 'מטול'. כבר העיר ד"ר דה-פריס במקום, כי במגילת בראשית מצינו בהוראה זו 'בטלל', ודבר זה כמובן אינו עולה עם פירושו של המחבר (המגילה נתפרסמה אחרי מותו). ואכן, כפי שפירשתי²⁷, מוצאה של 'מטול' מ'טל' (צל).

יפים אף הפרקים 'תואר הפעל' ו-'מלות חיבור' (עמ' 139 – 143), שכמה סתומות נתפרשו בהם (ראה למשל 'הילכך' – 'הולכך' – 'הואיל וכך' ועוד צ"ע, ועוד כיו"ב). מפתח מלים מצומצם (מד) נמצא בעמ' 144.

8. ביקורת השיטה הנהוגה במקצוע

המבקר ספר מעין זה, שהוא בחינת ציון דרך חשוב ביותר בדרך המלך של מקצוע מדעי מסוים, לא יצא ידי חובתו, אם יעמוד, כפי שעשינו, על פרטים בודדים, ויהו אף חשובים ביותר, שבתוך העבודה. עם כל חשיבותם הרי אלה אינם אלא בחינת פכים קטנים, והמבקר יעשה מלאכתו רמייה, הן לגבי הספר הנידון, והן לגבי המקצוע.

25. ראה מילונים סוריים וכן במילוננו של דאלמאן (לעיל, הערה 23).

26. ראה מילונים למקרא.

27. ראה *Scripta Hierosolymitana IV*, Jerusalem 1957, p. 7.

אם אינו מברר גם מה שאין בספר הנידון. ואין צריך לומר, כי עליו לראות, מעבר לריבוי הפרטים, את השיטה, שעליה השתית המחבר את בניינו. וכאן יצטרך להבליט, במה נשתנתה עבודתו מעבודת קודמיו.

לגבי הספר הנידון פירושם של הדברים: (1) האם דלה המחבר (וקודמיו) את כל החומר המצוי בתלמוד, או שמא יש כאן "תנאשייר" (הדברים אמורים כמוכן בפארא-דיגמות, ולא בדוגמאות, שאין להן שיעור)? (2) כיצד השתמש המחבר (וקודמיו) בכתבי יד? האם השתית את עבודתו עליהם, מתוך זניחת נוסח הדפוס, או שמא השתמש בהם שימוש "מסורג" (כלומר פתח אותם ובדק אותם מידי פעם, אנב עבודתו על נוסח הדפוס). למותר לציין, מה עצום ההבדל בין שתי השיטות האלה! (3) באיזו מידה נתן המחבר (וקודמיו) את דעתו לניבים המקבילים של הארמית המורחית. ואיני מתכוון כאן לפרטים, שמצויית בהם הקבלות בשפע הן מן הסורית והן מן המנדאית בספר הנידון, אלא לתמונה הכללית. וכאן חייב אני לפרש את דבריי.

לפי שיטת הבלשנות המודרנית – כל אדם הבא לתאר, דרך משל, ניב ערבי מדובר היום, חייב להסית את דעתו הן מן הערבית המודרנית, והן מן הניבים האחרים. אולם במקצוע שלנו שאני. שכן מצד אחד הן אנוסים אנו, אשר לניקוד, להיזקק כמעט בכל מלה לניבים הארמיים, שיש להם מסורת ניקוד, ובכן אין להימלט מן ההשוואה. אך לכול ראש: בהיות מצב הטקסט של התלמוד הבבלי, לפי שעה, כמות שהוא, כשאין ודאות אפילו לגבי העובדות הפשוטות ביותר של הפאראדיגמה היסודית של הפועל (ראה להלן 9), הרי מן הדין שנשתמש בניבים המקבילים בתור קורקטיב לפחות, היינו: נשאל את עצמנו, לפני גשתנו לעבודה, מה הן הצורות שאנו עשויים למצוא – על יסוד ידיעתנו את המנדאית ואת הסורית – בנוסח של הבבלי. כמוכן, אין פירושו של הדבר, כי הן צריכות להיות זהות מכל הבחינות לניבים הנ"ל! אך אם נמצא צורות זהות לניבים האלה, הרי פירושו של דבר, על כל פנים לגבי אלה, שאין אנו צריכים לחשוש, כי שיבוש מעתיקים יש כאן. ובכן, הנהג המחבר (וקודמיו) לפי השיטה הזאת? התשובה תימצא בעיקר בסעיף הזה ובסעיף הבא.

אשר לשאלת מיצוי המקורות – הריהי מתעוררת ביתר שאת, בהשוותנו פריקים מסוימים שבספרו של המחבר עם שפע החומר הרשום בפרקים המקבילים של לויאס. מה ראה המחבר להשמיט דוגמאות, הקובעות פאראדיגמות בפני עצמן (או דוגמאות בסעיף, שהוא עני בהן)? נשווה נא דרך דוגמה את הפרק קל עבר (עמ' 33–36) עם הפרק המקביל של לויאס (עמ' 130–132). השוואה זו עשויה להוכיח, מה עדיפה שיטתו הזהירה של המחבר מדרך עבודתו של לויאס (וראה דעת המחבר, עמ' 19, על לויאס).

והרי החומר (כמוכן לא נבדקו אלא צורות שיש בהן משום חידוש, כנ"ל):

צורת 'קטול', מעין 'יכול' בעברית, בכתוב מלא (לויאס עמ' 131 למעלה): החומר (עמ' 33) זהה כמעט לשל המחבר, שהוסיף אמנם 'תקון', שלא כדין (ראה לעיל 7), אך השמיט 'ברוק', בצדק (ירושלמי). שמא כדאי היה לרשום: "נהור נהורך" (וכך גם מ'), שבת קטו ע"ב (רש"י: "נהור אורך" אינו אפשרי, שכן 'נהר' פועל עומד הוא בקל). ייתכן, כי המחבר סבור היה, כי אין כאן אלא אשגרה מ'נהורך', ולפיכך לא רשמה.

בצורת 'קטיל' (מעין 'חפץ' העברית, בכתוב מלא) – ראה המחבר עמ' 33 – רשם לויאס, שם ג) 'עריקת' (אני רשם את הצורה ככתבה בבבלי; לויאס משמיט את היריד והריו בצורות אלה, כשהוא מנקדן), אך לא מצאתיה. שמא כדאי היה לרשום 'בטילת', סוטה לג ע"א. בדין לא רשם המחבר 'בעיתא', ביצה כה ע"ב (שם ד), שכן לפי ההקשר "שאני איתתא דבעיתא" –

כגרת מ', ראה ד-ס-הצורה בינוני סביל היא²⁸ (אמנם בסורית הפועל באמת 'בעת'); 'הוזה טריקא' בר' נח ע"ב, לפי מ' 'הוזה טריקא', ובכן בינוני (וראה שבת קנו ע"ב, פעמיים). לויאס רשם בנוכח שתי צורות של גוף שני יחיד בסופית 'תא', לכאורה דברים בנו, שכן צורה זו (באל"ף או בה"א) מודמנת לא רק בארמית המקראית, אלא אף ב"מגילת בראשית"²⁹. שוב, בצדק לא רשמה המחבר, שכן 'נדרתא', נד' כג ע"א במ' נדר', ובכן מקוצר (גדמה לי, כי אין כ"י זה נוהג לקצר בשתי אותיות; מכל מקום אין כאן ראייה לצורה שבדפוס). בדפוס פעמיים: 'נדרת אדעתא', ופעם 'נדרתא אדעתא', ובכן ברור, כי דיטוגרפיה יש כאן, והוא הדין 'רכבתא אסוסיא' ע"ז ד ע"ב; מ' 'רכיב' (מקוצר = 'רכיבת'?), 'רכבת אסוסיא' בכתב-יד מרכס-אברמסון³⁰.

שם ג: 'טחית' סנה' צה ע"ב, 'נסיבת' שם צו ע"א, לא מצאתי; יש 'נסיב' שם באמצע העמוד (לקחתי אישה מהם); 'פריסת' קיד' כט ע"ב מסתבר = בינוני סביל + כינוי ('דלא פריס, דלא פריסת') – שאיך פרוס (על דרך 'ישוב', 'רכוב').

שם ד: 'אומר לויאס: 'על דרך לוי' 'קטלית' ב"מ נט, ב'; יש לגרוס 'קטלית' לפי ה' (מ' 'קטלתה'?). אך שם למטה ג: 'שפילת', מ' 'שפילי', שבת קטו ע"ב, שמא כדאי היה לרשום. שם ד: 'בעית' נדה יג ע"א (פעמיים) אינו עבר גוף ראשון יחיד, כי אם בינוני סביל ריבוי 'שקילי', שבת קנו ע"ב, אך מ' 'שקלי'; 'שביק' כת' ג ע"א, אך מ' 'שירי'. אך 'נסיב' סנה' צו ע"א וכך מ', שמא רצוי לרשום. 'חתמי' ב"ב קסו ע"ב, דפוס 'חתים', ה' 'לא חתימי ליה' – הוזה סביל רבים?

עמ' 132 למעלה: 'שתוקי', אך מ' 'שתיקי'; שם ב: 'בסיום הבינוני' אומר לויאס 'שמעי', אך מ' 'אשתמע'; 'שתלי', מ' 'שתילי' (אח"כ 'שתילי', ותיבה זו השפיעה בדפוס על על הקודמת לה). – צורות אלה, אילו היו קיימות באמת, היו חשובות ביותר, ראה להלן 9 ג, ד. – שם ג: 'שלימו' שמא כדאי היה לרשום (כך מ'). שם ד: 'בסיום הבינוני' אומר לויאס 'כפיתין' (בר' נו ע"ב) לפי מ'! דפוס: 'כפיתו'; גרסת מ': 'אייתי לבר הדיא כפיתין ליה בתרי אודי' כנראה = 'כפיתין ליה (ב)תרי אודי' (קשורים לו שני אודים). והוא הדין לצורות אחרות, הרשומות שם, המתגלות כשיבושים וכי"ב משנבדקות הן בדיקה יסודית.

מתוך ההשוואה הזאת ברור, כי פרופ' אפשטיין המנוח בדק היטב היטב את החומר של לויאס, לפני שהחליט להשמיט דוגמאות וצורות הרשומות אצלו, וביניהן צורות חשובות לכאורה! והדין עמו תמיד (לכל היותר אפשר להעיר, כי פה ושם כדאי היה שירשום דוגמאות אחדות, אולם המחבר, שדרכו לקצר, לצערנו, כנראה סבור היה, כי מספר הדוגמאות שרשם לאותן הצורות, מספיק הוא). זהירות זו היא אחת הסגולות היקרות ביותר שבחיבור הזה.

אך לצערנו לא הספיק המחבר לגמור את אוסף דוגמאותיו הוא, ונמצא החיבור חסר לא רק דוגמאות, אלא צורות, ראה לעיל 7, כגון הערות לעמ' 22 (גיהי). לעמ' 23-24, עמ' 29 ובייחוד ראה להלן 9.

דוגמאות נוספות (שרשמתי אנב קריאה) – עמ' 56: בדונו בבניין 'אמפעל' אמר המחבר 'ונמצאים בשלמים רק מעט', ומונה שלושה שרשים. כאן רצויה כמובן תוספת: 'משורש' 'כחש' 'מיתקחש' פעמיים ב"ק עד ע"א (כך מנוקד ב"ה'; הניקוד מדויק, המנוקד ספרדי היה!) =

28. וראה אוצר לשון התלמוד של הרב ח"י קאסאווסקי ז"ל בערכו.

29. ראה מאמרי (לעיל הערה 27), עמ' 11.

30. מסכת עבודה זרה כ"י מרכס-אברמסון, ניו יורק תשי"ז (כ"י בית המדרש לרבנים בניו יורק).

'מִיִּתְכַּחֲשִׁי'. והו' הניקוד היחיד של בניין זה, הידוע לי ממקורות הבבלי. המחבר מסתייע, בשם ילון, במסורת תימן.

עמ' 60 צווי רבים: הוסף 'זול' ב־ק סד, א, – לפי ה'.

עמ' 76: ליד בינוני פעיל 'מחית', התמוהה, רשום 'מחת', ה־פ (=הלכות פסוקות) עמ' ט, ש' 18 (לא היה בידי המחבר).

עמ' 77 בפרשת פ־י: שמא כדאי להעיר על גלגולי שורש 'יקר', שהם דומים לגלגולי שני השרשים 'יתב', 'יהב', כפי שרשמם המחבר. 'יתב' עשויה להופיע בצורה 'איתב' (היו־ד השוואית < i), ברבים 'איתבו'. בדפוסים הייתה צורה זו עשויה להשתבש ל'אותבו' וכיו"ב (ראה שם הערה 205). שורש 'יהב' אף הוא היה עשוי להופיע כמובן בצורת * 'אהב' (אלא שצורה זו אינה באה בחומר של המחבר) ומכאן, בכתוב חסר 'אהב' (עמ' 78, לפני 'צתיד'). גורל מעין זה היה לשורש 'יקר' (היות יקר), דרך משל ה־פ עמ' נה, שורה אחרונה – עמ' נו, ש' 2): 'איקר' פעמיים, 'ואיקר', 'ויקור' (ריבוי עבר) – אח־כ 'זול' (ריבוי עבר) – 'יקור' – אח־כ 'זול' – 'יקור' פעמיים. ברי אפוא, כי כדרך 'זול', כך 'יקר' משמש בבניין קל (שלא כבעברית); במקור בדפוס: 'אייקר', 'אייקור' (גטין גב ע־א). ב־ק ו ע־א, לפי ה': 'דאיקר' ארעא, דפוס 'אוקיר'; שם ע־ב: 'איקרן' (אל־ף מחזקה, יו־ד תלויה; השווה * איהב < 'אהב' לעיל), כאן בדפוס 'יקרא' (!) ואכ־מל, והוא הדין ל'אק' (המחבר עמ' 58), אלא שהיו־ד תמוהה. עמ' 80: בבינוני 'אפעל' יש להוסיף צורה מעין 'מיתב' ('אחרים מי מיתב להו בתעניתא') ב־ק צא ע־ב, לפי ה'; מ' 'מיתב', דפוס 'מותב'!

עמ' 89 צווי של ע־י: הוסף 'צית' (ימאי חזית דציתת אהני צית להני) לפי ה', ב־ק עד ע־ב (בדפס): 'דסמכת אהני סמוך אהני', וכך תוקן גם בכ"י. עמ' 92 בינוני של ע־י: יש גם 'מיתב' ב־ק קג, ב לפי ה', דפ' 'מתיב' (המחבר רושם את הריבוי בעמ' הבא). – לא רשמתי כאן צורות המצריכות דיון ממושך יותר.

כפי שיתברר בסעיף הבא, שבו נרשמו כמה מקומות שאינם מופיעים בספרי הדקדוק של הארמית הבבלית, נעלמו מעיני החוקרים בשל חוסר רישום מקיף כמה צורות יסוד של הפועל.

9. קל עבר (וציווי) של השלמים (בעיקר) – בירור מיוחד

כדי להדגים, מה חשיבות נודעת לרישום מלא של החומר, וכן כדי להצביע על מספר בעיות חשובות בדקדוק הניב שלנו ועל הדרך לפתרון: בחרתי בבירור צורת קל עבר (וציווי) של גורת השלמים בעיקר. עד מהרה נעמוד על כך, כי רוב צורותיה של מערכת זו הריהן בחזקת ספק לא רק מצד מבנה התנועתי (הניקוד). אלא אף מבחינת מבנה העיצורי. בדיון אשתדל להראות, כיצד יש להשתמש בניבים המקבילים מצד אחד, ובשיקולים דקדוקיים מן הצד השני בניסיון לפתור בעיות אלה, לפי שעה עכ"פ (ראה לעיל בהתחלת 8).

א. גוף ראשון 'קט לית', 'קט לי'. מה ניקודה של הצורה הזאת? בארמית המקראית 'קטלת', והיא זהה מבחינה פונולוגית לסורית 'קטלת'. ואכן סבור אני, כי הא־מ משקפת כאן (וכן בכמה תופעות אחרות, ואכ־מל) את הארמית המזרחית ואילו בשרידי התרגום הארץ־ישראלי הצורה הריה 'קטלת'³¹, המשקפת לדעת.

31. Paul Kahle, *Masoreten des Westens II*, Stuttgart, 1930, כנון 'מִפְתָּח' עמ' 6

אמצע, 'פִּלְחָת' עמ' 8 באמצע ועוד הרבה. בדעתי להאריך בעניין זה במקום אחר.

את הארמית המערבית, כפי שיש להסיק כנראה גם מלשון מעלולא³². ובכן לפי זה לכאורה יש לנקד בבבלי 'קְטִילִית', 'קְטִילִית' ('קְטִילִי', 'קְטִילִי'). אך בתרגום אונקלוס והנביאים הצורה הריהי 'קְטִילִית'³³ (איני דן כאן בניקוד ההברה האחרונה). אמנם דעתי היא, כי מוצאו של תרגום זה מאי הוא, אך אין ספק, כי מסורת הניקוד שלו בבבלי היא³⁴; ובכן שמא יש לנקד גם בבבלי 'קְטִילִית' ('קְטִילִי')? השיקולים האלה הם שגרמו למחבר לנקד את הצורה הזאת בשתי דרכים (ראה לעיל 5, הערות לעמ' 34).

כיצד תיתכן הכרעה בין שתי הצורות האלה? יש לכך שלוש דרכים:

(1) ה כ ת י ב. יש לבדוק יפה, אם נמצא בכתב-יד, הנוהגים כתיב מלא ביותר כתיב מעין *קִטְלִית ('קִטְלִי'), או הכתיב *קְטִילִית ('קְטִילִי'). בחומר של החיבור שלנו ישנה לכאורה דוגמה אחת: 'בלאע' (עמ' 35 למעלה, וראה הערה 14). אך לצערי אין בה משום הוכחה, עכ"פ במישור, בשל הגרונית, ואכמ"ל.

(2) ש י ק ו ל י מ ד ק ד ו ק י י מ. משקל 'קְטִילִי' (= 'חפץ' בעברית) אין ספק, כי צורת ניקודו = 'קְטִילִית' (בכתיב המלא של הבבלי), ראה עמ' 33, ובכן שווה לתרגום אונקלוס והנביאים. נוכל אפוא להקיש מן המשקל הזה גם על משקל 'קְטִילִי', היינו, כי הצורה היא 'קְטִילִית'. אמנם נגד ההיקש יש מקום לטעון ולומר: הן בארמית המקראית מצאנו בסוג זה, בגוף שלישי נקבה יחידה (שדינה מבחינת הבעיה הזאת כדן גוף ראשון יחיד) את שני הניקודים 'קְטִילִית' עזרא ד, כד, מצד אחד, ו'קְטִילִית' דנ' ה, כ, 'קְטִילִית' דנ' ז, ח, כ מצד שני. ואילו בטיפוס 'קְטִילִי' ישנו, לפי המסורת הסברנית, רק הדגם הזה, היינו 'קְטִילִית', ולא 'קְטִילִית' (והוא הדין לגוף ראשון בשני הטיפוסים³⁵). היה אפוא מקום לטעון, כי בדגם 'קְטִילִי' השתלט בארמית של הבבלי הטיפוס הידוע לנו מתרגום אונקלוס, היינו 'קְטִילִית', אך לא בדגם 'קְטִילִי', בדיוק כמו בארמית המקראית נוסח טבריה.

ושוב אסמכתא נוספת בידינו – הבניינים האחרים. שכן באלה, בניגוד לארמית המקראית, הצורה הריהי כמות בתרגום. ובכן למשל ב'פִעֵל': 'קְבִילִית' וכיו"ב (עמ' 42 באמצע). והוא הדין לשאר הבניינים, ראה עמ' 47 (גוף א') עמ' 53 וכו'³⁶.

A. Spitaler, *Grammatik des neuaramäischen Dialekts von Ma'lūla*, Leipzig, 32. 1938, p. 150-151; גוף ראשון qatliṭ, גוף שלישי נקבה qatlat. ספיטאלר, אשר הצורות שבשירי התרגום לא היו ידועות לו, היה אנוס להניח, כי הן תנייניות. אך יש לציין, כי יש הבדל בין הפועל היוצא, בעל טיפוס 'קְטִילִי', לעומד, בעל טיפוס 'קְטִילִי': בהברה הראשונה של הטיפוס הראשון התנועה הריהי a (ראה לעיל), ואילו בשני התנועה dimhit, i (> דמך). לפי דעתי מוטב להניח, שהצורה השנייה היא התניינית, ולא הראשונה. אך לפי שעה אין להכריע בדבר. ייתכן, כי יש רמז לצורת a גם בארמית הנוצרית, ראה F. Schulthess, *Grammatik des christlich-palästinischen Aramäisch*, Tübingen, 1924, p. 62, 2, Anm. 1.

G. Dalman, *Grammatik des jüdisch-palästinischen Aramäisch*², Leipzig, 1905, 33. p. 256, 261 (מכאן ואילך: דאלמאן).

34. ראה מאמרי (לעיל הערה 27), עמ' 2-3, 9-11.

35. Bauer-Leander, *Grammatik des Biblisch-Aramäischen*, Halle/Saale, 1927.

עמ' 102 (מכאן ואילך: באואר-ליאנדר). – צורות מעין 'אִמְרִית', 'הַתְגִּירִית' וכיו"ב, שהן לפי שעה בגדר חידה, ראה שם עמ' 139 k, 108, g. אינן עניין לכאן, כיוון שהן מתייחסות לכאורה לצורה חסרת תנועה לפני התי"ו! ואכמ"ל.

36. אשר לצורות המקבילות בתרגום, ראה דאלמאן עמ' 256 למעלה, והדוגמאות עמ' 260 ואילך.

אך דומה, כי ההיקש מופעלי ל־י עשוי להכריע, שכן במופעלי ל־י מצינו בגוף ראשון יחיד צורות מעין 'חזאי' (המחבר עמ' 96 למעלה). צורה זו שונה אפוא מן הארמית המקראית³⁷, והיא מקבילה לצורת השלמים וכו' של התרגום (אך לא לצורת ל־י של התרגום!)³⁸. פירוש הדבר אפוא, כי צורת גוף ראשון בגמרה זו נשתנתה לפי הטיפוס של הגוף השלישי (היינו: תנועה אחרי עֵין הפועל). מותר אפוא להניח, כי דבר זה קרה גם בשלמים, כלומר, שאף בהם באה תנועה אחרי עֵין הפועל, בדומה לגוף שלישי. מותר אפוא לצרף שיקול זה לשיקול הנ"ל (בדבר דגם 'קטל').

(3) הניקוד. עלינו לבדוק את כתב־היד של הבבלי, שכן יש שמדמנים ניקודים בודדים מדי פעם, אך בייחוד כתב־יד מנוקדים. יתכן שנמצא פתרון בכתב־יד אלה.

ב. גוף ראשון רבים. בטבלה שבמעמ' 34 רשומות כסופיות של גוף זה הצורות -נא- -נן-, -ן-. אולם אליבא דאמת, בחומר הדוגמאות, עמ' 35 למטה, אין דוגמה ל־נן- וזולתי אחת, 'סברנן'; אך גם בה גורס ה' 'סברנן'. מצד אחד סופית -נן- אינה מופיעה בטבלה, ומן הצד השני לא נותרה כאן אלא דוגמה ממוקפת ל־נן-. אף לא מצאתי אפילו דוגמה אחת בשאר בנייני השלמים לסופית -נן-. אמנם מצאתי דוגמאות בטוחות בה־פ, כגון 'חתמנן' עמ' נז, ש' 14, 'אמרנן' עמ' נז, ש' 20, ועוד (ולא מצאתי -נן-). אך אפשר, שאין זה אלא כתיב חסר; והא ראייה: מצינו בה־פ כמה פעמים את הכתיב 'בענן' (ראה מפתח עמ' רי), ואפילו 'בנן' (שם) - בעיני, אע־פ שאין ספק, כי יש לגרוס כאן תנועת [ē] לפני -נן-. צורה זו, היינו סופית -נן-, תמוהה לכאורה (אם לא פלשה מל־י). בעוד ששתי האחרות, היינו -ן- ו-נן- (שתיהן אף בסורית) דומות להיות 'נורמאליות'.

ג. והוא הדין לסופית גוף שני רבים. בלוח רשומות 'תון', 'תו'. אך גם כאן, לפי החומר של הדוגמאות, מצינו רק 'תון', 'יתו'.

לפי לויאס (עמ' 132) הרי שתי הסופיות האלה, של גוף ראשון ושני בתוספת יו־ד, פלשו מן הבינוני. אך אם כן, היינו מצפים לצורת הבינוני גם בגוף שלישי רבים, כלומר צורה מעין 'קטלי'!

ד. גוף שלישי רבים. אמנם לויאס (עמ' 132, ב, ד) רושם שלוש דוגמאות לצורה זו, שהוכרתי בסעיף הקודם, אך בדיקת כ־מ' מראה, כי אינן אלא שיבוש (ראה 8 הערה לע' 132). ברבים אין לנו אלא דגם 'קטלו', וכן אותה הצורה האופיינית לתלמוד בבלי, היינו 'קטול'. מניין צורה זו? מובן אמנם, כי הסופית 'ו' [ū] נעלמה, שכן בכל הניבים של הארמית המזרחית נקטפו התנועות הארוכות בהברה פתוחה בסוף התיבה אחרי הטעם, ומכאן צורת 'קטל' לרבים במנדאית ובסורית (שבה הכתיב = 'קטלו', אך הקרי-קטלו) ובתדמורית³⁹. אך מניין התנועה של 'קטול', ומה טיב התנועה:

37. באור-ליאנדר עמ' 154 ואילך (ראה הטבלה בעמ' 162-163).

38. ראה דאלמאן עמ' 343.

39. כלל זה מקביל על כל העוסקים בדקדוק של הארמית הבינונית המזרחית. די רק להציץ, דרך משל, בספרו של C. Brockelmann, *Syrische Grammatik*², Leipzig 1938, § 34, ובספרו של Th. Nöldeke, *Mandäische Grammatik*, Halle, 1875, p. 33 (וראה הערה 4), מרגליות, עמ' 14 למטה - כדי לעמוד על כך. והנה אחרי שהרציתי את עיקר דברי במכון למדעי היהדות של האוניברסיטה העברית, יצא

|u| או |o| (קצרה או ארוכה)? לפי המחבר (עמ' 35, הערה 15) מוצא התנועה מפועלי 'קטול' (מעין 'כול' בעברית). דעה זו נראית לי רחוקה. לא זו בלבד, כי פעלים אלה מועטים הם ואינם שכיחים (ראה המחבר עמ' 33), אלא שאין להבין, למה השפיעו על גוף שלישי רבים בלבד, ולמה לא השפיעו על שאר הגופים (בייחוד יחיד ויחידה!). לפתרון בעית צורה זו אפשר להציע שתי אפשרויות: 1) מצינו, כי תנועה שנקטפה בסוף תיבה עשויה להשפיע לפני היעלמה על תנועת ההברה הקודמת. בדוק את כינוי הקניין של גוף שני יחיד ויחידה בארמית, בעברית ובערבית, ותמצא, כי בעוד אשר בשלב קודם של הלשון צורתן ki, ka (ארוכה או קצרה), הרי בשלב מאוחר יותר (בערבית בניבים מדוברים של היום) הריה ik, ak⁴⁰. אפשר אפוא להניח, כי כך קרה גם בצורות 'קטלו' < *קטלו' < 'קטל' (או 'קטול'; אין לדעת את כמות התנועה). כלומר יש כאן Umlaut.

כנגד ההצעה הזאת: תמוה, כי לא נתקיימה צורת בניים *קטלו' בבבלי. אמנם מצינו 'איכסופ' (המחבר עמ' 51, הערה 93), אך גרסת מ' 'איכסוף'. לפי שעה יש לראות צורה זו כשיבוש. אך כמובן אין לחרוץ משפט לפני בדיקה יסודית של כתבי היד.

האפשרות השנייה: המתבונן בעין של בלשן מבני בתופעות דקדוקיות, לא יסתפק בפירוש אטומיסטי, לכל צורה לחד. הוא ישתדל לברר, אם לא מערכת אחת שלמה היא המשפיעה כאן על מערכת אחרת. ואכן הוא עשוי לגלות כאן דמיון מפליא לגזרת פועלי לִי. זוהי הגזרה היחידה, שבה בכל הניבים סופיות רבים גוף ראשון ושני פותחות ב־י/י⁴¹. וגדולה מזו: זוהי הגזרה היחידה, אשר בכל ניבי הארמית המזרחית קיימה צורה מיוחדת לגוף שלישי רבים, שונה משל היחיד, מעין 'בנ' בסורית. ברי, כי גם בניב שנתכווצה בו הדו־תנועה < 'בנ', התקיימה היא, בהיותה בהכרח מוטעמת (מאין תנועה זולתה בתיבה), בניגוד לשאר הגזרות, שבהן הייתה בלתי מוטעמת⁴².

אחד החברים לחלוק על הכלל הזה ללא נתינת נימוק, זולתי אחד: בארמית המזרחית החדשה הטעם אינו מלרע, כפי שהיה אפשר לצפות (אחרי היעלמות ההברה האחרונה), כי אם מלעיל. כיצד נוכל אפוא לדעת, היכן היה הטעם בארמית הבינונית? ומניין לדעתו היעלמות התנועות האלה? הסיבה מורפולוגית היא (לצער) לא פירש, וייתכן כי באותו מקום אף לא יכול לפרש את דבריו בפרוטרוט.

לדעתי אין מקום לחששותיו, וכבר השיב עליהם גדלקה במקום הנ"ל. נכונים אמנם דבריו אשר לטעם בניבים הנ"ל, אך בשל פרק הזמן שעבר מאז (1500 שנה) אין הדבר מתמיה (וראה הערתו של גדלקה במקום המצוטט לעיל!). אך יש בידינו אסמכתא מצוינת מבחינה זו: הארמית המקראית! השוואה עם הארמית המקראית עשויה להראות, כי אותן התנועות הסופיות, שנעלמו מן הארמית המזרחית, בלתי מוטעמות היו בארמית המקראית (והטעם בא לפניהם!)! אין אפוא כל קושי בהנחה, כי דינה של הארמית המזרחית מבחינת הטעם היה כדין הארמית המקראית. מאידך, לפי שעה על כל פנים, לא הוצע כל הסבר אחר בצורה המניחה את הדעת. — אגב, גם בכינוי גוף ראשון יחיד, מעין 'דִּבִּי' < 'רב' בארמית, שהוא מוטעם בארמית המקראית, מופיע כבר בה חלון ההטעמה המלעילית 'אֲדִי' < 'דב' ה, יג (ראה באורא־לאינדר עמ' 77 l (אך לדעתם התהליך הפוך היה).

40. ראה ספרי הדקדוק ללשונות הנ"ל, וכן ספרי בארט וברוקלמן הנוגעים לעניין.

41. ראה ארמית מקראית, סורית ותרגום.

42. ראה, למשל, ברוקלמן (בספרו הנ"ל בהערה 39) עמ' 113 (הפאראדיגמה); גדלקה בספרו הנ"ל

(שם), עמ' 256 לעומת עמ' 258.

בכך בגזרת לִי־היה קיים הניגוד בין (גוף שלישי יחיד) 'בְּנָה': (גוף שלישי רבים) 'בְּנֹה' (בניגוד לשלמים למשל, שבהם כאמור: קטל[ו]). בהשפעת הניגוד הנִל־צמח אפוא אף בשלמים (ובשאר הגזרות) הניגוד – 'בְּנָה': בְּנֹה – 'קְטַל': *קְטֹל. ולפי זה אכן כל מערכת הצורות של הרבים עולה בקנה אחד, שכן כפי שהעירונו לעיל, אף גוף ראשון ושני רכשו להן את הסופיות של לִי־ – אך נותרה הבעיה: ומה אשר למערכת היחיד? (כלומר – אף שני יחיד ויחידה).

איזו משתי האפשרויות עשויה להיות הנכונה? ההכרעה בידי כתבי יד מנוקדים היא: יש לברר מתוך כתבי־יד מנוקדים, מה איכות התנועה הנידונה, |u| או |o|. וכמובן, אם נמצא הוכחות ברורות ל־|u|, נצטרך כנראה לוותר על הפתרון השני, גם אם הוא מושך ביותר, שכן שום שיקול דקדוקי אינו יכול לעקור עובדות. לפי שעה לא מצאתי אלא דוגמה אחת בכִי־מגילה, Columbia, ע־א 'שְׁדוּר'. אך איני בטוח, אם אפשר לסמוך על ניקודו של כִי־ זה, שכן מצאתי בו גם 'משקרי' ג־ע־א (– 'משקרי') ועדיין ספק, אם זו מקורית, ראה המחבר, עמ' 40 למעלה.

ושאלה נוספת: בסורית דרך משל, כפי שאמרנו, נקטפה סופית הריבוי ונמצא כי 'קטל' הוא גוף שלישי רבים (= גוף שלישי יחיד, גוף שלישי רבות). האם יש דוגמה כזאת בתלמוד בבלי? בעמ' 47, הערה 70, רושם המחבר דוגמאות המורות לכאורה לצורה זו, מתוך מ'. אך ה' אינה מאשרת אותן, וצ־ע (וראה להלן ה).

ה. גוף שלישי רבות. המחבר רושם כאן שתי צורות, בסופית 'ן' ובסופית 'א' (= ארמית מקראית). לזו אין לו כאן אלא דוגמה אחת, מתוך תשובת גאונים, שהיא, לדעתי מפוקפקת (נראה, כי ההקשר שם דורש הווה, בהוראת העתיד); ודוגמה נוספת תימצא בעמ' 89 למעלה (פשא). דוגמאות אחרות מ־ה': בִּקְז ע־ב 'דבימי ניסן איקרן (ייד תלויה, אחרי ר־ש נמחקה אל־ף ונרשמה נו־ן = אקרא!) ארעתא (קרקעות) = ובימי תשרי וילאן (נו־ן נוספת! = וילא) ארעתא⁴³, דפוס: 'יקרא... זל'. שם בִּקְז קיב ע־ב: 'דרבינא שהייה... עד דאזלן ואתיאן (הנו־ן תלויה! = 'ואתיא') שיירתא'. בקטע זה מופיעות אפוא שתי הסופיות זו ליד זו, אלא שיד מאוחרת 'תיקנה' את השנייה לפי הראשונה (אבל לפני זה: 'עד דאזלן שירתא ואתיין' כנראה הווה בהוראת העתיד). בדפוס ברישא: 'אזלא ואתיין', אך בסיפא 'אזלא ואתיא' כדן, וראה גם ה־פ עמ' ענ באמצע: 'דהויא לה תלת בנותא'.

מתעוררת שאלה נוספת: כאמור נקטפו התנועות הבלתי מוטעמות בסוף תיבה. צורת 'קטלה' (קטלא) לא יכלה אפוא להתקיים אלא מתוך תוספת 'ן' < 'קטלן', ובלעדי תוספת זו חייבת היתה להיפך ל'קטל' (אם מוצאים אנו בכל זאת צורת 'קטלא', הרי הסיבה היא, כי התלמוד הבבלי קיים, אלו ליד אלו, שכבות לשון אחדות, ויש כאן תערובות של ישן וחדש, כמו בצורות 'קטלו' ליד 'קטל' לזכר רבים. אף יתכן, כמו בסורית, כי צורות 'קטלו', 'קטלא', לא שימשו אלא כצורת כתיב!). השאלה הריהי: האם מצינו 'קטל' לנקבה גוף שלישי רבית?

בספר הנידון לא מצאתי דוגמה ברורה. אך ב־ה' בִּקְז א: 'דול ארעתא דכולי עלמא ודידיה נמי זל בהדיהו... דאיקר ארעתא דכולי עלמא ודידיה... זל ארעה' (ראה להלן ו); כאן יש 2–3 דוגמאות של צורת 'קטל' כעבר גוף שלישי רבות. בדפוס 'החלל... זל... אוקיר... זל', אף בו נתקיימו, בשיבושים שונים, צורות אלה. ב־ה־פ עמ' ח, ש' 11: 'שלים ארבע שעי' (מלאו ארבע שעות); שם עמ' מג, ש' 28: 'והיכא

43. אף העבר משמש בהוראה ההווה (בדומה לעברית מקראית) במקרים אלה, ראה שולזנבר עמ' 35.

דהוה נקיס מתנות אי נמי דמי מתנות ואיתווד (= ואתאבד) מיניה (ואם ניח, כי הנושא השני, 'דמי' השפיע, הרי שיש לרשום דוגמה זו לעיל 3 בגוף שלישי רבים, ראה להלן ח). הרב א"ש רונטל זיכה אותי בדוגמה יפה (במכתבו מכ' במרחשוון תשכ"ב) מתוך כ"י קולומביה 14 T 893 X (ראה למטה 13) לפסחים קי ע"א: "מן דפנע (!) ביה נשים כשפניות נימא להי הכי"; ואילו בדפוס – "מאן דפנע בנשים" וכו' – שונתה הגרסה מחוסר הבנת הצורה 'פנע' כעבר שלישי נקבה רבות⁴⁴.

ו. גוף שלישי יחידה. לכאורה צורה זו מחוורת לחלוטין. בניגוד לשאר הניבים הארמיים, אך בדומה לעברית, נעלמה התייז המקורית, ומכאן צורת 'קטלה' (ונתקיימה אף הצורה הקדומה 'קטלת', כדרך שנתקיימה דרך משל הצורה הקדומה 'קטלו' ליד 'קטול' לרבים גוף שלישי וכן בשאר הצורות, ראה לעיל ה).

צורת 'קטלה' טעונה דיון. לעיל א' ביררנו, כי יש להניח, שהייתה בה תנועה אחרי העיצור השני, היינו – 'קטלה'. היכן היה הטעם? האם היה, בדומה ל'בטלת' המקראית (לעיל א) מלרע? שאם היה מלעיל, עלינו לצפות, לפי הכלל של הקטפת התנועות הסופיות הבלתי מוטעמות שהזכרנו, שהיא < 'קטל'. היש צורות כאלה? המחבר אינו רושם כאן דוגמה, אך רשם ב'אתפעל' (עמ' 54, 'איקדש'). ואכן יש רגילים לדבר, כי צורה זו הייתה בנמצא, אך מכיוון שהייתה זוהי לצורת הזכר, המירוה (המעתיקים?) בצורת 'קטלה', 'קטלת'. והרי דוגמה מאלפת: ה"פ עמ' עג באמצע: "ההיא סבתי דהויה לה תלת בנאתא אשתבאי איהי... חדא מיניהי שכיב (!) ושבק (!) ינוקא... לא שכיב (!) סבתא... דשכיב סבתא- (2x). הקטע הזה, שלשונו הארמית מדויקת, מופיעה אפוא לכאורה חמש פעמים צורת הזכר עם שם ממין נקבה. כמובן אין כל אפשרות להניח, שיש כאן שיבוש. ה' גורס כבר (ב"מ לט ע"ב): "שכיבא שבקה... שכיבא" (שלוש פעמים), והוא הדין לדפוס, כלומר נרשמה הצורה הרגילה. דוגמה נוספת מכרעת, ה"פ עמ' קיז, ש' 19 ואילך: "ואי ת פס (האלמנה!) מטלטלי ת פסא לה, דאמ' ר' אלעזר אלמנה שת פסה... מה שת פסה ת פסה, והני מילי והוא ד ת פס מיחיים דבעל אבל ת פס לאחר המיתה לאו כל כמינה". ובכן בנוסח העברי ת פס ה' שלוש פעמים כדן, ואילו בטקסט הארמי שלוש פעמים ת פס, ורק פעם ת פסא. שוב אין כאן כל אפשרות להניח, שיש כאן שיבוש. ויתרה מזו: קטע זה חוזר, בשינוי נוסח מעט, שם, בעמ' קב, ש' 28 ואילך, ואף שם ת פסא רק פעם אחת, ואילו חמש פעמים ת פס; אלא שהמהדיר הוסיף בכולן אל"ף בסוגריים! שם מב, ש' 22: "בתולה דאיעבר" (שם ש' 27 'דאיעברא'); שם עמ' קמד, ש' 10: "איתתא... ואינסוב". (ואילו לגבי תיבת 'ואוליד', שם ש' 11, אין לדעת, אם צורת זכר היא, או צורת נקבה). – שם עמ' נה, למטה: "ארמלתא הויה לה תורתא שקל זבינתה"; במקור, גטין גב ע"א, דפוס: "שקלה". – שם פו, ש' 24: "איגלל מילתא"; במקור, ב"ק קטו ע"א: "איגלל מילתא" לפי ה' ודפוס. – כן יש בה"פ דוגמאות נוספות כגון עמ' קג, ש' 4, 7; עמ' קט, ש' 3 ועוד. ב"ק מח ע"א, לפי ה': "איתתא דעל" (אל"ף תלויה). בדפוס 'עלתה'! דוגמה זו אף היא מוכיחה יפה את נטיית התיקונים בפרט זה.

44. בהיות הרב רונטל במדינת ישראל, בקיץ תשכ"א, שוחחתי עמו על הבעיות הנידונות כאן, ונתברר

לי כי דעותינו קרובות במידה רבה (בעיקר אמורים הדברים בהערכת כתבי"ד וכיו"ב, ראה בסוף המאמר הזה). יש לקוות שיפרסם בהקדם את תוצאות מחקריו בנידון זה (עבודתו הוגשה כעבודת דוקטור לאוניברסיטה העברית).

פרופ' ד' בן חיים העירני על דוגמה מצונית: "שבשטא כיון דעל על-פסחים קיב ע-א (ומעין כך בכתבי יד). אף הוא העירני על כך, כי נלדקה⁴⁵ רשם דוגמאות אחדות מעין 'נח נפשיה' וכיו"ב. ואכן גם לויאס⁴⁶ ושלזינגר⁴⁷ עמדו על התופעה הזאת. אולם כל הדוגמאות שרשמו הריהן כמות הדוגמה של 'נח נפשיה', כלומר הפועל בא לפני השם. לפיכך היו כל הנ"ל סבורים, כי אין כאן אלא עניין של התאם, בדומה לערבית, היינו כשהפועל קודם לשם, יוכל הוא לבוא בזכר לפני שם ממין נקבה. הדוגמאות שרשמתי, אשר למעשה בכלן בא הפועל אחר השם, מוכיחות, כי אין זו הסיבה. עתה, כמובן, אפשר לצרף אף את החומר הנ"ל להוכחות⁴⁸. ייתכן כי בגלל ביטול הניגוד בין הזכר לנקבה בעבר מצינו גם צורת 'מעבר' לנקבה בהווה ה-פ עמ' מב, ש' 22.

אליבא דאמת, אפשר היה לעמוד על הצורה הזאת גם מתוך הדפוסים, בפועלי ל"י. בגזרה הזאת מצויות ביותר צורת מעין 'אתאי', 'חזאי', 'סנאי', ליד צורות מעין 'תנייה' (המחבר, עמ' 95 למטה). לצורות האלה אין כמובן אלא ההסבר: הצורה *תַּנִּית (שם) < תַּנִּי < תַּנִּי (ובכתיב מלא) 'תַּנִּי', בשל ההטעמה.

ז. ציווי נקבה יחידה. המחבר רשם (עמ' 38 למעלה) 'שקולי', ב"ק ז ע"ב לפי מ', ועוד שתי דוגמאות מעין אלה. אף כאן מתעוררת הבעיה שמצאנו בכמה צורות לעיל: האם נתקיימה הצורה אף בלא סופית (הן ההטעמה מלעיל היא), כמו במנדאית ובסורית? ואכן ה' גרס בב"ק בפעם הראשונה 'שקולי' יחיד תלויה (!). ובפעם השנייה 'שקולי'. בה-פ עמ' ק, ש' 22: פוק (!) בלא כתובה. ואגב, סופית 'ץ' מסתברת לכאורה אף היא כאן (ראה סורית), אך הדוגמה, שרשם המחבר, פסח' קיא ע"ב אינה מחוורת, לא לפי גרסת הדפוס (דאמרה לה שידא לברה פירחי (!) נפשיך), ולא לפי גרסת מ' (דאמריץ ליה שידתיץ לברא (!) פרחץ לך), שכן 'ברא' (ברה) היינו 'בך', ואין כאן אפוא לשון נקבה. דומה, כי הנוסחאות משובשות (שונה הגרסה בכ"י פסח' שנזכר, סוף ה). כמובן יש מקום לברר, אם נתקיימה אף בריבוי של הציווי צורה חסרת סופית.

ח. אף יש מקום להרהר (ולבדוק!), אם לא נתקיימה גם בעבר גוף שלישי רבים הצורה שאחרי הקטפת התנועה, כמו בסורית, ובכן *קטל' (ליד 'קטול', וקטלור). הדוגמאות לכך מועטות הן ומסופקות: ה-פ עמ' י, ש' 12-13: דינפל מיא... בלע... מיא. 'מיא' לפי מיטב ידיעותי, ריבוי הוא (תמיד ?); ראה שם הערה ח: "ע"ל (1)... מיא. שם עמ' פב, ש' 26 ואילך: "ההוא גברא דאפקיד ליה כיפי... איתנחתניהו (פעמיים)... אישתכחו כיפי ויקר- לכאורה הכול לשון זכר. אך בהמשך "הדרן כיפי למריהי נקבה! במקור, ב"מ לב' ע"א, לפי ה' (ובשני נוסח מה) "ואיקור הדרי כיפי למריהו", הכול זכר, והצורה 'יקור', כדן. ואילו

45. בדקדוק המנדאי (לעיל הערה 39), עמ' 420, הערה 3.

46. עמ' 291, ג.

47. עמ' 53 ואילך. הוא רשם דוגמאות מרובות, והעיר בין השאר, כי בבניינים הסבילים צורת הזכר, היא הרוב. מאלף, שאין בין הדוגמאות דוגמה של עתיד! אילו היתה הסיבה נעוצה במקום של הפועל, הרי אין להבין דבר זה. ואדרבה: לגבי הצירוף "נח נפשיה" מעיר שלזינגר בפירושו, כי בהווה ובעתיד מופיעה הנקבה כדין: "תניח נפשיה", "גיהא נפשיה" (עמ' 55). הא למדת, כי גם בעבר על כורחך לא מקומו של הפועל הוא הגורם, כי אם הצורה צורת נקבה היא.

48. וראה את ההערה הקודמת.

בה־פ אין לדעת, אם יש לראות 'יקר' כריבוי נקבה (ראה לעיל ה), או כריבוי זכר. דוגמה נוספת ראה המחבר עמ' 47, הערה 70, לפי מ' (i) 'אסהיד' כמה פעמים! ועוד חזק למועד.

ט. והוא הדין לגוף ראשון, שבו מצאתי דוגמאות בה־פ ואכ־מל. י. כללו של דבר: בדיקה של המקורות העלתה שלוש־ארבע צורות, שלא נרשמו בספרי הדקדוק. עליי להדגיש, כי נתעוררתי לבדיקת צורת גוף שלישי יחידה בזכות המחבר (ראה לעיל). אף יש לציין, כי דוגמאות ודאיות לחלוטין לצורה זו נמצאו בעיקר בה־פ, שיצאו לאור אחרי מותו של המחבר.

10. מסקנות הברור הנ"ל

אחרי הברורים דלעיל נדמה לי, שיש לאל ידינו להשיב על השאלות שהצגנו בראשית סעיף 8. ברור, כי העוסקים בדקדוק של הארמית הבבלית לא רשמו את כל החומר שהיה לפנייהם בדפוסים, ואף לא עברו דרך שיטה על כתבי היד. כאמור, אין מקום להתרעם על הספר הנידון כאן, מטעמים שהובלטו כבר די הצורך. אך מתמיה הדבר במקצת לגבי מרגליות, המודיע, כי לשם עבודתו בדק את כתבי־היד שהזכיר רבינוביץ⁴⁸. ואם אפשר לישיב קושיה זו בחוסר זמן, הרי לכאורה תמוה, כיצד לא נרשמו צורות יסוד, שנתקיימו גם בדפוסים (ראה לעיל 9, כגון סוף ד, ה, ז)? דומה, כי המחברים סבורים היו, ששיבוש יש כאן, ולפיכך לא רשמו (על עצם הפסול שבתפיסה הזאת ראה הסעיף הבא). והנה כאן היה אפוא מקום לשיקול שהזכר לעיל (8), היינו, מלכתחילה לאילו צורות עלינו לצפות בארמית הבבלית, מתוך הסתמכות על ניבי הארמית המזרחית. אילו שיוו המחברים נגד פניהם את העובדה, כי בסורית, דרך משל, עבר גוף שלישי רבים = 'קטל' (ו), (ליד צורה אחרת) וגוף שלישי רבות אף הוא – 'קטל' (ליד צורות אחרות), צווי יחידה = 'קטול' (i)⁴⁸ (ליד צורה אחרת) בשל כלל, שפעולתו אפשר להראות גם בארמית הבבלית⁴⁸, הרי ברור, כי מלכתחילה לא היו יכולים למצוא פגם בצורות המקבילות לצורות הסוריות.

ב. ביקורת השיטה

11. השיטה

על אף הפגמים, שנמנו בסעיפים הקודמים, שנגרמו עקב העובדה, כי המחבר המנוח לא הספיק לגמור את מלאכתו, היטיבו לעשות יורשיו, כי הוציאו את הספר לאור כמות שהוא. קודם כול: כל דבר שכתב המחבר המנוח, מן הדין שיתפרסם; ספקותיו טובים מן הודאי של זולתו. אילו גזו את הספר, היה בכך משום הפסד גדול למדע.

זאת ועוד: הרי הספר כמות שהוא הוא הדקדוק המדעי היחיד של הארמית הבבלית המצוי היום בידינו, ראה לעיל 1.

ולכול ראש: המחבר המנוח היה הראשון, שפיתח עד כדי אמונת את שיטת בדיקת חילופי הגרסאות. זוהי אחת הזכויות הגדולות אשר בגללו עלינו, כל העוסקים בפילולוגיה תלמודית, להחזיק טובה לו, שכן כולנו בחינת תלמידיו. ורק אחרי פרסום

⁴⁸א. לעיל סעיף 1.

⁴⁸ב. הו"ו והו"ד שבסוגריים אינן מופיעות אלא בכתב בלבד, אך לא בקרי.

⁴⁸ג. ראה למשל הערה 39.

ספרו זה אפשר היה לעמוד על הישגיו והישג שיטתו מבחינה זו. הרי הספר מן הצד הזה מעין גולת הכותרות של שיטתו הבדוקה. ומבחינה זו הוא עשוי אפוא ללמד שני דברים: (1) את שניתן להשיג בשיטה זו, אך גם (2) את שאינו ניתן להשיג בשיטה זו. עתה עם פרסום הספר, נוכל, בזכותו, לצעוד צעד נוסף בדרך שהוא סלל בפינינו. במה הדברים אמורים?

המחבר יודע לברור מתוך חילופי הנוסחאות את הנוסח שנראה לו מקורי. מסתבר, כי זוהי השיטה הנכונה כשהדברים אמורים בתוכן, ואין אני בר-הכי לחוות דעה בנידון זה. אך כאן, כשהדברים אמורים בלשון, לא ייתכן שלא נשאל: מניין לו, איזו צורה מקורית היא? הן כל עצמו של החיבור לא נתחבר אלא לשם בירור זה! והרי זה אפוא מעגל קסמים; שכן עד שלא הוכיח, איזו הצורה הנכונה, אין היא יכול לפסוק בשעת הברירה, מתוך שהוא בוחר את שנראה לו נכון, מהי הצורה הנכונה. יש שהמחבר סומך על מ' נגד הדפוס, אך יש שהוא מקבל את גרסת הדפוס נגד מ', ויש אשר הוא זונח את שתי הגרסאות וסומך את ידייו על גרסה שלישית. איזה קנה מידה היה נקוט בידי בנידון זה? הן לפעמים אפשר לטעון, כי גרסת הדפוס מתקבלת על הדעת, ולפעמים אפשר להראות, כי גרסת מ', שהוא זנח אותה, היא המסתברת מלכתחילה, ולפעמים נותנת הסברה, כי הגרסה שקיבל אותה היא המשובשת, ואילו האחרת היא הנכונה.

והרי דוגמאות אחדות: בעמ' 51, ש' 2, מקבל המחבר את הגרסה על הדפוס 'אייקר', ברכות ו-עז, כנגד מ' 'אתערק'; 'איעקר' בשני המקומות (וראה ד-ס לברכות) וגם אם יש מקום לומר, כי אפשר לישיב יפה את הגרסה הזאת, והיא מסתברת ביותר ואכמ"ל, הרי השאלה במקומה עומדת: מניין, שיש להעדיף אותה? כאן, כאמור, יש מקום לישיב את ברירת המחבר, וגדולה מזו: בעז' גורס כ-י מרכס-אברמסק 'אייקר' כמו בדפוס (מו ע-ב)! אך השאלה חמורה הרבה יותר לגבי הדוגמאות הבאות: עמ' 33, טור ב, מקבל המחבר את גרסת 'תקן' בר' כב ע-א לפי דפוס ויניציאה ר-פ (וגם ר-פז), נגד גרסת הדפוס ונגד מ'. אך לפי מצב הדברים היום מותר לומר, כי אין כאן אלא שיבוש, שאין לו הקבלות נוספות, כפי הנראה (ראה לעיל 7). בעמ' 47, גוף שלישי רבים, מקבל המחבר את גרסת הדפוס 'אסהיד' (כמה פעמים), כנגד גרסת מ' (שם הערה 70). והנה יש מקום לטעון, כי גרסת הדפוס אמנם אינה משובשת (וכך גם ה'), אך גם מ' נכונה, ושמה מקורית יותר, ראה לעיל 9, ח. בעמ' 51, הערה 93, דוחה המחבר את הגרסה 'איכסופ' של הדפוס, והוא הדין לעמ' 53, הערה 106, 'איטמור'. והרי יש מקום לטעון, כי שתי הצורות האלה הריהן אותן צורות המעבר, אשר ייתכן, כי מהן צמחה צורת 'קטול', ראה לעיל 9 ד. הדוגמאות דלעיל אינן אלא פרטים אחדים, היוצאים ללמד על הכלל כולו.

12. הצעת פתרון

מהו אפוא הפתרון? לפי דעתי אין אלא דרך אחת: הכול מודים, כי נוסח הדפוס משובש הוא. ואין פלא: הן טיפלו בו ידיים מרובות מאוד. עלינו לזנוח אפוא את הדפוס ועלינו להתבסס על כתבי יד טובים בלבד.

אלא שכאן תתעורר שוב השאלה: מניין לנו, כי כ-י מסוים כ-י טוב הוא? הן אף אלה הוגהו! כמובן מותר להניח, כי מכל שכתב היד קדום יותר, הרי הוא בר סמכא יותר. אך אין זו אלא הנחה, המסתברת אמנם, אך אינה בגדר הוכחה. בעיה זו הייתה קיימת גם לגבי הארמית הגלילית. אך לגבי הארמית הגלילית

הפתרון קל יותר: מצד אחד אפשר להסתייע סיוע רב בניבים הארמיים האחרים של א"י. ולכול לראש נוכל להסתמך על הכתובות הארמיות של א"י, אשר כמובן לא עברו ידי מעתיקים, וכן נוכל להשתמש בטקסטים, שנמצאו בנזיה, בייחוד בקדומים שבהם. אלה נכתבו לכל היותר זמן קצר אחרי שחדלה הארמית הגלילית להיות מדוברת, ושמה עוד בתקופת חייה⁴⁹.

והוא הדין ללשון חז"ל. אף לגביה חמורה הבעיה הנ"ל, אך גם לה ניתן למצוא פתרון. בסיוע הארמית הגלילית, החומר של תעודות בר-כוסבא וכיו"ב נוכל למצוא דרך לקביעת טקסטים טובים (אבות-טקסטים)⁵⁰.

אך כאן המצב קשה יותר. אמנם שני הניבים האחרים של הארמית המזרחית – הסורית והמנדאית – עשויים לסייע לנו מבחינה זו לא מעט (ראה לעיל 10). אך כאן אין כתובות⁵¹, ולפי שעה אף לא טקסטים, שמותר לנו להניח לגביהם את שהנחנו לגבי הטקסטים של הגלילית. מהו המוצא?

המוצא: ספרות הגאונים. אמנם גם כאן עלינו להתגבר על שתי בעיות: (1) אין ספק, כי לשון הגאונים שונה במקצת מלשון הבבלי⁵². דבר זה אפשר לקבוע בסקירה ראשונה. כיצד נוכל להסתייע אפוא בלשון זו לגבי הבבלי? (2) הן לגבי כתבי הגאונים גופם נשאלת אותה השאלה עצמה, היינו: מניין שלא נפגמה לשונם ע"י מעתיקים? אמנם ברור, כי מאחר שלא הרבו להעתיקם, כדרך שהעתיקו את מסכתות התלמוד, הרי שאלה זו אינה חמורה כל כך.

אשר לשאלה (1) – אמנם נכון, לשון הגאונים שונה היא משל התלמוד, אך ברי – גדול הרבה יותר המשותף לשני הניבים. ובכן אותו כ"י של התלמוד, אשר המשותף שבו עם לשון הגאונים גדול ביותר, הוא שיש לו חזקה טובה ביותר.

אחר שמצאנו, על יסוד השוואה עם ספרות הגאונים, כמה כתבי-יד טובים, שהם בחינת אבות-טקסטים, שוב נוכל, מתוך השוואה הדדית של כתבי-יד של התלמוד, לבודד את הצורות האופייניות ללשון הגאונים.

ואשר לשאלה (2) – אם נמצא כתבי-יד של ספרות הגאונים, הסוטים בכתביהם מן המקובל בדפוס הבבלי, ונוכל להראות, כי סטיות אלה בדרך הכתיב קדומים הם והם 'תוקנו' בדפוסים, ברי, כי לפנינו כ"י טוב פחות או יותר, שכן הכתיב הריהו הקו

49. ראה בפרוטרוט 'מחקרים בארמית הגלילית', תרביץ כא, עמ' 192 ואילך (תדפיס עמ' 3 ואילך).

50. ראה לפי שעה הרצאתי שנתפרסמה ב'זיכרונות האקדמיה ללשון העברית' תש"ך-תשכ"א, עמ'

185-191. בפרוטרוט תידון הבעיה במאמרי שיתפרסם בספר היובל, העומד להופיע השנה, לכבוד ד"ר ח' ילון.

51. כאן יש לכאורה מקום לטענה: הן בדיני הטקסטים שפרסם Montgomery, ראה לעיל הערה 11.

אך אפשר להוכיח, אפילו בשלב הזה, כי אין לשונם זהה מכל הבחינות ללשון התלמוד הבבלי. והא ראיה: בטקסטים אלה מופיע עבר גוף ראשון של פועלי ל"י בירד, כגון 'אומית' (בספר הנ"ל באותה הערה, עמ' 47 למטה).

צורה זו אופיינית לתרגום (דאלמאן, בספרו הנ"ל, הערה 33, עמ' 338), אך לא ללשון הבבלי. המתברר שם (עמ' 96 למעלה) רק מלה אחת: 'אתית', בצורה זו בכמה מקומות. בפסחים הדברים אומרים בהשבעה (השוה הטקסטים של מונטגומרי שאף הם השבעות)! ואילו שאר המקומות יש להם אופי א"י, כפי שמעיד המחבר (אלא שבסוכה הדברים אמורים ב'חית' 'חמית'). כמובן אין עדיין הוכחה מכאן, כי הם משקפים ממש לשון א"י בנידון זה, ואכמ"ל. ואגב, בכתבי-יד יש נוסחאות אחרות. בעמ' 99 למטה 'צליתי' לפי מ' בפי האמורא שמואל.

52. ראה דברי המתברר מעמ' 14 ואילך, ובייחוד עמ' 16 למעלה.

הראשון העלול להיפגם ע"י מעתיקים⁵³. מצאנו אפוא כ"י המצטיין בכתיב, אשר נוכל להוכיח כי מקורי הוא, ברי, כי יש להניח, שגם לשונו לא נפגמה. ואם מצאנו נוסף לכך, כי מצד אחד הלשון נוהגת דרך שיטה לפי הכללים הידועים לנו מן הניבים הארמיים האחרים, ומצד אחר גם הסטיות מהם מצטרפות לכדי מסכת של שיטה שלמה – אין ספק, כי אפשר לסמוך על כ"י הנידון.

13. הלכות פסוקות כ"י ששון – אב-טקסט

בתור הדגמה לדברים הנ"ל ישמש הלכות פסוקות כ"י ששון⁵⁴. מקובל, כי מחברו רב יהודאי גאון הוא, בן המאה השמינית לסה"נ⁵⁵. כתב-היד גופו נכתב, לדברי אבי המהדיר, ס"ד ששון, "במאה השביעית או השמינית לאלף החמישי"⁵⁶, כלומר בשעה שלשון זו עדיין הייתה חיה בבבל⁵⁷. בין נכתב בבבל בין נכתב במקום אחר כתב-היד נרכש בצנעא⁵⁸. ואף אם לא נכתב ע"י אדם, שהארמית הייתה לשונו, מסתבר על כל פנים שהנוסח (Vorlage) שהעתיק ממנו, נכתב ע"י דובר הניב. – העובדה, כי קטעי "הלכות פסוקות", שנמצאו בעזיה זהים למעשה לטקסט השלם⁵⁹, מעידים, שאין לייחס לכ"י אופי "תימני" דווקא.

א. הכתיב. כתיבו מצטיין בכמה קווים אופייניים לכתיב הגאונים (ראה המהדיר עמ' 28 – 29, וביחוד "מפתח הכתיב", עמ' רט – ריד). די אם נעמוד כאן על קו אופייני אחד – כתיב מלא באל"ף. כה"י גדוש בכתיבים מעין אלה, כגון 'דיאן', 'דיאנא' (דיין), 'דיאר' (דייר), והם מזדמנים בשפע בכל עמוד. בדפוסים לא נתקיימו כתיבים מלאים באל"ף אלא במלים מספר, כגון 'כאן', מטעמים מובנים. והנה אפשר להצביע על כך, כי כתיב מלא באל"ף החל להתפתח כבר, כנראה, בכתובות הארמיות הקדומות, הוא מופיע בכתיב יב, שכיח למדיי במגילות ים המלח⁶⁰ לרבות "המגילה החיצונית לבראשית", שלשונה ארמית⁶¹, מצוי בניבים הארמיים של א"י. לרבות אבות-טקסטים של הגלילית – וכן בכתיב-יד טו בים של לשון חז"ל⁶² ועוד, אע"פ שאינו שכיח ביותר בסורית, מצוי הוא עד למאוד במנדאית⁶³.

53. ראה 'מחקרים', תרביץ כא, עמ' 201 ואילך (תדפיס עמ' 12 ואילך).

54. ראה לעיל הערה 14.

55. ראה דברי המהדיר שם עמ' 9–10. – גם אם נקבל את דעתו של פרוש' אפשטיין ז"ל (ראה שם הערה 5), כי הספר נחבר ע"י תלמיד הגאון ש"אול למערב" וכתב את ספרו בספרד, הרי בן בבל היה ידע אפוא ארמית.

56. המהדיר עמ' 29.

57. היתה מדוברת לפחות עד אמצע המאה האחת עשרה, וראה המחבר עמ' 18.

58. שם בהקדמה. – לפי אבי המהדיר, ס"ד ששון, אהל דוד, Oxford-London, I, 1932/5692, עמ' 155, הכתב מעיד על כותב בבלי או פרסי.

59. ראה המהדיר, עמ' 18, וראה שם הערה 32.

60. ראה לכל זה ספרי "הלשון והרקע הלשוני של מגלת ישעיהו השלמה", ירושלים, תשי"ט, עמ' 71.

עמ' 120–121.

61. ראה מאמרי (לעיל הערה 27), עמ' 4, 5, עמ' 26.

62. יידונו במאמר מיוחד, העומד להתפרסם.

63. ראה בלדקה בספרו הנ"ל (הערה 39), עמ' 3–4.

בדפוסים של המשנה, של הארמית הגלילית ושל הבבלי נמחקו אל-סין אלה (ואפשר להצביע על מחיקות בכתב-יד) מסיבה פשוטה: המעתיקים של אירופה, שלימודם הראשון היה המקרא, ושל אכני בבלי, הארמית לא הייתה להם לשון יום-יום, יתיקנו את הכתיב בהשפעת המקרא. הן במקרא מצויים ביותר כתיבים מלאים בוי' וביו'ד, אך מועטים ביותר כתיבים מלאים באל-ף.

ב. ה'לשון'. לשונו הארמית של הספר מדויקת להפליא. על כך אפשר לעמוד בעיקר משני קווים: ההתאמה במין ומספר בין השם ותוארו, בניגוד לדפוס התלמוד, מדויקת היא; ביותר בולטת עובדה זו בכינויים החבורים. הדפוס עשוי להחליף את כינויי הנקבה בזכר (תחת 'הי'-'ה' וכיו"ב)⁶⁴. גם במקום שנמצא לכאורה סטיות מכלל ההתאמה, הרי מתברר אחרי עיון נוסף, כי דברים בנו (ראה לעיל 9, בייחוד ו). ביתר ייחוד בולטים הקווים האלה, אם נשווה קטעי תלמוד שבספר הזה לנוסח הדפוס. וראוי שנצביע כאן על מקומות מספר, לשם השוואה:

פסח' ל' ע"ב: 'הני סכיני (ריבוי) בפסחא היכי עבדינן להו (ריבוי זכר)? אמר ליה: לדידי חדתא (יחיד) קא עבדינן... כעין חדתא (יחיד) קאמינא, קתייהו (ריבוי זכר) בטינא ופרזלייהו... לקתייהו'. 'סכני' מופיעה כאן בתור זכר רבים, והתואר פעמיים ביחיד. 'סכין' – לשון נקבה לא רק בעברית, אלא גם בסורית. בה"פ, עמ' יב, ש' 8 ואילך, מופיעה התיבה כדין כנקבה רבות: 'סכיני דאישתמש בהי (נקבה רבות) בחמירא מאי? אמ' ליה אנא חדתאתא (נקבה רבות, כתיב מלא באל-ף) עאבידנא (כתיב מלא)... כעין הדתאתא. בקטע אין פגם מבחינה לשונית.

סוכה יג ע"ב: 'הני איסורייתא (ריבוי נקבה) דסורא מסככינן בהו (ריבוי זכר) אע"ג דאגדן... דאגדן'; ה"פ, עמ' כו, ש' 27: 'הני איסורייתא דסורא מסככינן בהי (נקבה רבות) דאגדן... דאגדן (בינוני סביל רבות) דאגדן להי' (נקבה רבות).

כתוב' צא ע"ב: 'ההוא גברא... הו' ליה תרי אפדני וביניהו (עד כאן הכל ריבוי זכר!) חדא... וחדא... לחדא (נקבה) מנייהו' (ריבוי זכר); 'אפדנא' נקבה היא בסורית. ואכן בה"פ עמ' נד למעלה: 'ההוא גברא... הו'אן (עבר גוף שלישי נקבה רבות, ראה לעיל 9, ה) ליה תרחין אפדני וביניהו... לחדא' (הכל נקבה). בדפוס לא נשתירה אלא 'חדא' כרומות לצורת הנקבה המקורית (וראה אוצר הגאונים עמ' 304). – אך יש להודות, כי פה ושם אפשר למצוא גם כה"פ שגיאות מבחינה זו, ואין לתמוה על כך.

דוגמאות אלה, שאינן אלא מועטות מני רבות, יש בהן אפוא כדי להראות, כי אכן לשון ה"פ ארמית טובה היא, שאין בה אלא פה ושם טעויות סופר רגילות. אין ספק אפוא, כי הוא יכול לשמש מצד אחד בסיס לדקדוק של הארמית הבבלי, ומצד אחר יכול לבוא ולהעיד על כתב-היד של הבבלי. בדעתי להאריך בנידון זה במקום אחר.

14. כ"י המבורג של נויקין

לשם הדגמה בחרתי בכ"י המבורג של נויקין⁶⁵. אמנם, כפי שיתברר להלן, מצד

64. לאחר שכתבתי דברים אלה, ראיתי, כי גם המחבר העיר על עניין הכינויים בחשובות הגאונים.

ראה מאמרו עמ' *Jahrbuch der Jüdisch-Literarischen Gesellschaft IX (1912) 255–256.*

65. Cod. Hebr. XIX, Bibl. Hamb. יצא לאור בצילום ובהערות ע"י א' גולדשמידט, ברלין,

אחד אין הוא טופס בבלי ממש, ומצד אחר יש כתבי-יד טובים ממנו; בכל זאת יש ליחס לו חשיבות גדולה בבדיקה מסוג זה. שכן כִּי זה נכתב בגירונא אשר בספרד (בשנת ד' אלפים תתקמ"ד, היינו בסוף מאה י"ב לסה"נ). הווי אומר: אם נמצא הקבלות בינו לבין ה־פ בכתבי, בצורות דקדוקיות מסוימות וכי"ב, הרי ברור, שאין אלה מייצגות מנהגי כתיבה, שנשתרשו בארצות מסוימות (תימן, ספרד). ואף אי אפשר שהן בגדר מקרה; בהכרח הן נכס משותף, שמוצאו מארץ מוצא התלמוד – בבל. מה שאינו כן בכתבי היד שידועו להלן, שארץ מוצאם אינה ידועה.

א. כתיב מלא באלף. כִּי זה מצטיין בכתבים מלאים באלף, אם גם לא באותה מידה שמצאנו בה־פ. דוגמאות אחדות: מתוך בבא קמא (אני מציין את העמ' של כה"י, ובסוגריים את העמודים המקבילים בדפוס) 'מתניא'תא' 14 (יד ע"א), 'מעליא'תא' 22; 'אשיא'תא' 22 (כ ע"ב); 'זויא'תא' 40 (לה ע"א); 'נכסא'תא' 54 (מו, עא"ב); 'מרוא'תא' 55 (מו ע"ב – מח ע"א); 'מאלי' (פעמיים) 61 (נא ע"ב – נב ע"ב); 'עאניה' שם; 'מאריש' (פעמיים); 'מאריש' 79 למטה (סז ע"א); ב"ב 371 (עג ע"א) 'אילוא'תא', 'לילוא'תא', 'כודניא'תא', 'משואר'; בדפוס נתקיימה רק 'שואר'. – כפי שהעיר גילדשמידט (עמ' 458 טור ג' למעלה) כתובה מלת 'חמר' – חמור באלף (תְּמָאָרָא וכי"ב) [כמעט] תמיד בכל כתב־היד, כדי להבדילה מ'תְּמָאָרָא' = יין. – אלף זו מצויה ביותר בבינוני של ע"י, כגון 'כאף', 'דאיר', 'מאית', 'צאית', ועוד, ראה הערת גילדשמידט לעמ' ד ש' כה"ה). כנגד זה עשוי כִּי זה לכתוב (ואף הגאונים כך, מפתח לה־פ עמ' ריא) 'כאן' – 'כן' עמ' 62 למטה (ב"ק נב ע"ב – ג ע"א). ונתלתה האלף.

אך יש להדגיש, כי כתיב מלא זה מצוי הרבה פחות בכִּי זה מאשר בה־פ. בייחוד בולטת העובדה, כי שמות אמוראים, מעין 'רבא', 'רמי' וכי"ב (ראה המפתח של ה־פ) מופיעים חסרים, ואילו בה־פ 'ראבא', 'ראמי' (בה"ה בעמ' יא, ב נתלתה האלף. האבא).

ב. תופעות אחרות. צורות מסוימות, שהן משותפות לה־פ ולה', בניגוד לדפוס ולכתבי־יד אחרים, אף הן מעידות על טיבו של ה'.

במקום 'עסקינן' שבדפוס, גרס ה' תמיד 'עסקינן' (כמעט בכל עמוד). והוא הדין לה־פ, כגון עה, ש' 4. במקום 'בעינן' של הדפוס תמצא תמיד 'בענן' (ותוקן כמה פעמים ע"י תלית י"ד, כגון יד ע"א), והוא הדין לה־פ (מצוי כמעט בכל עמוד, וראה גם מפתח עמ' רי, ואפילו בכתבי 'בן' פעמיים, עמ' כה, ש' 8, 9).

בניגוד לתיבת 'סיפא' של הדפוס, גרס ה' תמיד 'סופא', והוא הדין לה־פ (ראה מפתח). אך ספק, כי זוהי הצורה הנכונה, כפי שהעיר גילדשמידט לעמ' ד, כמיכח גם מן הארמית המקראית ומן הסורית. בדפוס השפיעה תיבת 'רישא' על 'סופא' < 'סיפא' (וגילדשמידט מעיר שם לדברי בארט בגידון זה⁶⁶). תיבת 'אפילר' מופיעה תמיד חסרה, 'אפלו'⁶⁷ (ולפעמים תוקנה בתלית י"ד, 'אפילר', כגון לא, ב), וכך נמצא (אך לא תמיד!) בה־פ (ראה מפתח).

1913. – הערותיו של ג' מועילות לעמים קרובות מבחינה בלשנית. אוסיני, כי – עד כמה שבדקתי – לא נרשמו ב'תוספת הערך השלם'! על טיבו של כִּי זה מעיד כבר בעל 'דקדוקי סופרים', במבואו, ברכות, עמ' 38–39.

66. וראה אף דברי המחבר, עמ' 107 למעלה.

67. על הכתיב 'אפלו' בי"י טובים עמד גם בעל 'דקדוקי סופרים', ראה ההערה הבאה. וראה דברי ב"מ

בה־פ עשויים העיצורים ל־ר להיקטף בסוף תיבה (והוא הדין בשאר ספרות הגאונים). בדפוס נתקיימה סגולה זו אך מעט, בעיקר בפועל 'אמר' בצורה 'אמנא', 'לימא' וכיו"ב, ראה את הפרק החשוב אצל המחבר עמ' 57–67. ובכן בה־פ מצינו 'אזי' = 'אזיל' (מפתח, 3 פעמים), 'אמא' = 'אמר' (שם, הרבה פעמים), 'ניבי' = 'ניעביד' (מפתח, 3 פעמים). ב־ה נמצא סגולה זו פעם אחת, בצורות שאינן בדפוס: יהוה ליה ארישא (= אריסא) דהוה תקי יהי ותקי שקי = תקיל יהיב ותקיל שקיל (והאותיות האחרונות נוספו בה' כשהן תלויות! ב־ק קיט, א, וראה הערת־תמיהתו של גולדשמידט עמ' 468, אמצע טור ג).

אך כנגד זה יש גם הבדלים: תיבת 'הילכך' שבדפוס מופיעה בצורת 'הולכך' בה־פ (והיא הצורה המקורית כנראה, ראה המחבר עמ' 142⁶⁸, ואילו ה' = דפוס. אך ייתכן, כי דברים בוגי, שכן 'הילכך' גם בהלכות גדולות כ־י פאריז, ראה להלן ואכמ"ל). תיבת 'של' רצופה בה־פ תמיד לתיבת שאחריה (ראה עמ' 29), כדין כתבי יד מעולים של המשנה⁶⁹. בה' שוב אינה רצופה, וזולתי במקומות אחדים, כגון 'חביתו של יין... בכדו של דבש' ב־ק כז ע־א ועוד. אך ייתכן, שאין זה אלא מקרה (שכן אפשר למצוא גם מלים אחרות בכתיב רצוף).

ג. ד ק ד ו ק. כדרך שאפשר להראות לגבי ה־פ, כי לשונו לשון ארמית מדויקת היא (ראה לעיל 13 ב), כך נוכל להצביע אף על ה' לעומת הדפוס, ושוב בעיקר באותן הקטגוריות הדקדוקיות שדנו בהן לעיל (הדוגמאות מדף ב–כג).

ב־ק ע־א: יהך דהואי (ר' דהוה) במשכן חשיבא וקרי לה (דפ' 'ליה') אב והך דלא הואי (דפ' 'הוי')... חשיבא וקרי לה תולדה. בדפוס 'חשיבא' פעמיים, ממין נקבה, אך 'הוה', 'הוי' = זכר, וכן זכר פעמיים 'ליה', ואילו ב־ה' הכול לשון נקבה (הך, הוא, לה).

ג ע־א: אי קרן כתיבא אי שן כתיבא פעמיים, דפ' 'כתיב', השמות האלה לשון נקבה הם. הוא הדין ד ע־א: ורגל שיירה... וקרן שיירה, דפוס 'שיירה' פעמיים.

ז ע־ב: דנקפוך עליה זבונא, דפ' 'זבונא'. ברור כי 'זבונא', במשקל 'לקוח', המצוי בניבים הארמיים, עדיף.

יא ע־ב: דלשתמען מליה, דפ' 'דלשתמען'..., היינו צורת הזכר.

טו ע־א: ושונרא דאכל, דפ' 'דאכלה' נקבה, אך להלן יט ע־א, זכר גם בדפוס.

יז ע־א: הך (דפ' 'האי') דאתיא, אבל אח־כּג בדפוס 'הך', כדין 'הך' = נקבה, 'האי' = זכר).

כג ע־ב: מאי בעיא ירך פעמיים, דפוס 'בעי' (זכר).

כנגד מקומות אלה מצאתי רק מקום אחד, שבו גרסת הדפוס נראית נכונה: ממונא

דאתאי לידיה... דלא אתא; דפוס פעמיים 'אתא'.

כמובן אפשר להביא מן הדפים דלעיל מקומות מרובים הרבה יותר, אך העדפתי את אלה, אשר בהם ניתן לקבוע מיד, עם סקירה ראשונה, כי גרסת הדפוס משובשת, בעיקר מתוך קביעת סתירה בנוסח הדפוס גופו, ומתוך ידיעתנו את שאר הניבים

לויין, 'אוצר הגאונים', ברכות, החשובות, עמ' 107 הערה ו: 'א פ לו בלא י־ד הוא הכתיב המצוי בחשובות רב האי גאון'.

68. צורה זו מופיעה גם בכ"י של פסחים. ראה בעל 'דקדוק סופרים' לפסחים, הקדמה הערה (יש שם צורת 'אפלר', 'סופה', ראה לעיל, בהערה הקודמת).

69. ראה דברי ח' ילון במקומות שונים, כגון 'לשוננו' כד (תש"ך), עמ' 16–18; שם, עמ' 28–29, עמ' 166.

הארמיים (בלא שניזקק, בשלב זה, לדקדוק של הארמית הבבליה, שהן את טיבו או באים לגלות).

ד. השוואה עם נוסח הגאונים. יש דרך נוספת לעמוד על טיבו של כתב היד, והיא השוואת משרין של קטעים המצוטטים בספרות הגאונים. ובכן בנידון שלנו, השוואת קטעים משלוש הבבות, עד כמה שהם נמצאים בה-פ. כמובן, לעולם לא נמצא זהות גמורה בין הנוסחאות, ואכמ"ל. בכל זאת עשויה השוואה כזאת להראות, באיזו מידה עולה כ"י שלנו על הדפוס. אך העבודה הזאת תעשה במקום אחר.

15. כתבי יד אחרים

ברי, הבא לכתוב את דקדוקה של הארמית הבבליה לא יסתפק בשני כתבי יד אלה בלבד. אך דומה אני, כי הם יוכלו לשמש יסוד לעבודתו, בצירוף כתבי יד אחרים. וכאן רצוני להצביע לפי שעה על שני כתבי יד חשובים ביותר. על חשיבותו של אחד מהם (הוא כ"י קולומביה X 893 T14) העמידני בעיקר הרב א"ש רחנטל (ויש לקוות, כי יפרסם בקרוב את פרי מחקרו אשר לכ"י זה)⁷⁰. השני: הלכות גדולות כ"י פאריז, שהוזכר כבר לעיל, המנוקד ניקוד בבלי בהיקף רחב, שעל חשיבותו העיר המחבר (ראה לעיל 5). כמובן גם אשר לכתבי יד אלה יש לגנוקט בשיטה הנ"ל, היינו יש להוכיח תחילה את טיבם מבחינה לשונית, לפי הדרך שהדגמתי לעיל. כ"י 'הלכות גדולות' ייתכן שסייע בידינו להתקרב לפתרון בעית הניקוד של הבבלי.

16. אחרית דבר

עיבוד ארבעה כתבי יד של ניב הארמית הבבליה, מהם שנים של התלמוד גופו ושנים של כתבי הגאונים, אמנם ימציא לנו בסיס צר למדיי לגבי הבבלי כולו אשר לדקדוק, אך עם זה בסיס מוצק הרבה יותר ממה שהיה תחת רגלינו עד היום. ייתכן, כי אנב העבודה יתברר, כי שכבת הלשון המוצקה שאנו יכולים להגיע אליה וזהה ללשון הגאונים, ולא ללשון התלמוד. ייתכן! אך מכל מקום היא תהיה זהה לממשות לשונית, ותהא מאוחרת ביחס, ולא תציג לפנינו לשון מדומה, מעשה ידי מעתיקים, אירופיים בעיקר. אני מקווה, כי העבודות הראשונות בכיוון שסורסט לעיל, תעשינה בעתיד הקרוב ביותר.

תוספת

עמ' 10 למטה: המובאה השלישית נמצאת במקום שציין המחבר, ומשום מה נעלמה מעיניי בשתי הבדיקות הראשונות. מודה אני ל"ר חנוך ילון, שהרשני בטובו לעיין בטופס דפוס ויניציאה שבספרייתי. עמ' 12 באמצע, לעניין 'אבית': ז' בן-חיים, 'לשוננו' כב, עמ' 227, טבור, כי כתיב זה ללמד יצא, שהגית השווא הייתה על דרך השומרונית: "וכבר ברור, שהמלה מורכבת מאות השימוש ב"ת וממלת 'בית', אלא שאות השימוש נהגה 'אב'... ובסמיכות להגה שפתי נטמעה בו 'אבית'". והביא שם דוגמאות נוספות מן המגילות.

⁷⁰. מודה אני לרב י' הוטנר, מנהל המכון להוצאת הש"ס הישראלי השלם, שהאיל להשאל לי, כדרכו, צילום כ"י זה. אנב, יש לקוות, כי אף בלשנים יוכלו ליהנות מן הפירות של העבודה הכבירה, הנעשית במכון זה.

מפתח מלים וצורות

12	ביווא (משורש בוע)	8	אינך	אבי (מקום הטעם בארמית
13	בטילת	20	אינסיב (נקבה)	המקראית)
16	בטלת		איעבר, (נקבה)	אבית
16	בלאעי	20	איעברא	*אהב (=יהב)
12	בנך (ריבוי)	23	איעקר	אהני
17	בנ (=בעינ)	20	איקדש (נקבה)	אומיתי
12	בנתך (ריבוי)	21	איקור	אומרון
17	בעינן	19	איקר (עבר רבות)	אוקיר
13	בעיתא (צורה)	19	איקרן (עבר רבות)	אותיבו
	בעיתי (בינוני סביל	15	איתב. איתיבו	אולא ואתי אולא ואתיא
14	ריבוי)	20	איתוד (=איתאבד)	(עבר רבות)
17	בענ (=בעינ)	21	איתנחתיהו	אולן (עבר רבות)
14	בעת (ניקודה)	28	אמא (=אמר)	אולת ותברת
11	בציר (ניקודה)	6	אמור	(ניקוד)
13	ברוק (עף 3 יחיד)	12	אמטול	אחריני, אחרינן
10	בשילה	28	אמינא	אי + פרטיקל
		6	אמריתון	איבלע(א)
9	גוברין (יחיד!)	17	אמרנן	איגל, איגלג
		16	אמרת	אידי
27	דאיר		אנו (בספרות הגאונים	אידך
25	דיאן	8	ובנבטית)	איהב (=יהב)
25	דיאנא	7,5	אנן	איהו
25	דיאר	5	אנין	איהי
11	דיבשא	6	אסהדו	איזי (=איזיל)
9	דידי (=די ידי)	22	אסהיד	איטמורו
6	דין	23,6	אסהידו	אייקר
9	דכן (=מספר יחיד)	27	אפילו, אפלו	אייקור
9	דנא (המין)	15,11	אקי (=אקיר)	איכסופו
6	דרשת		אקרא (עבר רבות)	אילואתא
		19	=יקרא)	אילין
6	האדי (ניקודה)	6	ארגשה, ארגשה (ניקוד)	אילך
9	האי (ניקודה)	27	אשיאתא	איכנע(א)
6	האיך (בניקודים שונים)	6	אשכחי (ניקוד)	איכסוף, איכסופו
9	הדין	21	אתאי (עף 3 נקבה)	אין + הן
9	הדין + הו	19	אתיא (עבר רבות)	אינהו
9	הוא (=אוגד)	19	אתיאן (עבר רבות)	אינו
12	הואיל וכך	24	אתיתי	אינון
	(=הולכך, הילכך)	23	אתעקר	אינן
28,12	הולכך (=הילכך)			

* המפתחות נערכו בידי רפאל קוטשר. המספרים מורים על עמודי הדפוס המיוחדים ל מ א מ ר (המסומנים בראשי העמודים בסוגריים מרובעים).

15	מיתב	10	יכל	9	הי ניהו
15, 14	מיתכחשי	21	יין (סופית של ציווי)	9	היא (=אוגד)
	(ניקוד, אתאפעל)	11	ינוקא (ניקודה)	9	היינו (ניקודה)
27	מעאליאתא	17	יין (סופית ריבוי בעבר)	28, 12	הילכך
	(כתיב מלא אל-ף)	15	יקור	9	היני (=הי ניהי)
27	משואר	15	יקר (משמש בבניין קל)	6	הך (בניקודים שונים)
	(כתיב מלא אל-ף)	15	יקר (עבר רבים, רבות)	6	הלין
19	משקרי	15	יקרא (עבר רבות)	9, 6	הלך (כינוי רומז)
	(ניקוד הסופית)	27	ישואר	9, 6	הנך (בניקודים שונים)
27	מרואתא		(כתיב מלא אל-ף)	16	התגורת
	(כתיב מלא אל-ף)	15	יתב		(ארמית מקראית)
15	מתב	17	ייתו (סופית ריבוי עבר)		
27	מתניאתא			11	זבון
	(כתיב מלא אל-ף)	11	כ=קא	11	זבין (בינוני פעל)
11	נבדוד (ריבוי?)	27	כאף (כתיב מלא אל-ף)		זהיר (בניקודים
10	נביב	25	כאן (כתיב מלא אל-ף)	12, 11	שונים)
	(קל עבר פעל עבר)	27	כודניאתא	15	זול (עבר ריבוי)
21	נח נפשיה		(כתיב מלא אל-ף)	19	זילא (עבר רבות)
11	נטורא	14	כסיתין (אינו עבר)	19	זילאן (עבר רבות)
	(ניקודה)	9	*ליהליה	19	זל (עבר רבות)
6	נידע	27	לילואתא	17	חזאי
	(ניקודה בדגש)		(כתיב מלא אל-ף)		(עבר גוף ראשון יחיד)
9, 8, 5	ניהו	28	לימא	21	חזאי (עבר גוף 3 יחידה)
	(בניקודים שונים)	6	ליסהדו (ניקודה)	21	חזי
9, 8	ניהי	6	ליתב (ניקודה)		(עבר גוף שלישי יחידה)
9	ניהליה	9	מאי (> מה דין)	12	חליקוסתא
9, 8, 5	ניההו	27	מאית (כתיב מלא אל-ף)	10	חליף
	(בניקודים שונים)	27	מאלי (כתיב מלא אל-ף)		(עבר יחיד)
9, 8	ניהי		מאריש (כתיב מלא	10	חלף (עבר יחיד)
14	נדרתא	27	אל-ף)	27	חמארא (=חמור)
	(עבר גוף שני)	27	מארישות (כתיב מלא	27	חמרא (=יין)
13	נהור נהורך	27	אל-ף)	12	חרו (נפרד של חרות)
	(עבר יחיד)	9	מהי	17	חתמנן
27	נכסאתא	9	מה דין		
	(כתיב מלא באל-ף)	15	מותב	14	טחינת
28	ניבי	15	מחית	12	(ב)טלל
	(=ניעבד)	15	מחת	10	טעין
27	ניזיאתא	15	מטול (משורש טל)	6	טרוקו (ניקודה)
	(כתיב מלא באל-ף)	12	מיי כדון (ירושלמי)		
5	ניהו	21	מיעבר (נקבה)	15	יהב (גלגלי צורת
28	ניעביד	15	מיתב		השורש)
14	ניסיבי, ניסיבת			28	יהי (=יהיב)

4	רב (=רבי)	27	צאית	11	נפיש
4	רבי (=רב בבבלי)		(כתיב מלא באל-ף)		(ניקודה)
14	רכבתא	15	צית (צווי)	21	נפל (ריבוי)
	(עבר גוף שני יחיד)	24	צלית	11	נפרוס (ריבוי)
27	רישא				
	(משפיעה על סופא)	16	קבילית	17	סברין
		23, 17, 13, 4	קטול	6	סברת
14	שביקי		(צורת מעבר מ'קטל')		(ניקודה)
20	שבקא (בעבר יחידה)	21	קטול(י)	21	סנאי
20	שבשתא כיון דעל על		(צווי יחידה)		(עבר יחידה)
19	שדור (נקודה)	6	קטולי	27, 11	סופא
20	שכיב (עבר יחידה)		(ניקוד כפול)	27	סיפא
20	שכיבא (עבר יחידה)		קטיל (בניקודים שונים)		(בהשפעה רישא)
28	של	13, 12	משקל -	26	סכיני
19	שלים (עבר רבות)	11	קטילא	16	סלקת
14	שלימו		(עבר קל, פעיל)		(ניקודה במקרא)
14	שמעי		קטל (בניקודים שונים)	27	עאניה
14	שפילי, שפילת	16	משקל - בעבר קל		(כתיב מלא באל-ף)
21	שקולי	20, 19	קטלה	9	עדא, עדי
28	שקי (=שקיל)		(עבר יחידה, רבות)	12	עדי גברין
14	שקילי	4	קטלו (< קטול בבבלי)		על (עבר רבים, עבר
20	שקל	22	קטלו)	21, 20	נקבה)
20	שקלה		(עבר רבים בסורית)	20	עלתה
14	שקלי	17, 15	קטלי	27	עסיקין, עסקין
14	שתוקי		(עבר גוף ראשון; ניקודה)	6	ערוקו (ניקוד כפול)
14	שתילו, שתילי		קטלית (בניקודים שונים)	13	עריקת
14	שתיקי	16, 15, 14			
14	שתלי		(עבר גוף ראשון; ניקודה)	20	פנע (עבר רבות)
5	- תו (סופית עבר)	19	קטלן	21	פוק (נקבה)
5	- תון (סופית עבר)		(עבר רבות)	21	פירחי (צווי)
12	תותבא	15	קטלת (בניקודים שונים)	12	פלגש
20	תפס, תפסא, תפסה	10	קריבו	10	פסוד (עבר יחיד)
	(עבר יחידה)		(פעל, ולא קל)	10	פעול (עבר)
23, 13	תקון			10	פעיל (עבר)
	(קל יחיד - פעל רבים)	27	ראבא	10	פעל (ניקודים שונים)
28	תקי (=תקיל)	27	ראמי	14	פריסת
16	תקפת (ניקודה)		(כתיב מלא באל-ף)	19	ששא (עבר רבות)

מפתח העניינים

- אבות טקסטים של הארמית הגלילית 23, – של
 הבבלי 24, – של הגאונים 25
 אונד, מקומו אחרי הנשוא 8; צורות שונות
 לאונד 9
 אכדית, הקבלות מן – 12
 אפשטיין, פעולתו המדעית 2, 3; יחסו לחומר
 של לויאס 13-14, שיטתו בבדיקת חילופי
 נוסחאות 22-23, ביקורת שיטתו 23
 אסימילאציה 9
 ארך, ההשבעה הארמית מארך 4
 ארמית ארץ ישראלית 25
 ארמית גלילית 9, 23, 24
 ארמית מזרחית 7, 12 (סופית 6)
 ארמית מקראית, בניקוד הארמית הבבלי 5;
 – נטיית משקל 'פעיל', 'פעל' בקל עבר 16;
 – צורות 7; – קרובה לארמית בבליית אשר
 לכינוי גוף ראשון רבים 12
 ארמית נוצרית של א"י, צורות 7
 אשגרה 12, 13
 אתאפעל, ניקוד בניין אתאפעל 14-15
 ב' נקטפת בסוף תיבת 28
 בבליית מאוחרת 8
 בינוני, השפעתו על העבר 17; סביל 11
 (רבות), 14
 ביניים, צורות ביניים בעבר רבים 18
 בר כוסבה, איגרות – 12
 ברגשטרסר, ביקורתו על לויאס 2
 ברוקלמן, ביקורתו על לויאס 2, 8 (איהו > הוהו)
 גאונים, לשונם 1, 4, 8, 9, 11, 24 (המשותף
 עם לשון הבבלי), 25, 29 (השוואת נוסחם
 עם של כ"י טובים)
 גולדשמידט, הערותיו לכ"י המבורג מועילות
 26-27
 גוף ראשון יחיד 6; יחידה 6
 גוף שלישי, יחידה 20; רבות עבר 19, 20, 22;
 רבים עבר 17, 21, 22, 23; ריבוי בבניין פֻעַל
 10; וראה גם עבר
 גוף שני יחיד 14
- דיטוגראפיה 14
 דיסימילאציה 8, 9, 12
 דפוס, זניחת הדפוס בחיבור דקדוק ארמית
 בבליית 13, קיים צורות נכונות (עבר יחידה)
 21, נוסחו, מועדף ע"י פרופ' אפשטיין 23
 דקדוק תיאורי, בעית – בניב חסר ניקוד 7, 13
 דקדוק, שיקולים דקדוקיים ברישום פרדיגמות
 15, 16, 22
 דקדוקי סופרים 1, 28
 האי גאון, כתיב 28
 הוה, צורה של עבר משפיעה על ההוה 21
 הטעמה, בצורות העתיד 6; – תנועה ארוכה
 בסוף תיבה 4; מקום ההטעמה בארמית
 המזרחית 18; מקום ההטעמה בארמית
 המקראית בנטיית השם (אבי) 18, בעבר גוף
 שלישי יחידה וגוף ראשון יחיד 20
 היאטוס 8
 היקש 16, 17
 הלכות גדולות כ"י פריז 5, 12, 19, 29 (עזר
 בפתרון בעית הניקוד)
 הלכות פסוקות כ"י ששון 5, 25 ואילך
 הלכות ראו 11
 הפרדה מוטעית 9
 הקטנה, משקלי – 12
 השבעה ארמית מארך 4
 השבעה בתלמוד הבבלי, לשונה 24
 השפעת גמלין בכינויים 7
 ויניציאה, דפוס – 23
 זהות צורות מדומה (אנו) 8
 זיהוי, משפטי זיהוי 8 (האונד מקומו באמצע)
 חילופי נוסחאות, שיטת בדיקתן 22, מגבלות
 שיטת – 23
 חוסר רישום מקיף של צורות הבבלי 15 ואילך
 טקסט, בעית הטקסט של התלמוד הבבלי 4
 יב, תעודות יב 25
 יסטרוב 8

ניקוד (ראה גם מסורות), ארמית בבליית בהתאם לארמית מקראית 5, לפי הסורית המזרחית 5; ניבים בעלי מסורת – מסייעים לניקוד הבבלי 13, – מכי"י של הבבלי,

גלדקה, דקדוק מגדאי והתלמוד הבבלי 7

סדר המלים בעברית ובארמית 8
סופיות, גוף ראשון רבים 17; גוף שני רבים 17;
– הריבוי בארמית מזרחית 12; – גפלו 19
סורית 7, 12, 13, 17, 18, 19, 21, 25

סורית חדשה 7

סורית מזרחית, ניקוד לפי 5, 6

סורית מערבית 6

עבר (ראה גם גוף) קל 10 (משקל פעיל, פועל),
15 ואילך (רוב צורותיו מסופקות), צורות
ביניים 18, גוף ראשון יחיד 15-17, 22
(=קטל?), גוף ראשון רבים 17, גוף שלישי
יחידה (=יחיד) 20, גוף שלישי רבות (=יחיד)
19, גוף שלישי רבים 17, (=יחיד) 18, 21,
גוף שני רבים 17; תנועת עבר גוף 3
רבים 18

עתיד, הטעמה 6; – רבים צורתו כשל יחיד 11
ענן, לשון 3

פאראדיגמה של הפועל, ספקות לגבי עובדות
של הפאראדיגמה של הפועל 13
פועל קודם לשם 21
פועלי למ"ד גרונית = פועלי ל"י 16
פועלי ל"י 11, 17, 19, 24; היקש לשלמים
17, 18, 19; פועלי למ"ד גרונית נוטים =
פועלי ל"י 16

פועלי פ"י 15

פועל, יכול להיות יחיד וריבוי 10
פועל, משקל – בקל עבר 10, 18 (השפעת ו
על הריבוי)

פועל, יכול להיות קל עבר ובינוני סביל 10
פועל, משקל – בקל עבר 10, 16 (היקש ל'פועל'
בארמית מקראית), נטייתו במעלולא 16

ציווי נקבה יחידה 21; יחיד 6; רבים 6; קל 15
קיום תיבה בניב נידח בלא הקבלות בניבים
הקרובים 7
קל, ראה עבר

כיניים, השפעות הדדיות 7; חילופי גו' – כ"ף
בכיניים 8; תנועת כינוי קנין גוף ראשון יחיד
4; תנועת כינוי קנין גוף שני 18; תנועת כינוי
קנין גוף שלישי 26; כינוי רומז 9

כתב יד, המבורג 8, 9, 17, 19, 20 (גרסתו שונה
מן הגרסה שבספרות הגאונים), 26 ואילך;
מינכן 1, 17, 18, 21; – מרכס-אברמסון 14,
23; – קולומביה 19, 20, 29; – חשיבותו
כתבי יד, שיטת השימוש בכ"י (רצוף או מסורג)
13, 22; – של הארמית הגלילית 11; ההוכחה
בדבר כ"י טובים

כתובות ארמיות קדומות 25

כתב 16 (תפקידו בקביעת ניקוד צורת העבר),
25, 27; – מלא בלשון הגאונים 5; – היסטורי
ופונטי, תערובת של 11, כתיב סוטה
כהוכחה לטיב כ"י 24, – אופייני לכתבי
הגאונים 25

כתיב מלא באל"ף 25, 26, 27

ל' נקטפת בסוף תיבה 28
לויאס, דקדוק ארמית בבליית 2, 13, 14,
17, 21

לשון חז"ל 24

מגילה חיצונית לבראשית 12, 14, 25

מגילות ים המלח 12, 25

מין ומספר, התאמה ב-; מעיד על טיב כ"י 26
מיי"ם של בינוני נעלמת 11
מנדאית 7, 13, 17, 25, וראה גלדקה
מינכן, ראה כ"י

מסורות, ניקוד הארמית לפי מסורת איטלקית,
אשכנזית, בבליית, תימנית 5

מעלולא 9, 16

מעתיקי אירופה מתקנים 26, 29
מרגליות, דקדוק ארמית בבליית 1, 2, – שיטת
עבודתו 22

משקלי שמות 11

נבטית 8

נדרים, גזיר, לשון מסכתות – 4
גו' מושמטת בסוף תיבה 7, 8; – מונעת היאטוס
8; – עוברת מריבוי אל היחיד 9
ניבים מקבילים לארמית בבליית וניצולם בשביל
א"ב 13, 15, 25

- ר' נקטפת בסוף תיבה 28
רבינוביץ, דקדוקי סופרים 1
רישום מלא של החומר וחשיבותו 13, 15, 22
רנאן 1
שד"ל, דקדוק ארמית בבלי 1, 8
שטרות, לשונם 9
שיקולים דקדוקיים ברישום הפאראדיגמות
15, 16
של 28
שלויער, תחביר ארמית בבלי 3, 8, 9, 11, 21
שם הגוף 7
תדמורית 17
תוספת הערוך השלם חסרה הערותיו של
גולדשמידט 26, 27
תיקונים, נטייה לתיקונים בדפוסי התלמוד 20,
24, 26
- תלמוד בבלי, בעית הטקסט של - 4, גרסתו
לפי כתב יד המבורג שונה מן הגרסה
שבספרות הגאונים 20
תנועת צבר גוף 3 רבים 18
תנועה ארוכה, בהברה פתוחה בלתי מוטעמת
בסוף תיבה 4, 17-18, 19
תנועה שנקטפה משפיעה על הקודמת לה 18
תרגום אונקלוס 5, 12, 16 (צורת העבר),
- מוצאו מאי 16
תרגום הנביאים 5
תרגום שה"ש 10
- hiatus 8
Fraenkel 2
metanalysis, 89
Montgomery 3, 24
Umlaut 18

תוכן העניינים

- א. המקצוע וספרו של פרופ' אפשטיין 1
1. המקצוע; 2. האיש; 3. שיטת הספר וסדריו; 4. הקורפוס של הספר; 3; 4. היקף
הספר; 4; 5. הניקוד; 5; 6. הסדר הפנימי; 6; 7. הערות שוטפות; 7; 8. ביקורת השיטה
הנהוגה במקצוע; 12; 9. קל עבר (וצור) של השלמים (בעיקר) - בירור מיוחד; 15;
10. מסקנות הבירור הניל 22.
ב. ביקורת הבסיס 22
11. השיטה; 22; 12. הצעת פתרון; 23; 13. הלכות פסוקות כ"ששון - אב טקסט; 25; 14.
כ"י המבורג של גויקין; 26; 15. כתבי יד אחרים; 29; 16. אחרית דבר; 29; מפתח מלים; 177;
מפתח עניינים 181

בעקבות הלשון והספר

יג

מן הסתומות שבספר התהלים

(סיום)

בתהלים נ, יד-טו כתוב:

יִזְבַּח לאלהים תודה ושלם לעליון נדריך

וקראני ביום צרה אחלצך ותכבדני.

ושב שם בפס' כג:

יִזְבַּח תודה יכבדני ושם דרך אראנו בישע אלהים.

והנה כנגד הפסוקים טו ו-כג במזמורנו כתוב, כידוע, בתהלים צא, טו-טז:

יִקְרָאני ואענהו עמו אנכי בצרה אחלצוהו ואכבדהו.

אֲרַךְ ימים אשביעהו ואראהו בישועתי.

וכמובן לפנינו עיבודים של נוסחאות שגורות, שהשתנו בגלגולי ההעתקות; ונקל הוא להכיר, למשל, כי בא "אחלצך" ותכבדני רק בתיקון סופרים במקום מה שקראו "ואכבדהו", הואיל וקשה היה למעתיקי החלק הזה של ספר התהלים, כי ייאמר, שהאלוהים "מכבד" את האדם, בעוד שמעתיקי הדברים במזמור צא, כתב אותם כפי שקרא. ואולם המעתיק הראשון צדק בכך, שאין ליחס לאלוהים מאמר כגון זה "אחלצוהו ואכבדהו" או "אחלצך ואכבדך". ברור, לדעתי, כי כותב הדברים התכוון לכתוב "אחלצך ואברכך", וכנגד זה "אחלצוהו ואברכהו"; ואך אחרי שגרסו המעתיקים במקום זה: "אכבדהו" או "אכבדך", מצא אחד מהם לנחוץ לתקן עוד, שלא כעניין, ולכתוב "ותכבדני".

ואשר לראשית הפסקה שבפרק נ, יד-טו, התכוון הכותב, כנראה, לומר, בהשתמשו בנוסחאות השגורות: "יִזְבַּח לה' תודה ושלם לעליון נדריך" (בבוא הישועה), ולהמשיך בקירוב:

תקראני ביום צרה אחלצך ואברכך

אֲרַךְ ימים אשביעך ואראך (- וְאֶרְוֶךְ) בישועתי;

ואין חלקי פס' כג - "יִזְבַּח תודה", "יכבדני", "ושם דרך", "אראנו בישע אלהים" - אלא קטעים קטעים מתוך המשפטים השלמים שבלשון פס' יד - טו, ושוב בפרק צא, טו - טז, על "יִזְבַּח תודה", "שלם" ... נדריך", "ואראהו בישועתי".

קשה גם לשון הכתוב בתהלים נ, יט, המונה כאחד מחטאי הרשע:

פִּיךָ שָׁלַח בִּרְעָה ולשונך תצמיד מרמה,

ואמנם כבר הוצעה הקריאה "פִּיךָ" או אף "פִּיךָ" במקום "פִּיךָ", שכן כל החרוז מקביל הוא להמשכו בפס' כ: "תשב באחריך תדבר בבן אמן תתן דפי". אבל תמוה ביטוי זה של "שליחת הפה" באדם אחר, וכן זיווג הפועל "שלח" עם

תצמיד, שהוא לשון צמד וזוג של שניים או שתיים. והנה תרגום השבעים כותב כאן כאילו פ"ך הרבה (ביוונית: *ἐπλεόνασεν*) ברעה, וכן הלאטיני, כנראה בעקבותיו: abundavit. ונדמה לי, שתרגום כזה הרואה כאן במלת "שלחת" לשון ריבוי, מיוסד הוא על הקריאה: "שִׁלְשָׁתָּה" (או: "שִׁלְשָׁה") במספר שלוש, שהוא עולה על מספר שתיים זה, הכלול במלת "תצמיד". וידוע הדבר, כי בלשון החכמים, כמו בלשון בן-סירה וכמו ביוונית ועוד, שימש הצירוף "בעל שתיים (לשונות)", (ביוונית: *δύλωσσο*) במובן דובר רמייה, אחת בפה ואחת בלב; וכמו כן שימש גם "לשון שלישי", ובארמית "לישן תליתאי", במשמעות של רכילות ומלשינות. השווה, כדוגמה, מכאן את לשון בן-סירה העברי, ה' יד וכו':

אל תִּקְרָא בַעַל שְׁתִּים	ובלשונוך אל תרגל רע
כי על גב נבראה בשת	חרפה רעהו בעל שתיים וכו'
שם רע וקלון הוריש חרפה	כן איש רע בעל שתיים.

ומכאן, בניסוח עברי שבירושלמי פאה א (עמ' טו א) וכן בויקרא רבה כו: "ולמה קורא אותו (את לשון הרכילות) שלישי שהוא הורג שלשה, האומרו והמקבל והנאמר עליו, ואת המאמר שכנגדו המנוסח בארמית על "לישן תליתאי" בבבלי ערכין טו ע"ב. לפי זה, נדמה לי, היה כאן גם בנוסח המקורי של החרוז: "פ"ך שִׁלְשָׁה" (דיבר בלשון שלישי) בַּרְעָה, ולשונוך תצמיד (בוזג לשונות, אחת בפה ואחת בלב) מרמה. ומכאן, לדעתי, שהצירוף "לשון שלישי", קיים היה גם בתקופת המקרא.

באותו מזמור פס' כא כתוב:

אלה עשית והחרשתי דמית היות אהיה כמוך
אוכיחך ואערכה לעיניך.

כלום לא היה מי שהכיר, שהמכוון הוא: "אוכיחך וְאָעֲדָךָ לעיניך"? ושים לב לכך, כי בסירור הקסאפלא הובנה "כה" זו שבסוף המלה, בצדק, כסיום הכינוי, אף שאמנם לא הבינו המתרגמים את הפועל נכונה.

המזמור נא, המיוחס בכותרתו לדודי "בבוא אליו נתן הנביא כאשר בא אל בת-שבע", הוא כולו וידוי על חטא ובקשה לטיהור מעוון. והנה בתוך הפסקה פס' ג-ז:

חנני אלהים בחסדך	ברב רחמין מחה פשעי
(ד) הרבה כבסני מעוני	ומחטאתי טהרני
(ה) כי פשעי אני אדע	וחטאתי גנדי תמיד
(ו) לך לבדך חטאתי	והרע בעיניך עשיתי
למען תצדק בדברך	תזכה בשפטך
(ז) הן בעוון חוללתי	ובחטא יחמתני אמי.

יש להבין את הפעלים שבחרו השני של פס' ו: "למען תצדק בדברך תזכה בשפטך" כתיקוני סופרים במקום: "למען אצדק בדברך תזכה בשפטך". הרי זאת כוונת התפילה כולה: "ומחטאתי טהרני", למען אצדק ואזכה שוב לפניך. ומובן

הדבר, ש-תוקנו- דברים אלו על פי ההנחה, שאין צדיק במשפטו אלא האלוהים לבדו, אבל כאן העניין בצדקת הנשפט, ולא בצדקת השופט. וגם המשך המזמור כולו אינו מדבר אלא על אותו טיהור מעון, כלשון פס' ט: "תחטאני באזוב ואטהר" וכו', יא: "הסתר פניך מחטאי וכו', יב: "לב טהור ברא לי אלהים וכו'.

ואולם בתוך כל הדברים האלה בא פס' ח: הן אמת חפצת בטחות ובסתם חכמה תודיעני, והבינונו זאת על פי רוב, גם בהשפעת הנאמר באיוב לח, לו: "מי שת בטחות חכמה או מי נתן לשכוי בינה", בהצהרה סתם על החכמה, שנתן האלוהים לברואיו; ועל יסוד הבנה זו ניסיתי גם אני, לשווא, לעמוד על הסוד של "סתם" זה. אבל גם חרוז זה, ככל המזמור, בוודאי אינו מדבר אלא על אותו עניין של חטא ועון, שהחוטא מתוודה עליו, כדי להשיג במשפט האלוהים טיהור מעונו. ומשום כך אין "הן אמת חפצת" אלא: "הן חפצת, אלוהים, שאודה על האמת, על חטאי – כלשון רשי בפירושו: "והריני מודה על האמת כי חטאתי" – ואז אתה תודיעני משפט חכמתך"; ולפי זה לא בא "בטחות" אלא במקום "בחטאתי", ומכאן שיש לבקש גם את פירוש המלה הכתובה באותיות "ובסתם" בכיוון מקביל. והואיל ושגור במקרא צירוף המלים "אמת" עם "תמים", במשפטים כגון: "ועבדו אתו בתמים ובאמת (יהושע כד, יד); (ו) אם באמת ובתמים עשיתם" (שופטים ט, טז, ושם פס' יט). נדמה לי, שאין הכוונה אלא זאת: "אתה חפצת ממני שאודה על האמת בחטאתי, ואתה מצדך תודיעני משפט חכמתך בְּתָמִים". ונכתב "חטת" חסר, בלי אלף, כבמקומות אחרים, ושוב "בתמים" במקום "ובתמים", וקראו במקום זה "בטחות, ובסתם", בחילוף מ"ם וסמך ובשיכול האותיות. וכמובן, אין ללמוד מכתוב זה על הבנת הפסוק בספר איוב: לח, לו, "מי שת בטחות חכמה".

על תהלים נג, ו ע' בנאמר לעיל, יד, ה.

בתהלים נה, יג – טו כתוב:

(יג) "כי לא אויב יחרפני ואשא

לא משנאי עלי הגדיל ואסתר ממנו.

(יד) ואתה אנוש כערכי אלופי ומידעי

(טו) אשר יחדו נמתיק סוד בבית אלהים נהלך ברגש.

בפס' יד אין "אנוש" מובן במשמעותו הרגילה במקרא. העניין דורש כאן מושג מקביל לערבית "אניש" انيس, שפירושו חבר ורע.

ואילו בפס' טו התרגלנו להשתמש בצירוף "נמתיק סוד" על פי פירושים כגון זה של אבן עזרא: "היינו מדברים סודנו והיה מתוק לנו", וגם אני – כלשון רשי לכתוב – "היינו רגילים להמתיק סוד בתורה", כי דברי התורה "מתוקים מדבש ונפת צופים", אף על פי שלא היה מובן לנו, מה מתיקות יש כאן בסוד, ועל פי לשון הכתוב אף ביקשנו פירוש לפסוקים אחרים. ואולם השבעים מתרגמים כאן בעניין שונה כליל: "אשר יחדו נמתיק מאכלים ἐδέσματα". לא הייתה אפוא לפנייהם גרסה זו

סוד" שבמסורת, אלא גרסתם הייתה: "אשר יחד נמתיק סעד", כלשון נחמיה ה, י: "ויאמר להם לכו אכלו משמנים ושתו ממתקים"; ובשימוש "סעד" במקום "סעד פת לחם" במלכים א יג, ז: "באה אתי הביתה וסעדה". והואיל ומזמור מא, י אומר על אותו עניין: "גם איש שלומי אשר בטחתי בו אוכל לחמי הגדיל עלי עקב", מסתבר הדבר, שזאת היא הגרסה הנכונה במזמורנו, והמדובר הוא בענייני סעודת רעים, ולא בהמתקת דברי סוד.

בת הלים נו, יד כתוב:

"כי הצלת נפשי ממות הלא רגלי מדחי
להתהלך לפני אלהים באור החיים".
אבל כנגד ניסוח זה בא, כידוע, במזמור קטז, ח:
"כי הצלת נפשי ממות את עיני מן דמעה את רגלי מדחי
אתהלך לפני ה' בארצות החיים".

ולגבי מקום זה כבר היה מי שהציע את הקריאה: "בארצות החיים", שהיא מכוונת יותר על יד הפועל "אתהלך"; אבל גם במקום הראשון, נו, יד, בוודאי הגרסה הנכונה היא: "אתהלך לפני ה' בארצות חיים", ומכאן נולד "באר החיים".
על ת הלים נח, ב: עי' לעיל מח, ז.

בת הלים ס, ג נאמר: אלהים זנחתנו פרצתנו אנפת תשוב לנו, ואין תשובה מתאים לענין. אבל בפרק מד, שכל כך גדול דמיונו למזמור שלפנינו, כתוב בפס' י, בחרח מקביל (עי' שם): [ב] אף זנחת ותכלימנו ולא תצא בצבאותינו. ולפי זה המכוון גם כאן הוא: "אנפת תבוש לנו". במשמעות של תביישנו, תכלימנו. באותו פרק ס, ו נאמר על מצבו הקשה של עם ישראל: "הראית עמך קשה השקינתי יין הרעלה: נתתה ליראיך גס? הַתְּנוֹסִס מַפְנֵי קֶשֶׁת מִלֵּה". עלינו להקדים כי בא כאן "קשט", בהבנת כמה מן התרגומים הקדומים, במשמעות "קשת", היא קשת האויב שהפילה חללים בארץ. ועי' בהערותיי על התפתחות השורש "קשט – קשת" בעברית ובארמית במילון בן-יהודה, ובמקומות אחרים.

ליתר הבנת הפסוק עלינו להשוות עוד שני כתובים אחרים, המדברים באותה תמונה:

בצורה מובנת נאמר בישעיה ל, יז: "עד אם נותרתם כתרן על ראש ההר וכנס על הגבעה". שם התמונה היא של נס בודד, של מקל בודד, שנשאר לבדו מיער שלם, עשיר בעצים, "כתרן על ראש ההר וכנס על הגבעה".

אותה תמונה היא המבארת את הנאמר בישעיה י, יח. אחרי שמדובר לפני כן על השמדת יער מלא עצים, במלים "וכבוד יערו וכרמלו מנפש ועד בשר יכלה", ולפני ההמשך "ושאר עץ יערו מספר יהיו ונער יכתבם", נאמר שם: "והיה כְּמִסַּס וְכִסִּים". והנה בסורית, וגם בארמית יהודית בא "מססא", שכנגדו "מסס" בעברית, כמו "נס",

1. לפי ההקבלה אל "השקינתי", "הראית" זה פירושו: הרוית, כמו בכתובים כגון "שבע קלון וראה עניי באיוב י, יט, ועוד.

במשמעות מקל זקוף, וכן מתורגם, למשל, 'מלמד הבקר', הוא מקל הבקר, בסורית ובגרסאות של ת"י שלנו במלת 'מססא'. והכוונה גם כאן: והיה, שמתוך כל היער העשיר יישאר רק מסוס נוסס, נס מתנוסס על הגבעה ותורן בודד בראש ההר. ואותה תמונה היא המבארת את החרוז שבמזמורנו: נתתה ליראיך רק נס בודד להתנוסס, מכל היער שעמדו שם. כך רוששת ודלדלת את עמך 'מפני קשט', מפני קשתו של האויב האכזרי.

והנה אוסיף כאן מלים אחדות על מבנה המזמור הזה כולו: לפי הכותרת מיוחס המזמור לדוד אחרי ניצחונותיו הגדולים במלחמה בעמים אחרים. ואמנם חלק מן הדברים עולה הוא יפה עם כותרת כזאת, הוא בפסוקים ח – יא: 'אלהים דבר בקדשו אעלוה אחלקה שכם' וכו', אלא שמסביב לפסקה זו בא, בפסוקים ג – ז בכלל ושוב פס' יב – יד, תיאור של מצב אחר, בדברים המכוונים לדעתי לחורבן בית ראשון וגלות בבל: 'אלהים זנחתנו פרצתנו אנפת תשוב לנו' וכו', ושוב: 'הלא אתה אלהים זנחתנו' וכו'. ונדמה לי, שיש לראות את דברי הניצחון שבפס' ח – יא, כהבאה, כציטטה בתוך דברי המזמור המאוחרים. כאילו כדי לאמור לאלוהים: הלא כך דיברת בקודשך וכך יכול היה דויד לאמור אחרי ניצחונותיו הגדולים, וכעת אלוהים זנחתנו. העתק אחר של אותו שיר, עם ההבאה שבתוכו, הוא גם המובא כחלק שני של מזמור קח, שם פס' ז – יד, אשר דברי המזמור ס, ז – יד חוזרים בו כמעט ללא שינוי. אלא שבהעתקה זו אין השיר בשלמותו, והושטו פס' ג – ו, וכן לא באה שם הכותרת שבראש מזמור ס. תחת זה בא בתהלים קח, פס' א – ו העתק אחר של תהלים נו, ח – יב, וניכר, שהוצאו הדברים מתוך מגילה, שהכילה לפחות שרידי השירים המובאים בתהלים נח עד ס.

בתהלים סד, ח וכו' כתוב:

יִירָם אֱלֹהִים חָץ פִּתְאוֹם הָיוּ מִכּוֹתָם

וַיִּכְשִׁילוּהוּ עֲלִימוֹ לְשׁוֹנָם יִתְגַּדְּדוּ כָּל רֹאֵה בָם.

ההקבלה שבפס' ה: 'לירות במסתרים תם פתאם יך' הו ולא ייראו' מלמדת, כי יש לצרף את מלת 'פתאום' עם הצלע הראשונה שבחרח. אבל 'היו מכותם' אינו משפט שלם בפני עצמו; ושוב, בפס' ט אין צירוף מסתבר במלים 'ויכשילוהו עלימו לשונם'. ברור, שיש לצרף יחד: 'היו מכותים ויכשילו', ואילו בהמשך מצטרפות כנראה יחד כל המלים בצורה כגון זו: 'עלימו לשונם ינידו פל' לֵאָה בָם'.

בתהלים סה, יב – יג כתוב:

עֲטַרְתָּ שֵׁנָת טוֹבֶתָךְ וּמַעְגִּילֶיךָ יִרְעָפוֹךָ דָּשֵׁן:

יִרְעָפוּ נֹאוֹת מִדְּבַר וְגִיל גִּבְעוֹת תַּחְגֵּרְנָה.

כדעת רבים, אין 'ירעפו' במקום השני הנוסח המכונן, והמלה נכתבה בהשפעת 'ירעפון דשן' שלפני כן. את הפועל המקורי אפשר לקבוע על פי הנחות אלו, בעניין ובלשון: עיקר תוכן החרוזים הוא בתיאור ברכת הגשמים על תבואת האדמה, בעקבות

הדברים הברורים שבפס' לא: "... ברביבים תמננה צמחה תברך", ולפני ההמשך: "... ועמקים יעטפו בר"; ומאידך דרוש כאן מעבר ללשון השמחה, הבאה גם במלת "גיל", וגם בנאמר בסוף פס' יד: "יתרעעו אף ישירו"; ושוב, מצד הכתב, דרוש פועל אחר, הדומה במידה מסוימת לפועל "ירעפו", שהשפיע על חילופו בדמיונו אליו. והנה השוואת הנאמר בישיעה לה, א-ב "יששום מדבר וצית ותגל ערבה ותפרח כחבצלת. פרח תפרח ותגל אף גילת ורנן" מראה, שהפועל המכוון הוא: "יִפְרַח" נאות מדבר וגיל גבעות תחגרגנה. ושם לב להתפתחות זאת, שנתנה לפועל "פרח" בערבית את ההוראה "שמח". ואמנם עוד הרבה קשיים בחרוים אלו, שאולי יש לדון בהם בהזדמנות אחרת.

בתהלים סו, יד-יז,

"אליו פי קראתי וְרוֹמָם תַּחַת לְשׁוֹנִי,

התקשינו כולנו בשימוש הצורה "רומם", כאילו הייתה זו שם עצם, בדומה למשפטים כגון "דבש וחלב תחת לשונך" (שיר השירים ד, א); תחת לשונו עמל און" (תהלים י, ז). אבל כנראה עלינו לקרוא בפשטות: "אליו פי קראתי וְרוֹמָמַת הוּא לְשׁוֹנִי", ונקרא "תחת" במקום "תהו". ודומה מקרה זה למקרה הכתוב שבדברים ד, לו-לז, שנכתב בו: "ודבריו שמעת מתוך האש, וְתַחַת כִּי אָהַב אֶת אֲבֹתֶיךָ וכו', כמו שהראה גרסץ, במקום "ודבריו שמעת מתוך האש וְתַחַת כִּי", כמו בפס' לג שם: "השמע עם קול אלהים מדבר מתוך האש, כאשר שמעת אתה, ויחי".

בפרק סח, ט (ומעין זה, כידוע, בשירת דבורה, שופטים ה, ד-ח) כתוב: "ארץ רעשה אף שמים נטפו מפני אלהים וְזֶה סִינִי מִפְּנֵי אֱלֹהִים אֱלֹהֵי יִשְׂרָאֵל. במקום "זֶה" (סיני) דרוש פועל, מקביל אל "ארץ רעשה", ועל כן הוצע, למשל, לגרוס "זע"; אבל אין שינוי כזה מסתבר כאן, מצד הכתב, כשהנוסח שמור בכתב זה בשני מקומות. עלינו לגרוס "זח סיני", מלשון "ולא יִזַּח החשן מעל האפוד" (שמות כה, כה; לט, כא).

שם מט, יא כתוב: "וְאָבְכָה בְּצוֹם נִפְשִׁי וְתָהִי לַחֲרָפוֹת לִי". והואיל וקשה הצירוף "ואבכה (בְּצוֹם) נפשי", הוצעו תיקוני גרסה, בחלקם קרובים בעניין אבל רחוקים בכתב (כגון "ואענה"), ובחלקם קרובים בכתב אבל רחוקים בעניין (כגון "ואדכה"), או אף רחוקים בעניין ובכתב יחד (כגון "ואכף"). ואני ב"לשוננו" כנ, עמ' 38 אף שקלתי, את האפשרות, שהמכוון הוא: "וְאָבְכָה" באלף שורשית, מלשון "ויתאבכו גאות עשן" בישיעה ט, יז, וגם זה אינו הנכון. סיבת הקושי כולו אינו אלא בניקוד "בְּצוֹם" בה"א הידיעה, שגרם לנו לצרף "ואבכה" עם "נפשי". ואולם אין הכוונה אלא "וְאָבְכָה בְּצוֹם נִפְשִׁי", כלומר, כאשר בכיתי בשעה שצמח נפשי, הייתה לי בכייה זאת לחרפות בעיני האחרים. והקבלה מלאה לכך היא במה שנאמר בתהלים מב, יא, שכתוב שם "ברצח בעצמותי חרפוני צוררי", בעוד שהמכוון הוא, כמבואר שם "בְּצָרְךָ יִבְעַת צוֹמִי חֲרָפוֹנִי צוֹרְרִי", ממש כמו כאן: כשצרחתי ובכיתי בצום נפשי, הייתה זאת לחרפות לי. ובא "בצום נפשי" בקרב לצירוף "ועניתם [בצום] את נפשותיכם".

בתהלים סט כב כג כתוב:

ויתנו בברותי ראש ולצמאי ישקוני חמץ:

יְהִי שְׁלֹחֲנָם לְפָנֶיהֶם לֶפֶחַ וְלִשְׁלֹמִים לְמוֹקֵשׁ.

והואיל והובן פס' כג כקללה, לפי צורת הפועל "יהי" שבתחילתו, לא מצאנו את ידינו ואת רגלינו בביאור הדברים, שנראים כסתומים, בעוד שלמעשה פשוטים הם ביותר. אין הכוונה לקללה; דברי החרוז השני אינם אלא ביאור שבפתגם למסופר בפס' כב: הם נתנו לי במקום לחם ראש ורעל, ולצמאי השקו אותי חומץ, שבוודאי אינו שובר את הצמא, והנה במעשיהם אלו: "נִיְהִי (אוֹהֶיָה) שְׁלֹחֲנָם (והאוכל שעליו) לְפָנֶיהֶם (שלא חשש לדבר כזה) לפח, ולשולים מים (שלא חששו לכל רע) למוקש". והנה עובדה זו, שהמשורר אומר "לפני תם" ושוב "לשולים", במקום שכוונתו לעצמו "והיה שלחנם לפני", שהייתי תם ושולם עמהם, "לפח ולמוקש", עובדה זו מורה על כך, שהוא משתמש בלשון פתגם, שנהג כלפי מי שמזמין את חברו לסעודת רעים, אלא שהוא שם את האוכל שהוא מגיש לפניו לו לפח ולמוקש, ודומות לכך תמונות אחרות, שנכללו באוסף הפתגמים שבמשלי שלמה.

ומובן, שאין כל ערך להשערות המובאות הן בתרגומים הקדומים והן בפרשנות הישנה והחדשה.

על הכתוב בתהלים עג, ז "כמופת הייתי לרבים וה' מחסי עז", כתבתי

בלשונו כג, 16.

שם פס' יד: "ואני תמיד איחל והוספתי על כל תהלתך". נדמה לי, כי בהתאם לראשית הכתוב "ואני תמיד איחל", הכוונה גם בסופו "והוספתי על כל תהלתך", כלומר: ואוסיף לייחל לך גם להבא. וכן מוטב לגרוס גם בתהלים קט, א במקום "אלהי תהלתי אל תחרש": "אלהי תהללתי אל תחרש".

שם פס' טז: "אבוא בגבורות ה' אלהים, אזכיר צדקתך לבדך".

כלום אין המכוון: "אזכיר צדקתך לַעֲבָדְךָ" (זא צדקתך שעשית לי)? והשווה גם במכתבי לכישג, כא: "לעבך" במקום "לעבדך".

שם עג, ב: "ואני כמעט נטיו רגלי כאין שפכה אשרי". מה ענין שפיכה לגבי "אשרי", שהוא לשון צעדי הרגליים? ואמנם משום כך שיבשו וגרסו מעתיקי התרגום הסורי גם במקום "אשרי": "אשרי", כלשון שפיכת דם; אבל ההקבלה אל "רגלי" מקיימת את קריאת המסורת בריש ולא בלית. לדעתי הכוונה "כאין שפכה", זא נלכד בשבכה, ברשת, אשורו, בדומה ללשון איוב יח, ח "כישלח ברשת ברגליו ועל שבה יתהלך", ונכתב "שפכה" במקום "שבכה", כמו בשמו של שר צבא ארם "שובך" (כך פעמיים בשמואל ב' י, טז, יח) כנגד "שופך" בדברי הימים א' יט, טז, יח.

שם פס' יב: "הנה אלה רשעים ושלוי עולם השגו חיל". מה כאן "אלה"? כנראה המכוון הוא: הנה אלה רשעים ושלוי עולם השגו חיל. והשווה, למשל, "ישליו אהלים" באיוב יב, ו. יתר התיקונים בחרוז מובאים כאן על דעת אחרים.

שם פס' טז: "ואחשבה לך עת זאת עמל הוא בעיני". כלום לא היה מי

שהעיר על כך, כי לפי ההקבלה צריך לומר: "ואחשבה לך עת זאת עמל הוא בניני?" בת הלים עג, כא כתוב: "כי יתחמץ לבבי וכלייתי אשתונן", עליו כתבתי לאחרונה ב"לשוננו" כג, 9.

בפרק עד, ב – ג נאמר: "זכר עדתך קנית קדם גאלת שבט נחלתך הר ציון זה שכנת בו, הרימה פעמיך למשאות נצח כל הרע אויב בקדש". מה עניין כאן, שהכוונה לזכירת הר ציון, מה עניין כאן לתיאור תמונתי של הליכה, בלשון "הרימה פעמיך"? כלום לא זהו שצריך להיאמר, בכינוי מכון נוסף ל"הר ציון זה שכנת בו": "ה'ם פַּעַמֶּיךָ" – ז"א הדום רגליך, היה "למשאות נצח, כל הרע אויב בקדש"? השווה כנגד הזכירה המבוקשת כאן: "השליך משמים ארץ תפארת ישראל ולא זכר הדם רגליו ביום אפרו".

בפרק עה, ט כתוב: "כי כוס ביד ה' ויין חמר מלא מסך יִיגַר מְזָה אֵךְ שמריה ימצו ישתו כל רשעי ארץ". וקשה הביטוי "ויגר מזה", עד שהוצע, למשל, בתנ"ך של קיטל-קאהלה לגרוס "ויגר מזה אל זה", כדי לענות באיזה אופן על השאלה: "זה מה לו כאן? ואליעזר בן-יהודה במילוננו עמ' 2872 אף כתב הערה ארוכה, כדי לנמק את האפשרות, שלפנינו כאן מלה כגון "מִזֶּה", במשמעות "יין צלול טוב הטעם מאד". אבל לא במלה זו דווקא הקושי כאן; עיקר הקושי הוא בכך, שתוספת כזאת, כי "מגיר" האל מן היין, לפני שהוא מעביר אותו לתפקידו ו"אך" (מלה זו באה כאן לחיזוק, כבביטויים כגון: "והיית אך שמח") שמריה ימצו ישתו כל רשעי ארץ, לעצמה מיותרת היא, ואף גורעת מן העניין. את כל היין מכין האל בכוס התרעלה בשביל רשעי הארץ, ואפילו את שמריה ימצו ישתו, ולא שיטף האל מן הכוס לפני כן. אין ספק, כי גם כאן לפנינו מקרה של שיכול האותיות, והמכון הוא בקירוב, לפי ההקבלה שבחרו: "כי כוס ביד ה' ויין חמר מלא מסך וְיָגַה מְזָג". והשווה בשיר השירים ז, ג את הביטוי הדומה: "לא יחסר המזג, כלומר יהי מזג היין – שבאגן הסהר – רווה ומלא, כמו שנאמר, גם בכיוון לטובה, בתהלים כג, ה: "דשנת בשמן ראשי כוסי רויה". שם עו, ד נאמר: "שמה שבר רשפי קשת מגן וחרב ומלחמה סלה".

אין "רשף" אלא עוף, עוף טורף, כמובאר בפרט בפירושי לאיוב ה, ז, ובספרי "פשוטו של מקרא" אך בקשר עם דברים לב, כד. ואמנם אפשר לבאר "רשפי קשת" בדוחק כלשון "עופות הקשת", ככינוי לחצים העפים מן הקשת, אף-על-פי שטבעי הוא יותר לדבר על שבירת הקשת עצמה, בהשמדתה, כמו בירמיה מט, לה; הושע א, ה; תהלים לז, טו; מו, י, ולא על שבירת חציו. אבל עלינו לקבוע, כי יש שכתבו "רשף" בשיכול (metathesis) גם במקום שהכוונה הייתה לשורש "ש ר פ", ואך מכאן הרושם, כאילו בא "רשף" גם כלשון אש ושלחבת. הוא הדבר אפילו במאמר המפורסם שבשיר השירים ה, ו ז: "כי עזה כמות אהבה קשה כשאל קנאה רשפיה רשפי אש שלהבתיה מים רבים לא יוכלו לכבות את האהבה ונהרות לא יטפופה", שהכוונה הברורה היא בו לשרפת אש בגרסה: "שְׂרָפִיָּה שְׂרָפִי אֵשׁ שלהבתיה". וגם כאן לדעתי, כוונת הכתוב: "כי שם שבר, שְׂרָפִי קשת מגן וחרב ומלחמה, סלה".

במזמור פ', שמדובר בו על ישראל בתמונת גפן, שנטע אותה האלוהים, וכעת הושחתה על ידי זרים, נאמר בפס' טו-טז:

"אלהים צבאות שוב נא הבט משימם וראה

ופקד גפן זאת: וְכִנָּה אֲשֶׁר נָטְעָה יְמִינָהּ."

והנה כך מצטרפים, גם כדעת אחרים, חלקי הפסוקים לשני חרוזים מקבילים, ואין המשכו של פס' טז: "ועל בן אמצתה לך" אלא נוסח אחר, שהיה כתוב בשולי הגיליון, במקום פס' יח: "תהי ירך על איש ימין על בן אדם אמצת לך", אשר דובר עליו במפורט ב"הלשון והספר" א, עמ' 349 וכו', ובמהדורה השנייה עמ' 376 וכו'. אלא שמלת "וְכִנָּה" שנויה היא במחלוקת. הפרשנות העברית ברובה רואה בה שם-עצם נקבה, כמלה שיכולה לבוא כתמורת "גפן" בעניין המזמור, והיום משמשת מלה זו "כִּנָּה" בלשון החקלאות במשמעות גזע הגפן, אשר הצמח או רכב שהורכב בו יוצא ועולה ממנו. אבל מבוכת הפרשנות יוצאת, למשל, גם מתוך דברי אבן עזרא בפירושו: "כנה תואר לגנה או גפן שהיא מכוננת, ויש אומרים כי הכף תחת גימל... ויש אומרים כי בכנה היה ראוי לראותו על דרך רִבָּה צבאך וצאה (שופטים ט, כג), ור' יהודה הלוי מ"כ אמר כי הנו"ן חסר דגש והתחברות שנים גוני כמו הללוהו מבני הכבד הדגוש לשון ציווי". ובעקבות הרהורים כאלה גרסו כמו חדשים ממש "וְנָגְהָ" במקום "וכנה", ואין זה מסתבר, והשבעים *καὶ κατὰρτυσαι αὐτήν* והלאטיני (*et perfice eam*) ראו במלה צורת ציווי מן "כנן" או "כון", כאילו "כוננה", ולעצמה דעה זו היא המסתברת.

אלא שלפי זה לכאורה לא נשאר שם עצם, כתמורת "גפן" בחרוז, אשר משפט הזיקה "אשר נטעה ימין" יהיה תלוי בו. ואולם עלינו להכיר, שאין כאן "אשר" מלת הזיקה, אלא עלינו לנקד "אֲשֶׁר" במשמעות אֵילֵן צִצִיר, עץ צעיר, והכינוה: "וכוננה אֲשֶׁר (זה) אשר נטעה ימין". הרי אותה טעות הניקוד "אֲשֶׁר" במקום "אֲשֶׁר" חלה גם במקומות אחרים במקרא. והשווה במיוחד בהושע ט, יג: "אפ"ים כְּאֲשֶׁר ראיתי לצור שתולה בנוה", שכוונתו, כפי שהראיתי במקום אחר: "אפרים כְּאֲשֶׁר, כאילן צעיר, ראיתי, לצור (כלשון צורי הדקל בשפת חז"ל) שתולה בנוה", וזאת כהמשך לתמונות שבפס' י: "כענבים במדבר מצאתי ישראל כבכורה בתאנה בראשיתה ראיתי אבותיכם".

בפרק פא, יז נאמר, שאילו הלכו ישראל בדרכי האלוהים, "ויאכילו מחלב חסה ומצור דבש אשביעך", ואין מ"ם (ז"א מן) זו שבמלת "מחלב", משמש באותו שימוש כמו זו שבמלת "ומצור". הראשונה כאילו פירושה: מקצת מן "חלב חסה", בעוד שהשנייה מורה על מוצא הדבש "מצור", מסלע. ועל כן הוצע התיקון הזול "ומצוף דבש", המובא גם בתנ"ך של קיטל, ואמנם שם עם הרמז לדברים לב, יג-יד: "...וינקוה דבש מסלע ושמן מחלמיש צור, חמאת בקר וחלב צאן עם חלב כרים, ואילים בני בשן ועתודים עם חלב כליות חסה" וכו'. אבל גם ההשוואה לדברים אלי, שאין תוכן המזמור אלא קיצור מהם, שמדובר בהם על דבש מצור

הסלע, וגם הכרה זו, שבכלל אי אפשר שיאמר הכתוב: "ויאכילהו מחלב חטה" (כאילו רק מקצת ממנה) ומצוף דבש (ולא כל הצוף) אשביעך, הן באות ללמדנו, שהמכוון הוא: "ויאכילהו חלב חטה ומצור" (דווקא כך) דבש אשביעך; ואך לפי ההקבלה אל "ומצור" כתיבי מעתיקים גם "מחלב" במקום "חלב". ומכאן דחייה מוחלטת להצעת התיקון "ומצוף", ועי' גם במה שכתבתי על דברים לב, יג – יד בספר "פשוטו של מקרא" א.

בפרק פב, ו-ז כתוב: "אני אמרתי אלהים אתם ובני עליין כלכם: אכן כאדם תמותון וכאחד השרים תפלו". כלום אין העניין דורש את הקריאה: "אכן כאדם תמותון וכאחד הַשָּׂרִים תפלו"?

בפרק פג, יז נאמר: "מלא פניהם קלון ויבקשו שמך ה'". כיצד אפשר לצרף עם מילוי פניהם קלון את "בקשת" שם ה'? ואין הצעות התיקון מסתברות מצד הכתב. אבל אולי כתוב היה: "וַיִּקְדְּשׁ שִׁמְךָ ה'", כי בעונשו של החוטא נקדש שם האלוהים, בדומה לנאמר בויקרא יג בעניין מות בני אהרן: "הוא אשר דבר ה' לאמר בקרבי אקדש", ובבמדבר כ, יג: "המה מי מריבה אשר רבו בני ישראל את ה' ויקדש בם" וביחזקאל כה, כב: "יידעו כי אני ה' בעשותי בה שפטים ונקדשתי בה", י עוד.

בפרק פה, נאמר: "שובנו אלהי ישענו והפר כעסך עמנו", ואמנם הוצע במקום "והפר", הקשה בצירוף כזה, "וְהִסֵּר", אך אין גם פועל זה מתאים לעניין. הנכון הוא, בשיכול האותיות של "והפר": "וְהִרְךָ כעסך עמנו", בדומה ללשון המזמור לו, ה: "הרף מאף ועזב חמה".

בתהלים פה, יא – יב כתוב:

יחסד ואמת נפגשו צדק ושלום נשקו.

אמת מארץ תצמח וצדק משמים נשקף.

לא נמצא פירוש מסתבר לפס' יא: "יחסד ואמת נפגשו צדק ושלום נשקו". כלום יחסד ואמת, צדק ושלום, בני אדם הם, עד שייאמר עליהם, כי נפגשו ונשקו זה את זה? והנה כבר העיר שוב ג. וואלדברג בספרו "דרכי השינויים", עמ' מט, על תופעה מעניינת, וזה לשונו:

"אמת מארץ תצמח

תיבת 'אמת' רשומה בראש שלש התיבות: אמת מארץ תצמח

תיבת 'מארץ' רשומה באמצע שלש התיבות:

אמת מארץ תצמח

תיבת 'תצמח' רשומה בסוף שלש התיבות: אמת מארץ תצמח.

מכאן יש ללמוד, כי לפנינו בפסוקים אלו, יא – יב, פתגם בחידוד לשון במקרא, בדומה לחידודי לשון כאלה בדברי חז"ל, כגון בנאמר בבבלי שבת קד ע"א: "ומאי טעמא שקרא אחדא כרעיה קאי ואמת מלבן לביני". כלומר: ולמה עומדת המלה

שקר – בכל אותיותיה לפי הצורות שנהגו בתקופת חז"ל – על רגל אחת, ואמת – בכל אותיותיה – מלובנת (כלבנה המלאה לשני צדיה); בעלת שתיים, או כלשון בן-סירא הסורי "מהלך בתריך" היא?

והתשובה היא:

קושטא קאי, שקרא לא קאי. כלומר: האמת עומדת, מתקיימת, השקר אינו מתקיים. ועי' במה שכתבתי על פסקה תלמודית זו בכרך הלשון של "הלשון והספר" בפרק על "כתב התורה".

בדומה לכך מביא המשורר במזמורנו ראייה לנבואת הישע מפתגם לשוני מחודד. דע כי חסד ואמת נפגשו צדק ושלוש נשקו, ז"א כשהאדם עושה חסד ואמת וצדק בא בעקבותם גם שלום, הואיל וכל אלה חברים ואחים הם, הנפגשים והמתנשקים יחד. והנה, אם תבקש ראייה לכך, תמצא אותה בנוגע לאמת במשפט "אמת מארץ תצמח", כביאור זה הניתן בדברי וואלדברג המובאים. באשר להמשך, שהמסורת גרסה בו "וצדק משמים נשקף", נדמה לי שנוסחו המקורי היה: "ושלום לשמים נשקף" (באותו דמיון הפעלים, הניכר גם ממילא באותיות "נשקף" כנגד "נשקף"); ונמצא רמז ל"שלום" במלת "לשמים", ורמז ללשון "נשקף" במלת "נשקף", שכן לא היה הבדל מבטא בין שיין ימנית לשמאלית קיים בתקופת המקרא. וגם בזה מוכח כי, אם "אמת מארץ תצמח", ממעשי בני האדם, כי אז רעיון של "שלום לשמים נשקף" ועלה, בחידוד זה שבין נשיקה לנשיקה.

בתהלים פט נאמר בפס' ח: "אל נערץ בסוד קדשים רבה תורא על כל סביבותיו". אין מלת "רבה" מובנת בעניין. עלינו לגרוס, בשינוי בחלוקת המלים במשפט: "אל נערץ בסוד קדשים רבה תורא על כל סביבותיו". תאור זה "רבה" במשמעות איום ותורא, הקבלתו בסורית "רבה" (א) "באותה משמעות. שם בפס' יא:

"אתה דכאת כחלל רהב בזרוע עוז פורת אויבך."

והנה בפסוק זה, שמדובר בו על דיכוי רהב, ליתן, אין הכוונה לפיזור האויבים בלבד. ההקבלה שבפרק עד יג-יד

"אתה פורת בעוז ים שברת ראשי תנינים על המים."

אתה רצצת ראשי ליתן וכו'.

מורה, שעלינו לגרוס גם כאן: "בזרוע עוז פורת אויבך".

בהמשך, פס' יב – יג

"לך שמים אף לך ארץ תבל ומלאה אתה יסדתם."

צפון וימין אתה בראתם תבור וחרמון בשמך ירננו –

דובר על ייסוד ובריאה של העולם כולו, ולא על גיל ורינה, ועל כן עלינו לגרוס

"תבור וחרמון בשמך ירננו" במקום "ירננו".

ושם בפס' טז – יז כתוב:

"אשרי העם יודעי תרועה ה' באור פניך יהלכון."

בשמך יגילון כל היום ובצדקתך ירמו".
 אבל כלום לא היה מי שהכיר, שהמכוון הוא: "אשרי העם יְךָ עוֹ תרועה", באותה
 משמעות כמו בפס' יז: "בשמך יגילון כל היום"?
 ועוד שם בפס' כא - כב נאמר:
 "מצאתי דוד עבדי בשמן קדשי משחתיו.
 אשר ידי תכון עמו אף זרועי תאמצנו".
 מה כאן לשון "מצאתי" (דוד עבדי)? כלום היה האל צריך לחפש אותו? וידועים
 דברי התירוץ שבדרוש; אבל גם כאן, כמו בהמשך, הכוונה כנראה: "אֶמְצֵתִי דוד
 עבדי בשמן קדשי משחתיו".
 שם פס' לו נאמר:
 "אחת נשבעתי בקדשי אם לדוד אכזב".
 מה כאן לשון המספר "אחת"? ברור, כי כנגד "אם לדוד אכזב" מכוונת הקריאה
 "אֶמְצֵת נשבעתי בקדשי".
 בפרק צו, ה, "זרמתם שנה יהיו בברק כחציר יחלף",
 באה מלת "בברק", כפי שהוכר, שלא במקומה, בהשפעת פס' ו' "בברק יציץ
 וחלף לערב ימולל ויבש", אלא שאין כאן תוספת סתם, אלא טעות סופר מובנת
 במקום: "כירק, כחציר יחלף". על ראשית החרוץ כתבתי ב"הלשון והספר" ג, 408,
 ועי' שם.
 בפרק צא, י נאמר: "מדבר באפליה לך מקטב ישוד צהרים". אין, כידוע,
 "יהלך" מקבילה מתאימה אל "ישוד", כלשון שוד והרס שבהמשך החרוץ, ואין ליחס
 לפועל "הלך" העברי משמעות זו של כיליון ואבדן, שהתפתחה בשורש זה בערבית. אין
 ספק, לדעתי, שכוונת הכתוב ממש לקריאה: "כדבר באפליה יִכְלֶה", ואך בשיכול
 האותיות של "יכלה" נולד נוסח המסורת: "יהלך".
 על תהלים צה, ה-י כתבתי בהרצאתי על העבודה במילין ההיסטורי.
 שם קא, יט, עי' לעיל על עא, יד.
 שם קב, ז - ח כתוב:
 "דמיתי לקאת מדבר הייתי ככוס חרבות.
 שקדתי ואהיה כצפור בודד על גי".
 קשה צירוף הפעלים "שקדתי ואהיה" בתמונה זו, שהמשורר משווה בה את עצמו
 לציפור, ומשום כך הוצעו גם תיקונים כגון "ואהמה" או "ואהנה" או "ואנהה", ואחרים
 ניסו לפרש "ואהיה" במשמעות קרובה לפעלים אלה. "ואהיה" נכון הוא, כהמשך
 לפס' ז, אשר שם מדמה המשורר את עצמו לעופות במדבר החרבות; וכפי שהראיתי
 בספרי על "משלי שלמה", עמ' 11, אין "על גי", אלא לשון קצרה במקום "על פינת
 גג של חורבה במדבר", ומשום כך מתחלף "טוב (ל)שבת על פנת גג" במשלי כא, ט,
 ושוב כה, כד בנוסחה אחרת של אותו פתגם, שם כא, יט: "טוב שבת בארץ מדבר".
 לא בפועל "ואהיה" הקושי, אלא בפועל הראשון: "שקדתי". והנה התרגום הסורי

מתרגם כאן: "סרדת והוית בלחודי איך צפרא דמפרחא על אנרא", משום שגרס: שְׂרָדְתִּי (כלשון יהושעי, כ: "והשרידים שרדו מהם ויבאו אל ערי המבצר") ואהיה כצפור נודדת על ג', וכך, לדעתי, הנוסח המקורי של החרח. אין כוונת המשורר אלא לבדידות לבד.

שם קד', יג נאמר על הגשם: "משקה הרים מעליותיו מפרי מעשיך תשבע הארץ". קל היא להכיר, שבא כאן "(מ)עליותיו" כנראה במשמעות של "תעלותיו", כלשון איוב לח, כה על הגשם: "מי פלג לשטף תעלה ודרך לחזיק קלות". ואין צורך בתיקון, שכן אפשר לגזור שתי הצורות מאותו שורש. קשה יותר הוא הביטוי "מפרי מעשיך" (תשבע הארץ), ככינוי לסל ולגשם; ואם נשווה צירוף כגון: "אל ארץ דגן ותירוש אף שמיו יער פוטל" (דברים לג, כה), קרוב הרעיון, שגם כאן הכוונה: "מַעַרְפֵּי שְׁמִיךְ תשבע הארץ".

שם פס' כו נאמר על הים: "שם אניות יהלכון ליתן זה יצרת לשחק בו", ולכאורה קשה הצירוף של "אניות" עם "ליתן"; והואיל ובטעות ראו פרשנים ומלומדים ב"ליתן" מין בעל חיים שבמציאות, על כן אף הציעו גרסה רחוקה כגון "תנינים" במקום "אניות". אבל אין "ליתן", כפי שמבואר במיוחד בפירושי לספר איוב, פרק מ-מא, אלא דמות מיתולוגית מימי בריאת העולם, הוא שר הים, ראשית דרכי אל, שהיה נושא כליו, מגיש חרבו של הבורא, המשתתף עמו במשחק הציד. ועל דמות זו שבעבר הרחוק סופר, כי ליתן, שר הים, מרד באל הבורא ויצא נגדו, עם עוזריו, לקרב ימי. ועל מעשה שבעבר סופר גם כאן, כי שם (בים) הלכו אניות המורדים, ועמם יחד ליתן זה, משרת האלוהים במשחק הציד, כשיצא נגדו לקרב ימי, באניות ממש.

שם פס' לב נאמר על האלוהים: "המביט לארץ ותרעד יגע בהרים ויעשנו", ימעין זה בפרק קמד, ה: ה' הט שמיך ותרד יגע בהרים ויעשנו. וקשה כאן לשון נגיעה בהרים, אף-על-פי שחזרת הביטוי בשני מקומות מורה על כך, שאין לפקפק בעצם האותיות; ואין מקום אף למוצא זה, שבחר בו התרגום הארמי, שתרגם את הפועל כלשון התקרבות, כאילו הגעה למקום ההרים. אבל רסע"ג תרגם את הפועל כלשון גערה, בדומה לנאמר אף במזמור זה בפס' ז על מי הים: "מן גערתך ינוסון". ואולי ראה בצורות הפעלים "יגע", "גע" בשני המזמירים צורה מן "געה", כלשון געיית השור. השווה במיוחד באיוב ו, ה: "אם יגעה שור על כלילי", וגם בשמואל א' ו, יב, ואולי לצורה משורש "געה" זה הכוונה בכתוב באמת.

בפרק קה, כז - כח נאמר על משה ואהרן: "שמו בם דברי אתותיו ומפתים בארץ חם: שלח חשך ויחשך ולא מרו את דבריו", יבא כאן החושך לפני כל יתר המכות, הפותחות בפס' כט במשפט: "הפך את מימיהם לדם וימת את דגתם". הפרשנות החדשה מתקשה אך בסוף החרו כח: "ולא מרו את דבריו", וכדי להתאים אותו באיזה אופן למקומו, מוצעים תיקונים כגון "וריו" או "ולא שמו" (המצרים את דבריו, ויש אף שמוחקים את הפסוק כולו. ואפילו אהרליך היהודי מתקן: "שלח

חשך ויחשך (במשמעות של והגביל מכת החושך למצרים בלבד) ולא שמרו (המצרים) את דבריו. למעשה אמנם אין כאן, בראש סדר המכות, כל מקום לחושך. מצופה כאן רמז ל כל שלוחיו של הקדוש בריך הוא, אשר כולם "לא מרו את דבריו", כששלח אותם. ועל כן דרוש כאן משפט כגון: "שלח שלוחיו וַיִּחְשְׁוּ ולא מרו את דבריו", כעין הנאמר, למשל, על שלוחי האל היוצאים "לפעלם כל אשר יצום על פני תבל ארצה" באיוב לו, יב, ושוב בתהלים קד, ד: "עשה מלאכיו רוחות משרתיו אש להט". חרח כזה הוא שבא כאן בראש משלחת מלאכי רעים בעשר המכות. אלא שכנראה גרס אחד המעתיקים "ויחשך" במקום "ויחשו", ועל כן חשב, שלפנינו כאן משפט על מכת החושך; ומשום כך אף השמיט מעתיק זה אותי משפט שבסוף הרשימה, אשר באמת נאמר בו, כי "שלח חשך ויחשך", שאולי המשכו הנכון היה דומה לנאמר על מכה זו בשמות י, כג ("לא ראו אש את אחיו ולא קמו אש מתחתיו שלשת ימים"); כלומר: "שלח חשך ויחשך ולא ראו אש אחיו".

במזמיר קז, לח – לט באים דברי הניגוד:

"ויברכם וירבו מאד ובהמתם לא ימעט:

"וימעטו וישחו מעצר רעה ויגון:"

מה "עצר" יש כאן? כלום אין זה ברור, כי על יד "וימעטו" צריך לבוא "מעצר" בדומה לצירופים כגון בישיעה י, כה: "כי עוד מעט מזער", ושם טו, יד: "ושאר מעט מוצר לוא כביר", ועוד, ובמקום השני כתוב כידוע, במגילת ישעיה א ממדבר יהודה "מעצר" בצד י, ואמנם כתובה זו "מעל המלה. אבל קשה גם הפועל "וישחו". מה ענין שחות הגוף כלפי התמעטות זו, שהכתוב מדבר עליה כנגד הריבוי ללא התעטות בפס' כח. והנה גם הכתובים שנוכרו, וכתובים אחרים, כגון ירמיה מב, ב: "כי ושארגו מעט מהרבה", ועוד, מורים על כך, כי המכוון הוא: "וימעטו וַיִּשְׁאַרוּ מִצָּעָר, ברעה ויגון". אלא שנכתב "וישארו" כנראה בלי אל-ף, כבמקומות מרובים, ומשום כך גרסו במקומו: "וישחו".

על תהלים קט, א (תהלתי) עי' לעיל.

על תהלים קט, ד (ואני תפלה) עי' לעיל בדברי ההקדמה.

שם קט, יא נאמר על אויבו של המשורר: "ינקש נושה לכל אשר לו ויבזו זרים יגיעו". אין "ינקש" מתאים כמורה על מעשה הנושה. הפועל המתאים לפי שימוש לשון המקרא אינו אלא: "יִנָּשׂ נושה", כנאמר, למשל, בדברים טו, ב וכו': "שמוט כל בעל משה ידו אשר ישה ברעהו לא יגש את רעהו ואת אחיו כי קרא שמטה לה". את הנכרי תגש ואשר יהיה לך את אחיך תשמט ידך". ולא הייתי מעז להציע הצעת תיקון כזאת, אלא שיש עדות לחילוף "ינקש – נוש" כזה בשבטים לישיעה ח, טו, המתרגמים שם "ונוקשו (ונלכדו)" כאילו כתוב היה "יִנָּשׂוּ": καὶ ἐγγισθῶσι

1. במקום השני, בישיעה כח, יג מתורגם בשבטים ונוקשו: καὶ κυνδυνεύουσιν כלומר: יסוכנו,

כנראה בהבנה נכונה של הפועל העברי.

ואמנם קרוב היה מבטאה של קוֹרֶף בתקופה המקרא לזה של גימל, כעדות כמה מקרים אחרים². ואפשר, שהפועל הערבי "נקש" (אשר אהרליך מצביע עליו) ושהוראתו בבניין המקביל להפעיל העברי קרובה היא בעניין, אינו אלא הקבלה אל "נגש" בעברית. וגם ייתכן, כי שימוש מיוחד זה של "נקש" בעברית שאול הוא משימוש משפטי של הפועל בפי יהודי ערב. אשר לצורה "ינגש" בנוֹן השווה ישעיה נה, ג: "וכל עצביכם תנגשו".

על ת ה ל י מ ק ט , כ ג דובר בהרצאתי על העבודה במילון ההיסטורי.
בת ה ל י מ ק ט ו , ט ו - ט ז נאמר, ואנו עד כדי כך התרגלנו לדברים, עד אשר שוב אין אנו מרגישים בקושי שבהם: "ברוכים אתם לה' עשה שמים וארץ: הַשָּׁמַיִם שָׁמַיִם לה' והארץ נתן לבני אדם". נוהגים אנו בתפילה, בנעימת הניגון, להפסיק בין "השמים" ו"שמים" ולומר: "השמים - שמים לה'", כאילו הכוונה השמים משמשים לה', והארץ נתן לבני אדם. אבל כיצד אפשר לומר כזאת, ולחזור, ללא מובן, על אותה מלה: "השמים שמים", ולא, למשל, "השמים הם משכן לה'", או כדומה? ולמעשה, בעל כורחם, לא כך הבינו את המשפט כל התרגומים הקדומים, וצירפו, נד דקדוק הלשון, "השמים שמים" לביטוי אחד והבינו "השמים שמים" במשמעות "שמי השמים". כן התרגום שלנו: "שמי שמיא לשכינא", הסורי: "שמי שמיא דמריא", הלאטיני: caelum caeli ואף, השבעים: *ὁ οὐρανός τοῦ οὐρανοῦ* אבל, מלבד הקושי הלשוני, למה דווקא רק שמי השמים ולא השמים כולם של האלוהים הם? והנה המלה "שמים" בכתוב המקראי הקדום כתובה הייתה חסר, בלי יוֹד: "שם". ולא הייתה כוונתן הפשוטה של המלים "ברוכים אתם לה' עשה שמים וארץ: השמים שמים לה' והארץ נתן לבני אדם" אלא: השמים שָׁמַם לה', והארץ נתן לבני אדם".

ואמנם אין שינוי ענייני חשוב בחילוף קל זה בגרסה, אבל יש בו שינוי לתיקון הלשון ולתיקון ההיגיון שבמשפט.

על ת ה ל י מ ק י ח , י - י ב דובר ב"לשוננו" כג, עמ' 29 - 30.

בת ה ל י מ ק י ט , צ - צ א כתוב:

"לדר ודר אמונתך כוננת ארץ ותעמד.

למשפטך עמדו היום כי הכל צָבָה דִּיךָ".

כבר הוער על כך, שעליו לגרוס "אמרתך" במקום "אמתתך", שכן כל המזמור בנוי הוא, כידוע, על שמנות מלים כאלה, שפירושן: תורה, מצווה, חוקים, פיקודים, ועוד. אבל בפס' צא, שהוא המשך לתיאור הבריאה שבפס' צ, דרוש במקום מלת "היום", שם עצם בריבוי כנושא מתאים לפועל "עמדו". ואמנם באות בחשבון מלים כגון: "גוים", "איים", אבל הקרוב ביותר, לדעתי, בכתוב ובעניין הוא בקריאה:

2. עי', למשל, במה שכתבתי בפירושי על "ויקהיל" באיוב יא, י, שמשמעותו "השכיח", כמו "אג'הל",

למשפטיך עמדו חיים, כל שנבראו לחיים עמדו (כמו "הארץ", שנאמר עליה בפס' צ: ותעמד) לקבל משפטיך. אבל בהמשך "כי הכל עבדיך" אין המכוון כאן ללשון עבדות, אף לא בצורת פועל: "עבדוך", כבתרגום הלאטיני, אלא, הואיל ולבריאה הכוונה, יש להבין, "עבדיך" במשמעות: מעשיך, כמו בקהלת ט, א: "... אשר הצדיקים והחכמים ועבדיהם ביד ואלהים".

שם פס' צח - ק:

"מאי בי תחכמי מצותך כי לעולם היא לי.

מכל מלמדי השכלתי כי עדותיך שיחה לי.

מוקנים אתבונן כי פקודיך נצרת".

כלום אין ההמשך בפס' צט - ק מורה על כך, שעלינו לגרוס בפס' צח: "מא בי תחכמי מצותך", יותר, מאבי, כמו "מכל מלמדי" ו"מוקנים"?

בפרק קכ"א נאמר: כידוע, "שיר המעלות בשוב ה' את שיבת ציון היינו פְּהֶלְמִים". רגיל ושגור ביטוי זה בפינו; אבל ההמשך "או ימלא שחוק פינו ולשונו רנה", ושוב בפס' ג "היינו שמחים" בשום פנים אינו יוצא ידי תמונה זו של חולמי חלום דווקא. ולמעשה התרגום "היונא היך מרעיא דא תסין" כלומר, כחולים שהתרפאו, מיוסד הוא על הבנת המלה "חלמים" לא כלשון "חולים" (כרשום בטעות גמורה, למשל, בתנ"ך של קיטל) אלא על הבנת "חלמים" כלשון "מחלימים" (ממחלה), ואם בשבעים מתורגם *ὡς παρακεκλημένοι* אין גם כאן גרסה אחרת (כרשום באותו תנ"ך: "פְּנֻחִים") אלא שוב הבנת "חלמים" במשמעות של "מחלימים", שכן "ותחלימני והחיני" בישעיה לח, טז מתורגם בשבעים באותו פועל *καὶ παρακληθῆναι* אבל גם הבנה כזאת אינה הולמת את ההמשך ואינה מבארת את כ"ף הדמיון שבמלה "כחלמים". תיאור השמחה הרועשת אינו הולם אלא את השיכור משמחה, ובמשמעות זו של שיכור בא במקרא, כידוע גם השורש "הלם", בפרט בצירוף "הָלוּם יין", ונדמה לי, שלכך הכוונה גם כאן: "היינו פְּהֶלְמִים", כלומר כשיכורים; והשווה צירופים כגון *ivresse de la joie*, *freudetrunken* בשפות אחרות. ואזכיר דרך אגב, שמלבד המקומות הרשומים במילונים, בא הפועל "הלם" במשמעות זאת, בנוסח המקורי, גם בישעיה כו, כט: "נוע תנוע ארץ כשכור התגודדה כמלונה" שאין בו "כמלונה" אלא שיכול אותיות במקום "התגודדת פְּנֻחִים", בהקבלה מדויקת אל "כשכור": "נוע תנוע ארץ כשכור התגודדה כנהלים", כהלום מין. על תהלים קכז, ב, ושוב על תהלים קלג, ב-ג כתבתי בהרצאה על העבודה במילון ההיסטורי.

על תהלים קלז, ה וכו':

"אם אשכחך ירושלם תשכח ימיני.

תדבק לשוני לחכי אם לא אוכרכי

אם לא אעלה את ירושלם על ראש שמחתי".

כתבתי ב"דברי השלמה ותיקון" שבמהדורה השנייה של "הלשון והספר" ב, בעמ'

438: "כמבואר בחוברת הלוואי למהדורה החדשה של תרגומי למקרא, עמ' 30, אין כוונת המלה 'שמחה' בפס' ג לשמחה סתם, אלא, לפי ההקבלה אל 'דברי שיר', לניגון המשמח את השומעים, ועל כן אין הכוונה בפס' ד כאילו לקללה (כאילו: אם אשכחך ירושלים תוכה נא יד ימיני), אלא לקביעת עובדה זו: אם אומר לנגן, לא אוכל לעשות זאת, כי ממילא תשכח ידי, כיצד לנגן. ולפי זה אין מקום לכל תיקון. ולמעשה רושם פילד, הקסאפלא, כאן תרגום יווני, שלשוננו: "בפרהסיא, האלוהים אומרך".

בתהלים קלח, א כתוב:

לדוד אודך בכל לבי נגד אלהים אומרך: אין "נגד אלהים" הקבלה מתאימה אל "בכל לבי", ואין בכל המזמור איזה קשר ל"אלוהים" בריבוי. "אלוהים" בא כאן במשמעות של ה' אלהי ישראל, ואילו "נגד" אינו משמש כמלת-יחס, אלא כתואר-הפועל במשמעות "ביושר לבב", בדומה לכתוב שבמשלי ח, ו: "שמעו כי נגידים אדבר ומפתח שפתי מישרים. כי אמת יגהה חכי ותועבת שפתי רשע".

בהבנה זאת "נגד" הוא הקבלה מלאה אל "בכל לבי", ואילו "אלהים" בא ביחס הפנייה והקריאה אל האלוהים.

תהלים קמ, ט - יא: "אל תתן ה' מאווי רשע וְזַמְמוּ אֶל תַּפְקִירוֹמוֹ סִלָּה. ראש מסבי עמל שפתימו יכסומו."

ימיטו עליהם גחלים באש יפלה במהירות בל-יקומו."

על עיקרו של פס' ט, שהרבה עמלו בו הפרשנים ללא מציאת פתרון, כתבתי לאחרונה בסיכום קצר ב"הלשון והספר" ג, עמ' 434: "כפי שהראיתי בספרי 'משלי שלמה', עמ' 125, כוונת המלים הסתומות האלה היא: וְזַמְמוּ, אֶל תַּפְקִירוֹמוֹ סִלָּה, כלומר: שים להם זֶמֶם (= מחסום), ואל תפקיר אותם, אל תשלח אותם ללכת ולבלוע הכול ללא מעצור."

והנה בחרו הקשה שבפס' י "ראש מסבי עמל שפתימו יכסומו" נאמר כנראה, מה היו 'מאויי רשע' אלו, אשר מחבר המזמור מבקש שלא לתת לרשעים לבצעם. ושתי המלים "ראש" מכאן, ו"עמל" מכאן, מורות על כך, שהמדובר הוא בהשקאת ראש ועמל לצדיק, הכותב דברים אלו. משום כך דרוש במקום "מסבי" פועל, שכנראה לא יוכל להיות אלא "מְסָכו", ומכאן המסקנה, שיש לגרוס בקירוב, בשני משפטים מקבילים, ובהשלמת הצלע הראשונה, הקצרה במשקלה:

"מי ראש מְסָכו עמל שָׁפְתוֹ כוֹסְמוֹ."

השלמה זו בקריאת "מי ראש" דרושה היא לפי שימוש הפועל "מסכו", שצריך לבוא עם נוזלים, והשווה בירמיה ח, יד: "וישקנו מי ראש", ושוב שם ט, יד: "וכן כג, טו: "והשק(י)תם מי ראש". האותיות "מי" כתובות היו מעל לשורה והוכנסו שלא במקומן בקריאה "שפתימו" במקום "שפתו". והנה כאן דוגמה נוספת לכל המקרים המרובים, שדיברתי עליהם במקומות אחרים, אשר הוחלפה בהם צורה מן "שִׁפְת־

בהוראת הפעלים "שים, שית", במלת "שפתים". אויבי המשורר שמו בכוסם ראש ועמל, כדי להשקותו כאלה, ודומה לנאמר במזמור סט, כב: "ויתנו בברותי ראש ובצמאי ישקני חמץ". ואזכיר שכבר היה מי שהציע – בתוך הצעה מוטעית בשלמותה – לגרוס "כוסמו" במקום "יכסומו" (באטהן).

ב פ ס' יא כבר הוכר, שבמקום "מיטו" המכון הוא: "ימטר עלימו גחלים ואש". אבל מכאן עלינו להכיר, כי באים דברים אלו בתמונת הפיכת האלוהים את סדום ואת עמורה, ועלינו להשוות, מלבד תהלים יא, ו: "ימטר על רשעים פחים אש וגפירת ורוח זלעפות מנת כוסם", גם את הנאמר בבראשית יט, כד: "וה' המטיר על סדום ועל עמרה גפירת ואש מאת ה'". והנה על מקום סדום ועמורה, הוא עמק השדים, נאמר בבראשית יד י: "ועמק השדים בארת בארת חמר וינסו מלך סדום ועמרה ויפלו שמה", וכפי שהסברתי במקום אחר, אין הכוונה אלא לבארות בארות של מים חומרים, כלשון תהלים מו, ד: "יהמו יחמרו מימיו" וגם כאן הכוונה, ברמז למסופר בבראשית יד, לקריאה "יפלו במחמורות", בחינת במקום היא.

שם קמא, ב: "תכון תפלתי קטרת לפניך משאת כפי מנחת עֶרְבָה". למה "מנחת ערב" דווקא? אם נשווה את הצירוף הידוע "וערבה לה" מנחת יהודה וירושלם (מלאכי ג, ד), נדמה, שנכיר, כי גם לפנינו צירוף כזה, ואפשר אפילו, שהמכון כאן: "מִנְחַת עֶרְבָה".

שם פס' ה – ז לפנינו משפטים קשים אלו:

(ה) "יהלמני צדיק חסד ויוכיחני שמן ראש אל יני ראשי כי עוד ותפלתי ברעותיהם.

(ו) נשמטו בידי סלע שפטיהם ושמעו אמרי כי נעמו.

(ז) כמו פלח ובקע בארץ נפזרו עצמינו לפי שאול".

חלק מן הקשיים הוברר ב"הלשון והספר" ב, 145, ובתוספת תיקון ב"לשונו" כג, עמ' 19, ואפשר לצרף יחד את עיקר תוכן הפסוקים ה-ו בקירוב בקריאה: "יהלמני צדיק וחסיד ויוכיחני.

שָׁמֵן טוֹב יָדוֹ, עָלַי שֵׁשׁ פִּיָּהֶם

וְשָׁמוֹעַ אֲמָריוּ בִּי יִנְעִם".

כלומר: ידו, המכה אותי, היא בשבילי שמן טוב, ובשוט פיהם, המוכיח אותי, אני מתעלם, "ושמוע אמריו בי ינעם" (לי); ובכיוון כזה יש למצוא פירוש גם למלים "שמן ראש אל יני ראשי", אולי בקירוב בצורה כזאת: "(הוא) שמן ראש (אשר) אף יְנוֹ ראשי", כלומר שמן בושם, אשר אף ישפר את ראשי.

אבל המלים הסתומות כליל "כי עוד ותפלתי ברעותיהם" שייכות הן לדעתי לעיקר פס' ז, בקריאת פועל במקום "ותפלתי", כן זה:

"כמו פלח ובקע בארץ נפזרו עצמינו, כי עוד יתפלחו ברעותיהם", כלומר: כמו פולח ובקע באדמה, המפור את רגביה, כך נפזרו ויתפלחו עצמי במלים הרעות, שחסיד וצדיק מוכיחים אותי בהן. והשווה את צורת הפועל "אתפלח" לא

כלפי עבודת האדמה בלבד, למשל, בת־א דברים כא, ג: "עגלת תורי די לא אתפלח בה", כתרגום של "אשר לא עבד בה", ושם פס' ד: "נחלא ביר די לא אתפלח בה", כתרגום של "אל נחל איתן אשר לא יעבד בו", אלא גם בשימוש לגבי התפתחות האדם ברוחו בסורית, במשמעות eruditus est, נתחנך; כי התוכחת לאדם היא כעיבוד לקרקע. אלא אחרי שגרסו "ותפלת" במקום "ותפלחו", קשה היה למצוא כל מובן לפסוק. ואשר למלים "לפי שאול", הבאות היום בפס' ז אחרי "נפזרו עצמינו (לפי שאול)", שייכות הן, כנראה, לפס' ה: "בכה חסיתי אל תער נפשי לפי שאול". ויהיה זה בקירוב סדרם ונוסחם המקורי של פסוקים אלו:

"יהלמני צדיק וחסיד יוכיחני

שמן טוב ידו על־שם פיהם שמן ראש אף יגו ראשי

ושמוע אמריו בי ינעם.

כמו פלח ובקע בארץ נפזרו עצמינו כי עוד יתפלחו ברעותיהם:

כי אליך ה' אדני עיני בכה חסיתי אל תער נפשי לפי שאול.

בת הלים קמד, יג – יד כתוב:

... צאנו מאליפות מרבבות בחוציתינו.

אלופינו מסבילים אין פרץ ואין יוצאת ואין צנחה ברחובתינו.

מלת "מסבילים" הקשה נתפרשה בפרשנות החדשה או במשמעות של צומסים סבל על שכמם, או, בשימוש צורת הזכר או הזכרים לגבי נקבות, במשמעות הרות, טוענות וילד בבטן, ואליעזר בן־יהודה, המונה בהערה מפורטת פירושים ותרגומים שונים מספרות הדורות, מסכם בהגדרה: "סבילה הבהמה וכיוצא בזה, היו ולדותיה הולכים עמה, טפלה בהם ושמרה עליהם". ואמנם היו מפרשנינו בימי הביניים, שהעמיקו יותר בעניין, ועמדו על הקושי שבעובדה, שאין לכאורה הקשר ניכר בין "אלופינו מסבילים" מכאן ובין "אין פרץ ואין יוצאת ואין צוחה ברחבתינו" מכאן. וזה, למשל, לשון רש"י בפירושו: "אלופים, גדולים שבנו נסבלים על קטניהם, שהקטנים נשמעים לגדולים, ומתוך כך אין פרץ בנו" וכו'. ואכן אין בכך הסבר של ממש לקושי זה, כיצד "אלופינו" גורמים לכך, שאין פרץ ואין יוצאת ואין צוחה ברחבתינו, אף אם הגדולים נסבלים על הקטנים. וקשיים אחרים בדברים; שכן, למשל אין פירוש של ממש לביטוי "אין יוצאת ברחבתינו"; מה רע יש בכך אם הבהמה יוצאת? כלום על יציאה בשבת דובר כאן, כלשון המשנה "במה בהמה יוצאת ובמה אינה יוצאת" וכו' (שבת פרק ה)?

ואולם אין "אלופים", כדעת הפרשנים, כמו "אַלְפִים", כינוי לבני בקר. "אלוף" במקרא, כמו שהסברתי זאת במקומות אחרים באריכות, פירושו בכל מקום: הכבש או התיש, ההולך לפני העדר, שהוא המאולף ביותר מן הכבשים ומן העזים, ומשום כך גם קרוב הוא ביותר ללב הרועה, כעדות מאמרים וסיפורים בספרותנו ובספרות העמים. ואך בהשאלה לתפקיד האלוף שבעדר נקרא גם אותו שר מאולף, שהעם הכובש שם אותו בראש שבט מנוצח אלוף, כמקרה זה של בני עשו, שהיו בהם, לפי

בראשית לו, מלכים, עד מלוך מלך בישראל עליהם, ומכאן ואילך שלטו בהם אלופים, אלופי אדום, אשר הציבו בני ישראל עליהם.

גם במשפט הפותח במלים "אלופינו מסבלים" הכוונה לצאן ולא לבקר, ומקביל משפט זה, כעדות המלים "בחוצותינו" כנגד "ברחובותינו", למשפט שלפניו "צאנו מאליפות מרבבות בחוצותינו". והנה תפקיד זה של האלוף הוא להוביל את הצאן בדרכן; ומאותו שורש, שממנו "הוביל" בעברית, באות באכדית צורות שפעל ואשתפעל בלשון בבל, או צורות ספעל ואסתפעל בניב ארץ אשור, והן shēbulu או shutēbulu, וכנגד זה sēbalu או shutēbulu במקום "הוביל" העברי, ובביוני mushtēbul, mushtēbulu פירושו: מוביל, מנהיג. האלוף מסבל, זא מוביל הצאן, ועל ידי כך שהאלופים מובילים, מסבלים את הצאן, אין פרץ ואין יוצאת חוצה ברחבתנו; בכך הקשר שבמשפט. אלא שכתב אחד הכותבים "חוצה" במקום "חוצה", ומה ענין "חוצה" לגבי הצאן? ומשום כך המשיך וכתב עוד פעם: "ואין חוצה ברחבתנו". ואולי בכוונה הבחין המשורר בין הזכר, הפורץ בשובבות, ובין הנקבה שהיא "יוצאת חוצה" כאילו בניחותא, ואולי גם משום כך, שאמנם באמת היא מסובלת בוולדות שבבטנה.

רשימת הכתובים מספר התהלים שנדונו במאמר זה:

א. א (הלך בעצת, ובדרך...)	כ. ט חטאים)
עמד)!	ל. ב (ברחו)
א. ה (בעדת צדיקים)	ל. ג (החרשתי)
א. ו (דרך צדיקים ודרך	ל. ז (רני פלט חסובני)
רשעים)!	ל. ז (זה עני קרא)
ב. א (רגשו)	ל. יא (אשר לא ידעתי)
ג. ד (כבודי ומרים ראשי)	ל. לו (שמחו ונאספו וכו')
ד. ז (נסה עלינו)	ל. ב (נאם פשע לרשע)
ה. ז (תאבד)	ל. ה (יתיצב על דרך)
ו. ז (בכל לילה)	ל. יח (יודע)
ז. ה (ואחלצה צוררי ריקם)	ל. טו (סחרחר)
ח. ג (מפי עוללים)	ל. ט. ב (אשמרה דרכי,
ט. ג (גערת גרים)	לנגדי)
ט. יג (אותם זכר)	ל. ט. ו (טפחות)
י. טו (תדרוש רשעו)	מ. ב (אל דל)
יד. ה (שם פחדן פחד)	מ. ט (דבר בליעל יצוק בו
טז. ג-ד (אשר בארץ המה,	מב. ז (מארץ ירדן) חרמונים
אחר מהרו)	מב. יא (ברצח בעצמותי)
כ. ה (כלבבך)	מד. ט-י (באלהים, אף
כב. יא (עליך השלכתי)	זנחת)!
כב. יז (סבבני כלבים)	מז. ז כסאך (אלהים)

פג, יז (ויבקשו שמך)	מז, י (מעני ארץ)
פה, ה (הפר כעסך)	מח, ג (יפה נוף)
פה, יא-יב (כל החרחים)	מט, ג (בני אדם)
פט, ה (רבה)	מט, ט (וחדל לעולם)
פט, יא-יג (פזרת, ורעו)	ני, יד-טו, כג (ותכבדני)
פט, טז (יודע תרועה)	יכבדני
פט, כא (מצאתי)	ני, יט (פיך שלחת)
פט, לו (אחת נשבעתי)	נא, ו (תצדק, תזכה)
צי, ה (בבקר)	נא, ח (בטוחות ובסתם)
צא, ו (באפל יהלך)	נא, כא (ואערכה)
צה, ט (אקוט בדור)	גו, ו (שם פחדו פחד)
קא, א-ב (כל החרחים)	נה, יג-טו (אנוש, נמתיק סוד)
קא, ה (לבקרים אצמית)	גו, יד (באור החיים)
קב, ה (שקדתי ואהיה)	נח, ב (אלם)
קד, יג (מפרי מעשיך)	ס, ג (תשובב)
קד, כו (אניות)	ס, ו (נס להתגוסס)
קד, לב (יגע בהרים)	ומבנה המזמור כולו
קה, כו (שלח חשך וכו')	סד, ו (ויכשילוהו עלימו)
קז, לט (וישחו מעצר)	סה, יג (ירעפו)
קט, מ (תהלתי)	סח, ט (זה סיני)
קט, ד (ואני תפלה)	סו, יז (ורומם תחת)
קט, יא (ינקש נשה)	סט, יא (ואבכה בצום נפשי)
קט, כא (נענתי כארבה)	סט, כג (יהי שלחנם לפניהם)
קטז, טז (השמים שמים)	לפה וכו')
קיח, י-יב (אמילם)	עא, ז (במופת)
קיט, צא (היום, עבדיך)	עא, יד (תהלתך)
קיט, צח (מאיבי)	עא, טז (לבדך)
קכו, א (היינו כחלמים)	עג, ב (שפכה אשרי)
קכו, ב (כן יתן לידידו שנא)	עג, יב (אלה רשעים)
קלג, ב-ג (כל העניין)	עג, טז (ואחשבה לדעת)
קלז, ה (תשכח ימיני)	עג, כא (אשתנין)
קלח, א (נגד אלהים)	עד, ג (הרימה פעמך)
קמ, י (כל החרח)	עה, ט (ויגר מזה)
קמא, ב (מנחת ערב)	עו, ד (רשפי קשת)
קמא, ה-ז (כל תוכן הפסוקים)	פי, טז (וכנה אשר נטעה ימינך)
קמד, יד (כל החרח)	פא, יז (ומצור דבש)
	פב, ז (וכאחד השרים)

יִפְחִ, יִפְחִ, יִפְחִ

בהרצאה שנשא בנובמבר 1956 מסר וירולו¹ ידיעות על תעודה אוגריתית שטרם נתפרסמה. התעודה מסתיימת בשורה של שמות-עצם פרטיים. אחרון האנשים הנזכרים מכונה "ספר", היינו סופר, ואילו לשמות קודמיו מצטרף הכינוי "יפח", ופירושו "עֵד", כפי שהסיק וירולו מהשוואת התעודה האוגריתית אל מקבילותיה האכדיות.

על סמך תגלית זו הסביר דאהוד² את הפסוק "כי קמו בי עדי שקר יִפְחִ חמס" (תה' כז, יב) וקבע שאין "יפח חמס" אלא לשון נרדף ל"עד חמס" (תה' לה, יא).

הביבליוגרף עלום השם³, שרשם את מאמרו של דאהוד בביבליוגרפיה של כתב-העת Biblica, הוסיף משלו, שכן צריך להסביר את התיבה "יפח" גם בפסוק: "כי עוד חזון למועד יִפְחִ לקץ ולא יכזב" (חב' ב, ג); משמע, שהחזון הרשום על הלוחות עד נאמן הוא לעת הקץ.

והנה עלינו להוסיף, ששישה פסוקים בספר משלי מסמיכים את התיבה יִפְחִ (פעם אחת בכתוב חסר יִפְחִ) אל "עד", וממילא מתעוררת השאלה, שמא צריך לפרש גם תיבה זו כלשון עד. פסוקים אלו קרובים זה לזה בתוכנם ואף בלשונם, וטעונים עיון הכולל את כולם. על כן נרשם אותם בזה אחר זה.

ושבע תועבות נפשו	שש הנה שנה ה'	מש' ו, (טז) יט
ידיים שפכות דם נקי	עינים רמות לשון שקר	
ורגלים ממהרות לרוץ לרעה	לב חרש מחשבות און	
ומשלח מדנים בין אחים	יִפְחִ כובים עד שקר	
ועד שקרים מרמה	יִפְחִ אמונה יגיד צדק	מש' יב, יז
ויִפְחִ כובים עד שקר	עד אמונים לא יכזב	מש' יד, ה
ויִפְחִ כובים מרמה	מציל נפשות עד אמת	מש' יד, כה
ויִפְחִ כובים לא ימלט	עד שקרים לא ינקה	מש' יט, ה
ויִפְחִ כובים יאבד	עד שקרים לא ינקה	מש' יט, ט

1. Ch. Virolleaud, Comptes Rendus du Groupe Linguistique d'Études Chamito-Sémitiques VII, 1954-1957, pp. 85 f.

והשווה כעת גם

idem, Comptes Rendue de l'Academie des Inscriptions et Belles Lettres, 1960, pp. 86 f.

2. M. Dahood, Catholic Biblical Quarterly 20, 1958, pp. 47 f., note 21

3. Biblica 39, 1958, Elenchus bibliographicus, p. 199: (est) visio diei praestituto testis temporis praefixo infallabilis

סקירה זו מייצגת לפנינו מספר מצומצם של מליצות בגלגולים ושילובים שונים ונותנת מקום לעיון משווה. הרעיון "יפח אמונה יגיד צדק" (מש' יב, יז) מגוסס גם בצורה "עד אמונים לא יכזב" (מש' יד, ה); משמע, שאין בין "יפח אמונה" לבין "עד אמונים" ולא כלום. מאלפת עוד יותר היא השוואת הכתוב "ועד שקרים מרמה" (מש' יב, יז) אל קרובו "ויפח כזבים מרמה" (מש' יד, כה), כי הרי נמצאו למדים, שהצירופים "יפח כזב" ו"עד שקר" מתחלפים כאן חילוף חפשי. והנה אותם שני המושגים נמצאים גם מקבילים זה לזה בשתי צלעותיו של פסוק אחד (מש' יט, ה, ט); יתר על כן, חוזרים הם ב- parataxis כמעין מושג אחד בכתוב במש' ו, יט, המסיים את רשימת הדברים השנואים על ה'. וכבר ציין אוברמאן⁴ בדיון, שרשימה זו מונה שמות-עצם כלליים בלבד, וכי פירוש התיבה "יפח" כפועל מסוים אינו עולה בקנה אחד עם מבנה המשל. צמד המושגים הנידון כאן מקובל על ספר משלי עד כדי כך, שהוא נמצא אפילו בצורת משפט שמני טאוטולוגי במקצת בצלעו השנייה של המשל: "עד אמונים לא יכזב ויפח כזבים" (הוא) "עד שקר" (מש' יד, ה). ושמן גרם לניסוח זה גם מבנהו הכיאסטי של הפסוק.

נוכל אפוא ללכת בעקבותם של בארט⁵ ואוברמאן⁶ 'שחשבו יפח' ו-"יפח" (במשלים הנ"ל) לצורות נרדפות, ורק בזה נסטה מהם בשל התגלית האוגריתית, שניחס לתיבה זו את המשמעות "עד".

השם יפח, יפח לא התברר גזרונ. בארט⁷ ואוברמאן⁸ חשבו שניהם את יפח לבינוני של "פוח", אם גם הסבירו בינוני זה בדרכים שונות, כי בארט ראה בצורה זו שיכול אותיות של פִּיחַ, ואילו אוברמאן הביא יפח בין הראיות המועטות לטענתו, שנהג בכנענית בינוני על משקל יִקְטַל. ועוד נחלקו שני החוקרים בהסבר הצורה יפח, שהיא בעיני בארט חילוף חפשי של יפח, ואילו אליבא דאוברמאן תוצאת ניקוד מוטעה של יפח. וגם נציין, שבארט⁹ הסמיך יפח לפועל הערבי بَاح אמר, הודיע. אם נלך בעקבותיו, משמעותו הבסיסית של יפח היא אפוא – האומר, המודיע, ובנקל נבין, שהשתלשלה מכאן המשמעות "עד". אבל אין להביא ראיה להצעה זו, המצודדת את הלב, כי לא מצינו עד כה באוגריתית לא את הפועל "פוח", ואף לא בינוני שקודמת לו התחילית יוֹד. אין אפוא להכריע, אם שורש השם הוא פוח או יפח.

4. J. Obermann, JBL 70, 1951, pp. 201—207.

5. J. Barth, Die Nominalbildung in den Semitischen Sprachen, Leipzig 1894, pp. 189, 233.

6. אוברמן שם (לעיל הערה 4).

7. בארט, שם (לעיל הערה 5).

8. אוברמן, שם (לעיל הערה 4).

9. J. Barth, Ethymologische Studien, Berlin 1893, p. 24.

לעומת זאת התבררה משמעותה של התיבה כל צורכה, ולא פחות ברור, שמונח קדום של המשפט הכנעני יצא כבר בעברית של בית ראשון מכלל שימוש היום-יומי, נתייחד בה לסגנון המליצה ונשכח בימי בית שני כעדות תרגום השבעים. תרגום זה מוסר "יפיח כובים" שלוש פעמים ב- *ἐκκαίει ψεύδη* (מש' ו, יט; יד, ה, כה), תרגום המבוסס על פירוש של "יפיח" כהפעיל של "פוח" והשווה מש' כט, ח. אותה ההשקפה ניכרת בתרגום *ὅς δ' ἂν ἐκκαύσῃ κακίαν* (מש' יט, ט). לפשט המקורי מתקרב תרגומם למש' יט, ה: *ὁ δὲ ἐγκαλῶν ἀδίκως*; שממנו מסתבר שגרסו אבל ברור, שאין תרגום יוצא דופן זה אלא בגדר ניחוש לפי העניין. והוא הדין לתרגומם לתה' כז, יב, *καὶ ἐπεύσατο ἡ ἀδικία εἰαυτῇ*, שממנו מסתבר שגרסו כאן: "ויפיח חמס לו" והסבירו "יפיח" כלשון "שיקר". בחב' ב, ג תרגמו ויפח *καὶ ἀνατελεῖ* – ויופייע, ויקום, ושמא נתחלפה להם "ח" ב"ע", תופעה הידועה היטב בעברית של בית שני. לאור ממצא זה מותר להניח מראש, שבעלי המסורה לא הכירו את השם "יפיח" וחשבו אותו לצורת הפעיל, והראיה לדבר – שניקדו בכל מקום "יפיח כובים", ולא "יפיח כובים". אבל על אף ניקוד זה מתבררת משמעותה של התיבה "יפיח" בששת הפסוקים שבספר משלי כל צרכה מן התקבולת אל עד ואין צריך לומר שהוא הדין לצורת הנסמך "יפח בתה' כז, יב, שבו מקביל "יפיח חמס אל "עדי שקר".

בחב' ב, ג חסרה בנוסח המסורה התקבולת בין "יפח לבין עד, אבל בכל זאת מסתבר גם כאן פירושו של "יפח" כלשון עד מכמה טעמים. יש לציין מראש, שצירוף המלים "יפיח לקץ ולא יכוב" מזכיר את הביטוי "יפיח כובים" (מש' ו, יט; יד, ה, יט, ה, ט); משמע, שהשרשים "יפח" ו"כוב" צמודים זה לזה במסורת המליצה המקראית. יתר על כן, פירושה החדש של התיבה "יפח" מגלה את דמיונה של נבואת חבקוק אל נבואת ישעיהו כתוב בספר חבקוק: "ויעניי ה' ויאמר כתוב חזון ובאר על הלחות למען ירוץ קורא בו. כי עוד חזון למועד יפיח לקץ ולא יכוב אם יתמהמה חכה לו כי בוא יבא לא יאחר (חב, ב, ג-ב). וכנגד זה כתוב בספר ישעיה: "עתה בוא כתבה על לוח אתם ועל ספר חקתה ויהי ליום אחרון ל עד עד עולם" (יש' ל, ח). אמת היא, שהמסורה גורסת כאן לעד, ושאותה הגרסה מונחת ביסוד רוב כתבי היד של תרגום השבעים (*ὅτι ἔσται εἰς ἡμέρας καιρῶν ταῦτα*) אבל כתבי יד אחרים הבינו כאן לעד (*εἰς μακρόχρονον*), וכן השקפתם של שאר התרגומים העתיקים (ת"י, פשיטתא, וולגאטה). והרי ברור, שפירוש התיבה "יפח" (חב' ב, ג) כלשון עד והגרסה לעד (יש' ל, ח) מאשרים זה את זה. גם בישיעיהו וגם בחבקוק נמצא אותו הרעיון, שהנבואה הרשומה על הלוח תשמש ביום האחרון עדות לאמיתות הנבואה המתמהמה לבוא. ויש להשוות לעצם רעיון זה גם את הכתובים ביש' ח, טז; דג' יב, ד ולשימוש השם עד במובן "עדות" את השימוש הדומה של שם זה בבר' לא, מד; יהוש' כב, כז. גדולה מזו, יש מקום לסברה שבגרסתו המקורית של הפסוק הקביל "יפח ל-עד. המלים "כי עוד חזון למועד" סתומות

הן ומאז ומתמיד נחלקו המפרשים בהסברן. והנה העיר כבר ארליך¹⁰, בזמנו, שצ"ל עד במקום "עוד", וסמך תיקון זה על התקבולת בין עד ל-יפתח, יפיה בפסוקים הנידונים לעיל. הצעתו לא נתקבלה. אבל גילוי משמעות התיבה "יפתח" מוכיח בעליל, שאכן הדין עמו. שיבוש הגרסה מובן בנקל. אחרי שנשכחה משמעות התיבה יפתח, הבינו בטעות "עד" ככתיב חסר של "עד" ¹¹ וקבעו מסמרים בהבנה מוטעית זו על ידי הכתיב המלא "עוד". ואמנם יש להודות בקדמות שיבוש זה, שכבר מעיד עליו תרגום השבעים (ετι), וכמוהו פשר חבקוק, הגורס "עוד" אף הוא. פשר זה מסביר את משמעות גרסת המסורה לאמר; "אשר יארוך הקץ האחרון" (עמ' ז, שר' ז). הכתוב בסיפא של הפסוק, שיתמהמה בוא החזון, השפיע אפוא על גרסת הרישא ואף על פירושו.

ואין זה סוף פסוק. הגרסה "כי עוד חזון למועד" הדה נשמע מכמה ביטויים שבספר דניאל, שאף הם היו סתומים עד כה ושנויים במחלוקת החוקרים. כתוב: "ובאתי להבינך את אשר יקרה לעמך באחרית הימים כי עוד חזון לימים (דנ' ו, יד). אותו השימוש של "עוד" חוזר בכתוב: "ושניהם המלכים לבבם למרע ועל אחד כזב ידברו ולא תצלה כי עוד קץ למועד" (דנ' יא, כז). וכן "ומן המשכילים יכשלו לצרוף בהם ולברר וללבן עד עת קץ כי עוד למועד" (דנ' יא, לה). והנה כבר הכיר סטרובל¹², שכל אותם הכתובים מבוססים על חב' ב, ג, וקביעתו הולמת יפה את אופיו של מדרש המשכילים שבדניאל, פרק י"ב, שהוא מדרש דברי נבואה קדומים, כפי שהוכיח ח"א גינזברג¹³. לשון כל אותם הכתובים שבספר דניאל תלוי בגרסת המסורה לחב' ב, ג ורומז כמוה לכך "אשר יארוך הקץ האחרון". אין אפוא לתמוה, שכל מפרשי ספר דניאל התקשו בביטויים אלו, שאין למצוא את פתרונם בדרך ניתוח לשוני רגיל, אלא רק על סמך בירור תולדות הגרסה בחב' ב, ג, שהיא בצורתו הנוכחית פרי מדרש אסכטולוגי והשפיעה מצדה על דרשות מאוחרות מטיפוס זה.

10- ארליך, מקרא כפשוטו, לפסוק הנידון. מודה אני לגב' ש' פלוסר ולפרופ' ד' פלוסר, שהפנו את תשומת לבי להצעתו של ארליך.

11- במסורה ארבע עשרה פעמים "עד" בכתיב חסר.

12- A. Strobel, Untersuchungen zum Eschatologischen Verzögerungsproblem auf Grund der Spätjüdisch-Urchristlichen Geschichte von Habakuk. Leiden, Köln 1961, pp. 49—51. אני מודה לד"ר י"ש ליכט, שהפנה את תשומת לבי למחקר זה.

13- אנציקלופדיה מקראית, כרך ב', טור 949—952.

הלשון הטכנית בספרות הרבנית

הספרות הרבנית בכללה לא תרמה תרומה גדולה ביותר לפיתוח הלשון העברית ולא עמלה הרבה להרחבתה.

למחברים הרבניים שימשה השפה רק כלי הבעה לשאלות ותשובות בענייני הלכה, ולמטרה זו הספיק לה אוצר המלים שבתלמודים, ולא היה כל צורך בחידושים. ברם במשך הדורות הומצאו כל מיני המצאות טכניות, שנעשו עד מהרה, לנחלת הרבים ונגעו במידה זו או אחרת בשאלות הלכתיות. לעניינים הטכניים לא הספיקו הכלים הלשוניים הקודמים, והמחברים הרבניים הועמדו בפני ההכרח לחפש אחר כלים חדשים.

משימה זו פתרו המחברים הרבניים באחת הדרכים הבאות:

א

לשמור בכל מחיר על טהרת העברית ולעמול בכל הכוחות לתאר ולבאר מושגים ותהליכים טכניים באוצר המלים הקיים, או לחדש חידושי לשון, ובלבד שלא להזדקק ללועזית. רבים מן המחברים שהלכו בדרך זו נתברכו בחוש בלשני וסגנון טוב ונתנו לנו תיאורים ברורים ומוצלחים ביותר, כפי שנראה בסמוך, ומתחת ידם של אחרים – שלא נתברכו בתכונות הנ"ל – יצאו לעתים התיאורים מסורבלים וכבדים. והנה תיאור הכנת כלי זכוכית כתוב על טהרת העברית מתוך "ספר תחכמוני" (אי-תחכמוני) לר' שבתאי דונולו, רופא ואסטרוולוג, שחי באיטליה בשנות 913-985 (הוצאת דוד קאשטילי, תרפ"א, בעמ' 39):

"האומן של זכוכית כשיחפץ לעשות כלי זכוכית לוקח כלי ברזל [הכוונה לצינור] שהוא גבוה מקצה אל קצה ולוקח מן הזכוכית הניתך שבכור הכבשן [כלומר: טובל את הקצה האחד של הצינור בזכוכית הנוזלית] ונותן בפיו את קצה הכלי ההוא הנבוב [כלומר: שם לפיו את הקצה השני] ונופח רוח [אוויר] בפיו ועובר הרוח מתוך הכלי עם הזכוכית הנתכת והנמסת [המתכת והנוזלית] הדבוקה בקצה הכלי ההוא הנבוב ומכח נפיחת הרוח נמתכת [צ"ל נמתחת] ונעשית כלי בין גדול בין קטן, בין גליל בין בעל ארבע פינות, בין ארוך בין רחב, בין קצר, כמו אשר יחפץ האדם האומן לעשות כפי כוחו המזער. והנה דוגמה נוספת, אף היא ממחבר איטלקי מן המחצית השנייה של המאה ה-16, מספר "שלטי הגבורים" (מנוסחה 1612, דף עז), לתלמודי, לרופא ולאנציקלופדיסט ר' אברהם שער אריה (פורטאליאנה) (1542-1612), הכותב על הפקת המלחת (סלפטרי):

"ואופן עשייתו הוא זה: חופרים האימנים חפירה בקרקע של מרתף ישן או של שיחין של מערה רבת הימים, ומוציאים משם הקרקע הבתולה אשר למטה מהשטח הנגלה ממנה [כלומר: מתחת לפני האדמה] כמו אמה תחת החפירה ושוחזין אותו הקרקע אשר חפרו בחמרים בחמרים [כלומר: ערימות] קטנים תחת הרקיע במקום אשר לא יכה עליו ניצוץ [=קרן] השמש ויהיה מוכן לקבל בשטח העליון שלו הטל היוורד בלילה מן השמים ושומרים אותו גם כן מהמטר ולפעמים מוין אותו עם מי בורות המתוקים ומניחין אותו שם עד שיעלו על גביו צמחים רבים ובהרות לבנות כשלגו או לוקטים הצמחים האלה נקיים מעפרות הארץ אשר צמחו עליה כפי האפשר [=עד כמה שאפשר] והמס ימסו הצמחים

האלה במים מתוקים ומשימים אותה ביורה גדולה של נחושת מצופה בדיל מתוכה (=מבפנים) על האש וירתיחו אותה עד שיכלו [יתאדו] כל המים שבתוכה. והנה סביבות דפנות היורה נמצא המלח הזה דבוק בה וגוררים [כלומר: מגרדים] אותו היטב משם והיה להם למשמרת, ועל כי בפעם הראשונה לא יהיה לבן כראוי בעבור [בגלל] חלקי הארץ אשר הם עוד מעורבין בו, חוזרים פעם אחרת להתיך [כלומר: להמס] המלח הזה במים מתוקים חדשים וצלולים ומניחין זמן מה בכלי גדול המים האלו המלוחים עד שירדו השמרים העכורים [כלומר: המשקע המעכיר] בשולי הכלי [כלומר: בתחתית הכלי] ואז שופכים לאט לאט המים הצלולים בלבד ביורה המושמת על האש וירתיחו אותם מחדש, עד שיכלו כל המים שביורה והסאלמיסטרו [= סלפטר] המדובק בדופני היורה או הוא יותר לבן. עם כל זה חוזרים חלילה לעשות כן פעם אחרת ועוד פעמים אחרים כפי המצטרך עד שישוב למראה לבן בתכלית הלבנות והבהירות.

בדוגמה זו יש להבליט את הביטויים הבאים:

קְמָרִים – כלומר גלים, עֲרָמוֹת (שמות ח, י: "חמרים חמרים").
נִיצוץ השמש – כלומר קרן השמש (ירוש' יומא מא ע"א: "שבשעה שהיתה האש זורחת היו הניצוצות מנתזין").

גוררים – כלומר מגרדים במשהו חד (חוספתא תרומות ז, יא: "גורר את מקומו").
התיך – המס.

שמרים – במשמעות משקע, כדוגמת התניך (ישעיה כה, ו: תהלים עה, ט: ובמשנה ב"מ ג, ח).

מדובק – מדובק.

כפי המצטרך – לפי הצורך (לפי הצורך – אצל הרמב"ם, יסודי התורה ח, א).

והנה דוגמאות אחרות, אף הן על טהרת העברית, אבל בסגנון יותר מסורבל.
ככה כותב ר' יעקב לנדא (רב באיטליה במאה ט"ו) ב"ספר האגור" (דיני שבת תקי"ט) על "שעון המשקולות":
"וזה המקשקש [מצלצל] לשעות עשוי ידי משקולות אך מותר להכינו ולהעריכו [כלומר: לכווננו] כדי שילך ויקשקש כל השבת".

דרך הבעה מסוג זה אינה נחלתה של ארץ אחת בלבד או של תקופה מסוימת, כפי שיש לראות מן הדוגמאות שלהלן. ככה כותב על אותו הנשא ר' יעקב עמדין מארץ גרמניה (1697-1776) בספרו "שאלת יעבץ" (חלק ב, שאלה סג):
"ועל דבר זוג המקשקש לשעות והוא עשוי באופן שדוחקין בו הוא מקש [מצלצל] כמנין שעות היום אשר בעת ההיא וע"כ יודעים גם באפילה איזו שעה היא ביום ובלילה".

ר' בנימין אהרן סלניק, מגדולי רבני פולין, שנפטר סמוך ל-1620, בספרו "משאת בנימין" (קראקא, שנת שצ"ג 1631; נדפס שנית במיץ בשנת תקל"ו 1776), שאלה נח) כותב:

"אבל יין שרוף כי הוא נעשה מעשן האידי ומזיעת ההבל [כלומר: נוזל המתקבל בניזול האדים] מתבואה המחומצת שקורין מלץ והעשן הוא עיקר המאכל [מאכל – במקום משקה] ולא כדאמרי אנשי דין שרף אין בו ממש ואינו אלא זיעה בעלמא".

ובאותו הנושא מפי ר' חיים חזקיהו מדיני (1833-1905) בספרו "שדי חמד" (אות ו, כא ע"ב):

"כי הויעה [כלומר: הכוהל] מהיורה לתוך הקנים [הצינורות] של מעלה בכיסוי [כלומר: במכסה] של היורה והו עצמו היישי עיקר העולה הוא מחצנים ושמרים מהכח שבהם. כי המים אין בהם כח... לפי שהויעה [כלומר: האדים] עולה תמיד בזה אחר זה [כלומר: ברציפות] ובצירוף כל הויעה שוטף לתוך כלי העומד למטה לקבל הויעה".

ולבסוף דוגמה אחרת מפי רב מרוסיה בזמן האחרון, ובה אפשר לראות התקדמות לא קטנה בפיתוח העברית הטכנית. בספר "גבול יהודה" (פיטרקוב 1906, עמ' לד) כותב הרב י"ל צירלסין (1859-1941):

"טשונגן [=ברזל יציקה] היא התוצאה הראשונה מעצם רגבי המחפורת [=עפרה] הברזלית. וכן יתר מיני הברזל השונים אינם נמצאים בדרך כלל בטבע בצביונם [כלומר: בעינם], אלא שהם נעשים מהטשונגן ע"י הצריפה והזקוק. בתוך רגבי המחפורת הנ"ל מעורבים גם המינים העפרוריים [כלומר: מינרליים]: טיט סיד, גרפיט וגופרית".

ב

לעתים קרובות הרבה יותר העדיפו המחברים הרבניים שלא לחפש אחרי חידושי מלים, אלא לתת באוצר המלים העבריות הקיים תיאור, ולו גם ארוך ומסורבל, ולהבהרת יתר – להוסיף תרגום בלועזית, כדוגמת רש"י. גם דרך הבעה זו הרתחת בספרות אינה קשורה לא לארץ מסוימת ולא לתקופה מיוחדת, כפי שיש לראות מן הדוגמאות הבאות:

"מה שמורה על השעות שקורין ארילוחיו [=הורולוגיום=אורלוגין]¹"; "אותן המים שקורין איגוא ארדינטי"²; "בענין המים השרופים שקורין אותו בלע"ז אגוה ארדינטי ובל' ערבי מ"א אלחייא"³; "שני עגולין [כלומר: כדורים] של עופרת שקורין שר"וט"⁴; "ירו בו חיצים קנה שרפה שרע"ט"⁵; "יצא הקול ע"י מגיד חדשות שקורין צייטונג"⁶; "עופות של מים שניצודו בקנה השריפה בכדורים קטנים של עופרת הנקראים בלע"ז גראניסי"⁷; "שמעו קול צעקה וקול חצים שקורין ביקסין"⁸; "אם יכל לראות כתמים המובאים לפניו דרך צהר עינים הנקרא ברילין"⁹; "ש"ב שעומד על דעתו הקלה... הוא בודק הסכין ע"י כלי הבטה הנקרא מאקראשקאפיע מגדיל הראות"¹⁰; "אם מותר בשבת לילך בספינות ובעגלות ההולכים באש ותמרות עשן שקורין דאמפ"ף שיף ודאמפף וואגען"¹⁴; "עגלות ההולכות ע"י קיטור עשן [כלומר: אדי מים] שקורין דאמפף-וואגען עלי אורח הארץ מיוחד

1. ר' יוסף קארו (1488-1575), שולחן ערוך א"ח, הלכות שבת שח, נא.

2. ר' יצחק בר ששת ברפת, חי בספרד, מרוקו ואלג'יר (1326-1406), תשובות הריב"ש, שאלה רה.

3. ר' שמעון בר' צמח (1361-1444) "תשבץ", חלק ג' שאלה רצה.

4. ר' יעקב בר' בנימין הכהן, מהמאה ה"ז, "שב יעקב" ח"א, סימן כח.

5. ר' משה סופר (1763-1839) "חת"ם סופר", יו"ד, סימן נא.

6. ח"מ, סימן קכ"ב.

7. ר' ישמעאל הכהן, מהמאה ה"ח, "זרע אמת" ח"ב, יו"ד, סימן חי.

8. ר' יחזקאל קאצנעלבונג (1670-1740) "כנסת ישראל".

9. ר' אליהו פוסק, "מור ואהל" (תרמ"ז) עט ע"ב, סימן ג.

10. שם, סימן לא.

11. ר' יהודה אסאד (1794-1866), תשובות מהרי"א, א"ח, תשובה נח.

שרצפיהו בברזל [כלומר: פסי ברזל] שקורין אייזענבאהן¹²; "שיושכו מים לשם באמצעות כלי קטורת עשן [כלומר: מכונת קיטור] שקורין דאמפ-מאשינע שהוציאו [כלומר: המציאו] בזמניו שיש לו כח גדול וחזק להוליך העגלות עלי גתים הברזל [כלומר: רכבות על פסי הברזל] שקורין אייזענבאהן ולהנהיג [כלומר: להניע] רחיים"¹³; "אודות הרחיים אשר זה חדשים מקרוב באונתיסדו פה [כלומר: הונהגו]... רחיים ההולכים ע"י קיטור ואיד המים [כלומר: טחנת קיטור] נקרא בל-א דאמפס מיהלען... כי דבר ידוע שרחיים אלו מכח חזק [כלומר: בכוח] הקיטור אשר סובב את האבן הטוחן במהרה ומרצה [כלומר: מהירות סיבובה] גדולה מאד"¹⁴; "כלי הברזל הנהוגים בזמנינו המצורפים בהיתוך שקורין גלאזור"¹⁵.

שינוי צורה של הדרך השנייה הוא הנהגה לכתוב את המונח הלועזי בתוך סוגריים, מתוך רצון לשמור על קדושת השפה ולהבדיל בין העברית לבין הלועזית. והנה דוגמאות מספר:

"אודות נשיאת בתי עיניים (שקורין בריללען)"¹⁶; "אשה שיש לה סתימת אבר (פלאמברין) בנקבי שניה"¹⁷ [כלומר: סתימה, מן המלה הגרמנית Plombe = עופרת, אבר]; "מכלי הנקרא (סאמוואר)"¹⁸; "כלי צרוף (ספראנויקע)" [כלומר: קפיץ]¹⁹; "הקדירות של ברזל מצורפים בהיתוך לבן ושוע (ווייס גלאזירט)"²⁰.

שיטה זו, להכניס את הלועזית בסוגריים, כדי להבדילה מלשון הקידש, הייתה משמשת גם בספרים החילוניים של המשכילים החרדים. ככה, למשל, בספר העברית לר' פינחס אליהו בן מאיר הורוויץ מוילנא (נדפס לראשונה בברונא בשנת 1796): "וכן בברזל צרוף נקרא [שטאל]. אבק של קנה השריפה הנקרא (פולווער). עגול הנשימה ובלשונם (אטמאספירע). מחצבים או קפאים ובלשונם (מינעראליע). הנל מפרז, ואפילו כשהוא משתמש בלועזית במישרין ולא לתרגום, הוא שם את הלועזית בסוגריים, כגון: "ואם תערב (לופט זייערע) עם מים יהיו ממש כמו (ועלטיר וואסער); או: "כלי שהוריקו ממנו את האויר ע"י (לופט פומפי)".

ג

דרך שלישית היא – שלא לעמול לתאר את הדברים בעברית ואח"כ בלועזית, אלא לוותר לגמרי על העברית, ולהשתמש במונחים לועזיים בלבד, שהיו שגורים בפהם בשפת הדיבור, כגון:

12. ר' אלעזר הלוי איש הורוויץ (1804-1868) רב גרמני-אוסטרי, "יד אלעזר" סעיף כד.

13. שם סעיף קא.

14. ר' חיים סופר "מחנה חיים" ח"ג, סימן לג (1862)

15. "יד אליעזר", סעיף פד.

16. ר' יעקב עטטלינגער (1792-1871), "בנין ציון החדשות", סימן לו.

17. שם, סימן נו.

18. "מור ואהלות", דף ה', ע"א.

19. ר' חיים עוזר גרודזינסקי ב"ספר אחיעזר" ח"ג.

20. "יהודה יעלה" לר' יהודה אסאד (1796-1866) יו"ד, סימן קיג.

"המים חיים היוצאים מאותו היין על ידי הדיסטילאציוני [ויקוק] באלאמביקו [=אביק] הנעשית מכח האש"²¹; "אסור לטלטל זאק אוער [מגרמנית Sackuhr, כלומר: שעון כיס] בשבת... או קומפאס שמראה החוט הברזל על השעה... מה שאין כן בשאר אוהרין [גרמנית: Uhren] אשר קודם שבת שנערך [כלומר: כוון, נמתח]²²; "איך לעשות בשבת שמלאכתך הוא עססיגידערייא... שצריכין לשפוך מערב עד בוקר שפיריטוס ומים לתוך הפריטונג ומוזה נעשה חומץ... שהואיל והחביות פריטונג מתקלקלים"²³; "וקבע לו אניברו (Omnibus) להוליך מבאנהויף [תחנת רכבת] להעיר"²⁴; "מותר לאכול בפסח צוקארו פיגו [נקי] השלם המקובץ בפאניטי [איטלקית panetti = חתיכות] לבנים וקשים... שהצוקארו פיגו מהותך תוך קדירה על אש... וכל שכן לאכול צוקארו קאנדידו"²⁵; "אופן טחינת דאמפסמיהלע משונה [=שונה] בכמה דברים מן עגלישע מיהלע"²⁶; "קמח מדאמפסמיהל" [כלומר: קמח טחון בטחנת קיטור]²⁷; "לפי שהבעל מלאכה מהטעלענראף אינו עושה מאומה, כי ע"י מה שמכה [דוסק] בהמאשיען [כלומר: המכונה] נתעורר רק כח העלעקטריציטעט"²⁸.

ד

אחרים, ומספרם לא קטן, בעיקר בשורת רבני מזרח אירופה במאה הי"ט, הלכו בדרך רביעית והשתמשו ביד רחבה באידישזמים וסלאביזמים ללא כל צורך, גם כשיכלו למצוא בקלות מלים וביטויים עבריים מתאימים. כגון:
"שבשלו בשר טריפה עם גרופן [=Graupen, במקום הגריסין] של המשנה, ערלה ב, ז] ושפסו כף אחת על טעליר [=Teller, במקום הצלחת] התנ"כית או ה"פינאכ" התלמודית]... ותחבו כף לתוך הקאשע" [מרוסית kaša, כלומר: דייסה] – (תענית כד ע"ב), ויכול היה להשתמש ב"מקפה" של המשנה (תוספתא, שבת יד ו' ובירושלמי נדרים מ ע"ב – מקפת גריסין)²⁹.

חופש במידה יתרה מזו נוהג אותו המחבר בתיאורים הבאים:
"יש דיו שמחמת רבוי קופער וואש [קנקתם הנחשת?] כשכותבין בו על קלף חלק יש באותיות מראה נאלד פארב [=צבע הזהב] ויש בזה מראה גרין [=ירוק], געל [=צהב], בלאו [=כחול] או אודם"³⁰.
וכן:

"והפאטיקע [=מולאס] מתמצה מפסולת [=שיירי] הצוקער והיא מתוקה מאד... ומקודם נתנית הפאטיקע בכלים בריט מען אויס [כלומר: שוטפים ומדיחים במים רותחים; יכול

21- ר' מנחם שמשון באזילה (מת בשנת 1693), בסוף הספר "אמונת חכמים".

22- הר"ם א"ש (ר' מאיר אייזענשטאט, יליד ליטא, ולבסוף רב באייזנשטאט, 1670-1744), "פנים מאירות", ח"ב, תשובה קכב.

23- תשובות מהר"ם שיק, אר"ח, תשובה קלה.

24- שם, ק"ד.

25- ר' יצחק למפרונטי (1679-1757), "פחד יצחק".

26- "יד אלעזר", סעיף מד.

27- "מחנה חיים" ח"ג, סימן לב.

28- ר' יצחק יהודה שמעלקיש, "בית יצחק" (פרעמישלא 1875), פט.

29- ר' מנחם מענדל שניאורסון מליובאוויטש, "צמח צדק" (1874) סימן צד.

30- שם אר"ח, נ ע"ב.

היה להשתמש בפועל "הגעל", (ע"ז עו ע"א), המצויה הרבה בספרות הרבנית. או בפועל "דוח, הדיח" – שביחזקאל מ, לה, ובמשנה מקואות ד, ב, ומכשירין ד, ג ועוד] די כלים [במקום: הכלים] מיט מים [במקום: במים] חמין כמה וכמה פעמים כדרך ווי מען פארברייט [=כפי שמגעילים] כלים... ולאחר שיתחזק הסיטע טרייבט מען עס איבער [כלומר: מוקקים] אויף איין קסעל [דוד, במקום ה"דוד" המקראי או ה"יורה" של המשנה (שבת א, ה), שהייתה בשימוש בספרות הרבנית]. גייט ארויס דער פון [=יוצא מזה] וודקע [רוסית; במקום ה"י"ש העברי]... לאח"כ טרייבט מען איבער די וודקא [מוקקים את ה"י"ש] כמה פעמים על הקעסל בכדי אז דער פון זאל ווערן [שייעשה, ייווצר מזה] ספירט חזק³¹.

והנה דוגמה אחרת מפי רב ליטאי:

"לכרוך סביב הלאמפ [כלומר: מנורת נפט, במקום המלה המקראית "מנורה" או המלה "עששית" – ברכות נ"ג ע"א] ועל השרייפל [כלומר: הבורג] ולחתם בטיריוואקס [כלומר: אדמת חותם, במקום להשתמש ב"חומר חותם" (איוב לה, יד)] על הניר הכרוך"³².

או דוגמאות אחרות אצל החתם סופר, מגדולי רבני הונגריה:

"עיסה שמערבין בתוכו ערד עפיל" [כלומר: תפוח אדמה]³³; "ג' שותפים ששכרו עסיק פאבריק" [כלומר: ביח"ר לחומץ]³⁴; "צלוחית פטעריאהל [כלומר נפט]"³⁵.

והנה דוגמה נוספת מפי רב גרמני-אוסטרי של המאה ה"ט:

"רהיים דאמפף" [במקום להשתמש במלים המקובלות: קיטור, הבל, אד]. "מכסה הקאסטען" [במקום: התיבה, הארנז]³⁶.

מה הניע מחברים מסוג זה לתבל לשונם במלות יידיש ולהשתמש בשפת כלאיים? ייתכן שאחדים מהם נהגו ככה, משום שלא ידעו עברית במידה מספקת, אבל הרוב עשה את זה לא מחוסר ידיעת השפה, הואיל והחלק הכתוב בעברית מראה לא רק ידיעה מספקת, אלא שליטה גמורה במכמני השפה. נשאר לנו להניח, שזה נעשה מתוך רצון להתקרב עד כמה שאפשר לשפת הדיבור, שהייתה נהוגה בישיבות ובקרב לומדי התורה³⁷.

מן הדוגמאות הרבות שלעיל אנו למדים, שבהבעה בעניינים טכניים נהג כל מחבר ומחבר לפי טעמו האישי, ללא כל תלות בזמן או בארץ המוצא, ואין לדבר על אסכולות. ברם, רבני מזרח אירופה התירו לעצמם במאה ה"ט חופש יתר בשימוש בצורות יידיש, גרמנית וסלאבית. אבל גם כאן אין לדבר על אסכולות או על גישות,

31. שם, סו ע"א.

32. ר' אריה ליב הורוויץ (רב בברעזין ובנו של ר' ישראל סאלאנטער) ב"חיי אריה" (ווילנא תרס"ז)

חלק א"ח סימן ב.

33. "חת"ם סופר", שארית התשובות, תשובה יח.

34. שם – חלק חו"מ תשובה קסח.

35. שם – חלק א"ח.

36. ר' אלעזר הלוי איש הורוויץ – "יד אלעזר", סעיף סד.

37. השוה גם את מאמרו של א' וויינרייך "לשוננו" כב.

ואותו המחבר בעצמו משתדל במקום אחד להימנע מכל שימוש בלועזית, ובמקום אחר איננו נוהר מלהכניס לטקסט העברי מלים זרות, ללא כל תרגום לעברית.

*

זהרי רשימה קצרה של מונחים טכניים בעברית מהספרות הרבנית:

ל"אבק-שריפה": "אבק" (פורטאליאונה, 1542-1612; ככה גם אצל ישר מקנדיה, 1591-1655, בספרו "אילם")

ל"אניית-קיסור": "ספינות ההולכים באש ותמרות עשן" (ר' יהודה אסאד, 1794-1868).

ל"בית-קפה": "בית-משתה להתוועד שמה יום יום" (ר' יהודה אסאד):

ל"ביכונה": "שולים" – (ר' י"ל צירלסון, 1859-1941).

ל"גאות ושפל" (במים): "רצוא ושוב של הים על פני הארץ" ("הפלס", 5, תרס"ה 1906).

ל"גלאזורה": "היתוך" (ר' יהודה אסאד; ר' אליעזר הורוויץ, 1803-1886).

ל"אגליזה (כימית): "ניתוח היסודות והוצאתן מן המורכבים" (ר' יעקב עמדין, 1697-1776).

ל"דרפון": "תיוור" (מהר"ם מרוטנבורג, 1215-1293; ר' יאיר חיים בכרך, 1628-1702); "כתב-תיוור" (ר' יעקב עמדין).

ל"זוכוכית מגדלת": "זוכוכית" – (מהר"ם מרוטנבורג); "כלי זוכוכית מגדיל המוחשים" (ר' יעקב עמדין); "כלי הבטה" "כלי הבטה המגדיל הראות" (ר' אליהו פוסק, "מור ואהלות", תרמ"ז).

ל"כדורי רובה ציד": "עגולים של עופרת" (ר' יעקב הכהן, המאה הי"ז); "חיצים קנה שריפה" (חת"ם סופר, 1763-1839); "עגולי ברזל של קנה שריפה" (ר' חיים סופר, "מחנה חיים", 1862); "עגולים אשר רגילים לשום בקנה שריפה" (הנ"ל).

ל"י"ש": "זיעת היין" (ר' יצחק בר ששת ברפת, 1326-1406) "מים שרופים" (ר' שמעון בן צמח, 1361-1444); "מים חיים" (ר' מנחם שמשון באזילה, מת 1693); "מי ויטא" (ר' יהושע בועז ברוך, סוף המאה הטי"ז); "יין שרף" (ר' בנימין סאלניק, נפטר סמוך ל-1620).

ל"מסילת ברזל": "נתיב הברזל" (ר' אלעזר הורוויץ); "אורח הארץ מיוחד שרצפיהו בברזל" (הנ"ל).

ל"מטיאורים": "אבני אלגביש השורפים" (ר' שמואל מוטוט הספרדי, המחצית השנייה של המאה הי"ג).

ל"מכונת קיסור": "כלי קטורת עשן" (ר' אלעזר הורוויץ).

ל"משקפים": "זוכוכית" – (אברבנאל, 1438-1508); "בתי עינים" (ר' מרדכי יפה 1530-1612); "צוהר עינים" (פורטאליאונה).

ל"לתת (מאלט)": "תבואה מחומצת" (ר' בנימין סאלניק).

ל"עיתון": "מגיד חדשות" (חת"ם סופר); "כתב עת" (ר' יהודה אסאד).

ל"קטרי": "עגלה ההולכת באש ותמרות עשן" (ר' יהודה אסאד); "עגלה ההולכת ע"י קיסור עשן" (ר' אלעזר הורוויץ).

ל"קפיץ": "כלי צירוף" (ר' חיים עוזר גרודזינסקי, 1836-1940).

ל"רובה": "חצים" (ר' יחזקאל קאצנעלבונג, 1670-1740); "קנה שריפה" (ר' חיים סופר; גם אצל גאנז, 1541-1613, ור' נתן הנובר, יין מצולה, 1648).

- ל-רכבת: "העגלות עלי נתיב הברזל", (ר' אלעזר הורוויץ).
 ל-שסתום: "מכחול" (ר' י"ל צירלסון).
 ל-שעון: "שעה" (מהר"ל, 1365-1427; הרמ"א, 1520-1573, ורבים אחרים);
 "מה שמורה על השעות" (שולחן ערוך; מהר"ם א"ש, 1670-1744 – תרגום
 מילולי של Horologium); "כלי מראה השעות" (ר' אברהם סופר, 1815-1872).
 "משער הזמן" (מה"רם א"ש).
 ל-תותח: "קנה השריפה הגדול" (ר' יעקב עמדין).
 ל-תחנת הרכבת: "חצר המסילות" (ר' חיים אריה הורוויץ, חיי אריה, קראקא 1890);
 ל-המציאו – "הוציאו"
 ל-אדי מים – "קיטור העשן"
 ל-דלתות נעלות – "דלתות הראויות לנעול"
 ללא גניעה בידיים – "בלי תפיסת ידיים"

אי + שמות-הפעולה בעברית הספרותית החדשה

ב-לשונו' כב, ע' 246-257, נתפרסם מאמרו החשוב של פרופ' חיים רבין "לחקר העברית הספרותית החדשה". ובו, בין השאר, דיון בשימושיה התחביריים של מלת השלילה "אי". בע' 251 כותב מחבר המאמר:

"בד בבד עם היעלמותם של השימושים הקודמים של "אי" (הכוונה לצירופי אי + שמות-תואר ולצירופי אי + שמות-עצם - ר"מ) אנו עדים להתפשטות הולכת וגוברת של שימוש "אי" עם שמות פעולה (להלן ש-פ) למיניהם, כלומר גם אלה שצורתם הולמת את הפאראדיגמה שבל-ח (פעילה, היפעלות, פיעול וכו') וגם שמות-עצם מופשטים המשמשים בלשונו תחליפים לש-פ הסדירים. אמנם הדוגמה הקדומה ביותר הידועה לי נכתבה כמה שנים לפני 1942 ומופיעה ב"דקדוק הלשון העברית" לדוד ילין ז"ל, ע' 203: "אי שני בשם... תלוי במהות הברות". אך מכיון ששימוש זה נעשה כללי רק אחרי 1950 וילין היה סופר בעל סגנון שמרני מובהק, יש אולי לראות בדוגמה זו מקרה בלבד, אם כי מקרה המצביע על השרשים העמוקים של תופעה זו במבנה התחבירי של העברית החדשה. לי נודעה התופעה בשנת 1955... בשנה ההיא עוד ראה בלשן הרגיש לחידושי לשון כח' רחון (העברית שלנו, ע' 65, הערה 1) את הצירוף כדבר בלתי רגיל. לפי עדות האספים שלי היה הצירוף עוד נדיר במקצת בסוף 1956 ורק בסוף 1957 הפך לתופעה נורמלית בלשון העיתונות".

עד כאן דברי פרופ' רבין.

ברצוני להביא מספר עדויות לשימושה של "אי" לפני שמות-פעולה בספרות העברית החדשה ובעיתונות. הקדומה שבעדויות אלו קודמת בחמישים שנה לעדות הלקוחה מספרו הנ"ל של דוד ילין. העדויות הן משל אחד העם, ברנר, א"ג גסין, נ"ה טורטשינר, ס' זיהר, דוד ילין, פ' לחובר, ד' פרישמן, קלחנר, המשוררת רחל, המספר צבי שץ ואחרים, העדויות מובאות בסדר כרונולוגי.

תרנ"א: אבדן המרכז הדתי ואי-היכולת לעבוד את ה' בהיכל קדשו (אחד העם, מוקדם ומאוחר בחיים).

תרנ"ד: שפלותנו ואי-יכולתנו להוציא אל הפועל איזה דבר מתוקן כל שהוא (הוא, תורה שבלב).

תרנ"ה: ידיעת השפה היתה פתאום לסימן של אדיקות ופסיעה לאחור, ואי-ידיעתה היתה לסימן של חרות ושל כשרונות מיוחדים (פרישמן, מכתבים על-דבר הספרות, מכתב שביעי).

תרנ"ז: מאשימים תמיד את "המחדשים" כי אינם יודעים את הספרות העתיקה; ואולם חוקר-הלשון, מר יהושע שטיינברג, איננו יכול להיות חשוד על אי-ידיעה כזאת (קלחנר, "מרחיבי-השפה" ומתנגדיהם).

תרנ"ח: קפאון גורא! אי-תנועה מיתית! ממשלת החושך! (גסין, אגרות).

תרנ"ט: אין פה המקום להביא את כל דברי מתנגדי הדעה הזאת, וביחוד "האפודי" אשר לא פעם ולא שנים נבב קושיות על קושיות בענין זה להוכיח אי-צדקה (ד' ילין, חקר בנין הקל ותולדותו).

תר"ס: אחרי כל העתירות ואי-ההתאמה לצרכי ההתפתחות הכללית (גסין, אגרות).

תרס"ד: אנכי חפצתי להוכיח את... אי־השתתפותי בדבר (גנסי, מעשה באוטלו).
תרע"ע: דברו משפטים על אי־לכתו בדרך עם־הארץ (ברנר, סמולנסקי – ליום הזכרון במלאת כ"ה שנים למותו).

תרע"א: להלן מספר עדויות לשימוש "אי + שם־פעולה" באחת החוברות הראשונות של "החונך" (שנה ב, חוברת א): אי־היכלת להתרכז (ע' 6), מחמת אי־ידיעה (ע' 20), מאי־שימת־לב (שם), באי־תנועה, בחסר נשימה (ע' 27), אי־הקשבה (ע' 28), אי־ההקשבה (ע' 29), אי־התפתחות הדבור על־פה אצל התלמידים (ע' 31).

תרע"ג: רב המורים אינם יכולים לבטא בדיוק את ההבדלים הקוליים, ובכן הן לא במבטא המזרחי העון, כי אם באי בטויו, ולו בטאווה מורינו לנכון כי עתה לא שנו תלמידנו כלל, ואי־בטויו לא מאי־יכלת הוא בא, כי אם בעקר מהתרשלות (ד' ילין, זכרונות ועד הלשון, מחברת שלישית).

אבל עוד לא באי־הבנה זו כל עוצם־האסוק (ברנר, אוכרה ליל"ג).

אמנם הוא מתנצל: "לא אוכל להביאך בטח לשבת". אבל אי־הבטחון שלו בארץ־ישראל הוא לא מפני שהוא מפקפק אם זו היא הארץ... (הוא, שם).
תרע"ד: גם מאי־ההערכה יוצאת לנו תורת־ההערכה (הוא, הערכת עצמנו בשלשת הכרכים).¹

יחד עם אי־האמירה, מורגש, בכל זאת... (הוא, שם).

אי־ההבנה, התהיה, מולידה תמיד את האמונה התפלה... האם אי־הבנתם, תהיתם וטעתם ינחמונו? (הוא, שם).

כשאי־ההתחשבות באה מתוך הכרת־כח־עצמו וצדקת־עצמו אז סימן הוא לעצמיות איתנה... אולם אם אי־ההתחשבות באה מתוך חרשות... אז כבר טוב מזה "הדור הזה" (הוא, שם).

אי־ידיעת החיים (הוא, שם).

טוב לאדם, לעם, לכל אורגניסמוס היות מאי־היות (הוא, שם).

תר"ף: אי־ההבנה אשר רבצה כתהום עמוקה (שץ, גלות שירתנו הקלסית).

למרות אי־ידיעתי בשפה (הוא, מכתב לברנר).

בתשעים יום האלה לא פצה ישראל את פיו לשיר... אחרי תשעים ערבים של אי־שירה... (הוא, בלא ניב).

אותה אי־הפרזה (הוא, בתיא).

שמע באי־הקשבה (הוא, שם).

תרפ"א: ברכתים לשלום. לא ענו לי. עברתי. הפניתי את ראשי לאחור וראיתי שאי־המענה היה מכוון, רשעי (ברנר, מפנקס).

תרפ"ב: וכן גם יש לכתוב: אי הניטות... אי־היחדרות... אי־היענשות... אי־הימחות... והרבה כיוצא בזה (קלחנר, שם מפשט מבני־נפעל).

תרפ"ו: ספר אשר קורא רציני וקפדן יקרא בו מתוך העויה של קוצר־רוח ואי־אמון (רחל, בקורת על "ימים ולילות").

תרצ"א: אי־ידיעת המציאות מכשילה את הגבור על כל צעד ושעל (לחובר, תולדות הספרות העברית החדשה, סימן רמא).

1. ובאותה פסקה עצמה כותב ברנר: "העדר ההערכה העצמית", וקצת להלן: "הערכה שלילית זו שיוצאת לנו מתוך חוסר־ההערכה".

תרצ"ה: במשל היונה, "שמשעה שהיא מכרת בן-זוגה עוד אינה ממירה אותו באחר" (מדרש שהשר)... השתמשה הרבה השירה העברית בימיי-הביניים... אולם המשורר בתקופה החדשה אינו נוטה ביותר אחרי המשל הזה... מפני שאי-ההמרה אינה עוד דבר אמת לגבי חלק גדול מישראל (הוא, הסמל בשירת ביאליק).

תרצ"ט: עיניו נוצצו בברק-זעם, בחמה שפוכה, באיזה מרד, מרי נלהב, באי-כניעה כשלהבת אש!... היה כה גאה, כל-כך, איך לומר, בטוח בצדקתו, כה לא-נכנע (יזהר, לילה בלי יריות).

ת"ש: לשון בלתי מדויקת במבטאה ובדרכי הבעתה גורמת אי-דיוק בהבעת המושגים והעניינים (טורטשינר, ועד הלשון העברית ועבודתו בעתיד).

עד כאן העדויות.

איני יודע אם אחד העם היה הראשון, שהשתמש במלת השלילה "אי" לפני שם-פעולה, אולם קרוב לוודאי שהוא אחד הראשונים בדבר זה. באגרות יל"ג (תר"ח – תרנ"ב) לא מצאתי עדות לשימוש זה. במילוני הרוסי-עברי של יהושע שטיינברג (הופיע בשנת 1880), וכן במילוני הרוסי-עברי-גרמני (הופיע בשנת 1888) לא מצאתי אלא שני צירופי-אי מבין אלפי הצירופים המתרגמים את המלים הרוסיות המכילות אחת מתחיליות-השלילה – bez ו- ne ² והם: אי-נקין (ע"פ אי-נקי שבמקרא) ואי-רצון. במילון הגרמני-עברי של משה שולבוים (מהדורתו הראשונה הופיעה בשנת 1881) לא מצאתי אף לא צירוף-אי אחד כתרגום למלים הגרמניות (עפ"ר שמות-עצם מופשטים) המכילות את התחילית – un . והנה במהדורתו המתוקנת והמורחבת של מילון זה משנת 1904 מצאתי כ-50 צירופי-אי: מהם 35 כתרגום של מלים גרמניות שלא הפיעו במהדורה הראשונה (אי-דיוק, אי-דקדוק, אי-הגבלה, אי-הצלחה, אי-השתחדות, אי-השתנות, אי-התחלקות, אי-התקיימות, אי-התפרדות, אי-זהירות, אי-ידיעה, אי-יכולת, אי-שעבוד ועוד) ו-15 צירופים המתרגמים מלים גרמניות אשר הופיעו גם במהדורה הראשונה של המילון מבלי שיתורגמו אז ע"י צירופי-אי (אי-ידיעה, אי-אמונה, אי-יכולת במהדורה המתוקנת לעומת ספק, חסר-אמונה, חסר-יכולת ועוד במהדורה הראשונה).

דבר זה מלמדנו, כי השימוש בצירופי "אי+ שמות-פעולה" (או "אי+ שמות-עצם מופשטים") התפשט בלשון הספרות והעיתונות העברית בשנות ה-90 של המאה הקודמת, והגיע לתפוצה נרחבת מאד בלשון הספרות והעיתונות בא"י בראשית המאה הזאת. תופעה זו כרוכה, כפי הנראה, בשימוש המוגבר בלשון חז"ל בדור התחיה, לשון אשר צירופים כגון: אי אתה יכול, אי אתה יודע, אי אתה מאמין וכיו"ב שכיחים בה למדי.

2. אותן מלים רוסיות מתורגמות עפ"ר ע"י "בלתי" (בלתי יכולת, בלתי הֵטות משפט בלתי עֲשׂוֹת פרי, בלתי כָּבֵד, בלתי לכת אל וכיו"ב), "בלי" (בלי השפל, בלי ניד, בלי הִמָּק, בלי הִזָּהר), "אין" (אין הִבִּין, אין תנומות, אין סחד, אין חפץ וכיו"ב) "חֶסֶר" או "חֶסֶר" (חסר בחירה ובקרת, חֶסֶר אמן ב" וכיו"ב) "העדר", (העדר השתוות וכיו"ב) "אפס" (אפס מקנה וממכר וכיו"ב), "לא" (לא אמן, לא קנאה) "חֶדֶל" (חדל מִמְכָּר דבר).

המשך הנמדד של התנועות בעברית

(בדיקה בקימוגראף)

חיבור זה עשוי שלוש חטיבות:

גוף החיבור

נספח א', ובו רשימת המלים שנרשמו בקימוגראף

נספח ב', ובו הערות 36–40, השייכות לגוף המאמר

נספח ג', ובו מבחר רישומים

ואלה ראשי הפרקים של גוף-החיבור:

0. נושא החיבור וקיצור המסקנות
  - 0.0 החיבור הוא חלק מתיאור פוניטי של דיאלקט / כ' /
  - 0.1 נושא החיבור: המשך הנמדד של התנועות בעברית ע"פ בדיקה בקימוגראף
  - 0.2 בחירת המלים, העדים ותנאי-הניסוי.
  - 0.3 קיצור המסקנות.
1. רשימת המלים וחשבון הדבקים
  2. הרישומים שלא ניתן לתחום בהם את התנועות
  3. המשך הנמדד של התנועות הפונולוגיות
    - 3.00 התנועה שלאחר הטעם במלים מלעיליות
    - 3.01 חשבון יחסי המשך במלים שנרשמו
    - 3.02 יחסי המשך הנמדד שבין התנועה המוטעמת לבין התנועה הבלתי מוטעמת ולבין השווא
    - 3.03 הבלדלי המשך הנמדד שבין התנועות הפונולוגיות הם תכונה מתלווית למימוש קונטראסט הטעם.
    - 3.04 התפלגות המלים לפי משך התנועות
    - 3.05 המשך הנמדד של התנועה הבלתי-מוטעמת במלות-הרגש.
    - 3.06 יחסי-המשך הקיצוניים שבין התנועות
      - 3.1 מתאם היחסים אצל שני העדים
      - 3.2 משך התנועה המוטעמת בהברות פתוחות ובהברות סגורות
4. השווא
  - 4.0 חשבון המימושים בשווא או בלעדיו
    - 4.1 פירוט מימושי הדבקים אצל א'
    - 4.2 פירוט מומשי הדבקים אצל ב'
    - 4.3 מימושיהם של דבקי / C[?], h - /
    - 4.4 המימוש המשוער של הדבקים במלים החסרות ברשימה
    - 4.5 דבקי / vC - /
    - 4.6 המציאות הפוניטית שעליה מוסב מתאם ה"קוליות"
    - 4.7 המימוש המשוער בתנאי דיבור רגילים
  5. מסקנות הבדיקה

0. נושא החיבור וקיצור המסקנות

0.0 בידוע, כמה סוגי דיבור מהלכים בעברית של ימינו, ובחיבור הדוברים, שהעברית היא להם שפתם הראשונה, ניתן להבחין בשני 'דיאלקטים' עיקריים: האחד, שבו אין הדוברים מבחינים בין זוגות מלים, כגון: מחר: מכר; מעיר: מאיר (להלן: דיאלקט /כ/); והאחר, שבו מתקיימות ההבחנות הללו (להלן: דיאלקט /ח/). שום אחד משני הדיאלקטים הללו לא נבדק לפי שעה בכליה של הפוניטיקה האינסטרומנטאלית. בשנים 1958 – 1961, שעה שלמדתי במכון לפוניטיקה של פאריס, אפשרה לי הנהלת המכון ההוא לעסוק בחקר הדיבור העברי בהדרכתה הטובה והמטיבה של הגב' מרגריט דו'ראן, מנהלת עבודות המחקר שבמכון¹. בנוסבות שהמקום גרמן לא עמדו לרשותי אלא דוברי דיאלקט /כ/ שהסכימו לעבור את שבעת מדורי הניסוי הפוניטי, לפיכך הוגבל היקף הניסוי ולא העלו תצפיותי אלא עניינים הנוגעים לדיאלקט זה. ואשר לתיאור הפוניטי של דיאלקט /ח/, הרי הוא בכלל עשייה ואני מקווה לסיימו בקרוב. מאליו מובן שכל מקום שהשתמשתי בחיבור זה במלים, כגון: 'העברית של ימינו', 'העברית' אין כוונתי אלא לדיאלקט /כ/.

0.1 בחיבורי זה אני מבקש להביא לידיעת קוראי 'לשונו' את שנתחדש לי בשאלת המשך הנמדד² של התנועות בעברית. בידוע, הניגוד אורך: קוצר אינו נמנה עם מלאי התכונות השייכות³ בעברית של ימינו. אבל הבדיקה הראתה, שבמשורר הפוניטי-הפיסי מצויים הבדלי משך בין התנועות, ובקימוגראף ניתן למוד אותם בדיוק המאפשר הסקת מסקנות. חיבורי זה הוא דין וחשבון על בדיקה קימוגראפית של משך התנועות.

0.2 העובדות שנידונו בחיבור זה הן 207 מלים, כפי שגרשמו בקימוגראף מפי שני דוברי עברית. העדים⁴ הם ילידי הארץ בני העדה האשכנזית, שהעברית היא שפתם הראשונה⁵. שניהם בעלי השכלה אקדמית: א' הוא מוסמך האוניברסיטה העברית של ירושלים, ב' למד בה שנתיים. הורי העדים – שפתם הראשונה היא יידיש, והם המירו את הדיבר היידי בדיבר עברי לפני הולדת העדים. כאמור לעיל, נעשו רישומי הקימוגראף במעבדה של המכון לפוניטיקה שבפאריס. א' רשם ב-5 במארס 1959, ו-ב' ב-12 בו. המלים שגרשמו הן מלים עבריות 'מקוריות', לאמור: מלים לא-

1. מודה אני מקרב לב לגברת מרגריט דו'ראן, על שהכניסתי לעולמה של הפוניטיקה האינסטרומנטאלית וליוותה את צעדי הראשונים בו, ועל שהואילה להדריכני בשלביה השונים של הבדיקה המונחת ביסוד חיבור זה. כל קריאה נכונה של קימוגראמה – הוראתה הברוכה של הגב' דראן טבועה בה, ואין צריך לומר, שכל שיבוש שהשתבשתי בקריאת הרישומים או בתיחומם, מקום קוצר ידי הוא.

אף מחזיק אני טובה למור הפרופסור זאב בן-חיים, שעוררני לחבר חיבור זה והואיל לקרוא את כתב-היד ולהעיר את הערותיו, והלא הן שזורות בכל סעיף מסעיפי החיבור.

2. להלן: המשך.

3. לעניין המונח 'תכונה שייכת' לעומת 'תכונה מתלווית' (בלתי-שייכת) עיין ב'לוח',

1948, 30-31; מארטי 1957-8, 83.

4. מ'ק מירושלים, להלן: א'; א"ה מחיפה, להלן: ב'.

5. לאמור: למדו את מיכניזם הדיבור בעברית.

שאלות במאת השנים האחרונות, והן הוגשו לעדים בכתב באחת הצורות המצויות במילון. כל עד קרא כל מלה לעצמה פעמיים, ואין צריך לומר, שההיגוי הושפע מתנאי הניסוי: המלים נהגו ללא תכלית ממשית של קומוניקציה או של הבעה, והעדים נדרשו להגותן שלא בהקשר, בקצב איטי יחסית ובנעימת קול נייטרלית.

0.30 זה קיצור המסקנות:

0.31 המשך הממוצע של התנועה המוטעמת גדול פי שניים מן המשך הממוצע של התנועה הקודמת לטעם. אצל א' היחס שבין הממוצעים הוא 0.53:1 ואצל ב' 0.49:1. אמור מעתה: הקונטראסט הפרחודי שבין החלק המוטעם שבמלה לבין החלק הבלתי-מוטעם שבה – מיוצג בו לא רק הבדל, הנתפס באוזן⁶, שבין עצמת נשיפה מוגברת לבין עצמת נשיפה בלתי-מוגברת, אלא גם הבדל מתלווה, הנראה בבירור בקימוגרף, בין משך תנועי מוארך לבין משך תנועי בלתי-מוארך 0.4–3.02.

0.32 התנועה המוטעמת משכה הממוצע בהברה פתוחה גדול יותר מן המשך הממוצע שלה בהברה סגורה; משכה הממוצע בהברה סגורה במלה בת-הברה אחת גדול מן המשך במלה בת שתי הברות; המשך הממוצע של התנועה המוטעמת בהברה המסתיימת בעיצור פוניטי שיש בו קול, גדול מן המשך הממוצע של התנועה בהברה המסתיימת בעיצור פוניטי שאין בו קול 3.2. 0.33 הקטע התנועי הלא-פונולוגי (השווא 2.14) המצוי במימוש של דבקים פונולוגיים⁷ רישיים מסויימים 0.34–ממוצע המשך שלו קטן מן ממוצע המשך של התנועה הפונולוגית הקודמת לטעם. אצל א' יחסי המשך הם: 1 (התנועה המוטעמת): 0.53 (התנועה הפונולוגית הקודמת לטעם) 0.34 (השווא). אצל ב' היחסים הם: 0.24:0.49:1 3.02.

0.34 (א) שני העדים הגו שווא בכל דבקי RC-1 /v.m.n.ly, שנרשמו, וממוצע המשך של השווא בדבקים הללו עולה על הממוצע הכללי של משך השווא 4.10, 21–4.20; (ב) בשאר הדבקים, לאמור בדבקים שאינם פותחים בעיצורים הנמנים לעיל, יש שהעדים הגו שווא ויש שלא הגו שווא, אבל ניתן לראות הבדל-מה בין העדים בנידון זה:

א' הגה שוא בכל הדבקים הפותחים בעיצור שאיננו "אי-קולי" וממוצע המשך של השווא בדבקים אלה עולה על הממוצע הכללי. אבל בדבקים הפותחים בעיצור "אי-קולי" הגה א' את השווא ב 85% מן הדבקים, והמשך הממוצע של השווא בדבקים הללו נופל מן הממוצע הכללי 4.10.

ב' הגה בלא שווא את כל הדבקים, שבהם העיצור השני הוא "אי-קולי" או /-c,x-/; הגה בשווא 80% מן הדבקים, שבהם העיצור הראשון הוא "קולי", והעיצור השני איננו "אי-קולי" או /-c,x-/ ו 59% מן הדבקים שבהם העיצור הראשון איננו "קולי", והעיצור השני איננו "אי-קולי" 4.22.

6. כגון, המאזין לשידור החדשות ממרחק מה.

0.35 יש לשער שבתנאי דיבור רגילים יהיו שני העדים הוגים שווא נשמע בדבקי /m,n,ly,RC-/ ובדבקי /C²,h /, ו-א' יהיה הוגה שווא נשמע אף בדבקים הפותחים בעיצור "קולי". יוצא שבתנאי דיבור רגילים יהא ההיגוי של ב' נשמע דרך כלל כהיגוי, שתיאר ח"ב רוזן ב"ה עברית של נר 4.7.

0.36 הרישומים שנבדקו עשויים ללמדנו, שהניגוד הפונולוגי "קוליות": "אי-קוליות" מוסב למעשה על הניגוד שבין חוזה החיתוך לבין רפיון החיתוך, ואילו הקוליות הפוניטית או האטימות הפוניטית אינן אלא תכונות מתלוות בלתי שייכות 4.6.

0.37 שתיים מן התכונות התת-פוניטיות שנתפרשו בחיבור זה – המימוש האוטומטי של השווא בדבקי /m,n,ly,RC-/ והמשך הנמדד המוארך של התנועה המוטעמת בהברה פתוחה – משמשת, לדברי חוקרי השירה, בעיצוב הטקסט השירי בימינו 5.4.

1 רשימת המלים

1.0 בפרק זה ימצא המעיין דברי הסבר על בחירת המלים שנרשמו, וחשבון מפורט של הדבקים⁷.

1.10 הצד השווה לכל המלים שברשימה, שהן פותחות כולן בדבק, והצד המבדיל ביניהן, שאין שתי מלים פותחות בדבק זהה. מעצם בחירת המלים אתה שומע, שכבר נעשה תיאור פונולוגי ארעי של הדיאלקט שבפי העדים⁸, וכבר התברר, שאכן יש דבק במלים שלפניו. ואכן הוצאו מן הרשימה מלים, כגון בראש, ושטות⁹, תשוקע¹⁰, פֶּרֶב, שכן בהקשרים הפוניטיים הנידונים השווא נועד לו ערך מבחין,

7. ב /CC-/ ("דבק עיצורים פונולוגי") נהוג לייצג במישור הפונולוגי שני עיצורים פוניטיים הנקרים, א) או סמוכים זה לזה, כגון [p^s –] במלת פשרה ההגיה [p^saRa], ב) או לא סמוכים זה לזה, לאמור: ביניהם מצוי קטע תנועי ובלבד שהיקרותו של הקטע התנועי היא אוטומטית (חוויה מראש), כגון במלת למידה ("פעולת הלומד"; "אל מידה") או מתחלפת חילוף חופשי עם היעדרה אבל לא מתנגדת ניגוד מבחין להיעדרה, כגון במלת בטוחה, ששם הוגים דוברי העברית עתים [bat –] ועתים [bt –]. אבל מלה, כגון פֶּרֶב אין לייצגה פותחת בדבק עיצורים פונולוגי ויעיד על כך הניגוד בראש: ברוש. דבק עיצורים פונולוגי רישי הוא דבק עיצורים פונולוגי, הנקרה לאחר שתיקה מוחלטת (לאמור: ברישא של מלה). המלים שהובאו לעיל – פשרה, למידה, בטוחה, ברוש – היו בהן דוגמאות לדבקים פונולוגיים רישיים. להלן נקרא לדבק עיצורים פונולוגי רישי, ע"ד הקיצור: דָּבֵק.

8. זהו דיאלקט /5/ והוא, כאמור, אחד משני הדיאלקטים שבפי הדוברים שהעברית היא שפתם הראשונה. את כל ההגאים העיצוריים שבדיאלקט זה ניתן לייצג ב-23 פונימות עיצוריות ואלה הן:

/p, b, f, v, m, t, d, n, l, c, s, z, ʧ, ʤ, ʂ, ʐ, y, k, g, x, R, ʔ, h /.

9. במשפט: הן חותרות ושטות.

10. בבוחן המלים המשותפות²⁰ הבחינו העדים בין בָּרַח: בָּרַךְ: בָּרַךְ וכן בין תשוקע: תשוקה. מכיוון שלא הבחינו בין קָרַע: קָרַה, מותר להניח שהניגוד שבין תשוקע: תשוקה הוא ניגוד שבין זוג מינימאלי²¹. נמצא שההקשר /C – b, v, t, k/ הוא אחד ההקשרים של שייכות מקסימאלית בשביל התנועות בעברית, ובהקשר זה אפשרית סדרת הימר²² בת שש

ועלינו לייצג קטע תנועי זה אם כ/א ואם /+/-¹¹, ואילו, כאמור לעיל, לא עסקנו בחיבור זה אלא במלים הפותחות בדבק.

1.11 כל מלה שברשימה פותחת כאמור במין של דבק, והו חשבון הדבקים: מתוך 20 הפונימות המצויות בדיאלקט הנידון⁸ בחלק העברי "המקורי" של אוצר המלים 0.1. ארבע אינן מצויות ברישא של דבקים: /f/ אינה מצויה ברישא כלל, הקטע [-?] עשוי להיקרות ברישא, אבל בהקשר זה אין ניגוד מבחין בין היקרותו לבין היעדרו, /x,h-/ מצויות אמנם ברישא, אבל לא בהקשר /-C-/¹². מאידך גיסא אין /-p,b-/ מצויות בהקשר /-C-V-/. יוצא, שבדיאלקט הנידון, בחלק "המקורי" של אוצר המלים, אפשרויות להלכה 16 פונימות עיצוריות ברישא של הדבק ו-18 פונימות עיצוריות בסיפא של הדבק, ולו נמצאו בלשון למעשה כל הצירופים הללו, היינו נזקקים ל- $16 \times 18 = 288$ מלים כדי להדגים את כל מיני הדבקים. אבל 52 מיני דבקים אינם מצויים למעשה, בתוקף כללי ההצטרפות של העיצורים הפונולוגיים שבדיאלקט זה¹³. נזקקו אפוא ל-236 מלים. אבל ברשימת המלים שבנספח א מצויות 207 מלים בלבד. 29 המלים החסרות הן

תנועות /i,u,e,o,a/, תנועות אלו מנוגדות זו לזו וכל אחת מנוגדת להיעדר כל תנועה, לדוגמה: פירות: בורות: ברור: בראש: בורות: ברור: ברור.

11. ב /+/-/ סומן "מעבר פתוח פנימי", עיין בלוף-טרגר, 47.

12. העדים לא הבדילו בין המומים לבין המומים, בין הלוקים לבין הלוקים. מכאן למדתי שכל אחד משני הזוגות הללו אינו אלא שתי היקרויות של צורה פונולוגית אחת ויחידה (הוקט, 1942, 4.2). ועלינו לייצגן בשווה. כדי שלא לסבך את כללי התפוצה של /a/ אני מציע לייצגן /xalukim/, /hamumim/. לא התברר לי אם הנו עדיי [-xC] באמירה כגון חנוק (אותו)!. אם היגוי זה מצוי, נתחייב להכניס את /-xC/ לרשימת הדבקים הרישיים שבדיאלקט זה, ואין צורך לומר ש-[xnok] ו-[xanok] (שתיהן צורות הציווי), הן שתי צורות פונולוגיות שונות זו מזו, שהרי הניגוד /a/: /Ø/ הוא ניגוד מבחין בהקשרים אחרים (הוקט, 1942, 4.21).

13. אם נתעלם מן העיצורים /č, ġ, ž/, שהם נדירים גם בטקסט וגם במילון, אלה הם כללי ההצטרפות של העיצורים הפונולוגיים בדבקים רישיים:

א. העיצורים /m, n, l, y-/ נקרים ברישא של הדבק ללא כל הגבלה, לאמור עם כל מיני /-C-/ האפשריים בהקשר /-C-V-/ (אבל עיין גם 4.5).

ב. מלבד האמור לעיל ב-א, אלה הם כללי ההצטרפות של העיצורים בדבקים רישיים:

1. להוציא את /ss-/ במלת ששונים לא תמצא דבק רישי העשוי שתי היקרויות של אותו עיצור.

2. להוציא את /td-/ במלת תדירות ואת /k,gx-/ במלים כגון: כחולה, גחונה – לא תמצא דבק רישי, העשוי שני עיצורים, הנמנים עם אותה סדרת-חיתוך, לאמור: שני "שפתיים", שני "שיניים", וכו', ושמא נאמר, ש-/x, R/ מעמידים סדרת-חיתוך "ענבלית". לאמור, /R/ "ענבלי קולי": /x/ "ענבלי אי-קולי". אם נעדיף מיון זה, לא יהיה החיתוך הרוטט – תכונה פיסית המצויה גם בחיתוך /R/ וגם בחיתוך /x/ – בלתי אם תכונה מתלווית בלתי-שייכת.

3. מכלל הדבקים, העשויים שני עיצורים, הנמנים עם סדרות חיתוך שכנות, לא תמצא את /dc, s, z-; cš-/.

4. דבקי /-vC-/ המצויים הם: /-vl, s, š, R, ?-/ (אבל עיין 4.5).

5. שאר הדבקים הבלתי-מצויים הם: /-p, b, cy-; gt, z, y-; Rl, cg-; dn-/.

2 הרישומים, שלא ניתן לתחום בהם את התנועות

2.00 הרישומים שלפנינו לא בכולם ניתן לתחום את התנועות ולמוד את משכן. מצויים רישומים שבהם התממשו העיצורים הפונולוגיים הסמוכים לתנועות מימוש תנועי, ומכאן, שהקטע התנועי והקשרו מהווים רצף תנועי אחד, שאינך יכול לתחום בו, איפה זה מסתיים, ואיפה זה מתחיל.

2.01 התנועה המוטעמת אינה ניתנת לתיחום ב-10 רישומים של א' וב-9 רישומים של ב'¹⁶. שלוש מלים בלבד (בנייה, שניים, ישיבה) מצויות בשתי הרשימות, אבל ההקשרים הפונולוגיים, שבהם נקרות התנועות המוטעמות הנדונות, זהים כמעט בשתיהן. המדובר הוא אצל שני העדים בתנועה המוטעמת הנקרת במקצת ההקשרים /-y, v, -/; כגון: נטייה, לבבי, ובמקצת ההקשרים /-y(-)C-/, כגון בלאי שפתיים. אצל א' מצויים עוד מקצת ההקשרים /-V-/(תבואה, צביעות, שגיאה), ופעם אחת /-C-1/; מלבד ההקשרים השווים לשני העדים מצוי אצל ב' פעם אחת ההקשר /-C-m-/.

2.02 לא בכל הרישומים מצויה התנועה הפונולוגית הקודמת לטעם. מכלל 207 הרישומים יש להפחית את 50 רישומי המלים שמבנן הפונולוגי הוא /CCV(C)/, ואת שתי המלים המלעליות כתובת, שניים. מכלל 155 הרישומים הנותרים מצויים אצל א' 18 רישומים ואצל ב' 12 רישומים, שלא ניתן לתחום בהם את משך התנועה הפונולוגית הקודמת לטעם¹⁷. אף כאן דומים הקשרי התנועה הבלתי-מוטעמת שבשתי הרשימות: אצל שני העדים המדובר הוא בתנועה הפונולוגית הקודמת לטעם שבמקצת הקשרי /-C-h, ?-y, -/ ובמקצת הקשרי /-v, y-C-/. אצל א' מצויים עוד מקצת הקשרי /-V-C-/(תבואה, צביעות, שגיאה), פעם אחת ההקשר /-1-C-/ במלת בצלצ¹⁸, ופעם אחת ההקשר /-C-m-/ במלת ימני¹⁸. אצל ב' יש להוסיף על ההקשרים השווים לשני העדים את ההקשר /-C-v- במלת מבוכה¹⁹.

2.03 העיצורים הפונולוגיים /y, h, ?-/ שבדבקי /-Cy, h, ?-/ כגון במלים גייסות, צעירה, קהילה התממשו מימושים שונים: במקצת הרישומים מצויים /-h, ?-/, במקצתם מצויים מימושים קוליים של העיצורים הסדקיים, וסימנתיים /-h, ?-/, כן

16. רישומי א': הם: פניה, בניה, בצלצל, תבואה, נטייה, לבבי, צביעות, שניים, שגיאה, ישיבה; רישומי ב': הם: בניה, בלאי, תאומים, שפתיים, שניים, ישיבה, גנבה, געייה, רמייה.

17. אצל א': פניה, בניה, בצלצל, תבואה, נטייה, נהקה, לבבי, לישים, צביעות, צעירה, סערה, שניים, שגיאה, ימני, ישיבה, קהילה, גייסות, רהוטה; אצל ב': פניה, בניה, מבוכה, תאומים, מהירות, נהקה, לישים, ישיבה, גנבה, געייה, רמייה, רהוטה.

18. רישומה של מלת בצלצל אפשר לקרוא [b̥aɕalɕaɪ] ואפשר לקרוא [baɕalɕaɪ] רישומה של מלת ימני אפשר לקרוא [yamaɪni], אבל ה-m- בתחמתה מימוש כל כך תנועי, שאין לתחמה מן ה-[ã-] שלאחריה.

19. אצל ב' אף מצוי רישום אחד, שבו לא התממשה כלל התנועה הקודמת לטעם, זוהי מלת נחירה, שאת רישומה קראתי [n̥ə̃x̥iR̥a], אבל ייתכן שקטע זה, שייצגתי ב-[R̥-], הוא הוא מימוש התנועה הנדונה.

מצויים במקצת הרישומים מימושים קוליים חוככים של /-?/, מימושים קוליים מיצריים של /-h/ ומימושים תנועיים של /-y/ וסימנתיים [-ȳ, ħ, ȳ]. ואחרון אחרון: ב-6 רישומים של א' וב-3 רישומים של ב' אין אתה יכול לתחום לא את השווא ולא את מימוש העיצור השני שבדבק התכוף לו לשווא. חשבון המימושים הללו ניתן בטבלה זו:

מ"י [C-]	מספר רישומים	מספר רישומים	מ"י פתחיים			
			[ħ, ȳ, ħ]	[ħ, ȳ, ħ]	[ħ, ȳ, ħ]	מחלקת
7	א'	2	3	3	2	2
1-y/	ב'	3		3	1	1
14	א'	2	1	9	2	2
1-h/	ב'	3	2	4	2	2
16	א'	8	1	5	2	2
1-p/	ב'	12	-	4	-	-

טבלה 2

2.04 ששת הרישומים של א', שאי אפשר לתחם בהם את השווא ואת מימוש העיצור השני שבדבק, הם: נהקה, ליישים, צעירה, סערה, קהלה, גייסות ואצל ב' שלושת הרישומים כנל-הם: מהירות, ליישים, רהוטה. מכיוון שאין הקימוגראף מעיד דבר על איכות הקטעים התנועיים, לא נוכל לדעת ע"פ הרישומים בלבד, מהי איכות הקטעים התנועיים התכופים ל-[C-], הנראים בתשעת המימושים הנידונים. אף על פי כן ברור, שהקטע התנועי הרצוף ל-[C-] הוא רצף של שתי איכויות תנועיות. דבר זה ניתן ללמדו בעקפיץ: דרך כלל לא מצאנו, שהמשך הנמדד של קטע תנועי חד-איכותי בלתי-מוטעם ישווה למשך הנמדד של התנועה המוטעמת שבאותה מלה 3.05-06. אבל ב-6 מבין 9 הרישומים שלפנינו משך הקטע התנועי שלאחר [C-] עולה על משך התנועה המוטעמת שבאותן מלים; דבר זה ניתן לראות בטבלה זו:

מספר רישומים	מספר רישומים	מספר פתחיים	
		[ħ, ȳ, ħ]	[ħ, ȳ, ħ]
84	א'	19	20
92		22,5	15,5
106		22	16,5
121		24	14
179		20,5	15,5
189		24	16,5
44	ב'	30	18,5
92		22	24,5
207		25,5	28

טבלה 3

2.05 חשבון הרישומים הניתנים לתיחום והרישומים שאינם ניתנים לתיחום מובא בטבלה הבאה:

סל פתולאפ	פולאפ	סמך פולאפ		סל פתולאפ
		פולאפ	פולאפ	
207	197	10	א	פתולאפ פולאפ
207	198	9	ב	
155	137	18	א	פתולאפ פולאפ
155	143	12	ב	
207	201	6	א	פתולאפ פולאפ
207	204	3	ב	

טבלה 4

מעתה לא נדון אלא ברישומים הניתנים לתיחום: לענין משכה של התנועה המוטעמת נעסוק ב-197 רישומים של א' וב-198 רישומים של ב'; לענין התנועה הבלתי מוטעמת נדון ב-137 של א' וב-143 של ב' ולענין השוא האפשרי נדון ב-201 רישומים של א' וב-204 רישומים של ב'.

2.10 בידוע, הקימוראפי הוא מכשיר משוכלל לרישום תכונות פונטיות-פיסיות, כגון: קוליות, אי-קוליות, אנפיות, פומיות, עיצוריות (לאמור-דרגת המכשול: מסתם, מסדק, מיצר); תנועיות (לאמור - פיתחון). אבל אין הרישום הקימוראפי מעיד דבר בנידון איכות הקטעים התנועיים ובנידון מקום חיתוכם של הקטעים עיצוריים. יוצא, שהמתעתק את הרישום ומציין אף שתי תכונות אלו, ר"ל את איכות התנועות ואת מקום חיתוכם של העיצורים, לא מן הרישום הקימוראפי הוא שואב את ידיעותיו, אלא מהתרשמות אחזו. מכאן מתחייבות כמה הערות.

2.11 עניין זה, שברישומים הנזכרים ב-2.0 אין אתה יכול לתחום את התנועה מן העיצור הסמוך לה, אינו בא לערער את המעמד הפונולוגי של מימוש-העיצורים שבהקשרים ההם. בבוחן המלים המשותפות²⁰ הבחינו העדים ללא יוצא מן הכלל בין זוגות מלים, כגון: מטמיעים: מתמיהים, שבויה: שבויה וכו', והתנהגות זו של העדים כבר היא משמשת ראיה פוסקת שמן הבחינה הבלשנית (התיאורית) כל אחד מזוגות המלים הנ"ל לא שתי היקרויות של צורה פונולוגית וזהה הן, אלא היקרויות של צורות פונולוגיות שונות זו מזו, וליתר דיוק של זוג מינימאלי²¹. ניח אפוא, שהעיצורים שלאחר התנועה הבלתי-מוטעמת שב-מטמיעים: מתמיהים התממשו מימוש תנועי, ואי אפשר לתחום את התנועה מהקשרה. אף במקרה זה אין להסיק, ששני הרישומים הם שתי היקרויות של צורה פונולוגית וזהה מן הבחינה הבלשנית, אלא עלינו להסיק, שהן התרשמות האזון והן הרישום הקימוראפי אינם מספיקים כדי לזהות את המציאות הפיסית, שעליה מוסבה ההבחנה של העדים.

2.12 על פי הרישום הקימוראפי אין לדעת, מהו מקום חיתוכם של ההגאים הרישומים בו. אף הקטעים המסומנים ב- $[\bar{y}, \bar{h}, \bar{?}, \bar{?}, \bar{?}, \bar{?}, \bar{?}, \bar{?}]$ שלוש הסימנים הראשונים וכן $[\bar{y} - \bar{?}]$ מייצגים גם את מקומות החיתוך, אבל איתורם של

²⁰ לענין בוחן המלים המשותפות (בוחן ההומונימיות) עיין הריס, 32; האל, 200.

²¹ לענין זהות או שונות בלשון עיין בלומפילד, 1926, 154 - 155; הוקס, 1942.

4.22; הריס, 34. לענין המונח זוג מינימאלי עיין האל, 199 - 201.

מקומות חיתוך אלו לא ע"פ הרישום הוא נעשה, אלא ע"פ התרשמות האוזן. ואשר לשאר הסימנים אין בהם ציון מקום החיתוך כלל ועיקר. דרך משל: הסימן $[-\dot{h}-]$ מצוי גם בתעתיק הקימוגרמה של שהייה וגם בתעתיק של צהובה (שתיהן ע"פ היגיון של א'). אבל ע"פ התרשמות האוזן עלינו לשער במקרה הראשון את מקום החיתוך של $[-y-]$, ובמקרה השני את מקום החיתוך של $[-w-]$. מהי אפוא המציאות הלשונית המיוצגת ב"8 הסימנים הנ"ל? ראשית, משוקעת בהם ההנחה, שבסדרת ההימיר²² העיצורית שבהקשר $C-V-$ / משתתפים בין השאר גם שלוש העיצורים הפונולוגיים $y, h, ?$. זאת למדנו מהתנהגות העדים בבוחן המלים המשותפות, לפי שהבדילו בו בין זוגות מינימאליים, כגון: ועירה: זהירה: זירה; מיותר: מאותר: מותר; מייללים: מהללים: מללים²³. שנית, מיוצגת בסימנים אלה עדות הרישומים הקימוגרפיים בנידון קוליות: אי-קוליות, ובנידון דרגת המכשול (מסתם: מסדק: מיצר: פיתחון): $[-? -]$ סותם אי-קולי, $[-h -]$ חוכך אי-קולי; $[-? -]$ סותם קולי, $[-h -]$ חוכך קולי; $[-\dot{h} -]$ חוכך קולי; $[-\dot{h} -]$ הנאי-מיצר, $[-\dot{y} -]$ הגה תנועי. שלישית, ההיסק שהסקנו מבוחן המלים המשותפות ומן הרישומים כאחד והוא – ש" $[-? ? ?]$ ניתן לייצגם כחלופים חפשיים של $/?$, h , $\dot{h}$ $[-h, h, \dot{h}-]$ כחלופים חפשיים של $h/\dot{h}$ ו $[-y, \dot{y}-]$ כחלופים חפשיים של y . עד כאן המציאות ההיגיונית המיוצגת בסימנים הנ"ל. אבל מן הרישום הקימוגרפי לא נדע בבירור, מהי המציאות הפוניטית-הפיסית, שעליה מוסבה ההבחנה שהבחינו העדים בבוחן ההומונימיות בין זוג מינימאלי כגון סעורה: סהורה, אם נניח שבמלה הראשונה מצוי $/?$ כמימוש של $/?$ או h , ובמלה השנייה מצוי $[-h -]$ כמימוש של h . לשם כך עלינו לחכות לדיעות, שניתן לשאוב מן הרישום בספקטרוגרף.

2.13 מהשוואת הרישומים שנסקרו ב"03-2.02 נראה, שבהיגיון הרצף הפונולוגי $V^{(0)}V-$ יש הבדל-מה בין שני העדים: אצל ב' רצף זה לעולם הוא מתממש $[-V^{(0)}?V-]$ (עם ש $[-? -]$ עשוי להתחלף התחלפות חפשית עם $[-? ?]$, ומכאן שלעולם ניתן למוד בו את משך התנועות. לא כן א', לפי שבהקשר זה עשוי הקטע הפוניטי $[-? -]$ להתחלף אצלו התחלפות חפשית גם עם היעדר כל קטע עיצורי (במישור הפוניטי). מכאן שאתה עשוי למצוא אצל א' גם את המימוש $[-V^{(0)}V-]$ ורצף מעין זה, כיוון שאין הקימוגרף מורה על איכויות התנועות שברצף, אין לתחום בו את משך התנועות, ר"ל אין לדעת, היכן נפסקת האיכות של התנועה הראשונה. בין כך ובין כך מעמדו של $[-? -]$ על חילופי החופשיים $[-\dot{h}, \dot{h}, ?]$ ברור: בהקשר הנדון הוא מנוע מעמד פונולוגי, לאמור: בהקשר הנדון היקרותו של $[-? -]$ (על חילופי החופשיים) היא או אבטומטית וניתן לחזותה מראש (אצל ב') או בת-חילוף חפשית עם היעדרה (אצל א'). אבל אין היא בת-הימיר עם היעדרה²⁴ לא אצל זה ולא אצל זה: אין העדים עשויים להבחין בין $[cvi?ut]$ לבין $[cviut]$ ²⁵.

22. לעניין הימיר (קומוטאציה) לעומת חילוף (סובסטיטוציה) עיין היימס ל ב, 1953.

46-47. הריס משתמש במונחים פרמוטציה: סובסטיטוציה. לעניין בוחן-ההימיר עיין פ"ש – יורגנסון, 1949, 216; הנ"ל, 141, 1956.

23. מלה בלתי מצויה אבל אפשרית ע"פ מבנה הפולוגי.

24. השווה את ההשגה שהשיג קאנטינו, 115 על הריס, 1941, 147 בנידון מעמדה של

תנועת השווא בעברית המקראית.

25. לא כן בהקשר $C-V(-)/$, לפי שבהקשר זה $[-? -]$ על חילופי החפשיים

2.14 אין הסימן $[-^{\circ}]$ מייצג איכות תנועית מסוימת, אלא הוא בא לסמן, שבהקשר $[C-C]$ מצוי ברישום הקימוגרפי קטע תנועי כלשהו, וקטע תנועי זה מעמדו בסדרת ההימר התנועית שבהקשר זה כמוהו כמעמד $[-^{\circ}]$ בהקשר $[V(-) - V(-)]$, לאמור: הוא מנוע מעמד פונולוגי, ר"ל אינו בר-הימר עם היעדרו²⁴. עיניך הרואות: סימנו ב $[-^{\circ}]$ את הקטע התנועי הראשון גם ברישום מלת ליישים וגם ברישום מלת רהוטה, אף על פי שהאוזן נוטה להתרשם שבמלה הראשונה איכות הקטע התנועי התכוף ל $[C-]$ היא איכות $[-i-]$, ובמלה השנייה – איכות $[-u-]$ ²⁶; וכאמור לא נוכל לסמן את איכותם המדויקת של הקטעים הללו אלא מתוך הרישום הספקטרוגרפי. בהמשך הדיון נשתמש במלת שווא לציון הקטע $[-^{\circ}]$ ²⁷.

3 המשך הנמדד של התנועות הפונולוגיות

3.00 דברים שיאמרו כאן בנידון התנועה הבלתי-מוטעמת אינם מוסבים אלא על התנועה הקודמת לטעם במלה מלרעית בת שתי הברות או במלה מלעילית בת שלוש הברות. לפי שעה לא נוכל להשמיע שום משפט היסק על משך התנועות במלים מלרעיות בנות שלוש הברות, כגון פִּתְּבִים, תוֹךְ נֹת וכו' וצא בהן או על התנועה שלאחר הטעם במלים מלעיליות. ברשימת המלים שלפנינו מצויות חמש מלים מלעיליות, אבל אין להסיק מרישומן מסקנה ברורה בנידון משך התנועה בהברה שלאחר הטעם, ואני מסתפק לפי שעה בציון משך הקטעים התנועיים שברישומי מלים אלה ובציון היחס שבין המשכים הללו:

מס' מילה	פִּתְּבִים	משך פִּתְּבִים				פִּתְּבִים				פִּתְּבִים		מס' מילה
		מס' מילה	מס' מילה	מס' מילה	מס' מילה	מס' מילה	מס' מילה	מס' מילה	מס' מילה	מס' מילה	מס' מילה	
34	א	3	7	10,5	7,5	0,28	0,67	1	0,71	0,85	1	
108	א	5	9	13,5	10,5	0,37	0,67	1	0,78			
	ב	-	-	10,5	2,04	-	-	-	-	-	-	
133	א	6,5	9	21	8	0,30	0,43	1	0,38	0,67	1	
	ב	-	9,5	21,5	14,5	-	0,44	-	-	-	-	
138	א	3,5	-	-	2,04	-	-	-	-	-	-	
	ב	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
167	א	4,5	-	15,5	11	0,29	-	1	0,71	0,91	1	
	ב	-	-	16	14,5	-	-	-	-	-	-	

טבלה 5

מנוגד ניגוד מבחין להיעדרו: העדים הבדילו בתנאי הניסוי של בוחן המלים המשותפות בין קוראים לבין קוררים, בין מעילה לבין מילה.

26. חיתוך אחורי, דרגת פתחון מינימאלית, בלתי-מעוגל כמעט.

27. ואין צריך לומר, שבחיבור זה איננו מכנים בו בשווא עניין של ניקוד אלא קטע פוניטי

תנועי.

3.01 זהו החשבון של משך התנועות הפוניטיות שבמלים שנרשמו:

יחסי פ"י פננים			פננים ת"מ					פ"מ	
פננים	פ"י	יחסי	פננים	פננים-ת"מ	פננים	פננים	פננים		
פננים	פ"י	יחסי	פננים	פננים-ת"מ	פננים	פננים	פננים	פננים	
1	0,52	0,34	17,14	197	8,90	137	5,87	188	X
1	0,49	0,24	24,69	198	12,02	143	5,93	152	I

טבלה 6

3.02 מן הטבלה שלעיל ניתן להסיק שני משפטי היסק. האחד נוגע לתנועה הפונולוגיות, והאחר נוגע לשווא. בהיגוי התנועות הפונולוגיות היה קצבו של ב', איטי מקצבו של א'. בנידון המשך של התנועה המוטעמת היחס שבין א' ל-ב' הוא 1:43 (17:14 מ"ש: 24:69 מ"ש), ובנידון המשך של התנועה הקודמת לטעם היחס שבין א' ל-ב' הוא 1:35 (8:90 מ"ש: 12:02 מ"ש). על אף הבדל זה שבקצב, היחס שבין משך התנועה המוטעמת לבין משך התנועה הקודמת לטעם שווה כמעט אצל שני העדים: אצל א' 1:52 (17:14 מ"ש: 8:90 מ"ש) ואצל ב' 1:49 (24:69 מ"ש: 12:02 מ"ש). ומכאן משפט ההיסק: גם אצל א' וגם אצל ב' שיעור הממוצע של התנועה הקודמת לטעם הוא כמחצית שיעורה של התנועה המוטעמת המשפט השני נוגע כאמור לשווא. על אף הבדלי הקצב שבין העדים אין כמעט שום ריחוק בין המשך הממוצע של השוא אצל א' (5:83 מ"ש) לבין המשך הממוצע של השוא אצל ב' (5:93 מ"ש). יוצא, שאצל א' השיעור הממוצע של השוא הוא שליש השיעור הממוצע של התנועה המוטעמת, 1:34 (17:14 מ"ש: 5:83 מ"ש), ואילו אצל ב' כרבע בלבד, 1:24 (24:69 מ"ש: 5:93 מ"ש). מכאן משפט-ההיסק: השוא 'חסוף' מן התנועה הפונולוגית הקודמת לטעם, והוא 'חסוף' יותר אצל ב' מאשר אצל א'. בהמשך פרק זה יידונו התנועות הפונולוגיות ואשר לתנועה הבלתי-פונולוגית (השוא), היא תידון בפרק 4.

3.03 בידוע, אורך התנועה אין לו מעמד פונולוגי בעברית. אמנם מצויות בה מלים שבמישור הפוניטי הן נבדלות זו מזו רק בניגוד שבין [V] : [V], אבל מבוחן המלים המשותפות ומבוחן ההימר המורפולוגי נמצאנו למדים ש [V] דין הוא שנייצנו כדו-פונימטי. ואכן מבדילים העדים בין נט עָ (העשויה להיות הגויה [nata : t]) לבין נִתָּה וְ-נִטְשָׁה. אולם הקטע [- : -], שבמלה הראשונה נגמה עם סדרת ההימר של /-š- / שבמלת נטשת ושל /ø / שבמלת נתת, ומכאן ש [-a : -] מעמדו במלת נטעת כמעמד /-aš- / במלת נטשת. אף היגוי, כגון [-ey -] (המתחלף חילוף חופשי עם [e] :²⁸ עלינו לייצגו כדו-פונימטי, ואכן הבחינו העדים בין שלוש המלים – ענב : עֵינוּ : אשנב). הבדלי המשך שבין התנועה המוטעמת לבין התנועה הקודמת לה אינם אלא עובדה פוניטית (תת-פונימית), ומאלוי מובן, שאין לראות בה, בעובדה פוניטית זו, מימוש הניגוד אורך: קוצר במימד הפאראדיגמי, אבל יש לראות בה תכונה מתלווית

28. העדים לא הבדילו בבוזח המלים המשותפות בין סוסנו לבין סוסינו.

של מימוש קונטראסט³⁰ במימד הסינטגמטי. ברי, הטעם מקומו במלה הוא בעל ערך מבחין והוא כשלעצמו הספיק לעדים להבדיל בין זונות מינימאליים, והדברים ידועים. הטעם, שכאמור מקומו במלה בעל ערך מבחין הוא, מתממש במישור הפוניטי לא רק בעצמה מוגברת של הנשיפה (הנתפסת כידוע באוזן) אלא גם במשך מוארך, הנראה בבירור ברישומים שלפנינו, ושחשבונו הובא לעיל 3.01. ואין לתמוה, שהדוברים אינם משגיחים בהבדלי משך אלה: זו דרכם של דוברים בתכונות מתלוות, לא-שייכות, שמכיוון שמעולם לא נזקקו להפריד בין הפקת עצמה מוגברת של הנשיפה לבין הפקת משך מוארך, שוב אין הם יודעים כלל על הימצאותם של הבדלי משך אלה בהיגוי שלהם עצמם³¹.

3.04 כיצד מתפלגות המלים לפי משך התנועות הפונולוגיות? בטבלה הבאה ניתן חשבון התפלגות המלים לפי משכן של התנועות המוטעמות ושל הבלתי-מוטעמות אצל שני הנבדקים. לשם כך בחרנו 130 מלים והן מלים דו-הברתיות, שניתן למוד בהן את משך שתי התנועות אצל שני העדים.

בתפוצות המלים לפי: אורך תנועות פאוסטאליות ובלתי-פאוסטאליות
אצל שני הנבדקים

אחוריות				אנטי-פונולוגיות				משך תנועות (מא-מא-מא-מא)
תנועות בלתי-פאוסטאליות		תנועות פאוסטאליות		תנועות בלתי-פאוסטאליות		תנועות פאוסטאליות		
א	ב	א	ב	א	ב	א	ב	
0,8	3,1	—	—	1	4	—	—	45 ±
29,2	64,6	—	—	38	84	—	—	9,5-5,0
47,7	28,4	1,5	26,9	62	37	2	35	14,5-10,0
20,8	3,9	11,5	44,6	27	5	15	58	19,5-15,0
1,5	—	35,4	27,7	2	—	46	36	24,5-20,0
—	—	39,3	0,8	—	—	51	1	29,5-25,0
—	—	10,8	—	—	—	14	—	34,5-30,0
—	—	1,5	—	—	—	2	—	35,0 +
100,0	100,0	100,0	100,0	130	130	130	130	סך הכל
				11,9	9,0	24,8	17,4	ממוצע
				3,0	1,8	4,7	3,0	סטיית

טבלה 7

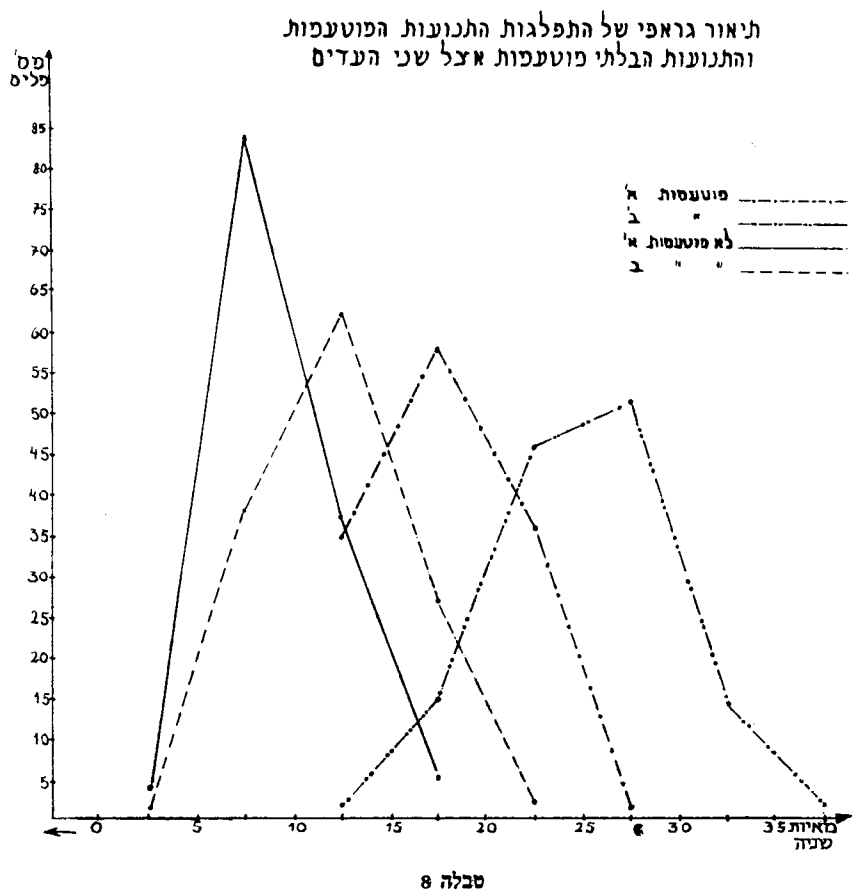
סטיית-התקן²⁹, לאמור מידת הפיזור של משך התנועות סביב הממוצע (או: הסטייה

30. לעניין ההבחנה שבין ניגוד (אופוזיציה) לבין קונטראסט (עימות?) עיין מארטינה, 1953, 9; "ל", 1954, 16; "ל", 1960, 33; פרייט, 43-59. בלומפילד ותלמידיו אינם משתמשים בהבחנה זו.

31. כל תכונות החיתוך המיוצגות בתנועות הפונמיות שבמלה צרפתית, כגון *substitution* מצויות אף בעברית. אף על פי כן מתקשים הצברים להפיק את התנועות הראשונה והשלישית שבמלה צרפתית זו.

$$29. \sigma_x = \frac{\sum fx^2}{n} - \bar{X}^2 \text{ לפי}$$

הממוצעת מן הממוצע) היא: אצל א' במוטעמות 3-0 מ"ש, ובבלתי-מוטעמות 1-8 מ"ש, ואצל ב' 4-7 מ"ש במוטעמות ו-3 מ"ש בבלתי-מוטעמות. את הנתונים שבטבלה זו ניתן לתאר בצורה גראפית.

3.05 דרך כלל לא מצאנו, שבמלה בת שתי הברות יעלה משך התנועה הקודמת לטעם על משך התנועה המוטעמת או אף ישווה לו. יוצאות מכלל זה מלים מועטות ביותר:

המלה	המשך		אצל א'	
	הב"מ	המוט'	הב"מ	המוט'
יפהפה	16,5 מ"ש	16 מ"ש	23,5 מ"ש	22 מ"ש
יתרות	16	13		
סקירה	19	19		

ייתכן, שמלת יפהפה נהגה $[y^{\text{f}}e\tilde{y}^{\text{f}}e]$, וברישום לא ניתן לתחם את שני הקטעים התנועיים הסמוכים זה לזה. דבר זה יפה אולי אף להיגוי מלת יתרות אצל א'. אבל ייתכן גם לומר משפט אחר: מלת יפהפה, בידוע, היא מלה טעונת-הָרֶגֶשׁ, ובתנאי דיבר ממשיים לעולם היא נושאת את טעם הנחץ.³² נוסף על הטעם הפונולוגי (הייצוגי), והיא נהגית בערך $[y^{\text{f}}e^{\text{f}}e]$. ייתכן אפוא, שאף בתנאי ההיגוי המיוחדים לרישום הקימוגראפי הזה 0.1 הגוה שני העדים בטעם הנחץ, ומכאן המשך המוארך של התנועה הנושאת טעם זה, לאמור של התנועה הקודמת לטעם הפונולוגי. לפי שעה די לנו לציין עובדה זו, אבל אם נמצא יחסי משך דומים במדגם מספיק של מלים טעונות-הָרֶגֶשׁ, נוכל לומר: המשך הנמדד המוארך הוא תכונה פוניטית מתלווית לא רק במימוש הטעם הפונולוגי (הייצוגי), אלא גם במימוש טעם הנחץ, לאמור: במימוש הטעם שתכליתו חזק ההבעה ('אקספרסיביות'), או חזק-הפנייה ('אפֶּלֶטיביות').³³

3.06 המלים, שבהן יחס המשכים עולה על 70% או נופל מ-29%, הן מועטות לערך: אצל א' מצויות 25 מלים (מתוך 137 רישומים תחזים של מלים דו-הברתיות) ואצל ב' 36 מלים (מתוך 143 רישומים כנ"ל).³⁴ זה חשבון היחסים:

פ י ח ס ז ע ין		פ י ח ס ז ע ין
א' (143 רישומים)	ב' (137 רישומים)	
1	—	999 - 990
9	3	989 - 980
11	15	979 - 970
14	7	929 - 920
1	—	919 - 910
36	25	900

טבלה 9

ההקשרים העיצוריים של התנועות שבמלים הנידונות אינם שונים מהקשרי התנועות שבשאר המלים (שבהן היחס שבין משכי התנועות נע בין 30% - 69%). אף איכות התנועות הנקרות במלים הנידונות אין בה צד של ייחוד לעומת איכות התנועות הנקרות

32. זהו תרגום ארעי למונח *accent d'insistance*, עיין מארט'נה, 1954, 8-17.

33. לעניין התפקידים שהגאים עושים למלא עיין טרובצקוי, 16, בעקבות בו'לר.

28.

34. ואלה המלים: היחס 0.99 - 0.90 אצל א' אין; אצל ב' גפנים. היחס 0.89 - 0.80 אצל א': מרירות, מבוכה, כחלחל; אצל ב' גורה, בשמים, בשלה, גשמים, דשאים, זהירות, שמונה, יתרות, גייסות. היחס 0.79 - 0.70 אצל שני העדים: פצירה, פזיזות, מסירות; אצל א': גורה, בהמה, דממה, סביבה, זרירות, רגישות, פהיקה, בריאות, מנורה, שדמה מוזה, מהירות; אצל ב': ורידים, מגמה, דהירה, מרירות, פתיחה, ולדות, ודוני, נפילה. היחס 0.29 - 0.20 אצל שני העדים: נקודה; אצל א': נסיגה יעילות, תמונה, רטיבות, רמייה, געייה; אצל ב' קמיצה, קליטה, צהובה, ירידה, לפיתה, יציאה, מציאות, מכונה, תשובה, שסקים, כחלחל, קהלה, מיני. היחס 0.19 - 0.10 אצל א' אין; אצל ב' רקידה.

בשאר המלים. נמצאנו למדים: היחסים הקיצוניים שבין משכי התנועות (למעלה מ-0.70 ולמטה 0.29) אינם מותנים לא בהקשר העיצורי ואף לא באיכות התנועות³⁵.

3.10 אף ראוי שנשאל מה מידת ההתאמה שביחסי התנועות אצל שני העדים.

3.11 בטבלה 10 נרשמה ההתפלגות של 130 מלים על פי היחס שבין משך התנועות המוטעמות לתנועות הבלתי-מוטעמות אצל א' ואצל ב':

ס' פ' א'	ס' פ' ב'	100-	99-90	89-80	79-70	69-60	59-50	49-40	39-30	29-20	19-10	א' / ב'
-	-											19%
4,6	6						1	2	2	1		29-20
20	26					2	5	8	7	4		39-30
21,5	28			3	1	5	3	8	5	2	1	49-40
23,9	31		1	1	3	1	9	7	5	4		59-50
15,4	20			2	3	3	6	3	3			69-60
10,8	14			1	3		5	4	1			79-70
1,5	2				1					1		89-80
												99-90
2,3	3	1		1		1						-100%
130	1	1	8	11	12	29	32	23	12	1	א' / ב'	ס' פ' ב'
100%	0,8	0,8	6,1	8,5	9,2	22,3	24,6	17,7	9,2	0,8	א' / ב'	

טבלה 10

בטבלה זו אנו רואים דרך משל, שאצל א' מצויות 28 מלים שבהן היחס הנידון הוא 40%-49%, ואצל ב' 32 מלים, מהן 8 מלים זהות ואכן מצוי המספר 8 במשבצת המפגש שבין השורה של א' המסומנת ב-40%-49% לבין הטור של ב' המסומן אף הוא ב-40%-49%. ואלה 8 המלים: בגידה, בחינה, לטיפה, לקויה, צדדי, זפותה, שפופרת, רצוני. שאר 20 המלים של א' כך הן מתחלקות אצל ב': במלה אחת מצוי אצלו יחס קטן מ-20%, זאת היא מלת רקידה א' 0:40 : ב' 0:14; בשתי מלים מצוי אצל ב' יחס של 20% - 29%: לפיתה א' 0:40 : ב' 0:21, יציאה א' 0:43 : ב' 0:27; בחמש מלים מצוי אצלו היחס 30% - 39%, ואלה הן: תגובה 0:42 : 0:36, תצוגה 0:43 :

35. משפט זה נבדק ואפשר לסומכו.

0:33, שריקה 0:46:0:32, קבוצה 0:46:0:33, לחימה 0:49:0:35; בשלוש מלים היחס הוא 50% - 59% פגישה 0:42:0:51, זקנה 0:45:0:54, יווני 0:49:0:55; בחמש מלים היחס הוא 60% - 69% פשרה 0:45:0:67, תפירה 0:47:0:69, קדרה 0:47:0:63, גסיסה 0:46:0:69, גחונה 0:49:0:62; במלת נפילה היחס אצל ב' הוא 0:78 לעומת 0:49 אצל א'; בשלוש מלים היחס אצל ב' הוא 80% - 89% דשאים 0:45:0:83, זהירות 0:47:0:80, שמונה 0:48:0:85. עד כאן 28 המלים של א' על פי התחלקותן אצל ב'. 32 המלים של ב' שבהן נע היחס הנדון בין 40% - 49% כיצד הן מתחלקות אצל א'?

ב-8 מלים אף אצל א' מצוי יחס זה (ראה לעיל). אשר לשאר 24 המלים של ב' כך מראה הטבלה שהן מתחלקות אצל א': בשתי מלים מצוי אצלו היחס 20% - 29% פלוגה, תמונה; בשמונה מלים היחס הוא 30% - 39% כניסה, גהיקה, דפיקה, נבואה, נגינה, ועידה, סליחה, רננה; בשבע מלים היחס הוא 50% - 59% ילדים, רדיפה, בתולה, לגימה, יגיעה, פריחה, ידידות; בשלוש מלים היחס הוא 60% - 69% בקיאות, מדינה, רסיסים; ובארבע מלים היחס הוא 70% - 79% פהיקה, בריאות, מנורה, שדמה.

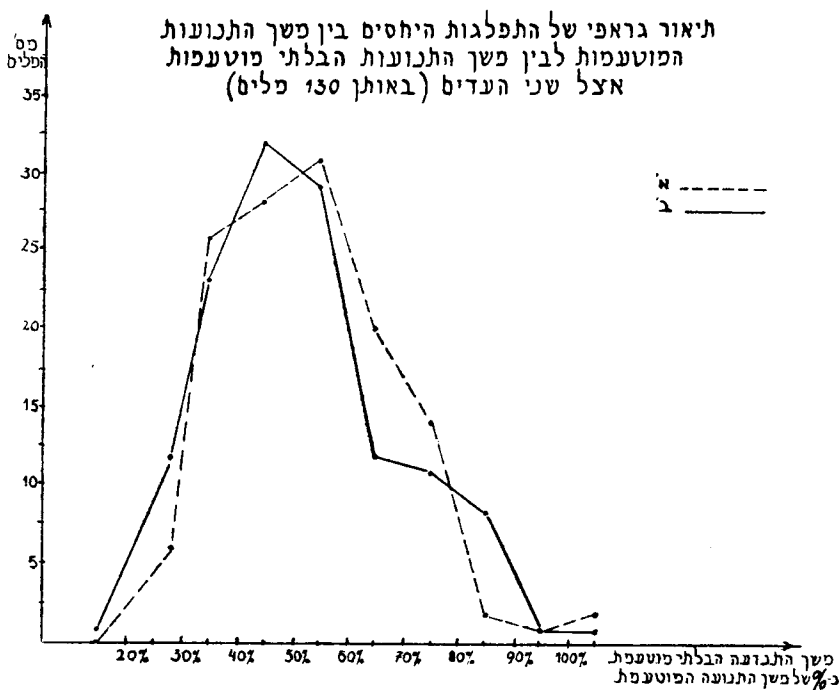
3.12 מצויות 32 מלים התופסות בטבלה 10 את הקו האלכסוני המרכזי. אלה הן מלים שבהן היחס שבין המוטעמות לבלתי-מוטעמות אצל שני העדים הוא שווה (צדדי: א' 0:46: ב' 0:46) או זהה בנידון העשרות ושונה בנידון היחידות (נקודה: א' 0:26: ב' 0:27)³⁶. מצויות 41 מלים התופסות את שני האלכסונים הסמוכים לאלכסון המרכזי. את זה משתחיתו ואת זה שמעליו. במלים אלו הפער שבין היחסים אצל א' ואצל ב' נע בין 1% - 19% ובלבד שהיחסים יהיו מובעים בעשרות סמוכות; לדוגמה: ילדים אצל א' 0:51 ואצל ב' 0:49, גזרה אצל א' 0:70 ואצל ב' 0:89³⁷. עוד מצויות 32 מלים שבהן הפער כנ"ל נע בין 10% - 29% ובלבד שהיחסים מובעים במספרים שאינם מכילים עשרות סמוכות. מלים אלו תופסות את האלכסון השני שמתחת לאלכסון המרכזי ואת האלכסון השני שמעליו. לדוגמה: רגישות אצל א' 0:71 ואצל ב' 0:55³⁸. עוד מצויות 17 מלים שבהן פער היחסים כנ"ל נע בין 20% - 39% ובלבד שהריחוק בין העשרות יהא כריחוק שבין 1 - 4, לדוגמה: מכונה אצל א' 0:21 ואצל ב' 0:59³⁹. ב-7 מלים פער היחסים נע בין 30% - 40%⁴⁰ ובמלת כחלחל יחס המשכים אצל א' הוא 0:80 ואילו אצל ב' 0:26. זאת היא המלה היחידה שבה פער היחסים גדול מ-50%. תיאור גראפי של הנתונים שבטבלא 10 (התפלגות היחסים בין משך התנועות המוטעמות לבין משך התנועות הבלתי-מוטעמות אצל שני העדים) ניתן בטבלא 11. המתאם בין היחסים אצל א' לבין היחסים אצל ב' עשוי לנוע בין 1 (קשר מכסימאלי) לבין 0 (העדר כל קשר). במקרה הנידון המתאם הוא 0.39⁴¹.

3.13 מטבלת 10 שב-3.11 ומפירוטה שב-3.12 (הערות 36 - 40) נמצאו למדים: ב-53 מלים פער היחסים קטן מ-10% אצל שני העדים. עם קבוצה זאת נמנות 32 המלים התופסות את האלכסון המרכזי ועוד 21 מלים מן הרשימה שבהערת 36⁴².

40-36. עיין נספח ב.

$$41. \text{ המתאם חושב ע"פ } R \text{ פירסון: } R = \frac{\sum fxy - \bar{x} \cdot \bar{y}}{\sigma x \cdot \sigma y}$$

42. ואלה הן: יעילות, כניסה, קמיצה, גהיקה, קליטה, נבואה, נגינה, ועידה, רננה, פגישה, תגובה, זקנה, יווני, ילדים, רדיפה, ידידות, זנבות, ורידים, מגמה, צמיחה, מטוטלת.

טבלה 11

ב-39 מילים פער היחסים נע בין 10%-19%,⁴³ ב-22 מילים פער היחסים נע בין 20%-29%,⁴⁴ ב-13 מילים בין 30%-39%.⁴⁵ פער היחסים הוא בין 40%-49% ב-2 מילים (יתרות גפנים), ובמלת כחלחל הפער הוא למעלה מ-50%. מן רשימות המלים שבהערות 42-45 נראה בעליל שמידת הפער שבין היחסים אינה תלויה לא בהקשר העיצורי של התנועות ולא במבנה ההברות של המלים ואף לא באיכות התנועות.

3.20 ברשימת המלים שלפנינו (נספח א') מצויה התנועה המוטעמת בהברות פתוחות או בהברות סגורות. ההברות המוטעמות הסגורות - מהן מצויות במלים בנות

43. ואלה הן: נסיגה, דפיקה, צהובה, ירידה, סליחה, תצוגה, שריקה, קבוצה, לחימה, בתולה, כשרה, ליגמה, יגיעה, פריחה, שקרים, גרושה, דהירה, זוגית, גורה, מרירות; בשלה, בעיטה, בהמה, מדינה, תמונה, טיוטא, דממה, דחייה, נוילה, לפיתה, להיטות, סביבה, זדוני שהייה, יציאה, קדרה, גלידה, גחונה, רגישות.

44. ואלה הן: פתיחה, פלוגה, פשרה, בשמים, בקיאות, ולדות, תפירה, דאגה, זריזות, זעומה, כובים, נסיסה, רסיסים; בריאות, מנורה, מציאות, נפילה, שדמה, שסקים, יהודי, גשמים, רקידה.

45. ואלה הן: פהיקה, ותיקה, מכונה, תנופה, תשובה, נציגים, לסתות, רטיבות; מזוזה, דשאים, זהירות, שמונה, סקירה.

הברה אחת, מהן במלים בנות שתי הברות⁴⁶, מהן מסתיימות בעיצור פוניטי קולי, ומהן בעיצור פוניטי אי-קולי. הניתן לקבוע קשר כלשהו בין מיני הקשר אלו לבין המשך הנמדד של התנועה המוטעמת?
3.21 נתונים מספריים לתשובה על שאלה זו מובאים בטבלה זו:

ב		א		מיני פונקציה א' ב'א
מספר פגולות המסומנות	פגולות פגולות (פגולות)	מספר פגולות המסומנות	פגולות פגולות (פגולות)	
113	11,34 (1,07)	114	25,95 (1,05)	כך קרה פגולות
84	15,11 (0,99); (1)	84	22,98 (0,99); (1)	נ"ס פגולות
46	16,25 (1,05)	45	24,15 (1,07)	נ"ס פגולות כח פגולות
38	14,61 (0,94)	39	24,64 (0,94)	נ"ס פגולות כח פגולות
47	17,13 (1,10)	46	23,91 (1,04)	נ"ס פגולות כח פגולות
37	13,44 (0,88)	38	24,86 (0,95)	נ"ס פגולות כח פגולות
197	17,13 (1)	198	24,69 (1)	נ"ס פגולות

טבלה 12

טבלה זו באה ללמדנו: אצל שני העדים עולה ממוצע המשך של התנועה המוטעמת בהברה פתוחה על ממוצע המשך שלה בהברה סגורה. אם נסמן ב-1 את הממוצע הכללי של משך התנועה המוטעמת, יתקבל אצל א' היחס הבא: 1:07 (בהברה פתוחה): 1 (ממוצע כללי): 0:90 (בהברה סגורה); ואצל ב' 1:05: 1:093. בגדר ההברות הסגורות ממוצע המשך של התנועה במלה בת הברה אחת עולה על ממוצע המשך במלה בת שתי הברות, וכן ממוצע המשך של התנועה המוטעמת בהברה המסתיימת בעיצור פוניטי קולי (בין במלה בת הברה אחת ובין במלה בת שתי הברות) עולה על ממוצע המשך של התנועה בהברה המסתיימת בעיצור פוניטי אי-קולי. אם נסמן ב-1 את ממוצע המשך של התנועה המוטעמת בהברה סגורה, יתקבלו היחסים הבאים: אצל א' 1:05 (בהברה סגורה במלה בת הברה אחת): 0:94 (במלה בת שתי הברות); 1:10 (בהברה סגורה בעיצור פוניטי קולי בין במלה בת הברה אחת ובין במלה בת שתי הברות): 0:87 (בהברה סגורה בעיצור פוניטי אי-קולי). אצל ב' 1:05: 0:94: 1:04: 0:95. אצל שני העדים הממוצע הגבוה ביותר הוא בהברה פתוחה, והממוצעים הנמוכים ביותר בהברה סגורה במלה בת שתי הברות וכן בהברה המסתיימת בעיצור פוניטי אי-קולי (בין במלה בת הברה אחת ובין במלה בת שתי הברות). אם נסמן ב-1 את ממוצע המשך בהברה פתוחה, יהיו היחסים: אצל א' 1 (בהברה פתוחה): 0:79 (בהברה סגורה במלה דו-הברתית); 0:73 (בהברה סגורה בעיצור פוניטי אי-קולי). אצל ב' יהיו היחסים 1:083: 0:84.

3.22 מה מידת המובהקות של הבדלי משך אלה (מן הבחינה הסטטיסטית)? תשובה על שאלה זו ניתנה בטבלה הבאה, ע"פ 191 מלים שבהן ניתן למוד אצל שני העדים את משך התנועות המוטעמות.

46. מן הנמנע לעשות בדיקה זו וזו גם במלים המסתיימות בתנועה, שכן ברשימה שלפנינו מצויות בסה"כ 5 מלים בנות הברה אחת המסתיימות בתנועה. זהו בלי ספק עוד פגם בהרכבת הרשימה אבל קשה למצוא מספר מספיק של מלים, שמבני הפונולוגי הוא /CCV/ בלא שתהינה ציורי יחידה או ציורי רבים, לאמור /CCV!/, ומלים מעין אלה לא באו בחשבון, משום שהארכת המשך של התנועה עשויה להיות מימוש של /!/.

טבלה 13

4 השורה

47. לפי בוחן t.

- 9 מיני - bC : בתולה, בלאי, בצלצל, בשמים, בזוייה, בשלה, בקיאות, בחינה, בעיטה;
- 11 מיני - tC : תפירה, תבואה, תמונה, תנופה, תלוש, תצונה, תזונה, תשובה, טיוטא, טקסים, תחום;
- 5 מיני - dC : דפיקה, דשאים, דיי, דגירה, דחיה;
- 3 מיני - cC : צפוני, צביעות, צחוק;
- 10 מיני - sC : שפתיים, סביבה, שמאל, סתו, שדרה, סליחה, סייג, סקירה, סכום, סערה;
- 3 מיני - zC : זפותה, זקנה, זהירות;
- 11 מיני - $\check{s}C$: שפופרת, שטות, שדמה, שניים, שלושים, שסקים, שזופה, שקרים, שכונה, שאר, שהייה;
- 7 מיני - kC : כפר, כתובת, כניסה, קצת, כסיל, כשרה, כחלחל;
- 5 מיני - gC : גפנים, גסיסה, גשמים, גחונה, געייה;
- 4.10 פירוט מימושי הדבקים אצל א' ניתן בטבלה שלהן:

מין	אספר בפיקים	רישאים הזית- תחאים	חילופי פיקים		כאשר פאואר של פאלא	פיקזלזל אפואר פאלא
			קל clle	קל clle		
$/pC-$	14		5	9	3,72	א' 4,42
$/tC-$	15		1	14	4,21	
$/kC-$	16	1	4	11	4,31	
$/sC-$	14	1	2	11	4,45	
$/eC-$	10	1		9	4,66	
$/zC-$	15			15	4,93	
$/mC-$	12			12	6,12	א' 6,73
$/gC-$	14	1		13	6,26	
$/lC-$	13	1		12	6,29	
$/xC-$	11			11	6,40	
$/nC-$	14	1		13	6,53	
$/dC-$	11		1	10	6,55	
$/bC-$	14			14	6,78	
$/vC-$	4			4	7,25	
$/rC-$	14			14	7,42	
$/yC-$	16			16	7,59	
	207	6	13	188	5,87	

טבלה 14

בטבלה זו רואים, שהמשך הממוצע של השווא בדבק $/\check{s}C$ הוא 4.93 מ"ש, ואילו בדבק $/mC$ התכופים להם בטבלה המשך הממוצע של השווא הוא 6.12 מ"ש. הריחוקי בין שני ממוצעים אלה הוא 1.19 מ"ש, ואין ריחוק כמותו בין שני ממוצעים סמוכים אחרים בטבלה שלפנינו. מכאן שניתן לסווג את ממוצעי-המשך שלפנינו לשתי קבוצות:

קבוצת א"א והיא כוללת את הממוצעים של השווא בדבקים - /s p, t, k, s, c, ʃC/ וקבוצת א"ב והיא כוללת את הממוצעים של השווא בדבקים /m, g, l, z, n, -yC, v, R, d/. שני דברים מיוחדים למימוש הדבקים שבקבוצת א"א: ראשית - בקבוצה זו מצויים 12 מבין 13 המימושים בלא שווא. שנית - ממוצעי-המשך של השווא שבקבוצה זו נמוכים הם ונעים בין 3.72 מ"ש לבין 4.93 מ"ש והממוצע של כל היקרויות השווא שבדבקים אלה הוא 4.42 מ"ש. לעומת קבוצת א"א לא מצאנו מימושי [CC -] בקבוצת א"ב (להוציא את [dy -] שבמלת דיו), ואשר לממוצעי השווא שבקבוצה זו, הם נעים בין 6.12 מ"ש לבין 7.59 מ"ש, והממוצע הוא 6.72 מ"ש.

4.11 בקבוצת א"א - /C/ הוא עיצור אי-קולי-⁴⁸ או /c/ לא כן בקבוצת א"ב, שם /C/ לעולם הוא עיצור שאיננו אי-קולי. יכולים אנו לנסח אפוא משפט היסק: א' הגה את השווא בדבקים הפותחים בעיצור שאיננו אי-קולי-⁴⁹ והמשך הממוצע של השווא בדבקים אלו הוא 6.73 מ"ש. אשר ל-81 מיני הדבקים הפותחים בעיצור פונולוגי אי-קולי- או ב-/c/ 12 נתממשו בלא שווא ו-69 נתממשו בשווא, והמשך הנמדד של שווא בדבקים אלו הוא 4.42 מ"ש.

4.20 פרטים על מימוש הדבקים אצל ב' ויתנים בטבלה זו:

מ"ש ממוצע	מ"ש ממוצע	מ"ש ממוצע	מ"ש ממוצע		מ"ש ממוצע	מ"ש ממוצע
			קולי	קולי		
מ"ש ממוצע	מ"ש ממוצע	מ"ש ממוצע	קולי	קולי	מ"ש ממוצע	מ"ש ממוצע
/sC-/	15		11	4	2, 62	ב' א 3, 77 (3, 91)
/zC-/	11		3	8	3, 31	
/tC-/	15		11	3(4)	3, 5(5, 75)	
/cC-/	10		3	7	3, 64	
/gC-/	14		5	9	3, 72	
/sC-/	14		10	4	3, 75	
/pC-/	14		9	5	3, 90	
/bC-/	14		9	5	4, 08	
/kC-/	16		7	9	4, 22	
/dC-/	11		5	6	4, 50	
/mC-/	12	1		11	6, 68	ב' ב 7, 59 (7, 71)
/nC-/	4			4	6, 75	
/lC-/	14	1		13	7, 23	
/nC-/	14			14	7, 60	
/lC-/	13	1		11(12)	7, 77 (8, 49)	
/yC-/	16			16	8, 37	
207	3	73	129(133)	5, 87(5, 93)		

טבלה 15

48. מלת אי-קולי נכתבה במירכאות כדי לסמן שהקוליות היא תכונה שייכת במימוש

הפונולוגי.

49. ז"א: או "קולי" או בלתי-נמנה עם מתאם הקוליות להוציא את /c-,/ לאמור

- R, y, l, n, m, לעניין תוכנו הפונולוגי של /ʃ/ בעברית עיין הערת 52.

ואלה הדברים שניתן לראות בטבלה זו: מכלל 204 הרישומים התחיימים של ב' 2.04 מצויים 131 מימושים בשווא והמשך הממוצע של השווא הוא 5.93 מ"ש, ומלבדם מצויים 73 מימושים בלא שווא. 70 הדבקים התחיימים / m, v, R, n, l, y, C - / מומשו בשווא ללא יוצא מן הכלל, ואילו 134 דבקי / p, b, t, d, c, s, z, š, k, g, C - / אין מימוש אחד: ב' 73 דבקים מצוי המימוש בלא שווא, וב' 61 הדבקים הנותרים מצוי המימוש בשווא. המשך הממוצע של השווא בדבקי / dC - / הוא 4.50 מ"ש, ואילו בדבקים התכופים להם לדבקי / dC - / בטבלה שלפנינו, לאמור בדבקי / mC - / המשך הממוצע של השווא הוא 6.68 מ"ש. הריחוק בין שני מיני דבקים אלו הוא 2.18 מ"ש ואין ריחוק כמותו בין שני מינים אחרים של דבקים הבאים סמוכים זה לזה בטבלה שלפנינו. יכולים אנו להעמיד אף פה שתי קבוצות-משנה: קבוצת ביא, ובה דבקי / š, z, t, c, g, / - / s, p, b, k, dC - / ובה נעים הממוצעים בין 2.62 מ"ש לבין 4.50 מ"ש, עם שהממוצע של השוואים שבקבוצה זו הוא 3.77 (3.91) מ"ש⁵⁰; ומן הצד האחר קבוצת ב"ב, בה דבקי / m, v, R, n, l, y, C - / ובה נעים ממוצעי השוואים בין 6.68 מ"ש לבין 8.37 מ"ש עם שהממוצע של השוואים שבקבוצה זו הוא 7.59 (7.71) מ"ש. יוצא שהמיוחד לדבקי קבוצת ב"ב הוא בשניים: האחד - שהם מתממשים לעולם בשווא, והשני - שהמשך הממוצע של השווא גבוה בקבוצה זו מממוצעו הכללי.

4.21 הנתונים שבטבלה 16 ניתן להקבילם לדרגת פיתחונם⁵¹ של העיצורים שברישא: ב' מממש בשווא את כל הדבקים, שהעיצור הרישי נמנה בהם עם דרגות הפיתחון 4-2 (אנפיים, / l, R, y - /, ועליהם יש להוסיף את / v - /). ואילו הדבקים שמצוי בהם עיצור רישי הנמנה עם דרגות הפיתחון 0 - 1 (הסותמים המחוכך והחוככים) רוב קטן שבהם התממש בלא שווא, ומיעוט גדול שבהם התממשו בשווא. לאמור: ה מימוש מחויב המציאות בשווא מותנה בדרגות הפיתחון 4-2 של העיצור הרישי, ואף הסדר העולה של ממוצעי השווא מקביל בכללותו לסדר העולה של דרגות הפיתחון 4-2.

4.220 134 הדבקים, שהעיצור הראשון שבהם נמנה עם דרגות הפיתחון 0-1, ניתן למינם לשלושה סוגים:

סוג 1: דבקים, שהעיצור השני שבהם הוא "אי-קולי" במישור הפונולוגי, לאמור דבקים

50. המשך הנמדד של השווא במלת הום הוא 12.5 מ"ש, אבל קריאתו של רישום זה מוטלת בספק. אם נמנה את השווא הזה, יהא המשך הממוצע של השווא בדבקי / tC - / אצל ב' 5.75 מ"ש, ואם נתעלם ממנו, יהא המשך הממוצע של השוואים בדבקי / tC - / אצל ב' 3.5 מ"ש, הבאתי את שני הממוצעים ורשמתי את 5.75 בסוגריים. משך השווא במלת לזות הוא 16 מ"ש, ואף כאן הקריאה מוטלת בספק. אם נתעלם משווא זה, יהא הממוצע המשך של השוואים בדבקי / tC - / אצל ב' 7.77 מ"ש, ואם נמנה שווא זה, יהא המשך הממוצע 8.45 מ"ש. אף כאן הבאתי את שני הממוצעים, מהם 8.45 מ"ש בסוגריים. אם נמנה את שני השוואים הללו, יהא הממוצע הכללי של משך השוואים אצל ב' 5.93, ואם לא נמנה אותם, יהא הממוצע הכללי 5.87 מ"ש. 51. בעברית הנידונה זהו הסדר העולה של העיצורים על פי דרגת-פתחונם: דרגת 0 - הסותמים והמחוכך הפוניטי / c / בכלל זה; דרגת 1 - החוככים; דרגת 2 - האנפיים / m, n /; דרגת 3 - / l, R /; דרגת 4 - / y /.

72

מס' קלל	מס' קלל		מס' קלל	מס' קלל	מס' קלל
	מס' קלל	מס' קלל			
—	7,59 (7,71)	70	70	מס' קלל	מס' קלל
43	5	2	45	מס' קלל	מס' קלל
7	3,98	27	34	מס' קלל	מס' קלל
23	3,86	32	55	מס' קלל	מס' קלל
73		61	134	מס' קלל	מס' קלל
73	5,93	131	204	מס' קלל	מס' קלל

טבלה 16

הם:

/pt,c,s,š,k,x-; tf,c,š,k,x-; cf,x-; sf,t,k,x-; šf,t,s,k,x-;
kf,t,c,s,š,x-;

52. במערכת העיצורים הכוללת של דיאלקט S/ מצוי גם העיצור הפונולוגי / ʒ /, ומכאן ש / ʃ / הוא 'אי-קולי'. אם לא נייצג את [ʒ] כמימוש של הפונימה / ʒ /, לא נוכל לייצג במישור הפונולוגי את ההבדלה שהבדילו העדים בין ש ק ט לבין ו' ק ט. עניין זה, ש / ʃ / מצוי רק במלים עבריות 'לא מקוריות' 0.1 אין הוא עשוי להניענו, שנעמיד שתי מערכות של פונימות בדיאלקט C/: מערכת אחת של פונימות המצויות במלים עבריות 'מקוריות', ובו [ʒ] יתא מיוצג / ʃ /, ומערכת אחרת של פונימות ובו [ʒ] יתא מיוצג / ʒ /, ייצוג מעין זה יהא לוקה מן הבחינה המדעית המחייבת מוסבות הדדית בין המציאות לבין ייצוגה. עיין ה' ר' ס, 35. הבעיה הזאת, האם עלינו להניח ריבוי מערכות פונימטיות בתיאור לשון אחת, נידונה בספרות הבלשנית בין פ' ר' ו- ס' י' לבין ב' ל' ו', 1950, 0.1, ומן האמור לעיל יוצא שאני נוטה לדעתו של ב' ל' ו'.

וכן:

[b₀C₁-] במלים: בתולה, בצלצל, בשמים, בשלה, בקאות, בחינה;[d₀C₁-] במלים: דפיקה, דשאים, דחייה;[z₀C₁-] במלים: זפותה, זקנה;[g₀C₁-] במלים: גפנים, גסיסה, גשמים, גחונה.

ורק שני דבקים נהגו בשווא: /ss- / במלת ששונים (משך השווא: 8 מ"ש) ו-/zx- / במלת זכות (משך השווא: 2 מ"ש). הדבק /ss- / יש לו מעמד מיוחד ברשימת הדבקים הפותחים בסותם או בחוכך, שכן הוא עשוי משתי היקריות של הגה זהה, ויעיד על מעמד מיוחד זה גם המשך של השווא; ההיגוי [z²x-] של הדבק השני הוא אחד משני ההיגויים שנרשמו 0.2. האחר היה [z²-] ואף בהיגוי שהבאתי ספק אם השווא נשמע, אבל הוא הספיק כדי למנוע את ההיגוי [z²-], ולכן העדפתיו. יכולים אנו לסכם ולומר שאצל ב' בקבוצת הדבקים הנדונות: (א) ההיגוי בלא שווא הוא כללי, (ב) העיצורים הרישיים "הקוליים" נהגו בהקשר זה בלא קול. דבר זה נראה בבירור משני ההיגויים 0.2 של המלים בחינה, בתולה, דחייה, זכות, לפי שמצאנו את ב' הוגה פעם [b₀, d₀x-], [bt-], [zx-] ופעם [b₀, d²x-], [b²t-], [z²x-]. אמור מעתה: העיצורים "הקוליים" שבאו ברישא בדבקים פוניטיים התדמו להקשרם הלא-קולי.

4.222 מצויים 34 דבקים שהעיצור הראשון שבהם הוא סותם או חוכך "קוליים" במישור הפונולוגי, ואין העיצור השני "אי-קולי" או /c, x- /, אלא "קולי" /v, d, z, g- / או נייטרלי לעניין "הקוליות" הפונולוגית /h, ? , R, y, l, n, m- / . מהם הגה ב' 27 (80%) דבקים בשווא לעומת 7 דבקים בלא שווא. הדבקים שנהגו בשווא הם:

/bd, n, g, R, h-; dv, m, l, R, h, ? , ? , h-; zv, m, d, n, g, R, h, ? , ? , h-; gv, m, d, n, l, z, y, R, h- /.

המשך הממוצע של השווא בדבקים הללו הוא 3.98 מ"ש, ואם נתעלם מדבקי /C², h- /, שכן בהם יידון להלן 4.3, יהא המשך הממוצע 3.87 מ"ש. 7 הדבקים שנהגו בלא שווא הם: [g²h-], [z²h-], [g²h-], [dy, g²h-], [bl, z²h-].

4.223 מצויים 55 דבקים שאין עיצורם הראשון סותם או חוכך "קוליים", ואין עיצורם השני "אי-קולי" או /c, x- /, מהם הגה ב' 32, שהם 58%, בשווא ו- 23 בלא שווא. הדבקים ההגויים בשווא הם:

/pd, n, g, R, h, ? , ? , h-; tg, R, h, ? , ? , h-; cm, d, n, l, k, h, ? , ? , h-; sn, g, R, h, ? , ? , h-; sv, m, g, R, h, ? , ? , h-; kv, m, d, l, z, y, R, h, ? , ? , h- /.

המשך הממוצע של השווא בקבוצת דבקים זאת הוא 3.86 מ"ש ואם נוציא את דבקי /C², h- /, שכן בהם יידון להלן 4.3, יהא המשך הממוצע 3 מ"ש. הדבקים שנהגו בלא שווא הם:

/pl, z, h-; tv, m, n, l, y, h-; cv, h-; sm, d, y, h, ? , ? , h-; šd, n, l, z, h, ? , ? , h-; kn, h- /.

וכן [t₀z²-], [sv₀z²-], במלים תזונה, סביבה, סליחה.

4.224 ב- 4.221 ראינו שאצל ב' כל העיצורים הרישיים "הקוליים" הבאים בהקשר פוניטי אי-קולי, הגויים ללא קול. ב- 4.223 ראינו שמבין 8 הדבקים הפוניטיים שבהם העיצור הראשון "אי-קולי" והשני "קולי", נהגו ללא-קול שני דבקים בלבד. אמור מעתה: עיצור "קולי" אצל ב' הבא בדבק פוניטי עם עיצור

אי-קוליים. זה האחרון עשוי לדמות אליו את העיצור הקולי; הדימוי לאחור קבע הוא, ואילו הדימוי לפנים הוא באקראי.

4.3 דרך כלל אין טיבו (הפוניטי או הפונולוגי) של העיצור השני שבדבק משפיע על המשך הנמדד של השווא. דבר זה ניתן לראות מן הטבלה שלהלן:

מספר פונולוגי של האות	מספר פונולוגי של האות	מספר פונולוגי של האות	מספר פונולוגי של האות	מספר פונולוגי של האות	מספר פונולוגי של האות	מספר פונולוגי של האות	מספר פונולוגי של האות
10	9	3,88	12	10	4,25	13	13
11	11	4,31	13	13	4,30	12	11
5	4	4,62	12	11	4,45	6	4,75
11	11	4,77	11	6	4,75	12	9
12	11	5,00	12	9	4,77	11	9
11	10	5,20	11	9	4,77	16	12
15	14	5,60	16	12	5,25	13	10
13	13	5,76	13	10	5,95	10	4
12	12	5,79	10	4	6,25	12	9
8	6	5,83	12	9	6,50	9	5
9	9	6,00	9	5	7,33	15	6
10	9	6,33	15	6	7,41	8	4
11	9	6,33	8	4	7,50	6	3
12	12	6,41	6	3	8,16	11	6
14	14	6,57	11	6	8,41	10	4
12	11	7,00	10	4	8,62	12	4
12	12	7,33	12	4	8,62	11	6
13	11	7,70	11	6	8,75	204	131
201	188	5,87					

טבלה 17

אף על פי כן, מימשי הדבקים $C^?h$ / יש להם צד של ייחוד: אצל א' מצויים 14 מיני C^- / תחמים וכולם הגויים בשווא. המשך הממוצע של השווא הוא 6:57 מ"ש. כן מצויים אצלו 11 מיני Ch / תחמים הגויים כולם בשווא, והמשך הממוצע הוא 7:33 מ"ש. אצל ב' כל 16 דבקי C^- / הם תחמים, מהם 12 הגויים בשווא והממוצע של השווא הוא 5:25 מ"ש. ואילו 4 הגויים בלי שווא $[b, s, \dot{s}, g^?]$ במלים בעיטה, סערה, שאר, געייה. אשר לדבקי Ch / מבין 12 הרישומים התחמים, 9 מומשו בשווא, ומשכו הממוצע של השווא ברישומים אלה הוא 6:50 מ"ש, ולעומתם 3 מומשו בלא שווא: $[p, \dot{s}, zh]$ במלים פהיקה, שהייה, זהירות. להוציא שלושה רישומים אלה לא מצאנו אצל ב' את המימוש $[-h]$ בדבק, אלא כל מקום שהדבק Ch / מומש בשווא. h - / מומש קולי או מיצרי. מכאן שההיגוי $[-h]$ בדבק מותנה

בהקשר הפונטי העיצורי [C—]⁵⁴, אף דבקי /-C?/ כך: בכל המימושים ללא שווא מצוי [-? -] ואין שם מימושים חוככים או קוליים של /-? -/, אבל אין היפוכו של דבר נכון, שכן מצאנו [p, k? -] במלים פאר, כאב 4.223. רישומי הדבקים /-C?, h- / מאשרים במידה רבה את התרשמות האזן, שלפיה כל הדבקים הללו מתממשים בשווא, ואת עדות בוחן המלים המשותפות⁵⁵, אבל אצל ב' ראינו גם את האפשרות שמקצת הדבקים הללו יתממשו בדבקים פנימיים, לאמור בלא שווא.

4.40 מעתה אנו יכולים לשער כיצד היו מתממשים באותו ניסוי קימוגראפי הדבקים ב-29 המלים שלא נכללו ברשימה מחמת תקלה טכנית 1.11. ואלה המלים: מלים הפותחות ב- /vC- / וסתות, ושטים⁵⁶;

ב' - /mC- /	מפקד, ממולא, מליחים, משיחה, מיושב, מקומות;	"	"
ב' - /tC- /	תדירות, תסיסה;	"	"
ב' - /dC- /	דקירה;	"	"
ב' - /nC- /	נמוכים, נגדב, נלוות, נרחם;	"	"
ב' - /lC- /	לדוגמה, לניהול, ללקט, לצנו, לריקודים;	"	"
ב' - /cC- /	צטברני, צקי;	"	"
ב' - /sC- /	סהורה;	"	"
ב' - /zC- /	זלילה;	"	"
ב' - /šC- /	שצפים, שיירים;	"	"
ב' - /yC- /	יזומה, יישב;	"	"
ב' - /RC- /	רוזנו;	"	"

4.41 אפשר לשער ש-א' היה הוגה בודאות שווא בכל הדבקים להוציא 3: תסיסה, צָטַבְרָנִי, צָקִי. ואף 3 מלים אלו מותר לשער בהסתברות של 85%, שהיה הוגה

בהן שווא, אלא ששווא זה המשך הנמדד שלו היה קצר מן הממוצע 4.1. 4.42 מותר להניח שב' היה הוגה בלא שווא את תסיסה, צטברני, צקי, שצפים⁵⁷, שכן, העיצור השני שבדבק הוא "אי-קולי" או /-c- / 4.221; את הדבק שבמלת סהורה היה הוגה מן הסתם בשווא 4.223 ובמקרה זה /-h- / היה מתממש קולי או מיצרי, אבל אפשר שהיה הוגה את הדבק בלא שווא וזו /-h- / היה מתממש [-h-] 4.3. במלת שיירים האפשרויות שקולות זו כזו 4.223; אשר לתדירות אף כי גם שם האפשרויות שקולות זו כזו, צריך לקחת בחשבון את השיתוף במקום החיתוך של שני העיצורים, ומכאן שאפשר שהיה הוגה בשווא⁵⁸. במלת זלילה יש להניח בוודאות של 80%, שהיה הוגה שווא 4.222. ואשר לשאר כל המלים, מכיוון שהן פותחות

54. במימוש [zh-] ההתניה היא הדדית כביכול: היעדר השווא התנה את המימוש [-h-],

וזה התנה את המימוש האי-קולי [-z].

55. בבוחן המלים המשותפות לא הבחינו עדים בין בעלים (נאמנים לנשותיהם) לבין

(קישטנו את הסוכה) בעלים (ירוקים).

56. הריבוי של וסת ושל וטט. שתי צורות אלו ספק אם הן מצויות בעברית המדוברת,

אבל הן חלק מן הלשון בת זמננו. עיין יעקובסון, 352.

57. ראה את ההיגוי של שזופה. מצד השכנות במקום החיתוך היחס שבין /š/ ל-/z/

הוא כיחס שבין /š/ ל-/c/.

58. השווה ששונים, אף כי במלה זו הדבק עשוי שתי היקרויות של אותה פונימה.

בעיצור הנמנה עם דרגות הפיתחון 2-4, מותר להניח בוודאות שהיה הוגה שווא, ושמשכו הנמדד היה עולה על הממוצע 1-4.20. ואחרון: דבקי /vs.š-/ יש להניח לפי שעה שהיה הוגה אותם בשוא 21-4.20, אבל עיין 4.5.

4.5 בסעיף הקודם הובעה ההשערה שמלת ו ש ט ים (ריבוי של ו ש ט⁵⁶) שני העדים היו הוגים אותה בשווא. נשאלת אפוא השאלה: מלת ו ש ט ים הנידונית ומלת ו ש ט ים, כגון במשפט הם חותרים ו ש ט ים הן שתי צורות פונולוגיות שונות זו מזו, או שתי היקרויות של צורה פונולוגית אחת ויחידה? אם לפנינו שתי צורות פונולוגיות שונות זו מזו, הייצוג הארעי שלנו /všatim:vəšatim/ נכון, אבל אם לפנינו שתי היקרויות של צורה פונולוגית אחת, כי אז ייצוג פונולוגי זה אינו עומד, שכן ייצוגו שלא בשווה שתי אמירות שאינן שונות זו מזו במציאות. העניין ייחתך בבוחן המלים המשותפות, שהרי בבוחן זה משתקף ההיגוי "המטופח" ביותר של העדים, לאמור: ההיגוי שבו מצוי המספר המקסימאלי של ההבדלות, שהעדים עשויים להבדיל בין הצורות⁵⁹. אם במבחן המלים המשותפות יבדיל עד ב', דרך משל, בין שתי האמירות הנידונות נסיק שלפנינו זוג מינימאלי /všatim:vəšatim/ שהגוי המשוער הוא [všatim:vəšatim], ונהיה צריכים להוציא את /v-/ מרשימת הדבקים, שעליהם אמרנו 4.20 שהם הגויים לעולם בשוא. אבל אם במבחן המלים המשותפות לא יבדיל אותו עד בין שתי האמירות, לא נוכל ליצג את שתי הצורות כזוג מינימאלי, כיוון שייצוג מעין זה יהיה לוקה בחינת מפה משובשת, אבל נהיה צריכים ליצג את שתי האמירות /všatim/, שכן בהקשר הפוניטי [v-C-] לא יהא השוא ברהימר עם היעדרו. יוצא, שיהיה עלינו לשנות את כללי ההצטרפות של העיצורים ברישא (עיין הערת 13) ולהוסיף את /v-/ לרשימת העיצורים הבאים ברישא ללא כל הגבלה, כמוהו כ- /m.n.l.y-/.

4.60 אצל ב' מצאנו 17 מימושי [C-], כולם בדבקים פוניטיים, שבהם העיצור הפוניטי השני אי-קולי 2-4.221. אף אצל א' מצויים 36 מימושי [C-] מתוך 54 הדבקים הפותחים בעיצור פונולוגי "קולי", אבל כל המימושים הללו באים בהקשר קולי: בהקשר [C-] ופעם אחת בהקשר [y-] במלת דיו. יוצא שאצל ב' המימוש [C-] מותנה בהקשר הפוניטי האי-קולי ואילו אצל א' אין מימוש זה עניין של פוניטיקה של מגע. עובדה זאת, כלום עלינו ללמוד ממנה שבהקשר הפונולוגי הנידון בטל הניגוד הפונולוגי שבין "קוליות" ל-"אי-קוליות"? או על דרך הדוגמה: שתי מלים כגון בטוחה, ההגיה אצל א' [b^otuxa] ואצל ב' [b^otuxa], ו-פתוחה, ההגיה אצל א' [p^otuxa] ואצל ב' [p^otuxa], כיצד ניצג אותן במישור הפונולוגי: האם עלינו לייצגן כשתי מלים שונות זו מזו /ptuxa : btuxa/, או עלינו לראותן כשתי היקרויות של מלה אחת ויחידה וליצגה /Ptuxa/⁶¹? אף בנידון זה ביקשנו את התשובה

59. לאמור, בתנאי בוחן ההומונימות ההנאים נושאים מקסימום של אינפורמציה, עיין יעקובסון - פאנט - האל ה.1.

60. בדין היה שנסמך ב [+] את חוץ החיתוך, ב [-] את רפיון החיתוך, ב [p] את החיתוך הסימולטני של סותמות, שפתיות ואי-אנפיות ואז יהא התעתיק אצל א': [p^ot-] : [p^ot-] ואילו אצל ב' [pt-] : [pt-].

61. ב. P/ או מייצגים את התכונות המשותפות ל - /p/ ול - /b/ במערכת העיצורים של העברית, לאמור: "סותמות", "שפתיות", "אי-אנפיות", עם שאנו מתעלמים מן המבדיל שביניהם, לאמור מתכונת "הקוליות" לעומת היעדרה.

בבוחן המלים המשותפות: עדיי הבדילו ללא יוצא מן הכלל בין שתי מלים אלו וכיוצא בהן, ומכאן שלפנינו זוג מינימאלי /ptuxa : btuxa/. אבל מכיוון שהרישום הקימוראפי אינו מראה תנודות אוויר בקטע שעליו מוסב הייצוג /b -/ , נשאלת השאלה, מהי התכונה העושה את ההבדל בניגוד /p - : b -/ = /t - : d -/ וכו'?

4.61 ברשימת המלים שלפנינו מצויים 84 מיני דבקים הפותחים ב-/p, t, c, s, š, k-/. במרבית מימושי /C -/ שבדבקים הללו הראו הרישומים קטע שלא נמצא במימושי /b, d, z, g -/ בקו שרשם האוויר היוצא מן הפה, בין 'ההתפוצצות' של [C -] לבין העיצור או השוא שלאחריה, מצוי קטע קטן מוגבה מקו השתיקה הדמיוני⁶². בתצותיק הרישומים יוצג הקטע שהוא בסימן [-'], וחשבון קטעים הללו וכן משכם הנמדד הממוצע ניתן בטבלה זו:

ג				א			
מס' נאשק המאל 83	מס' נקצין הקצין	מס' נקצין הקצין	מין נקצין	מס' נאשק המאל 83	מס' נקצין הקצין	מס' נקצין הקצין	מין נקצין
3,96	14	16	/k-/	3,75	10	10	/o-/
3,56	8	15	/š-/	3,70	15	15	/z-/
3,13	11	14	/p-/	3,57	14	15	/t-/
3	8	14	/s-/	3,18	16	16	/a-/
2,95	10	15	/t-/	3,15	13	14	/p-/
2,91	6	10	/o-/	2,43	8	14	/s-/
2,75	2	14	/g-/	1,5	1	14	/b-/
2,5	2	14	/b-/	1,5	1	11	/d-/
3,26	62			3,30	78		ס"כ

טבלה 18

טבלה זו מראה, שאצל א' ממוצע המשך הנמדד של הקטע הנדון הוא 3,30 מ"ש ואצל ב' 3,26 מ"ש⁶³.

4.62 הקטע הנדון מייצג חיתוך נשוף⁶⁴: לפני שזוא ניתן לפרשו כ'חיתוך תנועי לחוש⁶⁵, לפני עיצור ניתן לפרשו כחיתוך נשוף בלתי מאותר בחלל הפה⁶⁵. מכל מקום הוא מעיד, ש /p, t, c, s, š, k -/ מופקים בסדק פתוח ולעומתם /b, d, z, g -/

62. קטע זה צורות שונות לו: אחרי סותם פוניטי ובייחוד אחרי [p-] מצוי קו יורד, עולה ויורד לאיטו, אחרי [k-], אחרי המחוכך ואחרי החוככים מצוי קו היורד לאיטו. הצד השווה לקווים אלו, שהם כולם מוגבהים מקו השתיקה הדמיוני, במימושי [-p'] צריך לקחת בחשבון גם את לחץ האוויר בעטייה של תנועת השפתיים בזמן ההתפוצצות.

63. קטע שמשכו הנמדד 4-3 מ"ש ספק אם הוא נשמע 4,7 ומכאן ההבדל הנתפס באוזן בין מימושי /p, t, k/ אצל עדיי לבין מימושי אותן הפונימות העיצוריות בפי דוברי עברית, ששפתם הראשונה אנגלית או גרמנית.

64. עיין קיזר, 163.

חתוכים בסדק סגור, אפילו הם הגויים $[b, d, z, g]$ 2-4.221. יוצא שהניגוד חיתוך בסדק פתוח לעומת חיתוך בסדק סגור הוא ההבדל העושה את המין בהגדרת התוכן הפונולוגי של זוגות פונימות, כגון $p : b$ / $t : d$ / וכו', העומדות כידוע ביניהן ביחס אקסלוסיבי. ברישומי הקימוגראף נראה הבדל זה כניגוד שבין הקטע $[-'$ לבין היעדרו⁶⁵, במישור התפיסה הבדל זה נראה כניגוד בין חיתוך חזק לבין חיתוך רפה. היוצא מדברינו, שבעברית הנידונית התוכן הפונולוגי שאנו מייצגים ב- p / הוא 'סותמות, שפתיות, וחיתוך חזק' ולעומתו התוכן הפונולוגי שאנו מייצגים ב- b / הוא 'סותמות, שפתיות, אי-אנפיות וחיתוך רפה', ואשר לתכונת הקוליות הפוניטית רישומי-הקימוגראף מעידים, שבעברית הנידונית אין תכונה זו אלא תכונה מתלווית (לא-שייכת): בהקשר $V - V$ / מיוצג ב- $[-p]$ חיתוך חזק אי-קולי, ולעומתו $[-b]$ מיוצג בו חיתוך רפה קולי. אבל בהקשר $C_1 - (-p)$ ⁵³ $[-p]$ מיוצג בו חיתוך חזק אי-קולי, ולעומתו $[-b]$ מיוצג בו חיתוך רפה אי-קולי⁶⁷.

4.7 הרישומים שלפנינו מעידים על היגוי בתנאי מעבדה 0.1. ניתן לשער, שבתנאי דיבור רגילים יפחת מספר הדבקים ההגויים בשווא, ואף משכו הנמדד יצטמק וילך. אבל פחיתה זו והצטמקות זו לא ייגעו בכל הדבקים: ראינו, שהמשך הממוצע של השווא בדבקים הפותחים ב- $m, n, l, y, R -$ / הוא 6.8 מ"ש אצל א', ו-7.5 מ"ש אצל ב'.⁶⁸ מקובל, שסף השמיעות של התנועות הוא משך נמדד של 4-3 מ"ש⁶⁹. יוצא שהשווא בדבקים אלו, אפילו ילך משכו הנמדד ויצטמק במידת-מה בתנאי דיבור רגילים, עדיין יהא שמיץ. אף ראינו שממוצע המשך של השווא בדבקים הפותחים בעיצור 'קולי' היה אצל א' 6.5 מ"ש⁶⁸, ואף בהם יש לשער היגוי בשווא נשמע אף בתנאי דיבור רגילים. לא כן הדבקים הפותחים בעיצור 'אי-קולי' וב- $c -$ / , ששם היה ממוצע המשך של השווא, 4.42 מ"ש בתנאי-מעבדה. להוציא את דבקי $h -$ / , $C^?$ 4.3 א' עשוי להגות דבקים אלו בלא שווא או בשווא, שמשכו הנמדד נופל מסף השמיעות. אצל ב' מצאנו בדבקים הפותחים בעיצור סותם או חוכך משך ממוצע של (3.91) 3.77, ואף בתנאי ניסוי ספק אם שווא זה נשמע. מכל מקום מותר לשער, שההוציא את דבקי $h -$ / , $C^?$ 4.3 כל הדבקים הללו יהיו נשמעים ללא שווא. ניתן אפוא לסכם ולומר, שבתנאי דיבור רגילים יהיה ההיגוי של ב' נתפס כהיגוי שתיאר ח' ב' רוזן בספרו העברית של נו, עמ' 152 ואילך.

5. מסקנות הבדיקה

5.0 ואלה מסקנות העניינים שנתפרשו בפרקי 3-4:

5.10 אצל שני העדים שיעורה הממוצע של התנועה הקודמת לטעם הוא כמחצית שיעורה של התנועה המוטעמת 3.03. הבדלי-משך אלה הם תכונה פוניטית

65. הגב' ד' ראן בעל-פה.

66. טבלה 18 מראה גם כמה דבקים הפותחים ב- $[b, g]$, אבל דבקים אלו נדירים ביותר ומשך הקטע הנידון ועיר בהם ביותר, ויכולים אנו להתעלם מהם.

67. אין מניעה, שנקרא לתכונה השייכת הנידונית 'קוליות', ובלבד שגרשום את המלה במירכאות כפולות ונציין בכך את אופיו המוסכם של המונח. עין מארטינה, 8-83.1.1957.

68. עיין בטבלת 14 שב-4.10 ובטבלת 15 שב-4.20.

69. הגב' ד' ראן בעל-פה.

מתלווית במימוש הקונטראסט שבין החלק המוטעם של המלה לבין החלק הבלתי מטעם שבה 3.04. יחסי המשך שבמלת יפה פה פותחים פתח למחשבה, שאף במימוש טעם הנחץ, עשויים הבדלי המשך להיות תכונה פוניטית מתלווית 3.05.

5.11 היחסים הקיצוניים שבין משכי התנועות אצל כל עד אינם מותנים לא בהקשר העיצורי שבו נקרו התנועות ואף לא באיכותן 3.06. מתאם ההתפלגות של היחסים בין משך התנועות המוטעמות לבין משך התנועות הבלתי-מוטעמות אצל שני העדים הוא 0.39 3.12. מידת הפער שבין יחסי-המשך אצל שני העדים אינה תלויה לא בהקשר העיצורי של התנועות, ולא במבנה ההברות שבמלה ואף לא באיכות התנועות 3.13.

5.12 אצל שני העדים עולה ממוצע משך התנועה המוטעמת בהברה פתוחה על המשך הממוצע שלה בהברה סגורה. הבדל זה שבין הממוצעים מובהק אצל שני העדים ברמת מובהקות של 5%. בגדר ההברה הסגורה עולה אצל שני העדים ממוצע המשך של התנועה בהברה המסתיימת בעיצור פוניטי קולי על משך התנועה בהברה המסתיימת בעיצור פוניטי אי-קולי. הבדל זה שבין הממוצעים מובהק כנ"ל אצל א', ואינו מובהק אצל ב'. כן עולה אצל שני העדים ממוצע המשך של התנועה המוטעמת בהברה סגורה במלה בת הברה אחת על ממוצע המשך של התנועה בהברה סגורה במלה בת שתי הברות. הבדל זה שבין הממוצעים מובהק כנ"ל אצל ב', ואינו מובהק אצל א' 3.2.

5.20 התנועה הבלתי-פונולוגית ברישא (השווא) 'חטופה' היא מן התנועה הפונולוגית הקודמת לטעם: אצל א' המשך הממוצע של השוא הוא כשליש המשך הממוצע של התנועה המוטעמת, ואצל ב' כרביע בלבד 3.03.

5.21 א' הגה בשווא את כל הדבקים הפותחים בעיצור שאיננו אי-קולי, ואת הרוב הגדול של הדבקים הפותחים בעיצור אי-קולי, אבל בדבקים אחרונים אלו המשך הממוצע של השווא קטן מן הממוצע הכללי 4.10.

5.22 ב' הגה בשווא את כל הדבקים הפותחים בעיצור הנמנה עם דרגות הפיתחון 2-4, והמשך הממוצע של השווא גדול בהם מן הממוצע הכללי 4.21. ואשר

לדבקים הפותחים בסותמים פונולוגיים או בחוככים מצוי בהם רוב קטן שנהגו בלא שווא, ומיעוט גדול שנהגו בשווא 4.20: נהגו בלא שווא כל הדבקים הפותחים בעיצורים

סותמים או חוככים, ובהם העיצור השני אי-קולי או $/-c, x- /$. בקבוצת דבקים זו כל העיצורים הרישיים הקוליים נהגו לא-קוליים 4.221. נהגו בשווא 80%

מן הדבקים הפותחים כנ"ל, ובהם העיצור השני איננו אי-קולי ואיננו $/-c, x- /$. אלא "קולי" או נייטרלי לעניין הקוליות (הפונולוגית) 4.222. ואשר לשאר

הדבקים הפותחים כנ"ל, ההיגוי בשווא או בלעדיו שקולים בהם כמעט זה כזה 4.223. הדבקים הפותחים כנ"ל שנהגו בשווא, ממוצע המשך הנמדד של השווא שבהם אינו

עולה על 4 מ"ש 4.20, וספק אם הוא נשמע לאוזן. צד של ייחוד יש לדבקי $/-h, C^2 /$, לפי שרובם נהגו בשווא ומשכו הנמדד של השוא שבהם קרוב מאד לממוצע הכללי 4.3.

5.23 מותר לשער, שאף בתנאי דיבר רגילים יהיו שני העדים הוגים בשווא נשמע לאוזן את הדבקים הפותחים בעיצורים הנמנים עם דרגות הפיתחון 2-4 ואת כל דבקי

$/-h, C^2 /$, ומלבדם עשוי א' להגות בשווא את הדבקים הפותחים בעיצור "קולי" 4.7. מימושי הדבקים הנדונים מסייעים בידינו לשוב ולהגדיר את מתאם "הקוליות"

בעברית הנדונית. מתאם "הקוליות" מוסב על הניגוד שבין חיתוך חזק לבין חיתוך רפה, ואילו הקוליות הפוניטית אינה אלא תכונה מתלווית 4.6.

5.4 לפחות שתיים מן התכונות התת-פונימיות, שנתפרשו בחיבור זה, משמשות לדבריהם של חוקרי השירה העברית בת-זמננו⁷⁰, בעיצוב הטקסט השירי: השווא שבדבקי / -m.n.ly.RC בונה דרך-קבע הברה בשירים השקולים בני-זמננו; השירה המוחזקת אצל הקורא "מילודית" (מזדמרת, מתנגנת) מרבה בהברות פתוחות במקומות ההרמה. שמא ניתן לומר, שהשירה משתמשת גם במשך הנמדד המוארך של התנועה המוטעמת בהברה פתוחה 3.21 לשם אפקט, שהקורא בן זמננו תופסו כאפקט "מילודי". דבר זה בא לאשר שוב: תכונות תת-פונימיות לא-שייכות במישור הייצוגי עשויות להיות שייכות בעיצוב הטקסט השירי.

תקון טעות

בעמ' 267 בשורות 8-9 במקום CC- ו- C,C-
צ"ל CC- ו- C,C-

70. חברי בנימין הרושובסקי בשיחה.

נספח א רשימת המלים

א'			המס'	המלה	התעתיק "הצר"	של הקימוגרמה
המשך הנמדר במאיות"שנייה						
[-'V(-)]	[-V-]	[-ֶ-]				
16	8,5	2,5	1	פתיחה	p'tixa	
11,5		5,5	2	פדות	p'adut	
2.01-02		—	3	פנייה	p'nia	
23,5	7	1	4	פלוגה	p'āluga	
19	14	—	5	פצירה	p'ciRa	
7,5		—	6	פסיק	psik	
13	9,5	4,5	7	פזיות	p'āzizūt	
19	8,5	—	8	פשרה	p'saRa	
17,5		1,5	9	פקק	p'ak'ak	
19	8	5	10	פגישה	p'gisa	
14,5		3	11	פחת	p'axat	
19,5	10,5	—	12	פריחה	p'Rixa	
20		5	13	פאר	p'ē ^ʔ eR	
17,5	13,5	5,5	14	פהיקה	p'ehika	
14,5	7,5	5,5	15	בתולה	bb ^ʔ atula	
15		7	16	בדיל	badi l ^ʔ l	
2.01-02		7	17	בנייה	b ^ʔ niia	
13,5		5,5	18	בלאי	bb ^ʔ alay	
2.01-02		3	19	בצלצל	b'acalcal	
15,5	9,5	6	20	בשמים	bəsam l ^ʔ i l ^ʔ mm	
15,5	10	5,5	21	בוויה	bəzu ^ʔ ya	
12,5	8,5	6,5	22	בשלה	b ^ʔ se l ^ʔ l ^ʔ a	
12,5	8	6,5	23	בקאות	b ^ʔ ak liy l ^ʔ wut	
14	6,5	7,5	24	בגידה	b ^ʔ agi ddd ^ʔ a	
11,5	5,5	9	25	בחינה	bəxin l ^ʔ āa	
13,5	10	9	26	בריאות	b ^ʔ əR liy l ^ʔ ut	
14	5	6,5	27	בעיטה	b ^ʔ ə l ^ʔ i l ^ʔ tt ^ʔ a	
16,5	12,5	10,5	28	בהמה	b ^ʔ əh lee ^ʔ ma	
16	5	6,5	29	ותיקה	vəti l ^ʔ kk ^ʔ ā	
14	8	7	30	ולדות	vəla ddd ^ʔ o l ^ʔ tt ^ʔ a	
15	9,5	8	31	ורידים	v ^ʔ id lii ^ʔ m	
16	6	7,5	32	ועידה	v ^ʔ i ddd ^ʔ o l ^ʔ aa	
15	12	7,5	33	מבוכה	m ^ʔ ivuxa	

ב'			התעתיק "הצר" של הקימוגרמה
המשך הנמדד במאיות-השנייה			
[—'V(—)]	[—V—]	[—o—]	
21.5	16	—	p'ti ʔa
24		2.5	p'ədut
28	14	4	p'əniya
26.5	13	—	p'lu ʔgga
26.5	19	—	p'ciRa
18.5		—	psi ʔkka
18.5	14.5	—	p ʔzzizʔu ʔtt
22.5	15	—	p'saRa
23		—	p'k'a ʔkka
27.5	14	4	p'əgi ʔssa
18		—	p'xa ʔtt
22	9	4	p'əRixa
35.5		5	p'ə'eR
31	14.5	—	phi ʔkka
26.5	11	—	btula
17.5		3.5	bədil
2.01- 02		7	bən ʔiiya
2.01- 02		—	blāy
31	17	—	bcalcal
17	15	—	b'sam ʔiim
21	13.5	—	b ʔzzuya
18.5	15	—	b'sela
21	9	—	bki'ʔ ʔwu ʔtt
20.5	10	1.5	bəgida
20.5	7.5	—	bxi ʔnna ʔaa
27.5	12.5	3	bəRi'ut
24.5	12.5	—	b'it'a
19.5	11.5	5.5	bəhēm ʔaa
23.5	14.5	9	ʔvvə ʔttik'a
21.5	17	8	vəla ʔddot
20	14	7	vəRidim
29	13.5	3	ʔvve'ida
19.5	2.02	8.5	məvuxa

א'			התעתיק "הצר"	המלה	המס'
המשך הנמדד במאיות-שנייה					
[-'V(-)]	[-V-]	[-ə-]	של הקימוגרמה		הסיד'
10.5	7	3	məʔut'élet	מטוטלת	34
14.5	9	7	m əddəʔinaʔ	מדינה	35
19.5	14	7.5	mənoʔa	מנורה	36
10.5	5.5	4.5	məciʔut	מציאות	37
15.5	12	6	məsiRut	מסירות	38
13.5	9.5	6	məzuza	מזוזה	39
20	13	6.5	m əggə ʔaaʔmā	מגמה	40
19.5	11.5	5.5	məxona	מכונה	41
11.5	10	8	ʔmməʔRiʔut	מרירות	42
11		6	məʔat	מעט	43
14	10	6	məhiRut	מהירות	44
19	9	5.5	təfiʔa	תפירה	45
2.01-02		5.5	t'əvūwa	תבואה	46
18	5	1	t'əmunə	תמונה	47
14	9	1	t'ənufa	תנופה	48
12.5		1	t'əluʔ	תלוש	49
17.5	7.5	5.5	t'əcuga	תצוגה	50
20	10.5	5.5	t'əzu ʔmna	תזונה	51
15	8	4.5	t'əsuRa	תשובה	52
19.5	10.5	4	t'əyuta	טיוטא	53
15	9	3	t'əkəsim	טקסים	54
19	8	5	t'əguva	תגובה	55
9.5		4.5	t'əxum	תחום	56
16		—	t'Ris	תריס	57
11.5	5	5	t'əʔomim	תאומים	58
15		8	t'əhom	תהום	59
20.5	7	8	dəfika	דפיקה	60
21		4.5	dəvaʔ	דבש	61
15.5	11.5	6	dəməmə	דממה	62
14		7.5	dəl ʔiy	דלי	63
15.5	7	7.5	dəʔa ʔilim	דשאים	64
21		—	dyo	דיו	65
19.5	10	5.5	də ʔggə ʔiRa	דגירה	66
18.5	10	6.5	dəxiya	דחייה	67
19.5	10.5	8	dəRisa	דרישה	68

ב'			התעתיק "הצר" של הקימוגרמה
המשך הנמדד במאיות-השנייה			
[-V(-)]	[-V-]	[-o-]	
16,5	9,5	8	l m̄ətut'élet
22,5	11	1,5	m̄əḏ l iŋna
32	14,5	1,5	m̄ənoʕa
20,5	6	7	m̄ə l ʕʕi l wju l tt
14	11	7	mə l ss iRu l tt
27,5	10,5	7,5	məzuza
22,5	16,5	8	məg l aā m̄ā
23,5	5	8,5	l mm̄əʕōna
18,5	13	8	m̄əRiʕut
35		8	mə l ʔʔat
13,5	2.02-03		l mm̄əiRu l tt
25,5	17,5	—	tʃiRa
26,5	12	—	t'vū ʔa
29	12,5	—	t' l mm̄u l nn̄a
28	9	—	l t-n l ūuʔa
20,5		—	t'ʕus
36	12	—	tcuga
28	15,5	—	l t- l ʔʔ l ūuʔa l aā
30,5	6,5	—	l t-ʕu l v̄v̄a
24,5	9	—	t'yuta
20	13	—	t'kasim
29,5	10,5	1	t'əguv̄a
25		6	t'ʕ l ūuʔm
22,5		3,5	t'əRis
2.01-02		6	t'əʔomim̄
24,5		12,5	t'əʔhom
30,5	14	—	ḏfik'a
34		5,5	ḏəvaš
25	14	5	ḏəmaḡā
23		3,5	ḏə l iŋ l iya
18	15	—	l ḏ-ʕaʔ l iŋm
39		—	l ḏ-ʔyo
25,5	15	—	dg,iRa
25	9	—	ḏxiya
29	14,5	4,5	ḏəRiʕa

א'			המעתיק "הצר"	המלה	המס' הסיד'
המשך הנמדד במאייות-שנויה					
[-'V(-)]	[-V-]	[-ə-]	של הקימוגרמה		
23	7	5.5	dəʔaga	דאגה	69
17.5	11.5	6.5	d'əhiRa	דהירה	70
20.5	10	7.5	nəffila	נפילה	71
20	7	7.5	nəvūʔa	נבואה	72
2.01-02		7.5	nətia	נטייה	73
21	7	7.5	nədida	נדידה	74
13.5	9	6	nəcig liim	נציגים	75
22	5.5	6	nəsiga	נסיגה	76
19	10	8.5	nəzila	נוילה	77
20.5	6.5	7	nəšika	נשיקה	78
26		5.5	nəyaR	נייר	79
25	6.5	4.5	nəkuda	נקודה	80
20.5	7.5	6	nəg liina	נגינה	81
20	12	6	nəxiRa	נחירה	82
11.5		5.5	nəʔum	נאום	83
20	2.02-04		nəʔāk'a	נהקה	84
17.5	7	6	ləfit'a	לפיתה	85
2.01-02		7	ləvāvi	לבבי	86
21	8	7.5	ləmīda	למידה	87
19.5	8.5	6	lələtifa	לטיפה	88
12.5	8	6	lələsatot	לסתות	89
13.5		7.5	ləzut	לזות	90
20		7	ləsa ldd	לשד	91
15.5	2.02-04		ləasim	ליישים	92
20.5	10	3.5	ləkuṽa	לקריה	93
19	10	4.5	ləg,imā	לגימה	94
17.5	8.5	9	ləximā	לחימה	95
15		4.5	ləʔom	לאום	96
14.5	7.5	7	ləhi lttut	להיטות	97
15	8.5	7	cəfoni	צפוני	98
2.01-02		3.5	c'əviut	צביעות	99
11.5	7.5	4.5	c'əmixa	צמיחה	100
18.5	8.5	4.5	c'dadi	צדדי	101
14.5		3.5	c'əñon	צנון	102

ב'			התעתיק המשוער של הקימוגרמה
המשך הנמדד במאיית-השנייה			
[-'V(-)]	[-V-]	[-ə-]	
29.5	15.5	3.5	dəʔaga
24.5	19	5	dəḥiRa
13.5	10.5	9	nəfila
24.5	10	6.5	nəlvvʔuʔa
28.5	9	7.5	nətʔiʔya
28	9.5	7.5	nnəʔədida
21.5	7.5	5	nəcig,i lmmʔ
26	9	7.5	nəsiga
26.5	9	10.5	n ləʔʔzila
26	8	8	nəʔika
22.5		12	nnəʔyāʔ
31	8.5	7.5	nə lkkʔuda
27	12	7	nəg,i lʔna
24	2.02	8.5	n ləʔʔʔ lṚṚʔa
22.5		4.5	nəʔ lʔʔ lmmʔ
33.5	2.02	5.5	nəḥakʔa
36.5	7.5	9.5	lə fffʔitʔa
25	15	7	ləvāvi
31.5	9.5	11	l lʔemida
30	12	7.5	lətifa
20.5	7	8	ləsa lttʔo lttʔ
24		16	ləzut
26		9	lə lʔʔʔʔ ldddʔ
24.5		2.0-204	l lʔəʔsim
27.5	11	5.5	l lʔəʔkʔuya
26	11	10	ləg,i m lʔaʔ
25.5	9	7.5	l lʔəʔ lʔma
18.5		6	l lʔeʔ lʔʔʔm
20	9	4.5	ləḥi lttʔut
23.5	14	—	c lffʔoni
24	11	—	cʔviʔut
24	13.5	2.5	cʔm lʔiʔ lʔʔʔʔa
30.5	14	5	cʔədadi
20.5		1.5	cʔnʔ lnnʔ

א'			התעתיק "הצר"	המלה	המס' הסיד'
המשך הנמדד במאיכות-שנייה					
[—'V(—)]	[—V—]	[—פ—]	של הקימוגרמה		
10.5		3.5	c'əlil	צליל	103
10.5		3.5	c'əxok	צחוק	104
13		6	cə'Rif	צריף	105
16.5	2.02-04		c'əiRa	צעירה	106
14.5	5.5	6	c'əḥuba	צהובה	107
13.5	9	5	s'əfatáim	שפתיים	108
15	11	4	s'əviṽa	סביבה	109
14.5		1.5	s'əmo ʔll	שמאל	110
18		—	s't'a ʔvv	סתו	111
22.5	12	7	sədeRa	שדרה	112
19		1.5	s'əne	סנה	113
16.5	6.5	4.5	s'əlixa	סליחה	114
13.5	8	6	s'əsoni ʔmm	ששונים	115
20.5		4.5	səyag	סייג	116
19	19	—	sk.iRa	סקירה	117
18		5.5	sə ʔgg ʔlaaʔn	סגן	118
11		3.5	səxum	סכום	119
14.5		9	s'əRox	שרוך	120
14	2.02-04		səaRa	סערה	121
15.5	7	0	ʔzz.əfuta	זפותה	122
25		5.5	zəṽu ʔvv	זבוב	123
10		4	zəman	זמן	124
20	10.5	5.5	zədd.əoni	זדוני	125
18.5	11.5	5.5	zəṇāvōt	זנבות	126
21	9.5	4	zəkenā	זקנה	127
13.5	9	5	zəgugit	זגנית	128
13		6	zəxut	זכות	129
13.5	10.5	10.5	zəḥiṽut	זרירות	130
18	5.5	10.5	ʔzz.ə ʔ? ʔuma	זעומה	131
18	8.5	8	zəḥiṽut	זהירות	132
21	9	6.5	s'əfoféRet	שסופרת	133
20.5		5.5	s'əvil	שביל	134
18	8.5	3.5	s'əmone	שמונה	135
6.5		2.5	s'ətut	שטות	136
24	17	6.5	s'ədd.ema	שדמה	137

ב			התעתיק "הצר" של הקימוגרמה
המשך הנמדד במאיות-השנייה			
[-'V(-)]	[-V-]	[-ə-]	
20		2	c'ēlil
19		—	c'ok
26		3	c'əʔif
25	10	3	c'əʔiRa
27,5	7	8,5	cəḥūba
2,01	10,5	—	sfat'ai lmm
26,5	14,5	—	svi lvvja
21,5		—	s lmm lool
23		—	s'ta lvv
23	12	—	s'deRa
25,5		3	s'əne
22,5	11	—	s lli i lmmja
23,5	12,5	8	s'əs loonim-
21		—	s'lyyag
25	17	—	s'kiRa
30		1	səg laan
17		—	s luum
21		3	səRo
30	16,5	—	s'aḥa
27	12,5	—	lzzofuta
29,5		6	zəvuv
27		3	lzzəman
25,5	18	3,5	lzzəd loon li
26,5	14,5	3,5	zə lnnjavot
26	14	—	lzz lkkəna
23,5	13,5	2,5	zəgug, i tt
23		2	zəxut
20,5	11,5	3	zəRizut
23	12	3	zəuma
20,5	16,5	—	zhiRut
21,5	9,5	—	sfo ffeRet
21		3,5	səvil
19,5	16,5	2,5	sə lmmone
19		—	s'tut
23,5	11,5	—	s'dema

א'			המעתיק "הצר"	המלה	המס'
המשך הנמדד במאייות-שנייה			של הקימוגרמה		הסיד'
[-'V(-)]	[-V-]	[-3-]			
2.01-02		3,5	š'ənaim	שניים	138
10	5,5	2,5	š'əlošim	שלושים	139
12,5	6,5	3,5	š'əsak'im	שסקים	140
12	7	6	š'əzūfa	שזופה	141
14	8,5	2	š'əkaRim	שקרים	142
2.01-02		3,5	š'əg,ia	שניאה	143
11,5	4,5	3	š'əxuna	שכונה	144
17,5	8	8	š'əRik'a	שריקה	145
24		8	š'ə'a LRĠ	שאר	146
22,5	8,5	9,5	š'ehiṽa	שהייה	147
16	16,5	9,5	yəf'iife	יפהפה	148
22,5	11	8,5	yəvāni	יווני	149
21	2.02	9	yəməni	ימני	150
13	16	6	yəteḥot	יתרות	151
14,5	8	8	yəddidut	ידידות	152
17,5	6	7,5	yənik'a	יניקה	153
17,5	9	4,5	yəlad ilim	ילדים	154
18,5	8	8,5	yəcia	יציאה	155
19,5		10	yəsod	יסוד	156
2.01-02		8	yəš'iṽa	ישיבה	157
15		3,5	yək'um	יקום	158
16	8,5	7	yəg,i'a	יניעה	159
22,5	7,5	6,5	yəxidi	יחידי	160
20	7,5	9,5	yəḥida	ירידה	161
14,5	4	9	yə'ilut	יעילות	162
22	8,5	6,5	yəḥudi	יהודי	163
31		—	kfaR	כפר	164
14	6,5	2,5	k'əvuc'a	קבוצה	165
12,5	4	2,5	k'əmic'a	קמיצה	166
15,5		4,5	katóvet	כתובת	167
15	7	4,5	k'ədeRa	קדרה	168
19,5	6	4,5	k'ənisa	כניסה	169
23	7,5	4,5	k'əlita	קליטה	170
13,5		—	k'cat	קצת	171
14,5		—	ksil	כסיל	172
22	7,5	4	k'əzaṽim	כזבים	173

ב'			התעתיק "הצרי" של הקימורמה
המשך הנמדד במאייית-השנייה			
[—V(—)]	[—V—]	[—o—]	
2.01- .02		—	š ʕnnjāy ʔim
20.5	11.5	—	š ʕlljōš ʔi ʔim
28	7	—	šsa ʕkk' ʔim
27.5	14.5	—	š' ʕzzju ʕffja
20	10	—	škaRim
22.5	12.5	1.5	š'əg,iya
25	7.5	—	š'ʕ ʕuʔna
29.5	9.5	3	š'əRik,a
26.5		—	š'ʕaʔ
20	10.5	—	shiya
22	23.5	8	yəʔʔefe
19	10.5	9.5	yəʔʔani
25	6.5	9	yəməʔ ʕi
19	15.5	9.5	yəʔ'eRut
20	9.5	7.5	yəʔdidut
29	9.5	12.5	yəʔni ʕkkja
27.5	13.5	8.5	yelad ʕi ʔim
26	7	9	ʕyy,eci'a
27		12	yəʔso ʕddj
2.01- .02		8	yə ʕš ʕiʔa
24.5		9	yəʕk' ʕuʔim
23.5	10.5	2.5	yəg,i'a
25	8	7.5	yəʔidi
28	7.5	7.5	yəʔida
19.5	6	9	yəʔʔilut
24.5	15.5	5	yəʔhudi
35		—	kfaʔ
30	10	2	k'əvuc'a
26	6.5	2.5	k'ə ʕāmji ʕccja
16		—	k'tóvet
27	17	2.5	k'ədeRa
26	10.5	—	k'nisa
34	8	3	k'əlit'a
24		—	k'ca ʕttj
26		—	k'si ʕlj
18	10.5	2.5	k'əzaʔim

א			המס'	המלה	התעתיק "הצר"	המשך הנמדד במאיות-שנייה
[—V—]			הסיד'		של הקימוגרמה	[—V—] [—V—] [—V—]
24	12.5	5.5	174	כשרה	k'əšRa	
20.5		4.5	175	קיים	k'əyam	
20	16	—	176	כחלחל	k'əxalxal	
23		5	177	כרוב	k'əRuv	
22.5		5.5	178	פאב	k'əpəb	
15.5	2.02-04		179	קהילה	k'əila	
19	10.5	5.5	180	גפנים	gəfanu	
21.5		6	181	גבול	gəvul	
15	9	4	182	גמישות	gəmišut	
18		7.5	183	גדוד	gəddu	
23.5	12.5	5.5	184	גנבה	gənevā	
21.5	12	6	185	גלידה	gəlida	
24	11	7	186	גסיסה	gəsisā	
20	14	6.5	187	גורה	gəzeRa	
15.5	9	5	188	גשמים	gəšamim	
16.5	2.02-04		189	גייסות	gəasot	
21.5	10.5	7.5	190	גחונה	gəxunā	
16.5	10.5	7.5	191	גרשה	gəRuša	
23.5	6.5	5.5	192	געיה	gə'iyā	
22	7	8	193	גהיקה	gəhik'a	
24.5	9.5	10.5	194	רפידה	Rəfida	
20	10.5	7.5	195	רביעי	Rəvi'i	
25	6	9	196	רמייה	Rəmmiyā	
15	3.5	8	197	רטיבות	Rət'ivut	
17.5	6	6.5	198	רדיפה	Rədifa	
16.5	6.5	8	199	רנה	Rənana	
21	10	7.5	200	רצוני	Rəc'oni	
12.5	8.5	6.5	201	רסיסים	Rəsisim	
7.5		6	202	רשות	Rəšut	
21	8.5	6.5	203	רקידה	Rək'ida	
10.5	7.5	8.5	204	רגישות	Rəgišut	
20.5		5	205	רחוב	Rəxov	
20		8	206	ראי	Rə'i	
14.5	2.02	6.5	207	רהוטה	Rəhūt'a	

ב'			התעתיק "הצר" של הקימוגרמה
המשך הנמדד במאיות-השנייה			
[—'V(—)]	[—V—]	[—o—]	
23,5	14,5	—	k'seRa
23		7,5	k'āyam
32,5	8,5	—	k'xal̥a l̥l̥
22		2,5	k̥əRu ʌv̥v̥
29,5		6,5	k'ə ʌʔv̥ev̥
25	5	9	k'əhila
17,5	17	—	gʻfanim
25		3,5	gəv̥ ʌuw̥l̥
23,5	15,5	4	gəmisut
21,5		2	gədud
2.01- .02		5	gən ʌēēv̥a
32,5	12	3,5	ge ʌl̥l̥ida
22,5	15,5	—	g' ʌss̥isa
24	21,5	3,5	gezeRa
22	18,5	—	gšamim
20,5	17	5	ʌgg̃əyasot'
27,5	17	—	gʔ ʌuʌn ʌāa
34	18	4	ʌgg̃əR ʌuwuʌša
2.01- .02		—	g'ʔia
30,5	12,5	3	gəhik'a
28,5	9	8	ʔə ʌff̥ida
28	15	7,5	ʔeviʔi
2.01- .02		3,5	ʌRRəmia
16	8,5	7,5	ʌʔʔəʔt'ivut
28	11,5	7	ʌʔʔedifa
25,5	10,5	5	Rənana
20,5	10	9	ʌʔʔəc'oni
17,5	8	8	ʔə ʌss̥is ʌiim
23,5		9,5	ʔəs̥u ʌtt̥
28	4	3	ʌʔʔək̆ida
20	11	10	ʔəgisut
33,5		10,5	ʔə ʔʔʔov
31,5		5,5	ʌʔʔeʔi
28	2.02- 0.4		ʌʔʔəut'a

נספח ב : הערות 36-40

36. ואלה המלים

המלה	אצל א'	אצל ב'	המלה	אצל א'	אצל ב'
נקודה	0.26	0.27	תזונה	0.53	0.55
גדידה	0.33	0.34	דגירה	0.51	0.59
נשיקה	0.32	0.30	דרישה	0.54	0.50
למידה	0.38	0.30	צפוני	0.57	0.59
שכונה	0.39	0.30	שדרה	0.53	0.52
יניקה	0.34	0.33	שלושים	0.59	0.53
יחידי	0.33	0.32	ששונים	0.55	0.56
רפידה	0.39	0.32	שזופה	0.58	0.53
בגידה	0.46	0.49	רביעי	0.53	0.54
בחינה	0.48	0.48	בזויה	0.65	0.64
לטיפה	0.44	0.40	טקסים	0.60	0.65
לקויה	0.49	0.40	גמישות	0.60	0.66
צדדי	0.46	0.46	פצירה	0.74	0.72
זפותה	0.45	0.46	פזיזות	0.73	0.78
שפופרת	0.43	0.44	מסירונו	0.77	0.79
רצוני	0.48	0.49	יפהפה	1.03	1.07

37. ואלה המלים

המלה	אצל א'	אצל ב'	המלה	אצל א'	אצל ב'
נסיגה	0.25	0.35	יווני	0.49	0.55
יעילות	0.28	0.31	ילדים	0.51	0.49
פניסה	0.31	0.40	רדיפה	0.51	0.49
קמיצה	0.32	0.25	בתולה	0.52	0.42
גהיקה	0.32	0.41	כשרה	0.52	0.62
קליטה	0.33	0.24	לגימה	0.53	0.42
דפיקה	0.34	0.46	יגיעה	0.53	0.43
נבואה	0.35	0.41	פריחה	0.54	0.41
נגינה	0.37	0.44	ידידות	0.55	0.48
ועידה	0.38	0.47	שקרים	0.61	0.50
צהובה	0.38	0.25	זנבות	0.62	0.55
ירידה	0.38	0.27	ורידים	0.63	0.70
סליחה	0.39	0.49	גרושה	0.64	0.53
רעה	0.39	0.41	מגמה	0.65	0.73
פגישה	0.42	0.51	צמיחה	0.65	0.56
תגובה	0.42	0.36	דהירה	0.66	0.78
תצוגה	0.43	0.33	מטוטלת	0.67	0.58
זקנה	0.45	0.54	זוגית	0.67	0.57
שריקה	0.46	0.32	גורה	0.70	0.89
קבוצה	0.46	0.33	מרירות	0.87	0.70
לחימה	0.49	0.35			

38. ואלה המלים:

המלה	היחס שבין המשכים	המלה	היחס שבין המשכים
אצל א'	אצל ב'	אצל א'	אצל ב'
פתיחה	0.53	0.74	0.34
פלוגה	0.29	0.49	0.21
פשרה	0.45	0.67	0.35
בשמים	0.61	0.88	0.55
בשלה	0.68	0.81	0.71
בקיאות	0.64	0.43	0.56
בעיטה	0.36	0.51	0.52
בהמה	0.76	0.59	0.53
ולדות	0.57	0.79	0.27
מדינה	0.62	0.49	0.63
תפירה	0.47	0.69	0.58
תמונה	0.28	0.43	0.37
טיוטא	0.54	0.37	0.69
דממה	0.74	0.56	0.62
דחייה	0.54	0.36	0.46
דאגה	0.30	0.53	0.55
		רסיסים	0.68
		רגישות	0.71
		קדרה	0.47
		יציאה	0.43
		שהייה	0.38
		זעומה	0.31
		זריזות	0.78
		זדוני	0.53
		סביבה	0.73
		להיטות	0.52
		לפיתה	0.40
		נוילה	0.53

39. ואלה המלים:

המלה	היחס שבין המשכים	המלה	היחס שבין המשכים
אצל א'	אצל ב'	אצל א'	אצל ב'
פתיקה	0.77	0.47	0.35
בריאות	0.74	0.45	0.34
ותיקה	0.31	0.62	0.49
מנורה	0.72	0.45	0.25
מציאות	0.52	0.29	0.63
מכונה	0.59	0.21	0.84
תנופה	0.64	0.32	0.53
תשובה	0.53	0.21	0.14
נפילה	0.49	0.78	
		רטיבות	0.23
		גשמים	0.58
		יהודי	0.39
		שסקים	0.52
		שדמה	0.71
		לסתות	0.64
		נציגים	0.67

40. ואלה הן:

המלה	היחס שבין המשכים	המלה	היחס שבין המשכים
אצל א'	אצל ב'	אצל א'	אצל ב'
מזוזה	0.70	0.38	0.85
דשאים	0.45	0.83	0.82
סקירה	1.00	0.68	0.97
זהירות	0.47	0.80	
		גפנים	0.55
		יתרות	1.23
		שמונה	0.48

נספח ג : מבחר רישומי-קימוגראף

המספרים מוסבים על המספרים הסידוריים שבנספח א. הרישומים המסומנים ב-א הם רישומי של א', שאר הרישומים הם משל ב'. קריאת הרישומים משמאל לימין.

48

52

k81

109

lc 132

132

133

178

מקרא הסימנים

[ ]	הייצוג הפוניטי
/ /	הייצוג הפונולוגי
C	עיצור
V	תנועה
—	לא רישא ולא סיפא, לדוגמה
—	המקום שתופס הגה ברצף
CC-	שני עיצורים הבאים בזה אחר זה ברצף
C,C-	שני עיצורים הנמנים עם אותה פאראדיגמה בהקשר כלשהו.
C _o	מימוש אי-קולי
C _v	מימוש קולי.
C̄	מימוש חוכך של פונימה סותמת, או מימוש מיצרי של פונימה חוככת או מימוש תנועי של הגה מיצרי.
CC _s	שני קטעים עיצוריים שונים בקימוגראף העומדים מעמד של קטע לשוני אחד.
C-	סותם בלא "התפוצצות"
V̄	קטע תנועי מאונף
m̄, n̄	מימוש לא אנפי של /m, n/.
C _l	"מימוש ירך"
R	ענבלי קולי רוטט
ʀ	ענבלי קולי חוכך
ʀ̄	ענבלי רוטט אי-קולי

החיבורים שהוזכרו

- בו' לר — BUHLER, K. — *Sprachtheorie*, Jena, 1934.
- בלומפילד, — BLOOMFIELD, L. — A Set of Postulates to the Science of Language, — 1926, *Language* — 2. 1926, 153—164
- בלוך-טרגר — BLOCH, B. AND TRAGER, G.L. — *Outline of Linguistic Analysis*, Linguistic Society of America, 1942
- בלוך, — BLOCH, B. — A Set of Postulates for Phonemic Analysis, *Language*, — 1948, 24. 1948, 3—46.
- בלוך, — BLOCH, B. — Studies in Colloquial Japanese, IV, Phonemics, *Language*, — 1950, 26, 1950, 86—125.
- האלה — HALLE, M. — The Strategy of Phonemics, *Word*, 10. 1954, 197—209.
- הוקט, — HOCKETT, CH. F. — A System of Descriptive Phonology, *Language*, 18. — 1942, 1942, 3—32.

- HJEMSLEV, L. — *Prolegomena to a Theory of Language*, Bloomington, Ind., 1953. — היימסלב
- HARRIS, Z.S. — *Methods of Structural Linguistics*, Chicago, 1951 — הריס
- HARRIS, Z.S. — Linguistic Structure of Hebrew, *JAOS*, 61. 1941, — הריס, 1941
143—167.
- TROMBETZKOY, N.S. — Principes de Phonologie, trad. *Cantineau, J.* — טרובצקוי
Paris, 1957.
- JAKOBSON, R. — Linguistics and Poetics, *Style in Language*, ed. — יעקובסון, 1960
Sebeok, Th. A., N.Y. 1960.
- JAKOBSON, R., FANT, C.G.M., HALLE M. — *Preliminaries to Speech Analysis*, Technical Report No. 13. M.I.T. Acoustics Lab.,
2nd ed., 1955. — יעקובסון-פאנט-האלה
- MARTINET, A. — Où en est la phonologie?, *Lingua* 1. 1947, 34—58. — מארטינה, 1947
- MARTINET, A. — Concerning the Preservation of Useful Sound — מארטינה, 1953
Features, *Word*, 9. 1953, 1—11.
- MARTINET, A. — Accent et tons, *Miscellanea Phonetica*, 2. 1954, — מארטינה, 1954
13—24.
- MARTINET, A. — Substance phonique et traits distinctifs, — מארטינה, 1957—8
BSLP, 53. 1954—8, I. 72—85.
- MARTINET, A. — *Elements de Linguistique Generale*, Armand Collin, — מארטינה
Paris, 1960
- FISCHER—JØRGENSEN, E. — Remarques sur les principes — פישר-ירגנסן, 1949
de l'analyse phonématique, *Recherches Structurales*, 5. 1949, 214—34.
- FISCHER—JØRGENSEN, E. — The Commutation Test and its — פישר-ירגנסן, 1956
Application to Phonemic Analysis, *For Roman Jakobson*, Mouton &
Co. + The Hague, 1956
- FRIES, CH. C. & PIKE, K.L. — Coexistent Phonemic Systems, *Language*, — פריז-פייק,
25, 1949, 29—50.
- PRIETO, L.J. — Traits oppositionnels et traits contrastifs, *Word*, 10, 1954, — פרייטו
43—59.
- CANTINEAU, J. — Essai d'une phonologie de l'hebreu classique, *BSLP*, — קאנטינו
46. 1950, I. 82—122.
- PETERSON, G.E. — Articulation, *Manual of Phonetics*, ed. KAISER, L. — קייזר
Amsterdam, 1957, 156—165.

רוזן - ח' רוזן, העברית שלנו, דמותה באור שיטות הבלשנות, עם עובד, ת"א, תש"ז

הערות ל"כתאב אלמצותאת"

ש' אברמסון פרסם מאמר "על שני ספרי דקדוק"¹, ורובו מוקדש ל"כתאב אלמצותאת", וברצוני להעיר כמה הערות על סמך מאמרי "כתאת אלמצותאת למשה בן אשר", שכתבתי אשתקד, והוא עומד לראות אור בשנה הבאה².

שם החיבור "כתאב אלמצותאת" הילך בספרות הבלשנות העברית בימי-הביניים כשם חסר ממשות, ערום וחסר תוכן, ועלינו לתת תודה לאברמסון, שעורר את העניין והביאו לדיון בספרות הבלשנות.

א. אברמסון סבור, כי המלים "כתאב אלמצותאת" הנמצאות שלוש פעמים בחיבורי ריב"ג ב"אללמע" (פעמיים) וב"רסאלה אלתקריב ואלתסהיל", אינן שמו של ספר מסוים, אלא מלים, המתאימות לכל ספר שנשאו הוא קריאת המקרא; ובלשונו של אברמסון: "מדברי אבן ג'נאח מתברר שהספר (כתאב אלמצותאת) עסק בענייני דקדוק והגיית האותיות... אבל לא שאבן ג'נאח כתב, שספר זה נקרא כן בשמו כתאב אלמצותאת" (עמ' 25). בזה הוא מבאר גם דבר תרגומו של אבן תבון: "זכבר נזכר זה בספר הקולות הנקרא בערבי כתאב אלמצותאת" (שם). נדמה, כי כל מי שקורא את דברי אבן ג'נאח בלי תרגומו של אבן תבון יבין את הדברים כרמז לספר מסוים בשם "כתאב אלמצותאת" דווקא; וראיה לדיוק ההבנה הזאת הוא ראשית כול היידוע שבשם זה ("אל-"). אילו היה ריב"ג מתכוון לתפיסתו של אברמסון, היה אומר "כתאב מצותאת". ועוד ראיה, שהוא מציין באחת משלוש ההבאות מחבר יחיד לספר זה "צאחב כתאב אלמצותאת" (= בעל). ואם באמת צדק אברמסון בסברתו, יישאר תמוה מאוד בעינינו, שריב"ג הדייקן הנפלא קרא את החיבור "דקדוקי-הטעמים" – שלוש פעמים ובחיבורים שונים – רק בשם "כתאב אלמצותאת", ולא בכינויים כלליים אחרים, כגון כתאב אלאלחאן, שרוט אלאלחאן, ארשד, מרשד אלקארי, אלהדאיה, הדאיה אלקארי, שרוט אלקראה וכד'. ב. אברמסון, סבור, כי החיבור, שמחברים מאוחרים מתכוונים לו במלים "כתאב אלמצותאת", הוא הידוע בשם "דקדוקי הטעמים"; ובלשונו של אברמסון: "נראה קרוב לוודאי שהכוונה היא לספר 'דקדוקי הטעמים' של בן אשר" (26), ויש להבין כי בן אשר זה הוא אהרן בן אשר.

אולם ממשפחת בן אשר אנו יודעים שישה דורות; והרי ייתכן. כי היה מחבר נוסף של ספר מסורה ממשפחה זו. וכבר ידוע לנו, כי היה אביו של אהרן בן אשר מחבר, שאף ידע לפייט פיוט שירת הגופן עם אקרוסטיכון³ "משה בן אשר חזק". אף הוא מעיד על עצמו בקולופון של כ"י קהיר⁴: "אני משה בן אשר כתבתי זה במחזור של מקרא על פי כיד אלהי הטובה עלי באר היטב במדינת מצרים ה עיר ההללה... נכתב לקץ שמונה מאות ועשרים

1. לשוננו, כרך כו (תשכ"א), עמ' 24 – 28.

2. המאמר נמסר לפרופ' חיים רבין, עורך Textus (כתבי מפעל המקרא) בקיץ תשכ"א, ותורגם לאנגלית בחורף תשכ"ב.

3. כבר נדפס שיר זה שלוש פעמים: הרכבי-שטראק, קטלוג כה"י של מקרא בלינגנרד, פטרסבורג 1875, עמ' 270 – 274; ב' קלאר, מחקרים ועיונים, חל-אביב תשי"ד, עמ' 310 – 314; קאהלי, Cairo Geniza, אוקספורד 1959, עמ' 83 – 86.

4. דקדוקי הטעמים, עמ' x; קאהלי בספר הנ"ל, עמ' 94 – 95; הנ"ל, Der hebräische Bibeltext seit Franz Delitzsch, שטוטגרט 1961, עמ' 51; 62–67.

ושבע שנים לחורבן הבית השני". ייתכן אפוא, שכתב גם חיבור במסורה. והנה מצאנו עדות בנדרון בקטע גניזה אחד של דקדוק המסורה⁵: "וכבר חיבר משה ב ר ב י א ש ר ירחמהו ה' ספר גדול" (וקד כאן משה ב ר ב י א ש ר רחמה אללה עמל כתאב כביר). חיבור זה בדקדוק המסורה נתחבר לפני "דקדוקי הטעמים" לאהרן בן אשר, כי מחברו כותב ביקורת על חיבורו של משה בן אשר ומחבר בעצמו על אותו נושא חיבור רחב יותר.

ג. לפי אברמסון השמות "כתאב אלמצותאת" ו"כתאב אלאלחאן" ו"דקדוקי הטעמים" הם לא שמות של ספרים שניתנו מידי מחברים מסוימים, אלא כינויים כלליים שכונו לא על-ידי מחבריהם; ובלשונו של אברמסון: "בזמנים קדומים... קראוהו 'כתאב אלמצותאת' בערבית, שמו העברי היה מעין 'ספר הטעמים' (= הורית הקורא) או כיוצא בו"⁶(26). אף הוא אומר: בוא וראה, שהדברים על הרי"ש שמביא אבן ג'נאח בשם 'כתאב אלמצותאת' הובאו בקטע הגניזה בשם 'כתאב אלאלחאן', ונמצאים כמעט מלה במלה בדקדוקי הטעמים" (27). אולם אפשר, כי דברים על הרי"ש כבר נאמרו במשפחת בן אשר לפני האחרון בשלשלת זו, ונאמרו לא בחיבור אחד, בלבד, והיה שם החיבור האחד "כתאב אלמצותאת", והשני "כתאב אלאלחאן". השם האחרון באמת מתאים לשם החיבור, הניתן לאחר זמן לחיבורו של אהרן בן אשר "דקדוקי הטעמים". בקטע גניזה אחד במוזיאון הבריטי⁶ נמצא החיבור "דקדוקי הטעמים" עם הכותרת "כתאב פי שרוט אלאלחאן ואצול אלחנטיק", שאף כיום היינו מתרגמים: "כללי הטעמים". בקטע הגניזה בספרייה האוניברסיטאית בקמברידג'⁷ אף מובא "צאחב כתאב אלאלחאן", ומסתבר, כי הכוונה היא לאהרן בן אשר ולהיבורו "ספר הטעמים". לעומת זאת מחבר "כתאב אלמצותאת" הוא אביו, משה בן אשר, ותרגם אבן תבון את שמו "ספר הקולות". ומודה אני, כי המלים "כתאב אלמצותאת" בדברי הטוען על רס"ג כשם חיבור לרס"ג נשאר תמוה בעיניי, כמו בעיני הרכבי ופוננסקי שקדמו לי, ולא רק משום שאינו ידוע לנו ממקור אחר, אלא משום שהוא יתר ומיותר בתוך ההבאה עצמה, שכבר נסתרבלה אותה לשון גם בלי מלים אלה⁹.

ד. לפי אברמסון לא נכתב "כתאב אלמצותאת", המובא בכתבי ריב"ג, ערבית אלא עברית.

מחבר דקדוק המסורה, שביקר את ספרו של משה בן אשר, כתב ערבית, כפי שמעיד הקטע שבידינו, וכמו כן ידועים לנו קטעי גניזה רבים, הדגים בדקדוק המסורה, והם כתובים ערבית. לפי התפיסה, כי היה ספר מסוים, ושמו היה בערבית "כתאב אלמצותאת", מסתבר, כי היה אף הספר עצמו כתוב ערבית. והנה נתגלה קטע גניזה בדקדוק המסורה¹⁰, שלפי תוכנו נראה הוא כחלק של חיבור בדקדוק המסורה, ששמו היה "כתאב אלמצותאת", והוא כתוב ערבית. מי יודע, אם לא היו בידי א"א הרכבי שני דפים נוספים מחיבור זה, כפי שכתב באגרתנו לפוננסקי, והוא מעיד על שני הדפים האלה: "מספר דקדוק לה"ק ב ע ר ב י ת וכפי השערתו הם מכתאב אלמצותאת".

5- אוסף טיילור-שכטר בקמברידג', וסימונו T-S. Arab. 9/5. עמוד אחד ממנו יתפרסם במאמרי הנ"ל.

6- Or. 5532 (קטלוג מרגליות מס' 1138).

7- T-S. N-S. 311/373, והביאו אברמסון. עי' לשוננו, שם, עמ' 27 והערה 26.

8- שם שם, עמ' 26 והערות 10 - 11.

9- ומן הראוי להזכיר, כי מחבר זה חי בארץ ספרד במאה השתים-עשרה ולא יכול היה לדעת את הספר "כתאב אלמצותאת" יותר טוב מריב"ג. אף אבן בלעם כבר לא ידעו ושאו דבריו מחיבורי ריב"ג.

10- אוסף קטעי הגניזה בספריית כ"ח בפריס, וסימונו IX.A. 24. הקטע יתפרסם כולו במאמרי הנ"ל.

ויבאו כאן שלוש הבאות מאותו קטע. שיעלו מיד על הדעת, כי הוא מחיבור בשם כזה, ואף יהיה בהם כדי להקבילן לדברי ריב"ג בחיבוריו:

(א) "אלה קרואי העדה לחק במצותה או" (ש' 1 - 2).

(ב) בלאב יוצ'ח על ל אל מצותא" (ש' 9); השווה ריב"ג: "ואמא אעתלאל צאחב כתאב אלמצותא".

(ג) "וכד'לך [מן] אל מצותא אל מוג' בא ת מ'ל ... מחסה כזב במעלה הזיתים... מחסה לעמו (ש' 15 - 21); השווה ריב"ג: "ימת'ל תגיר מחנה ומא כאן עלי מת'אלה מן אלסגול אלי אלצרי"11.

בידינו ידיעה ברורה, כי אנשי טבריה כינו את התנועות בשם "מצותא" ("יסמונהא אלטבראנין אלמצותא"), וחיבור, שמשמש במונח "מצותא" לתנועות, מקורו בטבריה, ואחרי שנודע לנו, כי משה בן אשר, איש מעוז טבריה (ע' לעיל), כתב חיבור בדקדוק מסורה. ובמקור אחר נאמר, כי אחד ממשפחת בן אשר חיבר "כתאב אלמצותא", מותר להסיק, שמה שכתב הוא שחיבר את הספר.

ה. הוראת המלים "כתאב אלמצותא" הוא ספר הקריאות; ובלשונו של אברמסון: "ונראה, שאף התרגום 'ספר הקולות' בפי אבן תבון אינו מדויק כל צורכו; נראה יותר לתרגום: ספר הקריאות, כלומר ספר שמלמד את הקריאה במקרא (אותיות ותנועות) ואף מסבירה. ומצוי אלמצותא בשמוש זה בערבית (עיין למשל Lane בשורש צות) " (25); ושם להלן: "ספר הטעמים (= הורית הקורא) " (26); ושוב להלן: "ספר (שמדבר על) הקולות (= הקריאות), שבערבית קוראים לספר זה בשם אלמצותא" (27).

לא נתברר ממאמרו של אברמסון, אם צריך לקרוא את המונח מְצוֹתָה או מְצוֹתָה, וזה טעון בירור וביאור. במילונים הערבים לא רק שאין "אלמצותא" מצוי, אלא שלא נתגלה מונח זה אף פעם אחת לא בלשון יחיד ולא בלשון רבים, וממילא לא נתגלה גם שימוש כלל וכלל. לא נודע עד היום גם ספר אחד בספרות הערבית בשם "אלמצותא", וממילא לא נדע שימוש. יש בידנו מראי מקומות רבים, שבהם המונח "מצותה-מצותא" הוראתו: תנועה, נקודה, בהוראה זו יש מקום לשתי השערות ביחס לניקודה ולמבטאה:

(א) מְצוֹתָה¹² – התנועה המושמעת בקול, וזה יתאים לתפיסתנו בימינו על האדם המשמיע והתנועה המושמעת; (ב) מְצוֹתָה – התנועה המשמיעה קול באות. הוראה זו תתאים יותר לתפיסה של ימי הביניים, כי האותיות הן כגופות והתנועות הן כנשמות, והן מכניסות רוח חיים באותיות, והן המשמיעות קול בגופות המתות. כל השמות המקובלים בימי הביניים בהוראת תנועות אינם בפועל סביל, אלא קרובים יותר לפעילים ולמפעילים, והם: מלכים (מלך – מלוך), נעימות (נגמה – נגמאת), תנועות (חרכ'ה). אף תרגום השם של אבן תבון "הקולות" – קרוב יותר לסברה השנייה¹³. בכל המקורות הידועים לנו עד היום באה המלה "מצותא" בהוראת תנועות, ועדיין לא נתברר, אם שימשה מלה זו גם בהוראת טעמים ונגינות.

ועוד יש לציין, כי הוראת המלה "צות" קרובה יותר למלה טעמים ונגינה מאשר

11. ב"דקדוקי הטעמים" סעיף 39 יש: מחנה... מחסה... מרבה...

12. כך קורא קורט לוי, Zur Masoretischen Grammatik, שטוטגרט 1936, עמ' 3 (פעמים) musauwatāt, ולא הסביר תעתיק ולא ביאר תוכן מונח זה ומקורו.

13. יש לציין, כי אבן תבון תרגם את "כתאב אלאמאנאת ואלאעתקדאת" לרס"ג, ובסוף המאמר העשירי על המסיקה הוא מתרגם: צות – קול; נגמה – נעימה; לחן – נגינה ועי' הג' פארמר, Sa'adya Gaon, on the Influence of Music, לונדון 1943, עמ' 68.

ל"קריאה", והשתמשו בה בתורת הנגינה בימי-הביניים. ואף בספרות הבלשנות אנו מוצאים ביאור זה, ויובא כאן מ"ג'אמע אלאלפאט" לדוד בן אברהם אלפאסי: "ואלאצואת פעלי צ'רוב. מנהא מא יחצלהא אלסאמע בתנגים אלג'א ואלכתאבה והי אצואת אלנאס" (= והקולות הריהם מינים (שונים). מהם מה שמשיג השומע בהגייה מוטעמת ובכתיבה מוטעמת, אלה הם קולות האנשים)¹⁴.

ואם נקבל את דעת אברמסון, כי הוראת "אלמצותאת" היא "קריאות", יהיה תמוה בעינינו, מדוע לא תרגם ריב"ג את השם העברי בצורת: שרוט אלקראה; אלארשאד; אלמרשד או מרשד אלקארי; ואלה ידועים לנו מספרותנו וגם מהספרות הערבית. וקיצורו של דבר, שתי דעות לפנינו על המלים "כתאב אלמצותאת": אברמסון סבור, כי אינן משמשות כשם לספר מסוים, וריב"ג רומז במלים אלה לחיבורו של אהרן בן אשר, ואילו כותב טורים אלה סבור, כי זהו שם ספר מסוים, ומחברו הוא משה בן אשר.

14. מאמר מיוחד כתבתי על השם 'כתאב אלמצותאת' (הוראתו, מוצאו וקריאתו), והוא יתפרסם

בקרב בקרית-ספר, כךך לה.

לפירושו של המונח "מִצְוֹת־אֵת"

במאמרו "על שני ספרי דקדוק" (לשונו כו, תשכ"ב, עמ' 24–28), דן פרופ' שרגא אברמסון בשאלת מהותו של ספר הנקרא בכתביו של רבי יונה אבן ג'נאח ובמקורות אחרים מימי הביניים בשם "כתאב אלמצותא", והעלה, שמכוון בו לספר "דקדוקי הטעמים" של אהרן בן משה בן אשר. פרופ' אברמסון הביא מספר ראיות סבירות למסקנתו, ועם זאת נראה, כפי שמלמד קטע מחיבור נגד ר' יהודה בן בלעם (שם, עמ' 26), שהשם שלפנינו, "כתאב אלמצותא", ניתן בימי הביניים גם לחיבורי דקדוק אחרים. מה טיבו של המונח "מצותא"? פרופ' אברמסון מתרגם את השם "כתאב אלמצותא" – "ספר הקריאות", ומפרשו: "שמלמד את הקריאה במקרא (אותיות ותנועות) ואף מסבירה" עמ' 25).

א. אחד מחיבורי הדקדוק המעניינים של ימי הביניים, שמחברו עלום שם, המאמר על השוא¹, משתמש במונח "מצותא" בהוראת "תנועות"². איני יודע על מציאותו של מונח זה בכתבים אחרים של מדקדקים יהודיים, אבל הוא מופיע בספרות הערבית, ומקורו כנראה בפואטיקה של אריסטו.

אריסטו מבחין שלושה סוגי הגיים: הגה "צלילי" (*φωνήεν*), הגה "צלילי למחצה" (*ἡμιφωνον*) והגה "אילם" (*ἄφωνον*)³. מושג ההגה ה"צלילי" כמוהו כמושג התנועה. קאטיגוריית ההגיים ה"אילמים" כוללת את העיצורים הסותמים ואת החוככים חוץ מן σ , ואילו קאטיגוריית ההגיים ה"צליליים למחצה" כוללת את ההגיים הצוללים (הסוננטיים) ρ, μ, λ , ואת σ ⁴.

הפואטיקה של אריסטו תורגמה ערבית, מן הסורית, בידי *أبو بشر متى*⁵, ואף מצויים עיבודים ערביים אחדים של חיבור זה, שנכתבו בידי אלפאראבי⁶, אבן סינא⁷, ואבן אלרשד⁸.

• תודתי נתונה לפרופ' ז' בן-חיים על מספר הערות חשובות.

1. Kurt Levy, *Zur masoretischen Grammatik* (שטרטגארט, 1936), עמ' א ועמ' ג.
2. על שימוש זה העיר פרופ' אברמסון (במאמרו הנזכר, עמ' 27 הע' 18), אלא שנפלה טעות דפוס במראה המקום: צ"ל עמ' ג ולא עמ' 6.
3. פואטיקה, פרק 20 (עמ' 1456² שו' 25 – 25). בתרגום העברי של מרדכי הק ("על אמנות הפיוט", ת"א, תש"ז), עמ' 94.
4. בדיונו זה מביא אריסטו כדוגמה להגיים "צליליים למחצה" רק את ה"ס ואת ה"פ. לעניין בכללו השווה H. Steinthal, *Geschichte der Sprachwissenschaft bei den Griechen und Römern* (ברלין, 1890), עמ' 259.
5. התרגום נתפרסם ע"י D. Margoliouth, *Analecta Orientalia ad poeticam Aristotelem* (לונדון, 1887), ע"י J. Tkatsch, *Die arabische Übersetzung der Poetik des Aristoteles* (וינה, 1928 – 1932) ולאחרונה ע"י *عبد الرحمن بدوي* בספרו *أرسطوطاليس، فن الشعر* (קהיר, 1953; להלן: בדוי). ספרו של טקאטש לא היה בידי.
6. עיבוד זה נתפרסם בידי A.J. Arberry, *RSO* 17 (1938), עמ' 260–278, ובידי בדוי, עמ' 149–158.
7. נתפרסם בידי מרגליות, שם ובידי בדוי, שם עמ' 161 – 198.
8. נתפרסם בידי F. Lasinio, *Il commento medio di Averroë alla poetica di Aristotele*

והנה, בתרגום הערבי של הפואטיקה נקראות שלוש הקאטיגוריות הנזכרות של אריסטו **مُصَوَّت**, **نصف المصَوَّت** ו- **لا مُصَوَّت** 9. מונחים אלה משמשים גם בעיבודים של אבן סינא 10 ושל אבן אלרשד 11, אלא שאצל אבן סינא אנו מוצאים את המונח **صامت** "אילם" (ביתר דיוק: **الحروف الصامته** "האותיות האילמות") בהקבלה ו- **لا مُصَوَّت** של התרגום הערבי ול- **غير مُصَوَّت** שבעיבודו של אבן אלרשד. עיבודו של אלפאראבי אינו כולל דיון בחלוקת ההגיים, אבל המונח **مُصَوَّت** בהוראת "אות המציינת תנועה", "אם קריאה", מופיע בחיבורים אחרים של חכם זה 12. בעיבודו של אבן סינא מצויה הבחנה בין שני סוגי **مُصَوَّتَات**: **مُصَوَّتَات** **ممدودة** "תנועות נמשכות", הן אימות הקריאה, ו- **مُصَوَّتَات** **مقصورة** "תנועות מוגבלות", והן התנועות הקצרות 13. במקור אחר מתגלה לפנינו הבחנה ברורה בין המונח **مُصَوَّتَات**, המציין אך ורק את אימות הקריאה, לבין המונח **حركات**, המציין את התנועות הקצרות 14; האחרונות נתפסות כחלקיהן של הראשונות 15. התפתחויות אלה במשמעותו של המונח **مُصَوَّتَات** יסודן כנראה בשאיפה להתאים את דברי אריסטו (פניה, 1672) ובידי בדוי, עמ' 201 – 250. חיבורו זה של אבן אלרשד תורגם עברית בידי טודרוס (פיסא תרל"ב; תרגום זה לא היה בידי).

9. בדוי, עמ' 126. 10. מרגליות, עמ' 107; בדוי, עמ' 191.

11. בשינוי קל: **غير مُصَوَّت** במקום **لا مُصَوَّت**. על מציאותו של המונח אצל אבן אלרשד העיר M. Bravmann, *Materialien und Untersuchungen zu den Phonetischen* *Lehren der Araber* (גטינגן, 1934), עמ' VIII הע' 2.

12. **كتاب احصاء العلوم** מתודרת **عثمان محمد امين** (קהיר, 1931), עמ' 6 = מהדורת Ángel Gonzalez Palencia, *Al-Fārābī Catálogo de las Ciencias* (המהדיר האחרון לא כיוון בתרגומו, שבו העתיק את **المصوتات** ב- *las consonantes*). חיבור אחר של אלפאראבי, שהמונח מופיע בו, הוא **كتاب الموسيقى الكبير**, אלא שספר זה, שתורגם צרפתית (R. d'Erlangher, *La Musique Arabe*, כרך א' וב', פאריס 1930 – 1932), לא הופיע עדיין במקורו הערבי, והריני מביאו לפי בראפמן, שם עמ' 9 – 10. בראפמן עמד על מציאות המונח **مُصَوَّتَات** גם ב- **كتاب احصاء العلوم**.

13. בדוי, עמ' 191 שר' 31 – 14. את התיבות **حروف العلة** "האותיות הנחות" יש כנראה להציב בטקסט אחרי **مدّات**, "אימות הקריאה", ואכמ"ל.

14. A. Sprenger, *Dictionary of the Technical Terms used in the Sciences of the Muslims* (קלקטה, 1834 – 1862), עמ' 320 – 321 ו- 344. גם על מציאותו של המונח בחיבור זה, המסכם דברי מקורות קודמים, העיר בראפמן, שם.

15. שם, עמ' 344: **الحركات ابعاض المصوتات** "התנועות הן חלקים של אימות הקריאה". תפיסה זאת, הרואה את ה **حركة** כחלק של אם הקריאה, מצויה גם אצל **ابن الجني** ראה H. Fleisch, *ZDMG* 108 (1958), עמ' 85 ו- 87.

לדרכו של הכתיב הערבי, המסמך, כידוע, רק את התנועות הארוכות באותיות ומייחד את סימני הניקוד לתנועות הקצרות (בדרך כלל). בכך נוצרה במינוח זה, שבו מציין **مَصَوَّت**, כאמור, רק את התנועה הארוכה, סימטריה נאה: היחס שבין מונח זה לבין המונח **صامت**, "אות המציית עיצור שאין אחריו תנועה"¹⁶, מקביל ליחס, שבין המונח **حركة**, "סימן המציין תנועה קצרה", לבין המונח **سكون** "סימן המציין שווא נח", אלא שהמונחים הראשונים מוסבים על אותיות, והאחרונים על סימני ניקוד.

עיקרו של דבר: המונח הערבי **مَصَوَّات** היהוה תרגומו של המונח היווני *τὰ φωνήεντα*¹⁷ – תרגום עקיף, מן הסורית, אלא שחוליית-הביניים שבין היוונית לערבית לא נשתמרה. המונח בא ללמד על תפקידה של התנועה – היא מקנה צליל להגה הבא לפניה בהברה¹⁸, לעיצור, שבלעדיה הוא אילם. ומוציאה אותו בכך מן הכוח אל הפועל^{18א}. בדומה, מכון המונח **حركة** לציין את הנעתו של העיצור על-ידי ההנה שאחריו¹⁹.

נראה שהמונח **مَصَوَّات** לא נולד במזל טוב, ונדחק מפני מונחים אחרים: אצל המדקדים הערביים נתקבלו המונחים **حروف المدّ واللين** לצינון של אימות הקריאה והתנועות, ואצל המדקדים היהודיים שימשו המונחים "מלוך" ("מלכים") ו"חרכאת", ואף אחרים זולתם, לגבי התנועות.

ב. כידוע נקראו הטעמים בימי הביניים במונחים, שמקורם בתפקידם המוסיקאלי – "אלחאן" ("מנינות"),²⁰ "נמאת" (=נעימות)²¹, מונחים אלה, כמונח העברי "טעמים", מצינים

15. מונח זה נוהג אצל אבן סינא (עיין לעיל) ובהיבור שלפניו: שפרנגר, שם.

17. בראפמן, עמ' VIII הע' 2.

18. ראוי להעיר כאן, שאצל המדקדק הערבי המפורסם סיבויה מציין המושג **صوت** "קול" את התנועה. ראה **الكتاب** מהדורת דרנבורג, חלק ב' (פאריס, 1889) עמ' 312 שו' 4: **والساكن لا ترفع لسانك عنه بصوت لو رفعت بصوت حركته** "כשאתה הוגה עיצור הבא בשווא נח, אין אתה מרים את דיבורך בקול, שהרי כשאתה מרים את דיבורך בקול, אתה מקיים תנועה אחריו". על שימוש זה של **صوت** אצל סיבויה העיר פריטוריוס (ראה A. Schaade, *Sibawaihi's Lautlehre*, לידן, 1911 עמ' 65; ראה גם אצל בראפמן, עמ' VIII).
18א. מסתבר אפוא, שיש לראות במונח הערבי שלפניו בינוני פועל ולא בינוני פעול. כבינוני פעול נתפס המונח על ידי קורט לוי ("מאמר על השווא", עמ' 1), ועל ידי עתמאן מחמד אמין המהדיר של "כתאב אחצאא אלעלום" ראה הע' 12).

19. לבירור יסודו של המונח **حركة** קשרו לתחומי המוסיקה והפילוסופיה ולמונח היווני **κίνησις** ראה בראפמן, שם עמ' VIII, 10 ו-18.

20. מונח זה נוהג, למשל, אצל חייג (ראה W. Bacher, *Die grammatische Terminologie des Jehuda b. Dawid Hajjūg, Sitzungsberichte der phil.-hist. Classe der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften*, Bd. 100 וינה, 1882 עמ' 1136) וכן הוא נמצא בקטעים שפרסם קורט לוי, עמ' לא ו-לד, ובמחברת התיג'אן הערבית (מהדורת A. Neubauer, לייפציג 1891. ראה למשל, שם עמ' 22: "אלנקוט ואלאלחאן" = "סימני הניקוד והטעמים").

המלה חדרה אל הספרות העברית של ימי הביניים, והיא נמצאת בה גם בהוראת "טעם". ראה מלון בן יהודה בערכה (עמ' 2662).

מכאן את המפסיקים לבדם²². ומכאן את כלל המפסיקים והמחברים. ונראה שהשימוש הראשון עיקר, והוא נולד בתקופה או באסכולה, שבה היו מבצעים רק את הטעמים המפסיקים ביצוע מוסיקאלי: כך נוהגים יהודי תימן עד היום²³.

ג. עובדה מעניינת היא, שבחשיבה של ימי הביניים יש זיקה ברורה בין מושג התנועה, הווקאל, לבין מושג העימה המוסיקאלית, וכמה עדויות לכך. רס"ג מכנה את התנועות "גִּם", כלומר "נעימות"²⁴, ומונח זה מופיע בהוראת "תנועות" גם במחברת התיג'אן הערבית²⁵ – חיבור המציין בו גם את הטעמים²⁶.

יתרה מזאת: בחיבור האחרון משמש המונח "חרכה", "תנועה", בהוראת "ביצוע מוסיקאלי". בעל מחברת התיג'אן הערבית קורא לפרק שבו הוא מתאר את נעימותיהם של הטעמים המפסיקים, "פצל פי תבין חרכאת אלטעמים", כלומר "פרק על אודות תנועותיהם (= ביצועיהם המוסיקאליים) של הטעמים", וסמוך לכך, בפתיחתו של פרק זה, הוא חוזר ומשתמש במונח שלפנינו באותה הוראה: "אלטעמים אלאַתני עשר מן גהה חרכאתהא תנקסם אלי תלתה אקסאם"; היינו – "מבחינת תנועותיהם (= ביצועיהם המוסיקאליים) נחלקים הטעמים (המפסיקים) לשלוש קבוצות"²⁷. בהקבלה מסוימת לכך אנו מוצאים אצל הסורים את המונח "וּזְעָא", כלומר "תנועה", גם כשמו של אחד הטעמים²⁸.

21. למונח זה ראה מחברת התיג'אן הערבית, עמ' 23: "אלגממאת ואלחרכאת אצליה ממש רבינו מסיני" = "הטעמים והתנועות מקורם...". וכן שם, עמ' 25 שו' 5. בקטע שפרסמו קורט לוי, עמ' לד, אנו קוראים על "אלאלחאן פי תנאג'ימהא" (שו' 1), "אלאלחאן ותנאג'ימהא" (שו' 21) = "נעימותיהם של הטעמים".

22. לשימוש זה ראה מחברת התיג'אן הערבית, עמ' 23: "ואלכדאם תאבעין לאלחאן (צ"ל ללאלחאן) אעני אלריסא לאן אלריסא הם אלמסמין אלחאן באטלאק" = "ההמשרתים (הטעמים המחברים) שייכים לאלחאן", כלומר לטעמים המפסיקים, שכן מעיקרו נתייחד הכינוי 'אלחאן' לציונם של הטעמים המפסיקים; ושם, עמ' 24, "אלטעמים ואלמשרתים" = עמ' 29, "אלטעמים ואלכדאם", כלומר "טעמים" בניגוד ל"משרתים"; וכן במחברת התיג'אן העברית *Manuel du Lecteur* מהדורת דרנבורג, Journal Asiatique 1870, למשל, עמ' 381: "זה הוא שמות הטעמים והמשרתים", "ולא ימצא פסוק במקרא כולל כל הטעמים והמשרתים אלא שני פסוקים"; עמ' 385: "לכל שמות הטעמים והמשרתים".

23. ראה בספרי "העברית שבפי יהודי תימן", עמ' 219 – 220. מערכת הטעמים הבבלית המקורית, ה"פשוטה", אין בה אלא מפסיקים.

24. S.L. Skoss, A Study of Hebrew Vowels from Saadia Gaon's Grammatical Work Kutub al-Lughah, JQR n.s. 42 (1952), 283-317 (תרגום עברי של הפרק על התנועות מתוך ספרו זה של רס"ג בתפרסם בתרביץ כ"ב (תשי"א), עמ' 174 – 184). לשימוש במונח "גִּמְהָ" ראה למשל שם, עמ' 290 שו' 3: "אלקול פי אלגִּם" = "המאמר על התנועות"; שם, שו' 7: "אלגִּם אלסבע" = "שבע התנועות".

25. עמ' 15: "ואלמלוך הי אלנקוט והי תסמא גממאת" = "ותתנועות הן סימני הניקוד והן בקראות נעימות". על שימוש זה של המונח "גממאת" במחברת הערבית העיר באכר, REJ 23 (1891), עמ' 247.

26. השווה הע' 21.

27. מהדורת נויבאואר, עמ' 28.

28. שמו זה של הטעם משמש אצל הסורים המערביים: בר עבריא, כתבא דצמחא (מהדורת A. Moberg, לונד, 1922), עמ' 253; J. B. Segal, *The Diacritical Point and the Accents in Syriac* (לונדון, 1953), עמ' 122. גם במערכת הטעמים של הסורים המזרחיים כלול טעם, ששמו נגזר מן השורש "זוע" – "מִזְעָא": בר עבריא, שם, עמ' 250; סגל, שם, עמ' 81. ושמו ראוי להעיר על עוד פרט המלמד על ההקבלה

שימוש כפול זה באותם המונחים הן לגבי התנועות והן לגבי הטעמים מקורו כנראה בתפיסה, שההליכי ההגייה של התנועות מקבילים לתהליכי הביצוע המוסיקאלי של הטעמים. הן הראשונים והן האחרונים יש בהם „שינויי גובה“. וראייה לדבר בעובדה, שיש התאמה חלקית בין המונחים, המשמשים בחלוקתן של התנועות (רפע, נצב, ח'פץ); במינוח העברי של „דקדוקי הטעמים“: „דרך רום“ „דרך נצב“, „דרך מטה“²⁹, לבין המונח, הנוהגים בתיאור הביצוע המוסיקאלי של הטעמים (אעלאן, וצ'ע, רפע) במחברת התיג'אן הערבית – ראה לעיל; מקביליהם העבריים של מונחים אלה במחברת התיג'אן העברית הם: „דרך גובה“³⁰ „דרך נצב“³¹, „דרך רום“³²). אמנם חיבורי הדקדוק בעלי התפיסה הזאת אינם מזהים את „שינויי הגובה“ הבאים לעולם בהגיית התנועות עם „שינויי הגובה“ המתחילים בביצועם המוסיקאלי של הטעמים, אבל גם כאן וגם שם לפינוי תהליכים, שיש בהם שינויים מהותיים של גובה.³³

ד. אם נבוא ללמוד גורה שווה מן האמור על השימוש באותו מונח לציון התנועות והטעמים כאחד, נוכל לומר, שגם המונח „מצותאת“ נהג בהוראה כפולה זאת. לשון אחר: מונח, שציין מעיקרו את אימות הקריאה ואת התנועות, קלט הוראה נוספת ובא לציין גם את הטעמים, הוראתו הכפולה של המונח „מצותאת“ מקבילה הקבלה מלאה להוראת המונח „נַגֵּם“, „נַמְאֵת“, המציין את התנועות מכאן ואת הטעמים מכאן, ואף לשימוש של המונח „חרכאת“ לגבי התנועות ולגבי הביצועים המוסיקאליים של הטעמים גם יחד, גם מבחינה גזרונה מקביל „מצותה“ ל־נַגֵּם: כשם ש-نَعَم משמש בהוראת „השמיע נעימה“, „ביצע ביצוע מוסיקאלי“, כך הוא הדבר גם לגבי صَوْتٌ.³⁴

ה. מה שעלה לו לשימוש המונח „מצותאת“ בהוראת „תנועות“ הוא שקרה לו לשימוש

שבין גזרונם של שמות הטעמים לבין גזרונם של שמות התנועות – כוונתי למונח העברי זָקַף, שם הטעם, וליחסו למונח הסורי זֶקֶפָא, שמה של התנועה המתאימה לקמץ: הן כאן והן כאן לפנינו עניין של תְּקָה.

29. „דקדוקי הטעמים“ במהדורת בר ושרטאק, עמ' 34: „דרך הרום או או ... דרך מטה או או ... והשלוש להציב עשויות אָה, אָה, אָי“. בעל המחברת העברית מתרגם את המונח הערבי „ה'פץ“ ב־„דרך שְׁחָה“ (מהדורת דרבורג, עמ' 362).

30. שם, עמ' 398.

31. שם, עמ' 401.

32. שם, עמ' 405.

33. אין צריך לומר, שבבירורו של עניין זה עלינו לשאול, מה הם הגורמים, שייחסו להם חכמי הלשון של ימי הביניים את ההבדלים שבין התנועות. השאלה היא סבוכה. המונחים המציינים את הסוגים השונים של התנועות יש להם רקע מוסיקאלי (ראה אצל בראפמן, עמ' 34), אבל ספק הוא, אם אצל חכמי ימי הביניים נתפסו ההבדלים שבין התנועות כהבדלים המתאימים לגבהים מוסיקאליים שונים (על אף דבריו של السيوطي המובאים אצל בראפמן, שם). מסתבר, שגם בימי הביניים נתפסו ההבדלים שבין התנועות חזיתיים התלויים בפעולותיהם של גורמים פיסיולוגיים. ראה א' גרבל, „שיטות חלוקת התנועות אצל המדקדקים העבריים ומקורותיהן“, לשוננו י"ז (תשי"א), עמ' 76 – 80.

34. ראה Dozy במילונו, עמ' 851: فغنت الجوار (כך) وصوتوا بسائر الالحان

„השפחות שרו וביצעו את הנעימות המוסיקאליות האחרות“.

בהוראת "טעמים": מה בהוראה הראשונה דחקהו מונחים אחרים³⁵, אף בהוראה האחרונה כך. המונחים "גמאת" ו-"אלחאן" (ובייחוד האחרון) הם המציינים בדרך כלל את הטעמים בחיבורי הדקדוק היהודיים הכתובים ערבית. ומכאן הסבר לגלגלי השם "כתאב אלמצותאת": הדברים שריב³⁶ מביאם בשם "כתאב אלמצותאת" נזכרים בקטע מקטעי הגניזה כדברי "כתאב אלאלחאן"³⁶ – כלומר, המונח הנדיר לגבי הטעמים, "מצותאת", הוחלף כאן במונח הרגיל "אלחאן". בדומה לכך הרינו רואים שמחבר עלום השם, הרוצה לפרש מהותו של ספר הנקרא בידי "כתאב אלמצותאת" מגדירו כ-"תאליף בדיע סי אלדקדוק ואלאלחאן" = "חיבור נפלא על הדקדוק והטעמים"³⁷ (ושמא הושפע ניסוח דבריו מן השם "דקדוקי הטעמים"?). עד כמה לא היה המונח "מצותאת" שכיח, יש בידינו ללמוד גם מדרכו של רבי יהודה אבן תבין בתרגום דברי ריב³⁸ ב"כתאב אללמע": רבי יהודה נתלבט בפירושו המדויק של המונח, ולפיכך תרגמו על דרך הקרבה מלשון "צות", "קול", ובתרגומו "כתאב אלמצותאת" הוא "ספר הקולות".

35. ראוי לעמוד על העובדה שבעל "המאמר על השוא" רואה ב"מצותאת" מונח שהוא מיוחד לאסכולתה של טבריה (ראה שם עמ' ג שו' 15; אמנם התיבה "מצותאת" מושלמת בשורה זאת, אבל ההשלמה נראית סבירה ביותר לאור האמור בעמ' א שו' 2)

36. כפי שהראה פרופ' אברמסון במאמרו הנ"ל, עמ' 27.

37. ראה שם, עמ' 26.

38. לפרטים ראה שם, עמ' 25 – 26.

עוד לעניין זָכַר – הַזְכִּיר

[תוספת סיוע לר' ניסן ברגרין¹]

בכמה מקומות בתלמוד² נמסר מאמר משם מרי בר רב הונא: "לא יפטר אדם מחברו אלא מתוך הלכה שמתוך כך זוכרהו" (זוכרו – בעירובין).

וקשה, מי את מי זוכר יהיה: הנפטר מחברו יהיה זוכר את חברו, ממנו הוא נפטר, או שחברו יהיה זוכר אותו, את הנפטר? שכל אחד מהם יהיה זוכר את חברו – להבנה כזאת אין מבנה המאמר נותן מקום כל עיקר. ושואל אין כאן זכירה, זכירת איש את איש, אלא הַזְכִּירָה, שדבר הלכה מפי האחד, הנפטר, מביא לידו כך שחברו נזכר משהו ואכן, לזאת אנו מגיעים בעיינו בהמשך מה שמסופר שם בכל שלושת המקומות הנסמנים. רב כהנא אליה לרב שימי בר אשי מפום נהרא עד בי צינתי דבבל. כי מטא להתם אמר לו: מר, ודאי דאמרו אינשי הני צינתי דבבל איתנהו מאדם הראשון ועד השתא? אמר לו: "אדכרתן מילתא דר' יוסי בר' חנינא, דאמר ר' יוסי בר' חנינא: מאי דכתיב 'בארץ לא עבר בה איש ולא ישב אדם שם?' וכי מאחר שלא עבר, היאך ישב? אלא לומר לך כל ארץ שגור עליה אדם הראשון לישוב נתישבה, וכל ארץ שלא גור עליה אדם הראשון לישוב לא נתישבה"³.

ובקצת שינויים קלים אותו מעשה בסוטה כנסמן לקמן². אך צד שווה בשני המקומות כאחד, שלאחר דברי הנפטר חברו משיבו בלשון אֲדִכְרְתָן, שהוא – הַזְכִּירָתָנוּ. מכאן אתה שומע, כי "שמתוך כך זוכרהו" פירושו מזכירהו, מביאו לידי זכירת מה. ולהדיא עולה משמעה זו מעירובין סד ע"א:

ר' אבא בר שומי ורב מנשיא בר ירמיהו הוּוּ קוּוּ מפטרי מהדדי. אמרו: כל חד מינן לימא מילתא דלא שמיע לחבריה. דאמר מרי בר רב הונא: לא יפטר אדם מחברו אלא מתוך דבר הלכה, שמתוך כך זוכרו. פתח חד ואמר... פתח אידך ואמר... – הדברים ארוכים מקצת, ולצורך עניינו אין חשוב להעתיקם. העיקר, שמכל אחד משלושת המובאות הללו משתמע טעם: זוכרהו – מזכירהו.

ולי אני סיעו דברי מהרש"א⁴, שכתב: "שמתוך שבא הנפטר לומר דבר הלכה, נזכר גם חברו בדבר ששמע כבר, נזכר ואמר אדכרתן מילתא וכו', כלומר: הזכרת לנו דבר". בתדב"א ה' עמוד 23, שורות 6–7, מצאתי, "אל יפטר אדם מחבירו אלא מתוך דבר הלכה, כדי שיאמר, זכור איש פלוני לטוב שזו הלכה קבע בידו". וכן בילק"ש ב' מרכד ב': "ואל יפטר וכו' כדי שיאמר, יִזְכֹּר איש פלוני לטובה וכו'". ובכן, משניים אלו חיווק למשמע הדיבור שבשאר המקומות "זוכרהו". שכן בשניים נוספים אלו אמור: כדי שיאמר זָכַר או יִזְכֹּר איש פלוני שני, וזא זוכרהו – יזכירהו.

1. לשונו כא, ג"ד, עמ' 279–282; כב, א, ע' 80.

2. ברכות לא ע"א; סוטה מו ע"ב; עירובין סד ע"א.

3. ברכות לא ע"א.

4. לברכות, שם.

למונחי הכימיה*

קראתי בעניין רב את דברי הד"ר שפירא (ב"לשונו"ו כרך כ"ד) בשאלת המינוח במדע הכימיה, מבקש אני להודיע את הצעתי לרבים בעניין זה. לדעתי גם המלים "חנקן", "חמצן" וכו' אינן טובות מן המלים "אבחנוק", "אבחמץ" וכו'. יש ליחד את המשקל "קֶטְלֵן" לשמות-תואר. המלים "חרצן" וגם "ברקן" המצויות במקרא צריכות להישאר יוצאות מן הכלל. טוב כי כל משקל יביע תכולה רעיונית-עניינית מיוחדת וברורה. לצורך המושגים הנ"ל יש ליחד את המשקל "קֶטְלֵנָה", הכלול במלה המשנית "קֶטְלֵנָה". לכן: חֲמָצָה, פְּחִמָּה, מִימָּה, וכו'. יש לחדש גם גִּלְמָנָה-חומר גלם. יש לחדש גם צִמְרָנָה וכו'. מונחים בלתי מתאימים אין להם זכות הקיום. מה שהם רווחים כעת אינו מוכיח, כי הם בעלי זכות הקיום.

ק"מ

---

* מכתב שנתקבל מאת קורא ותיק מעבר למסך הברזל.

נוספות לעניין יִפְחַ

רק בשעת ההגהות עמדתי על כך, שפרופ' ג'ה טור-סיני נתן את דעתו לבעיות הנידונות במאמרי. בתרגומו הגרמני למקרא תרגם הוא הראשון יִפְחַ בספר משלי כלשון עדות, והשווה, למשל, את תרגומו ל-"יפח אמונה" (מש' יג, יז) – Wer Wahrheit ansagt. עוד ציין טור-סיני ב-Beilage לאותו התרגום את הקשר שבין חבוקק ב, ג מחד גיסא לבין דנ' י, יד; יא, לה-מאידך גיסא. ואמנם שם נוטה פתרונו מהפתרון המוצע במאמרי, כי סבור הוא, שיש לפרש את התיבה "עוד" בכל הפסוקים הנ"ל כלשון יִפְחַ, עדות. את הכתוב בחבק' ב, ג "ויפח לקץ" תרגם שם: und sagt an das Ende.

ש"א ליוונשטם

למונחי הכימיה*

קראתי בעניין רב את דברי הד"ר שפירא (ב"לשונו"ו כרך כ"ד) בשאלת המינוח במדע הכימיה, מבקש אני להודיע את הצעתי לרבים בעניין זה. לדעתי גם המלים "חנקן", "חמצן" וכו' אינן טובות מן המלים "אבחנוק", "אבחמץ" וכו'. יש ליחד את המשקל "קֶטְלֵן" לשמות-תואר. המלים "חרצן" וגם "ברקן" המצויות במקרא צריכות להישאר יוצאות מן הכלל. טוב כי כל משקל יביע תכולה רעיונית-עניינית מיוחדת וברורה. לצורך המושגים הנ"ל יש ליחד את המשקל "קֶטְלֵנָה", הכלול במלה המשנית "קֶטְלֵנָה". לכן: חֲמָצָה, פְּחִמָּה, מִימָּה, וכו'. יש לחדש גם גִּלְמָנָה-חומר גלם. יש לחדש גם צִמְרָנָה וכו'. מונחים בלתי מתאימים אין להם זכות הקיום. מה שהם רווחים כעת אינו מוכיח, כי הם בעלי זכות הקיום.

ק"מ

---

* מכתב שנתקבל מאת קורא ותיק מעבר למסך הברזל.

נוספות לעניין יִפְחַ

רק בשעת ההגהות עמדתי על כך, שפרופ' ג'ה טור-סיני נתן את דעתו לבעיות הנידונות במאמרי. בתרגומו הגרמני למקרא תרגם הוא הראשון יִפְחַ בספר משלי כלשון עדות, והשווה, למשל, את תרגומו ל-"יפח אמונה" (מש' יג, יז) – Wer Wahrheit ansagt. עוד ציין טור-סיני ב-Beilage לאותו התרגום את הקשר שבין חבוקק ב, ג מחד גיסא לבין דנ' י, יד; יא, לה-מאידך גיסא. ואמנם שם נוטה פתרונו מהפתרון המוצע במאמרי, כי סבור הוא, שיש לפרש את התיבה "עוד" בכל הפסוקים הנ"ל כלשון יִפְחַ, עדות. את הכתוב בחבק' ב, ג "ויפח לקץ" תרגם שם: und sagt an das Ende.

ש"א ליוונשטם

ב י ק ו ר ת   ו ב י ב ל י ו ג ר פ י ה

יהושע בלאו

על מעמדן של העברית והערבית בין יהודים דוברי ערבית במאות הראשונות של האסלאם¹

אחת התקופות המעניינות ביותר בקורות ישראל הן תולדות עמנו בארצות האסלאם הראשונות אחרי הכיבוש הערבי. אעפ"י כן לא ניצלו ההיסטוריונים חומר חשוב ביותר להארת תקופה זו: רובם של המסמכים הכתובים ערבית שבנייה הקאהירית עדיין לא פורסמו. והנה קם גואל למסמכים אלו, אשר חשיבותם רבה ביותר: זה שנים אחדות עוסק פרופ' שלמה דב גייטין בפענוחם וניתוחם. המסתכל מתמלא התפעלות נוכח היקפה ועומקה של פעולה זו. עבודה, שיאה היה לאקדמיה לטפל בה, מבוצעת כאן בידי אדם יחיד. בין ספריו המתוכננים, הנתונים בשלבים שונים של ביצוע, נמצאים, למשל, ספר אנגלי על החברה היס-תכונית, ספר הודו, המכיל אוסף של מסמכים הנוגעים במסחר עם הודו, ספר תעודות הנוגעות לתולדות הרמבים וצאצאיו וכו'. וכעת יצא מתחת מכש הדפוס הספר על סדרי חינוך, המבוסס על כ-220 קטעים מן הגניזה (מהם 180, שלא היו ידועים עד כה!), המובאים בתרגום מלא או חלקי והערוכים בשמונה פרקים עיקריים. אם היה עוד צורך להוכיח את חשיבות מפעלו של גייטין, הרי בא ספר זה והראה, מה גדול ערכם של המסמכים הערביים שבנייה להכרת תולדות עמנו.

גדולה חשיבותם של מסמכים אלו גם להכרת מעמדה של הלשון העברית ויחסה אל הערבית בתקופה הנידונה. אך מובן, כי המ:מכים המקובצים בספר זה אינם ממצים את הנושא, שהרי את החינוך ולא את הלשון באו לתאר; ואף העובדה, שהמסמכים ניתנו בתרגום בלבד, אינה מאפשרת תמיד להגיע להכרה מלאה של מעמד העברית והערבית. על כן לא נוכל להגיע למיצוי נושאנו, אלא לאחר שיפרסם גייטין את מסמכי הגניזה הערביים האחרים, ואף את המסמכים שבסדרי החינוך, בערבית. אף על פי כן נראית התמונה בכללותה ברורה². העובדה היסודית בפסיפס הלשוני של היהודים בארצות ערב היא השתלטותה של הערבית ברחוב היהודי. תהליך זה התחיל כנראה בזמן מוקדם: ניצני הערבית הבינונית, שדיברו בה גם היהודים ושהיא, בחלקה לפחות, תוצאה של פגישת הערבית עם לשונותיהם של העמים הכבושים, מופיעים עוד בראשית המאה השמינית³ וטקסטים ערביים-נוצריים נשתמרו מן המאה השמינית⁴. אמנם מעטות העדויות על ערבית-יהודית קדומה, אך מצבם החברתי הדומה של יהודים ונוצרים מרמז, כי הערבית חדרה גם לרחוב היהודי מיד אחרי הכיבוש הערביים⁵. מסתבר, כי השתלטותה הגמורה של הערבית ברחוב היהודי קשורה ב"מהפכה

1. לרגל הופעת ספרו של שלמה דב גייטין, סדרי חינוך בימי הגאונים ובית הרמב"ם, מכון בן-צבי, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשכ"ב (להלן: חינוך).

2. בבעיות הנידונות כאן טיפילי בהרחבה – בראיות מתוך מסמכים – בפרק השני של ספרי The Emergence and linguistic Background of Judaeo-Arabic, A Study into the Origins of Middle Arabic, העומד לצאת ב- Scripta Judaica ב-Oxford Press.

3. עיי' Scripta Hierosolymitana כרך ט', עמ' 220 ואילך.

4. עיי' שם עמ' 218-220.

5. מסתבר, כי גם התרגומים העבריים של הלכות ואגדות ארמיות בארץ ישראל נעשו בגלל דחיקת הארמית ע"י הערבית. על פרטים עיי' Mann, Texts and Studies 446, הע' 2 והירשברג,

הבורגנית" (חינוך, עמ' טז), שבעקבותיה עברו היהודים יושבי הכפרים והעיירות אל הערים. מתקבל על הדעת, כי בעקבות מעבר זה נטשו את לשונם הארמית, שדיברו בה בתחום הסהר הפורה, וסיגלו לעצמם את הערבית.⁶

כל כך שלמה הייתה השתלטותה של הערבית, עד שחדרה עמוק גם לתחום הדתי; הדברים הקדושים ביותר של היהדות עשויים להיות מובעים בערבית: פירושים למקרא ולתלמוד, שאלות ותשובות, מדרשים וכו' וכו'. גויטיין אמנם מזכיר (חינוך, עמ' מח, הע' 26), כי לתחום בית-הכנסת לא חדרו תרגומי המקרא והתפילה הערביים. אך מצד שני נראה, שאחיזתה של הערבית הייתה אף רחבה מאשר נדמה במבט ראשון: גויטיין סובר (חינוך, עמ' קסג/קסד), כי הוראת התלמוד בדרג גבוה נעשתה בעברית ובארמית או בארמית בלבד, ורק בדרגים הנמוכים יותר השתמשו בערבית; אך לנו נדמה, כי הערבית חדרה, לפחות חלקית, גם לדרגים הגבוהים ביותר. על כך מעיד המשא והמתן ההלכתי, כפי שהוא נשתמר בערבית בשאלות ותשובות, כגון בתשובות הרמב"ם לתלמידי ר' אפרים.⁷

רבות נתלבטו החוקרים בשאלה, מה הביא לידי חדירת הערבית דווקא אף לתחומים המקודשים ביותר של היהדות. לנו נדמה, כי את הסיבה יש לחפש בפונקציה של אותה לשון, שנדחתה ע"י הערבית בתחום הסהר הפורה, הלא היא הארמית. בסהר הפורה דיברו יהודים וגויים כאחד ארמית. כאשר התחילה אפוא הערבית דוחקת את רגלי הארמית, לא נראה הדבר כמיוחד ליהודים, אלא כהתליך טבעי, שאין לעמוד בפניו: בכל מקום חדלו יהודים כגויים לדבר ארמית והתחילו מדברים ערבית. לכן לא הייתה תמיד ליהודים ההרגשה, שהם מחליפים את לשונם המיוחדת בלשון זרה, אלא חשו לעתים קרובות, שהלשון הכללית של יהודים וגויים כאחד מתחלפת בלשון אחרת. ומאחר שדחתה הערבית את הארמית בתחום הדיבור, חדרה הערבית באופן טבעי לכל התחומים ששימשה בהם הארמית, ובכלל זה תחומי הדת. הארמית הייתה כביכול ראש החץ, שבעקבותיה חדרה הערבית אף לתחומים המקודשים ביותר של היהדות, אף גוטים אנו להרחיק לכת ולטעון, כי לו השתלטה הערבית, למשל, על צפון אפריקה בלבד, מקום שהארמית לא הייתה שפת דיבור, ספק, אם הייתה הערבית חודרת עמוק כל כך לתחומי הדת היהודית. דווקא העובדה, שבתחום הסהר הפורה דחקה הערבית בתחום הדיבור את הארמית, ששימשה אף כשפת קודש, היא שנררה את חדירתה של הערבית לכל תחומי הדת היהודית, תחילה, כפי הנראה, בסהר הפורה, ואח"כ גם בשאר הארצות הדוברות ערבית.

מאחר שנעשתה הערבית הלשון השלטת ברחוב היהודי, אך טבעי הוא, כי בכל פגישה בין העברית לערבית, הערבית, ששימשה כשפת אם, השאירה את רישומה בעברית, שלא הייתה נתמכת על ידי קבוצת לשון אם.⁸ השפעת הערבית על העברית משתקפת אף בספר שלפנינו, אף על פי שהמסמכים מובאים בתרגום עברי בלבד: המלה פסיקא, למשל, ר"ל הסכום שפוסק הציבור לטובת פקיד וכדומה, נכתבת (חינוך, עמ' עח) בצורת "בציקה", ובכך היא משקפת את השפעת המבטא הערבי על מלה עברית: כולה מבוטאת ב"נחציות" (ב"תפכ"ים"; מכאן

תרביץ ל"א, תשכ"ב, 413, הע' 3 (שאמנם מפרש את העובדות באופן אחר). נראה, כי אף האוכלוסייה הערבית, שהייתה בארץ ישראל וסוריה עוד מלפני הכיבושים הערביים, החישה את השתלטות הערבית בארצות אלו. 6. השווה את עדותו של רב האי גאון, כפי שפורסמה ע"י הרכבי, חדשים גם ישנים ב, 1 = הקדם ב 82, עי' גם מאן שם והירשברג שם עמ' 414, שלפיה יוצא (כפי שאפשר היה לצפות מראש), שמעוזי הארמית היו בכפרים.

7. עי' ת' הרמב"ם, מהדורת, עמ' 204 ואילך.

8. על פרטים עי' לשוננו כ"ב 183 ואילך וכן בספרי הנזכר בהע' 2, נספח ב'.

שז במקום ס) לפי הנהגה הידוע בלהגים ערביים, ומאחר שפ' דגושה אינה קיימת בערבית, הוחלפה פ בהגה הקרוב ביותר מבחינה פוניטית, היא ב' דגושה.

אולם למרות השתלטותה של הערבית, שמרה לה העברית, שפת לימודי הקודש, על מעמד חשוב ביותר, וזה משתקף ברורות גם בספר שלפנינו: לימוד שיטתי של העברית היה נפוץ מאוד בין משכילים (חינוך, עמ' יט, ועי' פרטים במפתח, ע' לשון עברית, לימודה והפצתה). השפעתה של התרבות הערבית על היהודים הייתה אמנם חזקה מאוד, אך אל לנו לשכוח, כי בדרך כלל לא הייתה זו השפעה על יחידים (כמו בתקופה שלאחר האמנציפציה), אלא על עדה סגורה ומגובשת היטב, שחיותה חיים פנימיים שלמים ושקדה, כפי שמוכיח ספרנו, על חינוך בניה. על כן לא השתתפו היהודים בכל תחומי התרבות הערבית, והניחו מקום ללשון העברית להתגדר בו. כמה וכמה עובדות מרמזות, כי למרות השתלבותם של היהודים בתרבות הערבית, לא הייתה אינטגרציה זו שלמה כל כך, כפי שנטים לפעמים לחשוב. כדי ללמוד על סדרי הלימודים הגבוהים ועל ההשכלה בלימודי החול, מנתח גייטין (חינוך, עמ' קמט ואילך, קצו ואילך) את רשימות הספרים שנשתמרו בגניזה, על אלו אפשר עוד להוסיף את ספריהם של מחברים מוסלמיים, שהועתקו לאותיות עבריות בידי יהודים⁹, כדי ללמוד, מה היו המקצועות החילוניים, שהתעניין בהם היהודי המשכיל הממוצע, ומאילו הסיח את דעתו. בין ספרים אלו בולטים במספרם ספרים במדעי הטבע, ברפואה ובפילוסופיה¹⁰, וזו עדות, שהמשכיל הממוצע התעניין במיוחד בשטחים אלו. לעומת זה מתמיה מיעוטם היחסי של ספרי היסטוריה וספרות יפה (אדב') ומיעוט זה אומר דרשני: כפי הנראה לא שם המשכיל היהודי הממוצע לבו לספרות והעדיף לקרוא ספרים בעלי תוכן יהודי (בכללם מדרשים). שאמנם היו לעתים קרובות כתובים ערבית ואף מושפעים מצורות ספרותיות ערביות¹¹. יחד עם זה למדו היהודים ערבית (עי' חינוך, מפתח, ע' ערבית), אולם, כפי שנדמה, במידה מצומצמת יחסית: ידענים בלשון הערבית הקלאסית לא נהיו עי' כך.

עדות למצב עניינים זה אפשר למצוא בעובדה הידועה, המפתיעה תמיד מחדש, כי היהודים כתבו את שיריהם בדרך כלל לא בערבית, אלא בעברית. אף בתקופת ספרד ממשיכים גדולי סופרי ישראל לכתוב את כתבי הפרוזה הנצחיים שלהם בערבית, ואילו את שיריהם בני האלמוות הם שרים בעברית. נדמה לנו, כי את הפתרון לתופעה מופלאה זו יש לחפש בפסיפס הלשוני המסובך למדי של היהודים דוברי ערבית. עלינו לזכור, כי לשון הדיבור של היהודים (כמו גם של הנוצרים ואף של המוסלמים העירוניים) לא הייתה הערבית הקלאסית, אלא הערבית הבינונית, הדומה מבחינה טיפולוגית ללהגים הערביים המודרניים. כדי לשלוט בערבית הקלאסית על בורייה, כפי שדרוש הדבר בשביל כתיבת השירה הערבית הקלאסית, נדרש לימוד קפדני, ארוך ומייגע, וטרחו זו לא לקחו אף המשכילים היהודיים בדרך כלל על עצמם. הם הסתפקו בלימוד חלקי של הערבית הקלאסית בלבד, אשר אמנם הכשיר אותם לכתוב מכתבים ולחבר חיבורים מדעיים במין תערובת של ערבית קלאסית עם ערבית בינונית, כשחלקם היחסי של שני יסודות אלו מתחלף תדיר, הכול לפי הכותב. אולם לא רכשו בדרך כלל ידיעה מספקת, עד כדי לכתוב שירים בערבית קלאסית טהורה, שכן דבר זה הצריך זמן ממושך, ואותו הקדישו בדרך כלל ללימוד הלשון העברית והדת היהודית. הוסף על כך את האידאליזם ההג'ריים, הרחוקים מעולם היהדות¹², המשתקפים בשירה הקלאסית, את

9. השווה למשל שטיינשניידר, ZDMG 1893, 335 ואילך. ועי' גם חינוך עמ' מד, הע' 23.

10. נראה אפוא, שלא רק יחיד סגולה עסקו בפילוסופיה, שלא כדעת גייטין, חינוך עמ' יט.

11. כגון חיבור יפה מן הישועה של רבינו נסים, עי' ד"צ בנעט, קרית ספר יא, 349 ואילך.

12. אמנם הייתה השירה "החצרנית" בתקופת ספרד קרובה גם ליהודים, אולם בתקופה הזו היא מנהג

כתיבת השירים בערבית מושרש עמוק ועל כן המשיכו היהודים בכתיבת שירים עבריים.

היעדר השירה הדתית בשירה הערבית הקדומה לעומת מסורת הפייטנים הקדומה בעברית (ובארמית) – ומתוך כך נבין, מדוע פנו היהודים אל השירה העברית, ולא אל הערבית. הבררה לא היתה בין לשון האם (ערבית) לבין לשון הלימוד (עברית), אלא בין שתי לשונות לימוד, העברית והערבית הקלאסית, בניגוד ללשון האם, הערבית הבינונית; ומאחר שלא טרח המשכיל היהודי ללמוד את הערבית הקלאסית ואת השירה הקלאסית, בעלת המסורת הקפדנית, על בוריאן, הרי פנה באופן טבעי אל העברית.

חוסר התעניינותם של היהודים בספרות היפה הערבית ופנייתם אל השירה העברית לא היו החץ היחיד, שהפריד בין העדה היהודית לבין התרבות הערבית הכללית. הפרדה זו באה לידי ביטוי גם בשימוש באותיות עבריות (ע' חינוך, מפתח, ע' כתב עברי). עובדה היא, כי סתם יהודי, אפילו הכיר את האותיות הערביות, "רץ" בקריאת הערבית, רק אם הייתה כתובה באותיות עבריות, כפי שמעידה העתקת ספרי מחברים מוסלמיים לאותיות עבריות (ע' לעיל). ואל יהא חץ זה קל בעיניך: המעבר מכתב לכתב כרוך לגבי האדם הרגיל במאמץ גדול, ועל כן היה הכתב השונה של היהודים (כמו בתקופות מסוימות אף של הנוצרים) לחציצה בולטת, ששיקפה את ייחודה התרבותי של העדה היהודית, אמנם נכון, מצויות גם עדויות לא-מעטות על יהודים הכותבים באותיות ערביות (ע' חינוך, מפתח, ע' כתב ערבי), אולם על אף הכול אין הם אלא מיעוט. אמת, היו גם מקרים, שהתרגלו לכתב הערבי כל כך, עד שהעדיפו להעתיק אף את המקרא במקורו העברי באותיות ערביות (ע' חינוך, עמ' 71). אולם, עד כמה שידוע לי, היה מנהג זה נפוץ רק אצל חלק של הקראים¹³. היהודי הממוצע, על כל פנים, כתב וקרא עברית באותיות עבריות, בהראותו בזה את ייחודו התרבותי.

אנו רואים אפוא, כי הפסיפס הלשוני, שהיו היהודים דוברים ערבית נתונים בו, היה מסובך למדי: לשון אמם הייתה הערבית הבינונית. ואילו כלשון לימוד שימשו לא רק העברית (והארמית, שנתייחדו בלימודי דת), אלא אף הערבית הקלאסית. אולם היהודי הממוצע למד ערבית קלאסית לרוב לצרכים מעשיים בלבד, כדי להיות מסוגל לכתוב ולקרא מכתבים. משכילים אף סיגלו לעצמם את ידיעת הערבית הקלאסית עד כדי כך, שיכלו לקרוא ולכתוב ספרי מדע ופילוסופיה, המצטיינים במין תערובת של ערבית קלאסית עם ערבית בינונית¹⁴. אך בספרות היפה הערבית לא התעניינו יהודים בדרך כלל, והעדיפו לקרוא בספרים בעלי תוכן יהודי (שהושפעו, כמובן, מן התרבות הערבית). בין בערבית, בין בעברית. כן הייתה השירה כמעט כולה על טהרת העברית, כי השירה בערבית הקלאסית הייתה רחוקה מן היהודים. החץ שבין היהודים לבין התרבות הערבית משתקף אף בעובדה, שהיהודים כתבו וקראו לרוב ערבית באותיות עבריות. אף על פי שהקווים הכלליים של התמונה הלשונית הזאת נראים ברורים, מכל מקום יש להניח, כי פרטים ישנתו עם פרסומם של מסמכים נוספים בידי פרופ' גויטיין. וזו סיבה נוספת, שאנו מצפים בחוסר סבלנות לפרסום ספריו האחרים.

13. ר' אדלמן, *Studia Orientalia J. Pedersen... dedicata, Hanniae 1953*, עמ' 74-75.

אף השתמש בעובדה זו כבוחן לביקורת ספרותית.

14. מובן מאליו, שהספרות הערבית-היהודית עצמה, שהייתה מכוונת לבני העדה היהודית בלבד, הייתה כתובה אף היא בתערובת של הערבית הקלאסית עם הערבית הבינונית, כשחלקה של הערבית הבינונית גדול בדרך כלל עוד יותר.

ספרים שנתקבלו באקדמיה

אבידב, צבי, מוזיקצמחים בישראל. בהשתתפות ד"ר יצחק הרפז וד"ר אליהו סבירסקי. ירושלים, הוצאת ספרים ע"ש י"ל מאגנס, האוניברסיטה העברית, תשכ"א.

אופיר, דניאל, שכפול וצילום במשרד. ירושלים, נציבות שירות המדינה, השירות לארגון ושיטות, תשכ"א. (מטלה מס' 30).

אופיר, דניאל, תכנון טפסים ופיקוח עליהם. מדריך. מהדורה שלישית, מטלה מס' 14. ירושלים, נציבות שירות המדינה, השירות לארגון ושיטות, תשכ"ב.

אלמאליח, אברהם, הפרופסור משה בן-שבת אמזלאג, חייו ופעלו הספרותי, הכלכלי, ההיסטורי והמדעי. ירושלים, תשכ"ב. (דמויות גדולות ביהדות ב).

אשכולות, קובץ מוקדש לחקר התרבות הקלאסית והסברתה. ספר רביעי, בעריכת יהושע גוטמן, מוקדש לאריה (סיר ליאון) פִּימון בהגיעו לגבורות. ירושלים, הוצאת ספרים ע"ש י"ל מאגנס, האוניברסיטה העברית, תשכ"ב.

בלאו, יהושע. דקדוק הערבית-היהודית של ימי הביניים. ירושלים, הוצאת ספרים ע"ש י"ל מאגנס, האוניברסיטה העברית, תשכ"ב.

בנודיד, אבא, תרגום ותעתיק של מלים גרמניות ונאציות. ירושלים, "יד ושם", רשות הזיכרון לשואה ולגבורה, תשכ"א (בשכפול).

דפי צור למרצה, 64. השנה הִיִּג לעצמאותנו. ירושלים, משרד ראש הממשלה, מרכז ההסברה, תשכ"א. **הובס, תומס.** לויתן או החומר, הצורה והשלטון של קהילה כנסייתית ואורחיה. חלקים א-ב. תרגם מאנגלית יוסף אור. ירושלים, הוצאת ספרים ע"ש י"ל מאגנס, האוניברסיטה העברית, תשכ"ב. (ספרי מופת פילוסופיים לג).

מני, יוסף סלימאן, פרוש חדש לאור השפה הערבית הצחה. כולל מאות פסוקים מארבעת הספרים איוב, תהלים, ישעיה וירמיה. ירושלים, תש"ך.

המשביר המרכזי בע"מ, המחלקה למכונות חקלאיות. הוראות לפעולה ולטיפול בקטפת כותנה דו-טורית ג'ון דיר 99. תל-אביב [תשכ"ב].

ספר ביאלה-פודלאסקה. אסף, עיכוד וערך: מ"י פייגנבוים. תל-אביב, קופת גמילותחסד ע"ש קהילת ביאלה-פודלאסקה, תשכ"א.

על החינוך האוניברסטאי. הרצאות לכבודו של המזכיר האקדמי, מר א"י פונזנסקי, במלואת לו שישים שנה, שהושמעו באוניברסיטה העברית ביום א' בשבט תשכ"א. ירושלים, הוצאת ספרים ע"ש י"ל מאגנס, תשכ"ב.

פינסקער, שמחה, משלי הגזרה והבניה על שמוש הגזרות והבנינים בפעלי שפת עבר. יצא לאור בהשתדלות ובהוצאות אלמנת בעל "השחר", הח' פרץ סמאלענסקין ז"ל, עם פתח דבר מאת ד"ר ש' רובין. וינה 1887. **פרסקי, דניאל,** לשון נקיה. מדריך שימושי בענייני דיקדוק, ניקוד, תחביר וסיגנון. ניו-יורק, הוצאת המחבר, 1962.

צה"ל, חיל אוויר, מילון מונחי תעופה וטכניקה, עברית-אנגלית, אנגלית-עברית, מפקדת חיל האוויר, תשכ"א-1961.

קאסאווסקי, חיים יהושע, אוצר לשון התלמוד. ספר המתאימות (קונקורדנציה) לתלמוד בבלי. כרך י': אות ה' (הא - היא). ירושלים, בהוצאת משרד החינוך והתרבות של ממשלת ישראל ובית המדרש לרבנים באמריקה, תשכ"ב.

קלאר, בנימין, מחקרים ועיונים בלשון, בשירה ובספרות. תל-אביב, הוצאת מחברות לספרות, תשי"ד. **רוטנשטרייך, נתן,** תרבות והומאניזם. האוניברסיטה העברית בירושלים, הרצאות לזכר יהודה ליב מאגנס ז"ל, סדרה תשיעית, סיוון תשכ"א. ירושלים, הוצאת ספרים ע"ש י"ל מאגנס, תשכ"ב.

שפינוזה, ברוך, מאמר תיאולוגי-מדיני. תירגמו והוסיף קצת הערות חיים וירשובסקי. ירושלים, הוצאת ספרים ע"ש י"ל מאגנס, תשכ"ב.

- Agzibékov O.G., Kaménéva V.M., Saltykova V.I., Zimmerman M.G., Dictionnaire Nucléaire Français-Russe. Moscou 1961.
- Amusin, I.D., Rukopisi mertvogo morja. Moskva, Akademija Nauk SSSR, 1960.
- Anderson, George, Glasgow University Oriental Society, Historical Sketch. Glasgow, 1901.
- Artemov A.P., Avdej B.E.-Ja, Roxčina L.G., Nemecko-Russkij artillerijskij slovar'. Moskva, Voennoe Izdatel'stvo Ministerstva Oborony Sojuza SSR, 1960.
- Axmanova O.S., Mel'čuk I.A., Paduceva E.V., Frumkina R.M., O tocnyx metodax issledovanija jazyka. Izdatel'stvo Moskovskogo Universiteta. 1961.
- Baron, Salo Wittmayer, A Social and Religious History of the Jews, Second Edition, Vols. VI-VIII. New York, Columbia University Press, 1958.
- Bylinskij, K.I., Slovar' Udarenij dlja Rabotnikov Radio i Televidenija. Moskva 1960.
- Davydov, N.N., Botaničeskij Slovar' Russko-Anglijsko-Nemecko-Francuzsko-Latinskij. Moskva, 1960.
- Degtereva, T.A., Puti razvitija sovremennoj lingvistiki, I. Moskva, Akademija Obsčestvennyx Nauk pri CK KPSS, 1961.
- Derjugin A.A., Stepanov N.I., Klassičeskaja Filologija. Stat'i. Izdatel'stvo Saratovskogo Universiteta, 1961.
- Dremičev I.D., Grečkin V.P., Anglo-Russkij Slovar' po Reaktivnomu Oružiju. Moskva, Voennoe Izdatel'stvo Ministerstva Oborony Sojuza SSR. 1960.
- Düring, Ingemar, Aristotle's Protrepticus. An Attempt at Reconstruction. Göteborg 1961. (Studia Graeca et Latina Gothoburgensia XII).
- Dovnar-Zapol'skaja N.M., Kulaeva L.I., Koroleva N.S., Lupandina D.S., Nemilova T.K., Nemecko-Russkij Mexaniko-Matematičeskij. Slovar: Izdatel'stvo Moskovskogo Universiteta, 1960.
- Galperin, G.L., English-Russian Dictionary on Cartography, Geodesy and Aerial Phototopography. Moscow, State Publishing Office for Physical and Mathematical Literature, 1958.
- German-Prosorova, L.P. and Jankelson, I.S., English-Russian Television Dictionary. Moscow 1960.
- Gorochow, P.K., Russisch-Deutsches Wörterbuch der Funktechnik. Moskau 1961.
- Herbst, Robert, Dictionary of Commercial, Financial and Legal Terms. Lucerne, Thali Publishers Ltd. Vol. I: English-German-French, 1955; Vol. II: German-English-French, 1959.
- Herzfeld, K.M., English-Russian Dictionary on Pure and Applied Chemistry. Third edition, reprinted from the second edition, revised and enlarged. Moscow 1960.
- Hyatt, James Philip, The Treatment of Final Vowels in Early Neo-Babylonian. New Haven, Yale University Press, 1941. (Yale Oriental Series. Researches. Vol. XXIII).
- Issledovanija po Leksikologii i Grammatike Russkogo Jazyka. Moskva, Akademija Nauk SSSR, 1961.
- Issledovanija po Sravnitel'noj Grammatike Tjurkskix Jazykov, cast' tret'ja — Sintaksis. Moskva, Akademija Nauk SSSR, 1961.
- Jerusalem, Hebrew University. The Hebrew University of Jerusalem 1960.
- Kalushnin L.A., Michailow W.A., Nishnik L.P., Stogny A.A. Deutsch-Russisches Mathematisches Wörterbuch. Moskau, 1960.
- Kotik, M.G., English-Russian Aerohydrodynamic Dictionary. Moscow 1960.
- Kotov, G.D., Diccionario Español-Ruso de Astronomía y Geofísica. Moscú. Editorial del Estado de la Literatura Físico-Matemática, 1959.
- Kraeling, Emil G., The Brooklyn Museum Aramaic Papyri. New Documents of the Fifth Century B.C. from the Jewish Colony at Elephantine. Edited with a historical introduction by Emil G. Kraeling. New Haven, Yale University Press, 1953.

- Kretchetnikov, S.I., *English-Russian Dictionary of Metal-Working and General-Engineering Shop Terms*. Second Edition, Revised and Enlarged. Moscow 1961.
- Kurdoev, K.K., *Kurdskij Jazyk*. Moskva, Izdatel'stvo Vostočnoj Literatury, 1961.
- Kurylowicz, Jerzy, *L'apophonie en sémitique*. Wrocław-Warszawa-Kraków, Zakład Narodowy Imienia Ossolinskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1961 (*Prace językoznawcze* 24).
- Kuznecov, P.S., *O principax izucenija grammatiki*. Izdatel'stvo Moskovskogo Universiteta, 1961.
- Lebedev, K.A., *Karmannyj Russko-Afganskij Slovar'*. Moskva 1961.
- Litschak, S.K., *Deutsch-Russisches Wörterbuch für Verbrennungsmotoren und Gasturbinenanlagen*. Moskau 1961.
- Lugones, Leopoldo. *Diccionario Etimológico del Castellano Usual*, A. Buenos-Aires, Academia Argentina de Letras, 1944.
- Morag, Sh., *Notes on the Vowel System of Babylonian Aramaic as Preserved in the Yemenite Tradition* (*Phonetica* 7 [1962], pp. 210—239).
- Morag Sh., *The Vocalization Systems of Arabic, Hebrew, and Aramaic*. Mouton & Co, s'Gravenhage 1962.
- Novoe v Lingvistike. Vypusk I. *Sostavlenie, redakcija i vstupitel'nye stat'i V.A. Zveginceva*. Moskva, Izdatel'stvo Inostrannoj Literatury, 1960.
- O Sootnosanii Sinxronnogo Analiza i Istoriceskogo Izucenija Jazykov. Moskva, Akademija Nauk SSSR, 1960.
- Pines, M.E. und Smorodsky, P.W., *Deutsch-Russisches Wörterbuch für Bergbau*. Moskau 1961.
- Problemy Obscego i Častnogo jazykoznanija. Sbornik pod redakcij T.A. Degterevoj. Moskva, Akademija Obscestvennyx Nauk pri CK KPSS, 1960.
- Prothro, Edwin Terry, *Child Rearing in the Lebanon*. Cambridge, Mass., Harvard University Press, 1961. (*Harvard Middle Eastern Monographs VIII*).
- Pushkaryov, V.I. and Shchegoleva, A.M., *English-Russian and Russian-English Dictionary of Building and Architectural Terms*. Edited by L.S. Yampolsky. Kiev, 1961.
- Rabinowitch, Z.E., *English-Russian Textile Dictionary*. Moscow, 1961.
- Raxmanov I.V., *Slovar' Naibolee Upotrebitel'nyx Slov, Anglijskogo, Nemeckogo, i Francuzskogo Jazykov*. Moskva, 1960.
- Rogozin, N.P., *Literaturno-Xudožestvennye Al'manaxi i Sborniki*, Tom III, 1918 — 1927. Moskva, Izdatel'stvo Vsesojuznoj Kniznoj Palaty, 1960.
- Silberberg, A.I. etc., *Deutsch-Russisches Chemisch-Technologisches Wörterbuch*, Moskau, 1961.
- Sturtevant, Edgar H., *An Introduction to Linguistic Science*. New Haven, Yale University Press, 1960.
- Sturtevant, Edgar H. and Hahn, E. Adelaide, *A Comparative Grammar of the Hittite Language*. Vol. I. Revised Edition. New Haven, Yale University Press. 1951.
- Sudziloskij, G.A. etc., *Anglo-Russkij voennyj slovar'*. Moskva, 1960.
- Téléguine, A.I. et Moguilevskaia, S.S., *Dictionnaire Français-Russe de Constructions Navales et de Navigation*. Moscou, 1961.
- Torrey, Charles C., *The Chronicler's History of Israel. Chronicles-Ezra-Nehemiah Restored to Its Original Form*. New Haven, Yale University Press, 1954.
- Usovsky B.N., Linnik E.F., Podkamennych I.M., Shkonde E.I. *Russian-English Agricultural Dictionary*. Moscow, 1960.
- Voprosy Terminologii. Moskva, Akademija Nauk SSSR, 1961.
- Voprosy lingvistiki i metodiki prepodavanija inostrannyx jazykov. Vypusk III, Romanskije i Germanskije Jazyki. Moskva, Izdatel'stvo IMO, 1960.
- Voprosy Sostavlenija Opisatel'nyx Grammatik. Moskva, Akademija Nauk SSSR, 1961.

- Voprosy teorii jazyka v sovremennoj zarubeznoj lingvistike.** Moskva, Akademija Nauk SSSR, 1961.
- Voskoboynik, D.I.,** Semijazyčnyj Jadernyj Slovar' Anglo-Russko-Francuzsko-Ispansko-Ital'jansko-Gollandsko-Nemeckij. Moskva, 1961.
- Voskoboynik, D.I. and Zimmerman, M.H.,** English-Russian Nuclear Dictionary. Moscow, 1960.
- Zapiski Naukovogo Товариства im. Ševčenko,** Zbirnik Filologičnoj Sekcij, New York, Tom 26 (CLXV), 1956; Tom 29 (CLXVIII), 1959.
- Zolotikh, V.T.,** English-Russian Welding Dictionary. Moscow 1961.

כתבי עת וקבצים

- Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae,** Budapest, Tom. XIII, fasc. 3 1961; XIV, 1—2, 1962.
- The Alliance Review,** Published by The American Friends of the Alliance Israelite Universelle, Vols. XV—XVI, Nos. 35—36, 1961—1962.
- Archiv Orientální,** Československá Akademie věd Orientální Ustav, Praha, Vol. 29/2—4, 1961; 30/1—2, 1962.
- 'Atiqot,** Journal of the Israel Department of Antiquities, Jerusalem, Vol. III, 1961.
- Boletín de la Academia Argentina de Letras,** Buenos Aires, Tomo XXV, Nos. 96—98, 1960.
- Bulletin d'Analyses de la Litterature scientifique Bulgare.** Linguistique, Litterature, Ethnographie. Sofia, 3ème année — 1960; 4ème année — 1961.
- Bulletin C.I.P.S.H.,** International Council for Philosophy and Humanistic Studies, Two Years Activities 1960—1961, Paris 1962.
- Current Research and Development in Scientific Documentation,** National Science Foundation, Washington D.C., No. 9, 1961.
- Epigrafika Vostoka,** Akademija Nauk SSSR, Moskva, XIII—XIV, 1960—1961.
- Filologičeskie Nauki,** Naučnye Doklady Vysšej Školy, 1960, 1, 2, 4 (9, 10, 12); 1961, 1—4 (13—16); 1962, 1—2 (17—18).
- Harvard Theological Review,** Cambridge, Mass., Vol. LIV, 4, 1961; LX, 1—3, 1962.
- Internationale Zeitschriftensschau für Bibelwissenschaft und Grenzgebiete,** Tübingen, Band VII, Heft 1—2, 1960—1961.
- Israel Exploration Journal,** Jerusalem, Vol. 12, No. 1, 1962.
- Izvestija Akademii Nauk SSSR, Otdelenie Literatury i Jazyka,** Moskva, Tom XX, Vypusk 4—6, 1961; XXI, 1—3, 1962.
- Jezyk Polski,** Organ Towarzystwa Miłośników języka Polskiego, Kraków, XLI, 1—5, 1961.
- Journal of Biblical Literature,** Philadelphia, Pa., LXXX, 3—4, 1961; LXXXI, 1—2, 1962.
- Journal of Near Eastern Studies,** Chicago, XX, 4, 1961; XXI, 1—2, 1962.
- Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland,** London, 1961, 3—4; 1962, 1—2.
- Kratkie Soobščeniya Instituta Narodov Azii,** Akademija Nauk SSSR, Moskva, 30, 40, 42—45, 47—49, 51—53, 55, 57—59, 1961—1962.
- Leksikograficeskij Sbornik,** Akademija Nauk SSSR, Moskva, Vypusk IV, 1960.
- Miscelanea de Estudios Arabes y Hebraicos,** Universidad de Granada, Vol. IX, Fasc. 1, 1960.
- Orientalia Suecana,** Uppsala, Vol. IX, 1960.
- Palestinskij Sbornik,** Vypusk 8 (71), 1961; 7 (72), 1962.
- Probleme de Lingvistica Generala,** Editura Academiei Republicii Populare Romine, Vols. II — III, 1960—1961.
- Proceedings, Philological Section.** New York, Shevchenko Scientific Society, Vol. I, 1952.

- Przegląd Orientalistyczny**, Kwartalnik, Warszawa, Polskie Towarzystwo Orientalistyczne, Nr. 3(39), 4(40). 1961.
- Quarterly Review of Scientific Publications of the Polish Academy of Sciences**, the Ossolineum and the Polish Scientific Publishers, Warsaw. Series A — Social Sciences. Nos. 1—4 (13—16), 1961.
- Religious and Theological Abstracts**, Library Edition, Youngstown, Ohio, Vol. IV, 3—4, 1961.
- Revue de Linguistique**, Académie de la République Populaire Roumaine, Bucarest, Tome VI, No. 1, 1961.
- Rivista degli Studi Orientali**, Pubblicata a cura dei Professori della Scuola Orientale della Università di Roma, Vol. XXXVI, 1—4, 1961; XXXVII, 1—2, 1962.
- Revue des Etudes Juives**, Paris, Troisième Série, II—III (119—120), 1961.
- Rocznik Orientalistyczny**, Zakład Orientalistyki Polskiej Akademii Nauk, Warszawa, XXV, 1—2, 1961.
- Scripta Hierosolymitana**, Publications of the Hebrew University, Jerusalem. Vol. IX. Studies in Islamic History and Civilization. Edited on behalf of the School of Oriental Studies in the Faculty of Humanities by Uriel Heyd. Jerusalem, Magnes Press, Hebrew University, 1961.
- Studia Orientalia**, Edidit Societas Orientalis fennica, Helsinki, XXVI, 1961.
- Textus**, Annual of the Hebrew University Bible Project, Jerusalem, Vol. II, edited by C. Rabin, 1962.
- Transactions of Glasgow University Oriental Society**, I, 1901—1907; IV—XIII, 1913—1949; XVI, 1955—1956; XVIII, 1959—1960.
- Vestnik Akademii Nauk SSSR**, Moskva, XXXI, 9—12, 1961; XXXII, 1—7, 1962.
- Vestnik Leningradskogo Universiteta**, Serija Istorii, Jazyka i Literatury, Leningrad, 1961, Vypusk 4; 1962, 1—2.
- Vestnik Moskovskogo Universiteta**, Serija VII, Filologija, Žurnalistika, 1960, Nos. 1—6; 1961, 1—6; 1962, 1—4.
- Voprosy Jazykoznanija**, Akademija Nauk SSSR, Moskva, X, 2—6, 1961; XI, 1—4, 1962.
- Wissenschaftliche Zeitschrift der Ernst-Moritz-Arndt-Universität Greifswald**, gesellschafts- und sprechwissenschaftliche Reihe, Jahrgang X, Nr. 1—5, 1961.
- Wissenschaftliche Zeitschrift der Martin-Luther-Universität Halle-Wittenberg**, gesellschafts- und sprachwissenschaftliche Reihe, Jahrgang X, Heft 1—5, 1961; XI, 1—2, 1962.